

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

63
2017

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

63
2017

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2018

Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 63 (2017)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huomo (Turku-Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl
Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross
(Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu), Lembit Vaba (Harjumaa),
Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard
Winkler (Göttingen)

Toimetuse Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.cceol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm
„Eesti keel ja kultuurimälu II (2014–2018)“ ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Siim Antso

Murdeliigendused XVI–XVIII sajandi eesti kirjalikes allikates.....	9
Estonian dialect divisions in 16th to 18th century texts	30

Mariko Faster

Etunimed ja teised Hargla hüdronüümid	31
Analysis of the hydronyms in Hargla parish.....	75

Andra Kütt, Reili Argus

Eesti keelt emakeelena omandavate kuueaastaste laste sõnavara seosed emade sõnavaraga	77
Vocabulary of 6-year-old Estonian-speaking children and their mothers.....	101

Iris Metsmägi

Rahanimetus <i>robi</i>	103
Estonian coin name <i>robi</i>	115

Vilja Oja

Eesti murdesõna <i>ving</i>	116
The Estonian dialect word <i>ving</i>	126

Taavi Pae

Theodor Kaljo ja õ-hääliku piir Saaremaal	127
Theodor Kaljo and the boundary of the vowel <i>õ</i> on the island of Saaremaa	138

Tiina Paet

Võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni eesti keeles 1918–2018	139
Main features of the fixation of the spelling of foreign words in Estonian from 1918–2018.....	164

Fred Puss

Kirjaviisivahetus kirikuraamatutes	166
Change of spelling style in parish registers	200

Riina Reinsalu

<i>Tule taevas appi, tulge ometi Raekoja platsist kaugemale ka:</i> kodanike tekstistrateegilised valikud ametiasutuse poole pöördumisel.....	201
<i>Good heavens, why won't you look a bit further from the Town Hall square!:</i> The strategic choices used by citizens in texts written to authorities.....	219

Pire Teras

/õ/ häälduse varieerumine	221
Variation in the pronunciation of Estonian /õ/	239

Lembit Vaba

Alternatiivseid etümoloogiaid IV. <i>Kori : korja,</i> <i>melek(as), rahe(-) ja rikkuma</i>	240
Alternative etymologies IV	257

Eva Velsker

Ööpäev ja aastaaeg eesti murretes	260
Seasons and times of day in Estonian dialects.....	291

ÜLEVAATEID

Jüri Valge

Pool sajandit Johannes Voldemar Veski päevi	295
Half a century of Johannes Voldemar Veski days	307

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 98. tegevusaasta (2017) (Killu Paldrok)	311
--	-----

2017. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Paldrok)	320
2017. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	327
2017. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	330
<i>In memoriam</i> Arvo Krikmann (Kristi Salve)	331
Emakeele Seltsi juubilarid 2017. aastal	335
Ellen Uuspõld 90 (Mati Erelt)	338
Tõnu Seilenthal 70 (Anu Nurk)	341
Birute Klaas-Lang 60 (Kristiina Praakli)	345
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2017	349
Lühendid	355

MURDELIIGENDUSED XVI–XVIII SAJANDI EESTI KIRJALIKES ALLIKATES

SIIM ANTSO

Annotatsioon. Artikkel käsitleb eesti keele geograafilise varieerumise uurimist ja esitlemist vanemates kirjalikes allikates. Artiklis analüüsitakse XVI–XVIII sajandi tekste sotsio- ja koloniaallingvistikalisest ning ajaloolise tajudialektoloogia vaatenurgast. Artikli eesmärk on esitada sidus murdeuurimise teaduslugu, milles on näidatud tekstide ja autorite omavahelised seosed ning nende mõju järgnevatele teadustöödele. Analüüsitakse vanimat säilinud eestikeelset teksti, Wanradti-Koelli katekismust, mitmeid selle perioodi grammatikaid (nt Gösekeni ja Hupeli) ning kroonikaid (nt Hiärne ja Jannau). Analüüsist selgub, et vanemates kirjalikes allikates liigitati eesti murdeid toonaste haldusüksuste põhjal. Põhilised mainitud murdeüksused olid maakonnad, ent mitmed autorid tõdesid, et igal kihelkonnal võib olla omalaadne murre. Väga olulised üksused nendes liigendustes olid ka suured keskused, nagu Tartu, Tallinn, Pärnu, Viljandi ja Narva, mille (linna-) keeli eristati maakondade keeltest. Eesti- ja Liivimaa ajalootekstides liigitati eesti keelt sageli soome keele murdeks, liivi keelt jällegi eesti keele murdeks.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti murded, sotsiolingvistika, koloniaallingvistika, ajalooline tajudialektoloogia

1. Sissejuhatus

Eestimaa pinnal räägitud ja räägitavaid keelekujusid on nimetatud ja liigendatud mitmeti, näiteks murrakuks, murdeks, kirja- või ühiskeeleks. Pole teada, kuidas muistsed Eesti elanikud, st (hilisemad) eestlased oma keelt nimetasid ja liigendasid. Kõik kirjalikud allikad varase eesti keele arengu kohta pärinevad baltisaksa pastoritelt ja üldteaduslike huvidega haritlastelt. Eesti keele lugu ja loomet võib seega vaadelda koloniaallingvistika raamistuses, kus keelt uurivad ja korraldavad teise emakeele ja sotsiaalse staatusega inimesed.

Sellel, kuidas üht keelekuju kategoriseeritakse, on kahtlemata väga suur ideoloogiline ja keelepoliitiline (st keelekujusid eelistav) mõju kogu

keelekeskkonnale. Sellise keeleloome levinum näide on rahvuskeelte (sh normikeelte) kujunemine ja kujundamine (nt kas või põhjaeestilise kirjakeele kujundamine rahvuskeeleks). Einar Haugen on kirjeldanud rahvuskeelte loomist suure hulga valikutena: a) mis piirkonna keel võetakse aluseks, b) mis vormid ühtlustatakse ja kinnitatakse korrektseteks, c) mis funktsioone uuele keelele ühiskonnas antakse ning d) mida tehakse, et inimesed selle keele omaks võtaksid ja teisi keeli või keelekujusid (nt murdeid) argisemates olukordades kasutaksid (Haugen 1966: 933). Haugen juhib samas tähelepanu sellele, et keeli kategoriseerivates terminites pole alati ühtsust olnud. Näiteks murde ja keele puhul võib ainult ühel või ka mõlemal olla kirjalik kuju. (Haugen 1966: 923–924) Erinevused murde ja keele kategooria vahel on hierarhilis-sõltuvuslikud ning funktsionaalsed ehk üks on teise alammõiste ja ühel on ühiskonnas täita rohkem funktsioone kui teisel (*ibid.*: 926). Selleks, et oleksid olemas murded, peab esmalt olema keel: teisisõnu, ilma keeleta on murde mõiste sisutühi (Auer 2005: 2).

Eesti keele ja selle uurimise varast perioodi on varem käsitletud peamiselt kirjakeele aspektist (Habicht 2003; Ross 2009, 2016). Eesti keele varieerumise liigendamist on käsitletud vähem: lühikese varase murdeuurimise ülevaate leiab näiteks Arnold Kaselt (1984). Seni pole aga põhjalikult analüüsitud eesti murrete varast liigendamist ja seda mõjutanud tegureid. Küll aga on uuritud, kas ja kuidas ühiskonda muutnud sündmused, Lääne-Euroopa mõttelugu ning autorite allika- ja teemavalik on jätnud jälje baltisaksa ajalookirjutusse (vt Laidla 2007). Seda laadi teadusloo süvauurimine annab aimu teadustraditsiooni kujunemisest ning sellest, kuidas on teksti- ja mõttejärgnevus hilisemaid töid mõjutanud.

Selle artikli huvikeskmes on uurida, kuidas on teise emakeele ja sotsiaalse-kultuurilise taustaga inimesed paikkondlikult eriilmelisi keelekujusid nimetanud, kirjeldanud ja kategoriseerinud. Analüüs põhineb autorite endi metakommentaaridel, mitte esitatud keelenäidetel. Mõistagi võib oletada autori esitatud keelenäidete põhjal, mis piirkondlike keelekujudega ta kursis oli, ent olulisem on siin see, kuidas on ta neid näiteid süstematiseerinud ja liigendanud. Artikli eesmärk on käsitleda eesti keele murdelist liigendamist ja dialektoloogia n-ö teaduseelset arengut XVI–XVIII sajandil, mille järel hakkas keeleteadus välja kujunema rahvusideede leviku, rahvuslike seltside ja ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniss der esthnischen Sprache (1813–1932) toel.

2. Murdeliigenduste sotsiolingvistikilise analüüsimise meetodid

Eesti keelekujude varieerumise varase, st rahvusloome-eelse kujutamise analüüsimisel on oluline arvesse võtta kolme iseloomulikku punkti. Esiteks, eesti murrete kirjeldamise algus on koloniaalne. Teiseks, murde kirjapanijad ei olnud erialalt keeleteadlased. Tollaste pastorite, haritlaste ja õpetlaste uurimishuvi ja -motivatsioon ei piirdunud üksnes keelega ning ajastuomaselt ei saanudki neil olla süstemaatilist keeleteaduslikku (metodoloogilist) väljaõpet. Kolmandaks tuleks senisest enam tähelepanu pöörata inimtekkeliste ja looduslike tõkete mõjule murrete liigendamisel. Nende teemade teoreetilisi käsitlusi on kirjeldatud selles peatükis.

2.1. Koloniaallingvistika

Koloniaallingvistika on mitmetahuline kodustamisprotsess, milles allutatud rahvaste keelt, uskumusi ja kombeid mõjutab valitseva võimu kultuur. Selle tulemusena saab võõrast oma ning ebamäärasest konkreetne (ja sageli lihtnegi). (Errington 2001: 21) Ümberasujad säilitasid oma identiteedi ja sidemed emamaaga, olles ise aga parema elujärje otsinguil. Seega motiveeris ümberasujaid (muu hulgas) pettumus, olgu selleks siis majanduslik, religioosne või poliitiline vajakajäämine. (Young 2001: 20) Koduse, kuid samas parema sotsiaalse korra ülesehitamise juurde kuulus allutatud rahva veenmine, et neidki on tulnud päästma (Fanon 2004: 149). Baltisaksa koloniaaldiskursus polnud ainulaadne sellele regioonile, vaid kujutas endast saksaliku ja laiemalt euroopaliku käsitluse teostust (Kaljundi, Plath 2017: 5). Rahvuslik ja baltisaksa koloniaaldiskursus on põimunud samade teemade ja sündmuste kaudu. (*ibid.*: 4)

Eesti keele uurimise koloniaalsest algupärast on kirjutanud Kristiina Ross (2009: 554), nimetades seda ka saksa kultuuri hüljatud osaks. Kolonialism väljendub mitmel viisil, olles näiteks õpetlik-ettekirjutav, uuriv-kirjeldav või mõlema diskursuse kooslus. Olenevalt eeldatavast lugejaskonnast ja teose eesmärgist võib keelt kirjeldavatel või korrastavatel teostel olla suurem eesmärk kui praktiline huvi korrastada võõrast keelt paremaks suhtlemiseks kohalikega. Peale oma emakeele on ideaalne keelemudel olnud ladina keel: „Suure osa Euroopa rahvuslike filoloogiate teke või eellugu on olnud välisvaateline, kuivõrd kuni XVII sajandi lõpuni oli kõigi uuritavate nähtuste kirjelduskeeleks enamasti ladina keel.“ (Ross 2016: 652)

Eesti kontekstis on see olukord olnud keerulisemgi, arvestades pidevalt vahetuvaid võõrvõime ja nendega kaasnevaid halduskordi. Kohalik keel jäi selles keskkonnas võõrvõimu emakeele suhtes alati alamaks (Keevallik, Pajusalu 1995: 13). Maa ümberjagamistega paisati segi keeleala: uute halduspiiride kehtestamisel ja talupoegade liikumise piiramisel arvestati harva keelelähedusega (*ibid.*: 18).

2.2. Ajalooline tajudialektoloogia

Hinnanguid ja arvamusi keele geograafilise varieerumise kohta on uuritud tajudialektoloogia vallas (ingl *perceptual dialectology*). On arvatud, et sotsiolingvistika seesmisest arengust mõjutatud uuemad lähenemised, nagu tajudialektoloogia, on keele varieerumise piirkonda analüüsinud oluliselt suurema tähelepanuga kui varasemad lähenemised (Blommaert 2013). 1980. aastatel populaarsust kogunud tajudialektoloogia eesmärk on uurida tavakõnelejate (st erialase hariduseta kõnelejate) (eel)arvamusi keele varieerumise kohta. Tajudialektoloogia on sünkroonne murdeteadus, mis uurib murdekõnelejaid ja neilt saadud vahetut materjali, kuid ei keskendu mitte kõneloomele (st sellele, kuidas räägitakse), vaid sellele, kuidas tavakõnelejad tajuvad ja väljendavad murde varieerumist. Eesmärk on võrrelda keeleteadlaste ja tavakõnelejate arusaamu. Need kaks ei vastandu, vaid üks täiendab teist. (Preston 1999: xxv)

Kuna traditsiooniline dialektoloogia on keskendunud murdematerjali talletamisele, mitte niivõrd tavakõnelejate arvamuste kogumisele, on tajudialektoloogia jäänud materjali vähesuse tõttu suuresti sünkroonseks. Võimalik lahendus ongi uurida kirjanike, ajaloolaste ja teiste töid, milles on dokumenteeritud või avaldatud arvamust keele ja murrete kohta. Just sellist vaadet teadusloole on rakendanud Alexander Maxwell (2006: 162), nimetades oma uurimusi ajalooliseks tajudialektoloogiaks (ingl *historical perceptual dialectology*). Paraku ei saa ajaloolise tajudialektoloogia raamistikus rakendada tajudialektoloogia eriomaseid katselisi meetodeid (nt kujutluskaarte). Seetõttu tuleb toetuda kõikidele relevantsetele ja kättesaadavatele allikatele: ajaloolistele murdekaartidele, murdekirjeldustele, grammatikatele ja kirja pandud pärimusele. Seda tuleb teha ajastuomase tundlikkusega, ent allikakriitiliselt.

Ajalooliste allikate autorid olid enamasti haritumad, paremal järjel, kõrgemal positsioonil ja mõjukamatel ametikohtadel. Siiski ei ole olnud

keelt käsitlevate kirjutiste autorid enamasti erialalt keeleteadlased, vaid vaimulikud, arstid või mõne muu eriala spetsialistid, mittekeeleteadlased, kellel oli keele-, kultuuriloo- või ajaloohuvi. Kahtlemata ei moodusta mittekeeleteadlased sidusat ja diskreetset kategooriat, tegemist ei ole püsiva staatusega, vaid pigem on tegu huvide kontiinumi või tegevusega (Paveau 2011: 41). Seda ka näiteks Eesti kontekstis, nii minevikus kui ka tänapäeval. Need mittekeeleteadlased oskasid keelt kohandada mingi etteantud struktuuriga ning tõenäoliselt olid tuttavad eelkäijate keelekirjutistega. Niisamuti võib oletada, et nad kõnelesid mitut keelt (sh ladina keelt)¹. Niisiis võib öelda, et need autorid olid omal moel asjahuvilised või amatöörid, ennekõike haritlased. Haridus on üks oluline tegur, mis inimese keeletaju mõjutab: haritumad inimesed usuvad enamjaolt vähem stereotüüpe, vähemalt oma eriala piires (Montgomery 2007: 177–178). Teisalt võib aga arutleda, et varasemad kinnistunud arusaamad lihtsalt asenduvad teiste, objektiivsematega. Inimeste püüded keelt kirjeldada rajanevad tahtlikult või tahtmatult mingil juba kujunenud traditsioonil. Seeläbi ollakse osa traditsioonist ja samuti selle edasikandja. Olgugi et keeleteadlane on oma arvamustes objektiivsem kui näiteks tavakõneleja, on temagi analüüsiotsused mõnikord kallutatud, otsides süsteemsust varasema teadmisega.

Peale hariduse lisandub teisigi individuaalseid tegureid, nagu vanus, sugu, haridus, sotsiaalne positsioon ja reisikogemus. Igal neist on oma mõju inimese murdetajule: vanemad inimesed seovad end sagedamini piirkondlike keelekujudega, niisamuti peavad mehed oma keelt ühiskeelest erinevaks, naised sellega aga sarnasemaks. Kõrgem sotsiaalne positsioon paneb inimesi enamasti oma keelt pidama normipärasemaks ning reisimine avardab teadmisi keele varieerumisest. (Montgomery 2007: 177–178)

Inimese võimet tajuada ümbritsevat jagatakse kaheks: otsene ja vahendatud taju. Otsese taju korral saab inimene oma meelte kaudu infot ümbritseva kohta ise kohal olles, kaudset infot saab ta samuti oma meelte kaudu, aga mingisuguse teise meediumi vahendusel (kaardid, ajalehed, vestlused teiste inimestega jne). Kuigi meediumi teel saadu kätkeb juba teatavat valikut tervikust, ei erine otsese ja vahendatud informatsiooni

¹ Kuigi ka selles mõni analüüsivate autorite kaasaegne kahtles. Näiteks heitis Heinrich Johann von Jannau oma teoses „Sitten und Zeit“ (1781) vaimulikele ette vähest huvi orientaallingvistika, täpsemini heebrea keele õppimise vastu.

omandamine ja töötlemine (Downs, Stea 1974: 23–24). Kognitiivselt erinevad on hoopis mitmesugused seosed ja assotsiatsioonid, mida mingi paik esile kutsub ning mis on ruumiga nõrgemini seotud (*ibid.*). Objektide mõõtmised, asend ja kuju pole kujutluses samad kui tegelikkuses, mõõdetavas ruumis. Võrreldes kaht sama kaugel asuvat paika, tunduvad inimestele olulised kohad, keskused või nende naabruses asuvad alad lähemal, suuremad ning täpsemini piiritletud ja kujutatud. (*ibid.*: 17–18) Inimese taju iseloomustab lünklikkus: esindatud on ainult märgilised ja olulised objektid, millest inimene ruumis orienteerumisel juhindub. Inimesed kasutavad hulganisti n-ö konventsionaalseid ruumisümboleid, millest nad kas või ainult kuulu järgi on teadlikud, ent mis on tähtsad, kuna need on osa kollektiivsest traditsioonist. Niisamuti on inimese ruumitajus olulisel kohal üldistamine: sarnaseid paiku või ruume võrreldakse ja liigitatakse juba varasema kogemuse toel. (*ibid.*: 20) Neidsamu tegureid saab analüüsiks rakendada mis tahes ajaperioodil.

2.3. Keelte ja murrete piiritlemist mõjutavad looduslikud ja inimtekkelised tegurid

Kuigi artikli fookus on murrete liigendamisel ja mitte ajaloolisel kujunemisel, on siiski oluline teadvustada järgmises peatükis esitatud tegureid. Kuivõrd liigendamist võib pidada osaks keele korraldamisest, siis on kahtlemata keele piiride määramisel keelele endale markantne mõju. Seda enam, et tihtilugu langevad kokku haldusüksuste piirid ja looduslikud tõkked. Neid tegureid saab analüüsida kas autori kirjutatu või hilisemate interpretatsioonide põhjal. Selle artikli analüüsiosas on võimaluse korral püütud rakendada mõlemat.

Keelte ja murrete piiritlemist mõjutavaid tegureid on kahesuguseid: 1) looduslikud ja 2) inimtekkelised. Looduslikud tegurid on igasugused tõkked, mis pärsivad inimeste omavahelist läbikäimist (nt jõed, metsad, mäed). Inimtekkelised on halduskord ja -piirid, infrastruktuur (nt teed, sillad ja sadamad), erinevad usutõekspidamised, etnolingvistilised ja muudel põhimõtetel loodud rühmakuuluvussuhted; poliitilised kokkulepped, aga ka näiteks inimeste liikumise piiramine, käsitades inimesi õigusteta subjektidena; rahvastikum muutused, välja- ja sisseränne ning kaubandussuhted, mis niisamuti takistavad või keelavad suhtlust (Honkola 2016: 30; Kumagai 2016: 343). Need kaks kategooriat pole alati eraldatud:

on oletatud järgnevust selles, kuidas looduslike tõkete piirav mõju avaldub hiljem halduspiirides (Saareste 1932: 20–21). Kuid samas on vastupidiseidki näiteid, kus keelepiirid ilmnevad vaid kogukonna teadliku (või hiljem traditsiooniks kinnistunud) tahte toel (nn *group enforcement*) ilma reaalsete looduslike tõketeta (Honkola 2016: 19). Slovakkia murdelugu uurinud Alexander Maxwell on näidanud, kuidas nii keeleteadlaste liigendustesse kui ka tavakõnelejate arvamustesse on kinnistunud traditsiooniline arusaam Slovakkia murrete kolmikliigendusest. See ei tekkinud mitte mõne keeleteadusliku töö põhjal, vaid kirjakeele reformi ümbritsenud religioosest konfliktist (Maxwell 2006: 162). Lähedane näide selle kohta Eestis on kas või Võru ja Setu murde eristamine sarnasel alusel.

Mõneti sarnases unustatud ja enesestmõistetavas olukorras on loodustõkete analüüs keele varieerumise uurimisel. Loodustõkkeid on käsitletud valdavalt kaht moodi. Esiteks, nagu Simon Pickl jt (2014: 25) on esile toonud, on murrete leviku analüüsimisel loodustõkkeid püütud eirata, arvestades murrete omavahelisi kaugusi linnulennult või lähtudes keelelisest, dialektomeetrisest kaugusest. Sellise lihtsustatud lähenemise asemel arvutas Charlotte Gooskens (2012: 40–41) aga välja, kui palju aega kulus piirkondade vahel reisimiseks auriku, rongi või postitõllaga 1900. aastatel, ning võrdles seda ajalist kaugust keeleerinevustega. Tema uurimusest selgus, et reisiaegade kestuse ja tajutavate murdeerinevuste vahel on tugevam seos kui murdeerinevuste ja linnulennuliste kauguste vahel (*ibid.*: 44). Teiseks, loodustõkkeid on käsitletud deskriptiivselt, nentides nende olulisust murrete piiritlemisel, kuna need on takistanud inimeste liikumist ja seega soodustanud mingites piirkondades keelelist omapära. Alles viimasel ajal on kvalitatiivsete uurimuste ning ökolingvistilise ja -semiootilise lähenemisega hakatud loodustegurite ja keelte suhtele suuremat tähelepanu pöörama. Nii on näiteks leitud seoseid loodusliku liigirikkuse ja keelelise mitmekesisuse vahel: mida lähemal ekvaatorile, seda suurem on mitmekesisus nii keeles kui ka looduses (Mace, Pagel 1995; Moore jt 2002). Kasutades geneetikas tuntud fülogeneesimeetodeid, on Jaapani saarte puhul tõestatud, et ookean kui loodustõke on põhjustanud keelelist eripära. Samas möönavad autorid, et loodustõke oli küll keelemuutuse tekke algpõhjus, ent keele omapära säilimisel võivad olla teised mõjurid. (Lee, Hasegawa 2014: 1910)

Loodustegurite analüüsimisel on silma paistnud soome uurijad (Honkola jt 2013), kes on samuti fülogeneesimeetodeid kasutades uurinud, kas

kultuur ja kliimamuutused on omavahelises seoses ja kas üks või teine on mõjutanud Uurali keelkonna muutumist. Analüüsitava tegurite hulka kuulusid muu hulgas piirkondade keskmine õhutemperatuur, sademete hulk, lumikatte paksus, lumeperioodi pikkus, metsa osakaal piirkonnas, keskmine kõrgus merepinnast, järvede ja jõgede hulk ning mullastikutüüp. Kuigi nende uuringu tulemused olid samad mis varasematel (traditsioonilistel) murdekäsitlustel, täpsustasid need siiski keelkondade lahknemise aega. Niisamuti ilmnes nende analüüsist, et näiteks temperatuuri tõus võis väga tõenäoliselt olla keele varieeruvuse põhjustaja. Ilma soojenemise tõttu suurenes populatsioon, see omakorda soodustas väljarännet.

Nagu eespool viidatud uurimustest saab järeldada, ei ole inimtekkelised ja looduslikud tegurid eraldiseisvad. Niisama tuleb koos looduslike oludega arvestada ka inimeste eluviisi, selle muutumist (küttidest-korilastest karjakasvatajateks ja põllupidajateks) ning sotsiaalsete suhete eripära. Näiteks ei pruukinud põllumajanduseelses Eestis jõed olla rände looduslikuks takistuseks, pigem vastupidi. Esialgu Põhja-Eesti jõgede äärsed asundused laienesid ajapikku järjest enam veekogudest eemale, kui neis piirkondades nappis haritavat maad (Vedru 2004: 195). Uus elulaad muutis nendes kogukondades jõgede funktsiooni: argise elupaiga asemel tekkisid jõeorgudesse kalmud või kultuskohad. (*ibid.*: 196) Selline paiga tähenduse muutus elulisest igavikuliseks (religioosseks) ilmestab inimeste liikumist mitmel tasandil ja keele levikut mõjutavate võimalike faktorite keerukust.

3. Murdekäsitlused XVI–XVIII sajandi allikates

Selles peatükis analüüsitakse kõikvõimalikke tekste, kus on kirjeldatud kas murdeid, piirkondlikke eripärasid või esitatud murdekeele näiteid. Analüüsi eesmärk on esitada kronoloogiline murdelugu, lähtudes eelmises peatükis kirjutatust. Põhieesmärk on arutleda, kuidas murdeteadmine arenes ning mis seoseid võib autorite ja tekstide vahel leida. Vaadeldakse, kas murrete kirjeldustes tulevad esile sotsiaalsete või looduslike tegurite mõjud, mis andnud alust keelekujude piiramiseks. Kõnealused saksa-keelsed tekstid olid suunatud just baltisaksa haritlastele ja õpetlastele alamrahva paremaks tundmaõppimiseks ning seeläbi omakorda viimaste harimiseks. Valdavalt olid teoste autorid pastorid, keda kannustas nii üldteaduslik huvi kui ka jumalasõna levitamine. Paljuski olid toonased

keelekirjutised kantud ühtse kirjakeele loomise taotlusest. Kanooniliste keeleteaduslike teoste kõrval analüüsitakse siinses peatükis teisigi humanitaarteaduslikke, eeskätt ajaloolaseid tekste.

Esimene kirjalik allikas, milles on kirjeldatud Eesti murrete piirkondlikku paiknemist, on ühtlasi vanim eesti keelt sisaldav trükis, Wanradti-Koelli katekismus 1535. aastast. Selle viimasel lünklikul ja paljuski rekonstrueeritud leheküljel on lühike saksakeelne kommentaar selle kohta, et Tartus, Tallinnas, Narvas ja Viljandis räägitakse erinevalt. Kõige õigemad keelt räägitavat aga hoopis Laiusel. (Weiss, Johansen 1930: 134) Teksti keelt analüüsinud Andrus Saareste on seda pidanud üldiselt idamurdeliseks, täpsemini Alutaguse murret esindavaks, küll aga mitte kitsalt Laiuse piirkonnale omaseks (Saareste 1930: 80). Seevastu peab Julius Mägiste katekismuse keelt hoopis loode-eestiliseks murdeks (Mägiste 1970: 62). Saareste on rõhutanud katekismuse keele sarnasust teiste vanemate allikate omaga, nagu Mülleri jutluste ja Stahli teostega, kuigi eeskujuks see neile olla ei saanud (kuna katekismuse trükk kõrvaldati käibest). Saareste oletab siiski kirjakeele teatava traditsiooni olemasolu, mis eeldatavasti levis vaid käsikirjade kaudu. (Saareste 1930: 94)

Simon Wanradt oli pärit Saksamaalt, Klevest, õppis Wittenbergis ning oli vaimulik nii Tartus kui ka Tallinnas. Väidetavalt resideerus ta vähemalt 1538. aastal ka Läänemaal Tolli mõisas, seejärel Viljandis ning 1540. aastatel Paides ja Lemsalus. (Weiss, Johansen 1930: 99) Johann Koellil võis samuti olla sidemeid (või juuri) Viljandimaal, oletab Saareste, kuna tema perekonnanime variant (Köll) on seal laialt levinud (Saareste 1930: 73). Koell oli 1520. aastatel Olevistes mittesaksa (sks *undeutcher*) jutlustaja ning hiljem Püha Vaimu koguduse vaimulik (Weiss, Johansen 1930: 100). Niisiis on põhjust oletada, et vähemalt Wanradtil oli isiklik kogemus ja kokkupuude eri piirkondade keelekujudega. Kindlamini saab seda väita Tartu, Tallinna ja Viljandi puhul. Võimalik, et nad elasid-reisisid Narvas ja Ida-Eestis. Niisamuti võisid autorid olla teadlikud Narva lähistel kõneldavast keelest kelleltki kuuldu põhjal. Kui jääda Saareste sõnade juurde, et katekismuse keel on idamurdeline ja just alutaguselik, siis tähendaks see lähemat ja pikemat kokkupuudet sealse piirkonnaga. Sel juhul oleks arusaadavgi Laiuse nimetamine keeleideaaliks, kuna see jääd osaliselt idamurde alla.

Keele varieerumine on liigendatud valdavalt linnade järgi. Kihelkonna või asula täpsusega on nimetatud koht, mis on liigenduses olulisema

(võib-olla ka isiklikuma) tähtsusega. Linnad kui haldusvõimu, kaubanduse, trükikunsti ja religioossed keskused esindavad teatavat piirkonda, hallates ümbritsevaid alasid (sama analoogiat võib näha muudegi haldusüksuste nimetamise puhul, nagu Tartu ja Tartumaa). Valdavalt ei elanud linnades eestlased, kelle keelt on tegelikult kirjeldatud, mistõttu võib tunduda kummastav selline liigendusvalik. Ilmselt on linnade järgi liigendada ka lihtsalt mugav: arvestades seda, kui lühike osa katekismusest on pühendatud keelekirjeldusele, ei püüagi see täita hõlmava ülevaate staatust. Täpsemaid murrete ulatusi teadmata ja toetudes (oletatavasti) peamiselt oma ebasüsteemaatilistele tähelepanekutele on linnade järgi nimetamine täitnud oma funktsiooni: murrete paiknemine on tähistatud ja piirkondlik eristus murrete vahel loodud. Katekismuses pole kirjeldatud, mis suhtes nende linnade keelekujud omavahel on. Siiski on juba sellestki näha mitut peamist Eesti murdepiirkonda, mida hilisemad süsteemaatilisemad keeleuurimused on kinnitanud.

Esimene keeleteaduslik teos, kus Eesti murretest on pikemalt juttu, on Heinrich Gösekeni 1660. aastal ilmunud „Manuductio ad Linguam Oesthonicam“. Göseken sündis Saksamaal Hannoveris ja õppis 1630. aastatel usuteadust Rostocki ülikoolis. Alates 1637. aastast elas ja tegutses Göseken Eestis. (Kingisepp jt 2010: 12–13) Gösekeni eeskujuks oli Heinrich Stahl ja tema 1637. aasta teos „Anführung zu der Esthnischen Sprach“. Oma teose eessõnas kirjutab Göseken (1660), et on Stahli sõnavara täiendanud Johannes Gutsloffi grammatikast „Observationes Grammaticae circa Linguam Esthonicam“ (1648) leitunga. Viimati mainitud trükkis täiendas Gösekeni eesti keele sõnavara ja küllap selle põhjal tegi ta ka oma murdeüldistused. Gutsloff ise on oma teoses murrete paiknemist ja omavahelist suhet kommenteerinud napilt. Ta mainib Tartu murret ja „rasket“ ranniku murret/keelt. Esimest kutsub Gutsloff oma grammatika (1648) eessõnas üles ka kasutama ja selle eest hoolt kandma, kuna see on tema sõnul „kodupaiga keel“. Teistegi autorite puhul on näha tuttavama keele eelistamist.

Göseken esitab esimesena põhjalikumaid kommentaare keele varieeruvuse kohta. Küll aga ei leia tema teosest terviklikku murdeliigendust ega -käsitlust. Kuigi Gösekeni sõnul on igal kihelkonnal ja piirkonnal iseäralikke sõnu, on ta täpsemalt ja pikemalt kirjutanud viiest Põhja-Eesti piirkonnast: Läänemaa, Virumaa, Järvamaa, Harjumaa ja Tartu.

Kõige puhtamat, st Gösekeni mõistes sõnalaenudest vabamat keelt (sks *die reineste Sprache*) räägitakse Gösekeni meelest Läänemaal, kus ta

ise suurema jao oma elust vaimulikuna tegutses. Seega soovitab ta võtta omaks Läänemaa sõnu, kuna need on head eesti keele sõnad. (Göseken 1660: 5) Gösekeni hinnang keele puhtusele ja sellest tulenevale õigsusele pole aga järjepidev. Isegi Läänemaa keele puhul tõdeb Göseken vähest (*sic!*) läbikäimist saarlaste ja hiidlastega. Teiste maakondade puhul räägib Göseken keelekontaktidest, nii välis- kui ka siselaenudest: Virumaa laenab ingerlastelt, Järvamaa tartlastelt ning Harjumaa tallinlastelt ja seal elavatelt soomlastelt (*ibid.*: 5). Kõik nimetatud keelekontaktid on lähinaabritega. Küllap püüab Göseken sellega väita, et need piirkonnad on vähem oma murdelist omapära säilitanud, jättes täiesti tähelepanuta saksa, rootsi ja teiste struktuurilt võõramate keelte mõju.

Tallinna ja Tartu nimetamine omaette annab aimu sealsetest juba eristuvatest iseloomulikest (linna-) keeltest. Ilmekalt tuleb see esile Harjumaa ja Tallinna vastandusest, ent sama võib oletada Tartu ja Tartumaa puhulgi. Gösekeni teoses on eraldi peatükk, mis loetleb mõningaid Tartu murde häälikulisi erinevusi muu (täpsustamata) põhjaeestilise piirkonnaga võrreldes, nt *sain pro sein, kiel pro keel, tettut pro techtut, latz pro laps, kützeda pro küpseda*. Nende kahe argumendi põhjal näeb jällegi Tallinna ja Tartu eripära väga selget kohta tollases murdetundmises. Göseken esitab teisigi keelenäiteid. Paljude puhul ei nimeta ta täpset piirkonda, kus neid kasutatakse (nt *nahrlick, petzick, weydrick, kiriow siuck, sissalick, nartzick, sabel, kehje peck, kahje laba*). Mitmed näited on aga siingi esitatud Tallinna-Tartu vastandusena (nt *tarre-tubba, penni-koyr*). (*ibid.*: 77)

Gösekeni grammatikas on uudne maakondade kaupa keele piiritlemine ja juba ka sõnaselge murrete eristamine. Olenemata sellest, et Gösekenil on eraldi Tartu murret kirjeldav peatükk, on tema teoses põhjalikumalt (ent endiselt mitte väga süsteemselt) kirjeldatud põhjaeesti murrete liigendust. Wanradti-Koelli katekismusega sarnaneb Gösekenil Tallinna ja Tartu vastandusest rääkimine.

Kui palju oli Göseken mööda Eestit rännanud ja eri piirkondadest murdematerjali kogunud, pole lõpuni selge. Kindel on see, et ligi 40 aastat elas ta Kullamaal, enne seda Läänemaal ja Tallinnas (Kingisepp jt 2010: 14). Gösekeni puhul on aga tõendatav vahendatud tahu roll tema murdekäsitluses: olgugi et Stahlil ja Gutsaffil on vähe metamärkusi murrete liigenduse kohta, on nende autorite tähelepanekud keele kohta ja kogutud sõnavara olnud Gösekeni murdeloo allikas. Kahtlemata oli teisigi, kellelt võis Göseken murdekeelt kuulda, olgu selleks kas või tema

kolmas, Saaremaalt pärit naine. Kuid iga dokumenteerimata vestluse mõju on paraku võimatu arvesse võtta.

Arvamusi ja kirjeldusi eesti keele liigitamise kohta leiab ajalookirjandusestki. Nii on näiteks parkümmend aastat hiljem (1695) kirjutanud murretest Christian Kelch teoses „*Liefländische Historia*“. Kelch õppis Frankfurdis ajalugu ja Rostockis teoloogiat. Hiljem töötas ta mitmel pool Eesti- ja Liivimaal koduõpetaja ja vaimulikuna. (Napiersky, von Recke 1829: 419) Kelch arvas, et eesti ja soome keel jagavad (osalt) sõnavara, mistõttu on nad arvatavasti ühist algupära. Küll aga ei nimetanud ta neid murreteks. Samasuguses suhtes on tema teoses eesti ja liivi keel. Liivlasi peab Kelch üheks endiseks Eesti rahva osaks. (Kelch 1695: 12–13) Huvitaval kombel on näha samasuguseid ideid ja tõlgendusi hilisemates ajalookirjutistes. Sellised üldteaduslikest huvidest kantud teosed näitlikustavad hästi toonast teaduste teket ning seda, kuidas erinevate eesmärkidega tekstid (nt kas dokumenteerida keelt või ajalugu) täiendasid üksteist teemade, näidete ja arutlustega. Nagu hiljem näha, on sellisele keeleteadmiste vahetamisele iseloomulik kumuleeruda ülevaatlikumatesse teostesse.

XVIII sajandi esimesel poolel ilmunud Anton Thor Helle teoses „*Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache*“ (1732) pole murrete süstemaatilist liigitust. Harjumaal sündinud ning põhiliselt sealsamas elanud ja töötanud Helle on maininud paaril korral Läänemaa, Harjumaad, Virumaa, Põltsamaad ja Järvamaa keelekujude morfoloogilisi või häälduslikke erinevusi, jätkates juba kujunevat tava liigendada murdeid maakonniti. Helle grammatikas on eraldi murrete peatükk, ent selles loetleb ta vaid murrete häälikulisi erinevusi, kuid ei täpsusta, mis murdes või isegi mis piirkonnas selliseid erijooni leidub (Helle 1732: 80). Nende hulgas on näiteid nii põhjaeesti kui ka lõunaeesti murretest, valdavalt aga Lääne- ja Kirde-Eestist.

On arvatud, et Helle sõnaraamatki toetus sekundaarkirjandusele (vt nt Kask 1955). Sõnaraamatuosa tuginevat näiteks Pärnust pärit Salomo Heinrich Vestringi XVIII sajandi mõjukale käsikirjalisele eesti-saksa sõnaraamatule. Vestring on samuti märkinud mõningate eestikeelsete sõnade järele kohatähiseid, mistõttu saab sõnaraamatut lehitsedes koostada tingliku murdeliigenduse. Ka Vestring on liigendanud murdeid maakonniti (Harjen ehk Harjumaad, Wieck ehk Läänemaa, Jerwen ehk Järvamaad, Wierland ehk Virumaa, teisisõnu needsamad piirkonnad, mida Hellegi välja tõi) ja linnade kaupa (Reval ehk Tallinn, Oberpahlen ehk Põltsamaad). Eraldi

Tartu murde sõnade loetelust võib järeldada, et sellelgi oli määrav tähtsus tema liigenduses. Niisamuti on Vestring tähistanud üksikuid kodukandile omaseid keelendeid täpsemalt (nt Tackerort ehk Tahkuranna, Gudmansch ehk Häädemeeste ja Salis ehk Salatsi).

Mõnikümmend aastat hiljem ilmunud järjekordses Liivimaa ajaloos „Der Liefländischen Chronik“ sõnab Johann Gottfried Arndt (1753: 10), et liivi keel on murtud (sks *gebrochener*) Tartu murre. Arndt omandas kõrghariduse Halles ja töötas Liivimaal koduõpetajana, Kuressaares rektorina ja Riia lütseumis korrektorina (Napiersky, von Recke 1827: 41). Oma kroonikas sõnab Arndt, et tal olevat näiteid pastor Johann Conrad Vurchardilt (neid ta küll paraku ei esita), kinnitamaks tema väidet liivi keele ja Tartu murde seose vahel (Arndt 1753: 10). Sellegi ajalookirjutise puhul on näha suundumust kirjeldada liivi ja eesti keele suhet põlvnemisena, seekord siis aga murdeparadigmas. Kuivõrd varasemad keelekirjutised püüavad valgust heita rohkem eesti keele sisesele liigendusele, siis (Liivimaa) ajaloo teosed paigutavad eesti keele ja selle murded mingisse suuremasse süsteemi, sedagi murde ja keele vahekorra aspektist. Seniste ajalookirjutiste põhjal saab väita, et eesti keel on keele staatuses ning ülemmõisteks murdeks taandatud liivi keelele.

Kõige põhjalikumalt on sellel perioodil Eesti murdeliigendust käsitlenud August Wilhelm Hupel teose „Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerpstchen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch“ kahes trükis (1780, 1818). Hupel sündis Saksamaal Buttelstedtis, õppis Weimari gümnaasiumis ja Jena ülikoolis (Jürjo 2004: 31–33). Oma grammatikas, mis mõne autori hinnangul toetub Hellele (vt *ibid.*: 381), liigendab ja piiritleb Hupel nii pea- (sks *Hauptdialekte*) kui ka kõrvalmurdeid (sks *Nebendialekte*). Eesti keel aga olevat soome keele õde (selles näib Hupel olevat isegi kindlam teises trükis) (Hupel 1780: 4). Väikseim murdeüksus Hupeli liigenduses on kihelkond, ent peamiselt kirjeldab Hupel keele varieerumist toonaste suuremate haldusüksuste, kreiside, hertsogkondade, provintside ja maakondade abil.

Hupeli sõnul kõneldakse Tallinna murret Eesti hertsogkonnas, Saaremaa provintsis, Pärnu kreisis ja osalt Tartu kreisiki. Tartu murret aga kõneldakse kahes (teise trüki järgi ühes) praostkonnas ehk 17 Tartu kreisi kihelkonnas ning see ulatub ka naaberaladele (*ibid.*: 5).

Hupeli grammatikas on seni kõige detailsem murdekirjeldus. Tallinna peamurde alla kuuluvad Hupeli kohaselt Harju, Läänemaa, Põltsamaa ja

Peipsi, kuid ka Järva ja Viru kõrvalmurre. Peipsi ja Viru on justkui üleminekualad: mõlemas on palju Tartu sõnu. Peipsi murret kõneldavat Peipsi järve kaldal, aga ka Kodavere, Maarja-Magdaleena ja Torma kihelkonnas, kõige iseäralikumaid vorme leiab aga Alatskivilt. (*ibid.*: 5)

Peipsi murde puhul on näha veidi erandlikku malli: murde nimetus ei ole seotud haldusüksusega, vaid mingi piiritleva või ühendava loodusobjektiga – Peipsi järvega. Murdenimetuse seotus loodusobjektiga loob erandi ja annab edasi omamoodi konnotatsiooni: murde rannarahvapärasus ning järv kui kogukondliku sidususe looja, millel on defineeriv mõju isegi veidi kaugematele aladele (sellest ka ulatumine lähikihelkondadesse).

Tartu murde alla kuuluvad Otepää, Rõuge ja Räpina kõrvalmurre. Puhtaimat Tartu murde kuju kõneldaksegi Otepääl (*ibid.*: 5). Palju täpsemalt Hupel Tartu murret ei liigenda. Hupeli Tartu murde käsitus arvatakse toetuvat Johann Christoph Clare käsikirjale (Jürjo 2004: 381). Toetumine sekundaarkirjandusele võib seega seletada, miks Tartu murde sisemine liigendus on teistmoodi struktuuriga kui Tallinna murde oma. Näiteks pole Hupel Tallinna murde puhul kirjutanud, kui paljudes või mis kihelkondades seda keelekuju kõneldakse.

Üldistatuna võib Hupeli liigenduses peamurdepiiri seada Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonna lõunapiirile ning läänes Võrtsjärvele. Hupel elas ja töötas oma seatud peamurdepiiri läheduses: Äksis ja Põltsamaal (hiljem ka Paides). Tema peamurdepiiri paigutus vastab küllaltki täpselt hilisematele käsitlustele. Niisiis võis siingi olla roll oma kodukoha vahetul tundmisel. Kubermangupiiril pole Hupeli peamurrete piiritlemisele ainumääravat mõju: Tallinna murret kõneldakse nii ühes kui ka teises kubermangus. Kuigi selle liigenduse järgi kuuluvad Saaremaa ja Pärnu kreis samuti Tallinna murde alla, ei nimeta Hupel neid siiski kõrvalmurreteks.

Eraldi tähelepanu pöörab Hupel Pärnu murdele, mida ta iseloomustab kui segu Tallinna ja Tartu peamurdest, millel on siiski rohkem Tallinna murde jooni. Küllap on nn Pärnu murre tallinlikum seetõttu, et seda kõneldakse suuresti Läänemaal. (Hupel 1780: 5) Hupel ei täpsustanud Pärnu murde sisemist jaotust, aga on võimalik, et sealt kumab läbi Mulgi murre (ehk Hupeli nimetatud sarnasus Tartu murdega), mis on liidetud Pärnu murdega. Oma grammatika teises, 1818. aasta trükis täpsustab Hupel, et Pärnu murre ulatub kuni Viljandi linnani (Hupel 1818: 16). Küll aga ei kirjuta ta Mulgi murdest veel ka siin mitte.

Hupel oli kursis Gösekeni käsitlusega ning oma grammatika teises trükis tsiteerib ta Gösekeni murdemärkusi, mis puudutavad võõrkõlalisi sõnu mingil murdealal (Hupel 1818: 16). Sarnane aga Hellega on Hupelil näiteks see, et mõlemad mainivad Läänemaa, Harjumaa ja Järvamaa murdeala. Seega on näha toetumist varasemale murdekirjandusele ning mingisuguse traditsiooni kujunemist. Ent samas on Hupel ka ise mitme traditsiooni algataja. Niisamuti on Hupel grammatika teises trükis täiendanud oma murdekirjelduse sissejuhatust liivi keele ümber käinud arutlusega, öeldes, et mõni (tekstis konkreetset nimetamata, aga eeldatavasti ka needsamad ajalookirjanduse autorid ja nende mõtete edasiarendajad) on pidanud liivi keelt kolmandaks peamurdeks. Hupeli arvamuse järgi oli liivi keel sarnane kas Tartu või pigem Pärnu murdega.

1790. aastatel ilmuvad kahel autoril Eesti- ja Liivimaa ajalugu käsitlevad teosed. Esimene neist on baltisakslase Heinrich Johann von Jannau „Geschichte von Lief- und Ehstland“ (1793), teine Ingerimaal sündinud Rootsi päritolu Thomas Hiärne „Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte“ (1794). Mõlemad teosed järgivad juba varem alguse saanud ajalookirjutiste traditsiooni, kus eestlasi ja soomlasi arvatakse olevat üht algupära. Jannau nimetab eesti keelt soome keele murdeks, mida kõneldakse Saaremaast Valgani, täpsemini Luke, Apelkalnsi ja Härgmäe kihelkonnani (Jannau 1793: 4) Jannau keelekäsitlus on seni nimetatud ajaloolaste omadest kõige üldistavam. Niisamuti on Jannau tuttavlikult sidunud keele varieerumise kihelkondadega. Tema kirjelduses on selge hierarhiline suhe keelte vahel, seda ka eesti ja liivi keele puhul: liivi keel on tema sõnul moondunud eesti keele murre, mis (oletatavasti) tekkis siis, kui saarlased jäid paiksaks Kuramaale ning nende keel segunes kohalike omaga.

Hiärne aga ütleb, et eesti ja soome keele vahel on vaid murdeerinevused. (Hiärne 1794: 17) Hiärne teoses on kirjeldatud küll sarnast olukorda, kuid ilma sõltuvussuhteta: mõlema keele vahel on murdeerinevused, ent pole öeldud, et üks on teise murre ehk ühe kategooria olemasolu (murre) ei sõltu ülemmõistest (keel). Hiärne nimetab kohalikku keelt eba- või mitesaksaks (sks *undeutsch*). Tema sõnul nimetavad baltisakslased sel moel nii eesti kui ka läti keelt.

Seda usutavasti laialt levinud kategoriseerimist seletab täpsemalt Hupel 1795. aastal ilmunud teoses „Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland“. Hupel esitab seal definitsiooni termini *ebasaksa* või *mittesaksa* kohta: see pole saksa, vene ega rootsi keel ning sellega

märgitakse vaid eesti või läti keelt (Hupel 1795: 244). Analoogete näiteid on teisigi: esimeste läti keelde tõlgitud teoste (1586) pealkirjadeski oli mainitud, et tõlge on saksa keelest mitteraksa keelde (sks *aus dem Deutschen ins Undeutsche*); liivlasi nimetati mitterakslasteks Riia gildi dokumentides XIV sajandil (Bojtár 1999: 129). Hupeli definitsioonist on aru saada, et terminil *ebasaksa* või *mitteraksa* on suur sotsiolingvistiline ja keelepoliitiline kaal. Selle alla ei kuulu ükski suure riigi või valitsejate keel. Seega on sellega tähistatud vaid kohalikku madalamat ja funktsioonide poolest piiratumat keelekuju. Murdeliigenduste sotsiolingvistilises analüüsis on seetõttu veel üks tasand, millega arvestada: on eliidi keel, mis on justkui rohkem keel, ja alamate keel, mis on mitteeliidi keel, väärimate keele staatust, ning siis veel murded.

Kuigi murdeeristuste ajalugu algab tinglikult Wanradti-Koelli katekismusega, ei olnud sel kaotsi läinud teosel hilisematele autoritele mõju. Mitme piirkonna puhul siiski kattusid katekismuse murdeliigendus ja hiliisemad liigendused, teiste puhul mitte (nt tähelepanuta jäänud Narva, mille asemel kõneldi laiemalt Virumaast). Alati eristati Tartu ja Tallinna murret, seda just linnakeele eripära arvestades. Selline murrete ja keele eristamine ühe piirkonna sees peegeldab ühtse kirjakeele loomise vajadust, mis mõjutab kogu arusaama keele liigendamisest. Valdav sisuline murdeüksus oli vaadeldud perioodil maakond. Kuigi nimetati teisigi haldusüksuseid, näiteks kihelkondi, jäid need umbmäärasemaks. Tänapäevaks domineeriv kihelkondlik murdeliigendus ei jäänud tollal kindlasti keelematerjali vähesuse taha: selle tõestuseks olgu kas või suuremahulised sõnastikud. Küllap olid maakonnad piisavalt suure üldistusastmega, kasutuskõlblikud ja hoomatavad üksused, mille ajalooline taust (kihelkondade ühinemine maakondadesse) sobis kompaktselt kirjeldama siinset keelekeskkonda.

Hupeli kahes trükis ilmunud koguteos on hea näide tekstide ja mõtete kumulatiivsuse kohta. Kuid enne sedagi on ühiste huvidega autorid andnud üksteise teostele innustust või lausa ainet, olgu siis seda otsesõnu nimetades või mitte. Arvestades väheseid ilmunud trükiseid, oli see ootuspärane. Hupeli grammatika aga ühendas endas ajalookirjandusestki pärit keele- ja murdearutlusi.

4. Kokkuvõte

Kuigi vaadeldud perioodi pikkus oli mitu sajandit ning sellel jooksul vahetus riigivõim ja muutusid sotsiaalsed olud, ei toimunud murdeliigenduste kirjeldamises midagi revolutsioonilist. Samu haldusüksusi kasutasid eri päritolu ja haridusega autorid samamoodi edasi. Koloniaallingvistika vaimus keeleparandus, mida saatsid tajudialektoloogilised hinnangud ja arvamused, tuli murrete liigendamises selgelt esile, näiteks kas või selles, kus arvati puhtaimat murdekuju räägitavat või mis murret peeti kõige ehedamalt eestipäraseks (st võõrlaenuvabaks). Murdeliigenduste vahetust loodustõketega oli analüüsitud tekstides peaaegu olematu: võimalik, et ainult Hupel nimetas üht kõrvalmurret Peipsi järve järgi. Teoreetilisi käsitlusi loodus- ja sotsiaalsete tõkete (nt alamate liikumispiirangud) mõjust keelele aga polnud. Valitud metoodika lubas analüüsida eri haldusüksuste esiletulekut murrete liigendamisel vaadeldaval perioodil: mis olid need haldusüksused, mille põhjal murdeid liigendati ning kuidas nende kasutus kinnistus või muutus. Metoodika ei võimaldanud aga veenvalt põhjendada valikuid, mida murrete kirjapanijad liigendamisel tegid.

Kuni XIX sajandi alguseni esines eesti keele ja selle murrete liigendamises kaks suuremat suundumust. Mitmed ajalookirjutised püüdsid kirjeldada eesti keelt ja selle sugulaskeeli murdeparadigmas. Sageli peeti sel puhul soome keelt eesti keele ülemmõisteks (st eesti keel on soome keele murre) ning liivi või mõnda muud väiksemat läänemeresoome keelt omakorda eesti keele murdeks. Selline liigitus ei tuginenud usutavasti vaid keeleomapärale, vaid ka territooriumi ja populatsiooni suurusele või mõnele täpsustamata sotsiokultuurilisele tegurile.

Keelekeskne kirjandus tundus arenevat sellest aga esialgu eraldi. Arvestades trüki ilmunud ja käsikirjaliste keelekäsitluste mahtu, oli vaid väike osa sellest pühendatud murrete liigitamisele. Väheste meta-märkuste põhjal saab aga järeldada, et murded olid seotud toonase halduskorraga, kuid see suhe polnud tingimata piirav, nagu tõestas Hupeli käsitlus peamurdepiirist, mis väga selgelt erines näiteks Eestimaa-Liivimaa kubermangupiirist. Siiski ei pidanud ükski autor vajalikuks põhjendada haldusüksuste ja murdealade seotust. Nende kahe üksteist täiendav suhe tundus iseenesest mõistetavana ja kandus juba peaaegu traditsioonina ühest tekstist teise. Peamiselt eristati kirjanduses Tallinna ja Tartu murret. Nende kahe nimetamine linnade järgi aga võis tähistada enam kui vaid

keskuste abil suurema piirkonna liigendamist. Nii näiteks võib oletada nendele linnadele iseloomulike murdekeelte olemasolu ja olulisust kirja-keeltena kogu keelestruktuurile.

XIX sajandi jooksul hoogustus jõudsalt murdeuurimine ja seda käsitleva kirjanduse väljaandmine ning XX sajandil sai alguse juba süstemaatiline keeleteadus Eestis. Siiski ei tekkinud kumbki tühjalt kohalt, vaid murdeteadmine kumuleerus ajapikku asjaarmastajatelt teadlikumatele kirjutajatele.

Artikli teemat saaks kahtlemata edasigi arendada, kaasates sotsiolingvistilisse uurimisse rohkem tollaste sõnaraamatute keelendeid ja nende piirkondlikku kindlaksmääramist. Niisamuti pole välistatud, et on teisi, vähem levinud allikaid, mida selles artiklis ei kajastatud. Sellegipoolest annab siinse artikli analüüs süsteemse alguspunkti hilisemate murde-liigenduste ja nende tagamaade uurimiseks.

Kirjandus

- Arndt, Johann Gottfried 1753.** Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alte Geschichte des Ordens und der benachbarten Völker erleutert. Halle: Johann Justinus Gebauer.
- Auer, Peter 2005.** Europe's sociolinguistic unity, or: a typology of European dialect/standard constellations. – Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative. Eds. Nicole Delbecque, Johan van der Auwera, Dirk Geeraerts. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 163.) Walter de Gruyter, 7–42.
- Blommaert, Jan 2013.** Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity. Bristol: Multilingual Matters. <http://dx.doi.org/10.21832/9781783090419>.
- Bojtár, Endre 1999.** Foreword to the Past. A Cultural History of the Baltic People. Budapest: Central European University Press.
- Downs, Roger M., David Stea 1974.** Image and Environment. Cognitive Mapping and Spatial Behavior. Arnold.
- Errington, Joseph 2001.** Colonial linguistics. – Annual Review of Anthropology 30 (1), 19–39. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.anthro.30.1.19>.
- Fanon, Franz 2004.** The Wretched of the Earth. New York: Grove Press.
- Gooskens, Charlotte 2012.** Non-linguists' judgments of linguistic distances between dialects. – Dialectologia 9, 27–51.

- Gutsclaff, Johannes 1648.** *Observationes Grammaticae circa Linguam Esthonicam.* Tartu: Johannes Vogel.
- Göseken, Heinrich 1660.** *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet.* Reval: Adolph Simon.
- Habicht, Külli 2003.** Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002). Eesti keele uurimise analüüs. Koost. Mati Ereht. Tallinn, 135–165.
- Haugen, Einar 1966.** Dialect, language, nation. – *American Anthropologist* 68 (4), 922–935. <http://dx.doi.org/10.1525/aa.1966.68.4.02a00040>.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Hiärne, Thomas 1794.** Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Nach der Originalhandschrift herausgegeben. I. Mitau: Johann Magnus Wehrt.
- Honkola, Terhi 2016.** Macro- and Microevolution of Languages: Exploring Linguistic Divergence with Approaches from Evolutionary Biology. (= Turun yliopiston julkaisuja, sarja A II, 311.) Turun Yliopisto.
- Honkola jt 2013** = Terhi Honkola, Outi Vesakoski, Kalle Korhonen, Jyri Lehtinen, Kaj Syrjänen, Niklas Wahlberg. Cultural and climatic changes shape the evolutionary history of the Uralic languages. – *Journal of Evolutionary Biology* 26 (6), 1244–1253.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen uns Sohn.
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland. Nebst eingestreueten Winken für Liebhaber. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jannau, Heinrich Johann von 1781.** Sitten und Zeit. Ein Memorial an Lief- und Ehstlands Väter. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jannau, Heinrich Johann von 1793.** Geschichte von Lief- und Ehstland pragmatisch vorgetragen. I. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jürjo, Indrek 2004.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.

- Kaljundi, Linda, Ulrike Plath 2017.** Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 1, 2–6.
- Kask, Arnold 1955.** S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 38. Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 181–192.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. (= ENSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus.
- Keevallik, Leelo, Karl Pajusalu 1995.** Linguistic diversity and standardization in Estonian. The history of the active past participle. – *Dialectologia et Geolinguistica* 1995 (3), 13–41.
- Kelch, Christian 1695.** Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes. Revall: Johann Mehner; Rudolphstadt: Heinrich Urban.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kumagai, Yasuo 2016.** Developing linguistic Atlas of Japan database and advancing analysis of geographical distributions of dialects. – *The Future of Dialects. Selected Papers from Methods in Dialectology XV*. Eds. Marie-Hélène Côté, Remco Knooihuizen, John Nerbonne. (= *Language Variation* 1.) 333–362.
- Laidla, Janet 2017.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. (= *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 44.) Tartu Ülikool. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lee, Sean, Toshikazu Hasegawa 2014.** Oceanic barriers promote language diversification in the Japanese Islands. – *Journal of Evolutionary Biology* 27 (9), 1905–1912. <http://dx.doi.org/10.1111/jeb.12442>.
- Mace, Ruth, Mark Pagel 1995.** A latitudinal gradient in the density of human languages in North America. – *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 261 (1360), 117–121. <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.1995.0125>.
- Maxwell, Alexander 2006.** Why the Slovak language has three dialects: a case study in historical perceptual dialectology. – *Austrian History Yearbook* 37, 141–162.
- Montgomery, Chris 2007.** Northern English dialects: a perceptual approach. University of Sheffield.
- Moore jt 2002** = Joslin L. Moore, Lisa Manne, Thomas Brooks, Neil D. Burgess, Robert Davies, Carsten Rahbek, Paul Williams, Andrew Balmford. The distribution of cultural and biological diversity in Africa. – *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 269 (1501), 1645–1653. <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2002.2075>.

- Mägiste, Julius 1970.** Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle. (= Tietolipas 64.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Napiersky, Karl Eduard, Johann Friedrich von Recke 1827.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. I. Bearb. von J. F. v. Recke und K. E. Napiersky. Steffenhagen.
- Napiersky, Karl Eduard, Johann Friedrich von Recke 1829.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. II. Bearb. von J. F. v. Recke und K. E. Napiersky. Steffenhagen.
- Paveau, Marie-Anne 2011.** Do non-linguists practice linguistics? – AILA Review 24 (1), 40–54.
- Pickl jt 2014** = Simon Pickl, Aaron Spettl, Simon Pröll, Stephan Elspaß, Werner König, Volker Schmidt. Linguistic distances in dialectometric intensity estimation. – Journal of Linguistic Geography 2 (1), 25–40. <http://dx.doi.org/10.1017/jlg.2014.3>.
- Preston, Dennis R. 1999.** Handbook of Perceptual Dialectology. 1. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.1075/z.hpd1>.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8–9, 553–558.
- Ross, Kristiina 2016.** Eesti filoloogia süüd ja kirikulaulude tõlked. – Keel ja Kirjandus 8–9, 652–668.
- Saareste, Andrus 1930.** Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel 4–5, 73–96.
- Vedru, Gurly 2004.** People on river landscapes. – Eesti Arheoloogiaajakiri 8 (2), 181–200.
- Weiss, Hellmuth, Paul Johansen 1930.** Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands 15 (4). Reval, 95–133.
- Young, Robert J. C. 2001.** Postcolonialism. An Historical Introduction. New Jersey: John Wiley & Sons.

Siim Antso
 eesti ja üldkeeleteaduse instituut
 Tartu Ülikool
 Jakobi 2
 51014 Tartu
 siimants@gmail.com

Estonian dialect divisions in 16th to 18th century texts

SIIM ANTSO

The article examines the formation of Estonian dialect divisions in the works of various authors of the 16th to 18th century. The selected texts were analyzed from a socio- and colonial linguistic viewpoint.

The origin of linguistics and dialectology in Estonia is foreign, as research was conducted by Baltic Germans. In the perspective of colonial linguistics, the effort to learn the local varieties and bring order to the languages was done not only to communicate better with the locals but also to impose cultural domination. Thus languages were modelled after the ruling class's mother tongue or Latin. The analysis also takes into account the effects of human and natural boundaries on dialect divisions, such as administrative borders, rivers, and forests.

The texts analyzed were for the most part of a linguistic nature, being grammars sometimes accompanied by dictionaries. However, some works of history where neighbouring languages were described from a dialect paradigm were also included. For the most part, larger historic administrative units were used to describe the dialect situation in 16th to 18th-century texts. On many occasions larger cities were used to mark a dialect area. In the case of Tartu and Tallinn, specific city language varieties were named to distinguish them from the surrounding dialect area. This kind of a distinction is expected, since the ongoing dispute between the Tartu and Tallinn written language had an immense effect on the whole dialect system.

The impact of natural obstacles was almost non-existent in the analyzed texts. It should be noted, however, that the current method only allowed for analysis of the texts themselves and the confirmed and plausible connections between them. Thus, a detailed inquiry with further material is yet to be conducted.

Keywords: Estonian, Estonian dialects, sociolinguistics, colonial linguistics, historical perceptual dialectology

ETUNIMED¹ JA TEISED HARGLA HÜDRONÜÜMID

MARIKO FASTER

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse etümoloogiliselt ja sotsioonomastiliselt 431 Hargla kihelkonna veekogunime (k.a soonimed). Materjal on pärit ajaloolise Võrumaa kohanimede andmebaasist ja Eesti Keele Instituudi kohanimetekartteegist. Esile on toodud 30 vetenimedes esinevat kohanimede liigisõna, käsitletakse nende piirkondlikku eripära, murdejooni ja tähenduste arengut. Uuritakse nimede muutumist ja kadumist. Analüüsisosas esitatakse vetenimed koos võimalike etümoloogiatega, milles on palju uut varem avaldamata ja täpsustavat infot.

Võtmesõnad: kohanimed, vetenimed, etümoloogia, vetenimede kadumine

1. Sissejuhatus

Artikli eesmärk on anda ülevaade Hargla kihelkonna hüdronüümidest, neis kajastuvatest keelekontaktidest, etümoloogiast ja toimunud muutustest.

Termin *hüdronüüm* tuleneb kreeka sõnadest *hýdor* (*hydro-*) 'vesi' + *-ōnymos* '-nimeline' (< *onoma* 'nimi') ning tähendab veekogunime. Eesti keeles on soovitatud tarvitada terminit *vetenimi* (OT). Vetenimede hulka arvatakse merede, lahtede, väinade, järvede, tiikide, allikate, kaevude, jõgede, ojade, koskede jt veekogude nimed. *Soonimed* ehk *helonüümid* (*hélōs* 'soine ala, soo') on samuti liik vetenimesid. (LKOT; OT; VL) Kui võrrelda Eesti sarnast keele- ja kultuuriruumi Soomet, siis on Soome kohanimeuurijad vetenimede hulka arvanud ka veega piirnevate objektide, nagu neemede, maakitsuste, saarte ja randade nimed, samas aga on välja jättnud soonimed (Kiviniemi 1990: 52; Ainiala jt 2008: 91; TT). Põhjus näib olevat selles, et kui Eestis ja mujal on liigituspõhimõtted olnud pigem geograafilised, siis Soomes on lähtutud ennekõike nimeandja vaatepunktist: sellest, kuidas tema maastikku enda ümber näeb (eriti veekogudel paadiga

¹ Pealkirjas viidatakse Hargla vetenimedes esinevale liigisõnale *ett* : *etu* 'vana jõe haru'.

liikudes), milleks eriliigilisi kohti kasutab ja kuidas paiku nimetab, nt *järve saar*, *järve neem*. (Vt ka Kiviniemi 1990: 50)

Soonimed on Eestis ja mujal vetenimede hulka arvatud tõenäoliselt seepärast, et paljud sood on varem olnud järved. Ilmselt pole hariliku keelekasutaja arvates soo siiski tüüpiline veekogu ning seepärast võiks Eesti traditsiooniski soonimed vetenimede hulgast välja arvata, nagu on oma uurimustes teinud Marit Alas (2015, 2016). Soome nimeuurija Eero Kiviniemi (1990: 50) tõdeb, et muidugi on objektiivsed kriteeriumid maastikuobjektide liigitamisel paremad, kuid tihti on väga raske, kui mitte võimatu objektiivseid piire tõmmata.

2. Materjal

Uurimismaterjalina on tarvitatud kõiki vaadeldava ala vetenimesid, mida on ühtekokku 431 (294 nime ajaloolise Võrumaa kohanimed andmebaasist (AVKA) ja 137 AVKAs dubleerimata vetenime kohanimekartoteegist (KN)). Nimede koguarv ei pruugi olla täpne, sest AVKAs kajastuvad objektid, millel võib olla ka mitu nime; kohanimekartoteegis on aga enamasti ainult nimekujud, kuid ühenimelisi objekte võib olla ka mitu. Materjali koguhulk sellest siiski palju ei muutu.

Soonimed on uurimusse kaasatud, veekogudega piirnevate objektide (*konnud* 'niidud', *kolgad* 'heinamaad jõekäärus', *niidud* jm) nimed aga mitte. Need on arvatud loodusnimede hulka, kuigi rahvaliku käsitluse järgi võiksid kuuluda ka vetenimede hulka: „Koiva jõe, Mustjõe ja temasse suubuvate Vaidva ja Peetri jõgedega on seotud järgnevad üldnimetused: *kond*, *kolk*, *ett*, *soot*, *sadu*”² (KN, kohanimekoguja Alfred Käärmann).

Ühel objektil võib olla mitu nime, eriti tuntud on selle poolest jõed ja ojad, mis on pikad ja mis võivad igas külas olla nimetatud eri moodi. Kõige parem näide Hargla kihelkonnast on ametliku nimega *Ahelo jõgi*,

² Apellatiivil *sadu* on eesti murretes järgmised tähendused: 1. sademete langemine; 2. mädanenud puu; 3. laisk inimene (VMS); 4. känd koos juurte ja rohumätastega, mis maast üles kistud; 5. suur, lai, raskus; suur, raskekoguline (EKMS III: 301, 678). Alfred Käärmanni loendis on *sadu* mingi jõeäärne konkreetne maastikukoht, aga selles tähenduses ei ole keegi teine seda apellatiivi üles kirjutanud, nii et jääb selgusetuks, millise objektiga on täpselt tegemist. VMSi järgi on Harglast üles kirjutatud omadussõna *sadulikanõ* 'sajune' ja spekulatsioonina võib välja pakkuda, et tegemist on lombitaolise maastikuobjektiga, kus vesi on ainult vihmasaju korral.

millel rahvakeeles on nimeks ülemjooksul *Ura oja*, keskel *Ahli oja*, ka *Saru jõgi* ning alamjooksul *Uskuna oja*.

3. Liigisõnad

Kogu ajaloolise Võrumaa kohanimevaras on liigisõnu praeguses uurimiseisus 242 (vt ka Faster 2005, kus on esitatud 234 liigisõna, millele on lisatud selle uurimuse käigus leitud 8 liigisõna). Vetenimedega seotud liigisõnad (70 tk) moodustavad 29% ehk üle neljandiku liigisõnade koguhulgast.

Vetenimede liigisõnadeks on arvatud ka *kaavõndu* 'kaevatud koht; koht, mille jõgi on kaevanud ehk uuristanud', *kraav* ja *vanakraav*; kuigi need on inimtekkelised objektid ja peaksid kuuluma artefaktide nimerühma, on neist enamik süvendatud varasemate looduslike ojade asemele ja neis voolab vesi. Apellatiiv *kaiv* 'kaev' viitab otseselt inimese kätetööle ja sõnavaras tähendabki kaevu, ent loodusobjekti liigisõnana tähistab Harglas allikat või muud lombitaolist veekogu. Pais- ja tehisjärved on samuti inimtekkelised, ent oma toimimise poolest on need ikkagi loodusliku veekogu sarnased.

Vetenimede liigisõnade levikus võib eristada piirkondlikke rühmi: ühisjooni on Räpinal ja Setomaal, Räpinal ja Võnnul, Rõugel ja Vastse-liinal, Harglal ja Karulal. Harglale ja Karulale on ühised nt *lont* 'lomp, loik' ja *õrts* 'tüma koht maas; kinni kasvanud hõljuv järvekallas'. Eripäraseid vetenimede liigisõnu on vähem Urvaste, Põlva ja Kanepi kihelkonnas. Seevastu Räpinas ja Harglas on välja kujunenud mitmeid ainult nendes piirkondades kasutatavaid vetenimede liigisõnu, nt Räpinas *järvtüs* 'väikeste järvede rida', *lamm* 'väike madal laht' ja Harglas *ett*³ 'vana

³ Apellatiivi *ett* : *etu* etümoloogia pole selge, kuid selle aluseks võib olla häälikuline edasiareng sõnast **jätt* : *jātu* > *ett* : *etu*, vrd Hargla *egi* 'jõgi', Salatsi liivi *ett* ~ *jätt*, *etab* ~ *jätab* (SLW: 71), vrd ka Simuna *jätt* : *jātu* 'oja' (EMS). See seletus on parem kui keskalamaksaks keele *ettinge* 'niit' ja *etvenne* 'niidumaa, rohumaa' (Lüben 1888: 107), mis eeldaks tähendusnihet (Faster 2005: 79). Artikli retsensendi arvates võib tegu olla häälikulise hälvikuga läti sõnast *attaka* ~ *attekā*, millest on Harglas olemas reeglipärane variant *atak* 'soot, eraldatud jõekäär, mis suurvee ajal võib jõega liituda' (Vaba 1997: 66). Apellatiivide tähendus ja tähistatavad objektid on küll lähedased, kuid ei kattu. Kui apellatiivi oleks laenatud kaks korda, jääb seletuseta, miks on sõna lõpuosa ühel juhul jäänud üle kandumata. Retsensendi arvates võib laenu aluseks olla ka selline sõna, mida pole kirja pandud.

jõe haru', *vanaett* 'vanem vana jõe haru', *jakusuu* 'jätkusoo'. Mitmed ainult ühes piirkonnas liigisõnana esinevad apellatiivid võivad olla laiemalt tuntud harilike üldkeele sõnadena. Sellised on näiteks *haru*, *haud* 'sügavik jões', *kivistü* 'kivine koht', *suu* 'suue', *võrõng* 'võreng, võrendik', mis ainult Harglas esinevad AVKAs ja KNis talletatud vetenimede liigisõnadena.

Piirkondlikud keelejooned võivad kajastuda ka liigisõnades, Harglas nt *kaavõndu* pro *kaivõndu* < *kaibma* 'kaevama', kus esineb diftongi assimileerumine, või *nõdsu*, kus esineb läänevõru keelele omane järgsilbi *u*. Kohanimede liigisõnad kirjeldavad ümbritsevat maastikku keeleliselt – mida mitmekesisem maastik, seda üksikasjalikumalt on vaja seda ka (kohalikus) keele(kuju)s edasi anda; Räpinas siis vastavalt suure järve eri kohti (*klomm*, *lamm* jt), Harglas igasuguseid jõeäärseid ja jõega seotud kohti. Hargla maastikku kujundavadki peamiselt jõed ja jõeäärsed madalad kohad.

Hargla vetenimedes esinevad järgmised liigisõnad: *ett* 'jõega ühenduses olev vana jõe haru', *haru*, *haud*, *jakusuu* 'jätkusoo', *jõgi* (*egi*), *järv*, *järvekene*⁴, *kaavõndu*, *kaiv* 'kaev', *kivistü* 'kivine koht', *kraav*, *käard*, *laht*, *linajärv*, *lomp*, *lont* 'lomp', *läte*, *nõtsk* 'märg ja soine lohu moodi veekogu', *oja*, *pikksuut*, *suu* 'soo; suue', *suukõnõ* 'sooke', *suut* 'soot', *tsori* 'märg ja soine pik(li)k veekogu', *urg* ~ *ura* 'jõgi, oja', *vanakraav*, *veskijärv*, *võrõng*, *õrts* 'õõtsik, tüma koht'.

Harglas on välja arenenud mitmekesine terminoloogia ühte tüüpi, kuid mingite omaduste poolest natuke erinevate objektide nimetamiseks. Peale tavapärase apellatiivi *suu* (*Hänisuu* jpt) leiduvad veel deminutiivne väiksemat sood märkiv *suukõnõ* (*Tsõõriksuukõnõ*) ja suurema soo jätku kirjeldav *jakusuu* (*Rabasu* *jakusuu*). Järvede puhul eristatakse peale apellatiivi *järv* (*Perätjärv* jt) veel väiksemat järve deminutiiviga *järvekene* (*Murujärvekene*) ja kasutusfunktsiooni poolest eristuvat *linajärve* (*Kividse linajärv*). Sootide puhul tuleb mängu objekti väline kuju: eristatakse sooti üldiselt ja selle pikliku kujuga varianti (*Lambasuut*, *Limpri pikksuut*), kuid

⁴ Deminutiivseid liigisõnu esineb Harglas teisigi, nt *palukõnõ* (*Mäeotsa palukõnõ*, *Tsõõrikpalukõnõ*), *niidükene* (*Põdraniidükene*), *murukõnõ* (*Suuimä murukõnõ* – väikse maja õueala, kus elanud eideke). Ühel korral esinevad paralleelnimena *Tipsi talu* ~ *Tipsikese talu*. Rohket deminutiivsete nimisõnade olemasolu on peetud läti mõjuks ning sageli on neis sõnades ka deminutiivne tähendus taandunud (Vaba 2010: 236).

objektide eristus võib toimuda ka vanuse alusel, nt *kraav* ja *vanakraav* (*Ubajärve kraav*, *Ubajärve vanakraav*).

Harglas tuleb ette veel harilike apellatiivide omapäraseid tähendusi, nt apellatiiv *oja* tähistab siin esmalt muidugi väikest (pideva) vooluga vee-kogu ehk oja ise, aga see tähistab ka (jõeäärset) uhtorgu, kus vesi voolab vaid vihma või lumesulamise ajal ja mis on enamasti kuiv. (Seepärast on Eesti põhikaardi tegijad märkinud kaardil oru nimega Tuklioja Tuklioja oruks ja Lambaoja Lambaoja oruks). Veel ainult Rõuge kihelkonnas Kikka-oyal on maastikusõna *oja* kasutusel tähenduses 'org'. Apellatiiv *kraav* (< alamsaksa *grave*) võib Harglas märkida ka mitte kaevatud, vaid looduslikku objekti, nt *Kubijakraav* (soise põhjaga org) (vrd lt *grava* 'jäärak').

4. Varieerumine ja muutused nimedes

Nimede varieerumist on uurinud Soome kahes piirkonnas Terhi Ainiala, Eestis Saare- ja Virumaal Marit Alas (nt 2015, 2016).

Nimede muutuseks peetakse varasemast erinevat nimevormi kasutuselevõttu; nimede varieerumiseks aga nime paralleelvormide kasutust. Kahel nähtusel pole alati lihtne vahet teha ja tihti võivad need ollagi samaaegsed. Muutused ja varieerumine võivad olla häälikulised, leksikaalsed ja morfoloogilised. (Ainiala 1997: 168) Häälikulised muutused on seotud murrete muutumisega, nimede kirjakeelestumise või nimede tähendussisu hämardumisega; sageli ka nime häälikulise kuju lihtsustumisega (Ainiala 1997: 190). Leksikaalsed muutused on ellips (nt liigisõna ärajätt), reduktsioon (nt nime keskmise elemendi ärajätt), epeksegees (nt liigisõna lisamine), sufiksi lisamine (liigisõna asemel sufiksi kasutamine) ning liigisõna vahetumine (Ainiala 1997: 168). Morfoloogilisest muutusest räägitakse näiteks juhul, kui kohanime liigisõna või atribuut muutub mitmuslikust ainsuslikuks või vastupidi ning nime esiosa nimetavalisest omastavaliseks. (Ainiala 1997: 168)

Nime vahetumisest saab rääkida juhul, kui varasem nimi kaob käibelt ja asemele tuleb uus nimi (Ainiala 1997: 233), nii nagu on juhtunud varasema *Viirnaojaga*, millel tänapäeval on nimeks *Potioja*. Kui nimi jääb kasutusest ära ja unustatakse, on tegemist nime kadumisega (Ainiala 1997: 200), nagu näiteks on juhtunud nimega *Sannaoja*, mis on kadunud kas maastiku muut(u)mise tõttu (maaparandus) või piirkonna inimestest tühjaksjäämise tõttu. Vetenimede vahetumist siin artiklis põhjalikumalt

ei uurita, sest selleks puudub varasemast hea allikmaterjal. Selles artiklis ei ole kadumise statistika jaoks läbi uuritud kõiki võimalikke kaarte, kust võiks varasemal ajal kasutatud hüdronüüme leida.

4.1. Varieerumine ja muutused Hargla vetenimedes

Varieerumisest räägitakse juhul, kui samast nimest on samaaegu kasutusel eri variante (Ainiala 1997: 168).

Vetenimede puhul esineb tüüpilisel juhul erinevusi rahva- ja ametlikus keeles. Näiteks tänapäeva rahvakeeles on valdavalt kasutusel nimi *Piili oja* (kohanimetähtsus on olemas siiski ka variant *Piili jõgi*), ametlikus keeles *Peeli jõgi*, ainult vanemas kirjanduses tuntakse ka nime *Käesaare jõgi*. Need on eri sfäärides kasutatavad ühe objekti nimed. Kõige nähtavam sildile trükitud nimekuju hakkab tänapäeval tasapisi taandama rahvakeelset nimevarianti, seega on selle nimepesa puhul võimalik jälgida teekonda nime varieerumisest muutunud nimeks, kusjuures muutused on nii häälikulised (*Piili* > *Peeli*) kui ka leksikaalsed (liigisõna on vahetumas: *oja* > *jõgi*).

Varieerumisest (aga ka häälikumuutusest – sisehääliku kaost) saab rääkida *Vaidva* jõe nime puhul, sest ametliku nimena on Eestis kasutusel *Vaidava jõgi* (< lt *Vaidava*), kuid mõnel pool kaartidel, laialdaselt siltidel, kirjanduses ning rahvakeeles käibib *Vaidva jõgi*.

Eesti traditsioonis on küllaltki tavaline, et jõgede ja järvede nimede kasutuses võidakse sageli ära jätta liigisõna; samasugune kasutus on veelgi harilikum läti keeles. Ka Harglas kohtab elliptilist nimekasutust nimedes *Vaidva* ja *Koiva*. *Koiva* (lt *Gauja*) nimest on samuti kasutusel nominatiivikujulised ning esisilbi häälikuvarieeruvusega vormid *Koiv* (KN) ja rahvalauludes esinevad *Kuiv* ~ *Kuiva* (VK I: 294; SL I: 58). Kui nimekasutajatel on esmalt olnud vaja kasutada nime võimalikult täpselt kujul *Vasigakopli suu* (karjamaa), siis nime tiheda kasutuse ja arvatavasti ka maastikuobjekti enda muutumise tõttu on ka esialgne nimi muutunud ja lühenenud kujuks *Vasigakopli*.

Häälikulist varieeruvust tuleb ette kõige sagedamini, nt *Piitreegi* ~ *Piitrejõgi* ~ *Peetri jõgi*; *Parnigu* ~ *Parniku* ~ *Parnika oja*; *Pügeri* ~ *Püügüri* ~ *Pügüri* ~ *Pügüre järv*.

Häälikulise varieeruvuse hea näide on ka nimi *Äühvoja* ~ *Äühhoja*. Seda nime kasutades ilmneb elliptilisus: [minnakse] *Äühve pääle*,

[ollakse] *Äühve pääl* 'oja lähedal, juures'. Häälikuliselt muutunud ja rahvaetümoloogiliselt ümber tõlgendatud nimi on *Kaurusuu* > *Kahrusuu*.

Nimede tähendussisu on hämardunud kõikides kokkutõmbunud nimesdes, mida Eesti nimevaras leidub hulganisti, kuid Hargla vetenimedes leidub selle kohta vaid üks hea näide: *Mustura* > *Mustru*.

Epeksegeesi ehk liigisõna lisamisega on tegemist nimesdes *Tuklioja org* ja *Lambaoja org*, sest neid nimesid kasutatakse ainult kaardil, rahva-keeles on nimed *Tuklioja* ja *Lambaoja*. Võib-olla on epeksegeesiga tegu ka nimes *Säägu* (soo), tänapäeval *Säägüssuu*, kuid seda ei saa kindlalt väita, sest esimene nimekuju pärineb kohanimekartoteegist ja mõnikord oli tavaks, et sedelile pandi kirja vaid nime esiosa kui väärtuslikumaks peetu. Ametlikus pruugis on rahvakeelsele nimele *Uju* lisatud sufiks *-ste* ja liigisõna: *Ujuste oja*. Nimi *Järveots* soonimena tundub ilmselt samuti ebatäpne või isegi eksitav, nii on sellele lisatud ka liigisõna: *Järveotsa suu* 'soo'. Varasemale nimekujule **Urg* on nime arusaadavuse huvides lisatud samatähenduslik liigisõna *oja* ja see on põhjustanud ka nime esiosa morfoloogilise varieerumise: *Ura oja* ~ *Urg oja*.

Morfoloogilist varieerumist tuleb Hargla vetenimedes ette kõige vähem. Leidub vaid üks näide *Haavaoja* ~ *Haavoja*, kus kohanime esiosa kääne erineb. Eesti keeles võib nime esiosa nimetava- ja omastavakuju vaheldumist pidada ka varieerumiseks, sest nendes variantides ei taju nimekasutajad mingit tähenduserinevust.

Ühel ja samal objektil võivad olla eri nimed, aga ka erinevad liigisõnad. Liigisõnade varieerumisega on tegemist nimesdes *Karissöödä oja* ja *Villigä ura*. Nende nimede puhul on vanem nimi *Villigä ura* ja noorem *Karissöödä oja*, aga et nooremal nimel on rohkem kasutajaid ja see on ametlik, kaob vanem nimi ajapikku tõenäoliselt käibelt. Vanem nimi on olnud *Küüdre oja*, mida tänapäeval ei tunta, kuid tänapäeval kasutatakse nime *Küüdre kraav*. Keeleliste teguritele lisaks mõjutavad nimesid ka keelevälised tegurid: kui oja on süvendatud, on ka selle nimi ümber tehtud, vahetades liigisõna n-ö õigema vastu.

Üleminekud ühest objektist teiseks (järv > soo > heinamaa, heinamaa > soo jne) on päris harilikud, need olenevad ajast, loodusest ja inimestest. Objektide teisenemine võib kaasa tuua ka nimede muutumise või kadumise, kuid ei pruugi.

Hargla kihelkonna keeles on tähendusnihe toimunud sõnas *suut* 'soot', mis on algselt tähendanud vana jõe sāngi, kuid hiljem hakanud tähistama

ka talu lähedale kaevatud tiiki. Mujal Võrumaal laialt tuntud apellatiiv *lump* 'tiik' on Harglas laiemalt tundmatu. Apellatiive *soot* 'tiik' ja *lont* on varem peetud sünonüümideks (vrd *Essemäe suut* ~ *Essemäe lont* ~ *Kalmusõlont*). Tänapäevani tuntakse apellatiivi *lont* porilombi tähenduses: *päält vihma om suur lont tanh maja kõrval* 'pärast vihma on suur porilomp siin maja kõrval'.

5. Vetenimede analüüs

Kõik Hargla vetenimed pärinevad AVKAst ja Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegist. Need on jaotatud primaar- ja sekundaarnimedeks ning on omakorda jagatud alamrühmadeks. Kohanimekartoteegist saadud materjali hulgas on vetenimesid, mida tänapäeval enam ei tunta (nimed on kadunud) – need on saanud märksõna juurde ka vastava märke. Vetenimed, mis tänapäevaks on kadunud, moodustavad materjali koguhulgast u 33%. Kadumine on toimunud umbes 60–90 aasta jooksul (alates nimede kohanimekartoteeki kogumise või kaardile kandmise ajast kuni viimase kohanimekogumiseni 1996–2001). Vähemal määral on nimed asendunud (sama objekti varasem nimi on kadunud ja asemele on tulnud teine).

Samasse nimepessa kuuluvad nimed on esitatud koos, kuigi seal on ka sekundaarnimesid. Märksõnaks on valitud kas nimepessa alusnimi ehk primaarnimi, millest teised lähtuvad, või nimi, mis kuulub kõige tähtsamale objektile.

Mingi nime aluseks olev hüpoteetiline nimi on märgitud tärniga nime ees. Sellest (arvatavasti) tekkinud sekundaarnimi on arvatud sekundaarnimede rühma juhul, kui selle aluseks on asustus- või teine loodusnimi, nt *Haosilla oja* (nime aluseks on silla- või talunimi); kui primaarnimeks on võimalik hüdronüüm, siis on nimi paigutatud primaarnimede loendisse (*Hainura suu* < **Hainura* (oja)). Niimoodi rühmitades tuleb paremini välja hüdronüümne sõnavara, ehkki mõlemal juhul on ikkagi tegemist sekundaarnimedega.

Iga nime kohta on pakutud võimalik etümoloogia, võimaluse korral ka vanu nimekujusid dokumentidest ja kaartidelt. Kadunud nime puhul on lisatud kohanimekartoteegis olev asukohakirjeldus ja muud teavet; tänapäeval kasutatavate nimede andmed ja objektide asukohad leiab AVKA elektroonilisest andmebaasist. Kui nimi esineb mitu korda eri kohtades, siis on nimede arv lisatud märksõna taha sulgudesse. Paralleelnimede

viidete korral on antud sulgudes selle jaotise number, kus nimi asub. Kui nimi asub samas jaotises, pole numbrit antud.

Kolmandat väldet märgitakse punktiga nime ees ja palatalisatsiooni akuudiga (') konsonandi või konsonantühendi peal või taga. Märgiga < on antud nime (võimalik) etümoloogia; märgiga ~ nimevariant; semi-kooloniga on eraldatud samasse nimepessa kuuluvad sekundaarnimed. *q* märgib larüngaalklusiili, ^k kadunud nime. Pikem mitmelauseline seletus on antud vajaduse korral.

5.1. Primaarnimed

Primaarnimed on n-ö esimese ringi nimed, mis loodud ühele nimeobjektile teisi pärisnimesid kasutamata. Primaarnimede rühm jaguneb kolmeks alamrühmaks: 1) läbipaistvateks nimedeks, 2) nimeandmismotiivilt läbipaistmatuteks ja 3) keeleliselt ebaselgeteks nimedeks.

5.1.1. Läbipaistvad nimed

Rühmas on veekogunimed, mis on keeleliselt läbipaistvad ehk tänapäevasele nimekasutajale semantika poolest selged ja arusaadavad. Neis nimedes sisaldub palju harilikku loodusega seotud sõnavara; on objekti asukohta ja objekti ennast kirjeldavaid nimesid, metafoorseid, tõlkelisi jm nimesid. Tõenäoliselt on tegemist suhteliselt noorte nimedega.

.Ahtigõ oja^k – Ala-Peräkonnu talu metsas. < *ahtikõ(nõ)* 'kitsas' (VMS)

Ehviksuu^k ~ **Jõhviksoo**^k – Sarapuu vahtkonna metsas, Pulli talust 5–6 km. Rahvaliku seletuse järgi tuleb nimi sellest, et seal kasvab *ihv-hain* (ilmselt ka *ihvik*) 'jõhvhein', mille all mõeldakse arvatavasti aruheina (lad *Festuca*) (EMS). Seletus on sobiv, sest jõhvika kohta kasutatakse piirkonnas sõna *kurõmari*.

Haavakõsõ oja^k – Sae talu maadel. Nime aluseks võib olla puunimetus *haab* : *haava*, mille taustal võib olla lätimõjuliseks peetud deminutiivne vorm (vt ptk 3).

Haavaoja ~ **Haavuja** < puunimetus *haav* ~ *haab*. Liigisõna varieerumine on tingitud ilmselt kohanimesedeli koostaja keelest. Harglale on murdeomasem *oja*.

Haavistukraav < *haavistu* 'haavistik, haavasalu'

Hainasuu; Hainasuu kraav < *hain* 'hein'

Hainura suu (soo). 1864 *Hainrasoo* (EAA.2486.3.243 L 5). < **Hainura* < *hain* 'hein' + *ura* 'oja, jõgi'

Hainvere suu^k (soo) – Haosilla juurest ida pool kuni Saru piirini. Soo on olnud osa Hainura soost, selle algupärane nimi võis olla **Hainura-veeresuu*, millest reduktsiooni (*ura* on ära jäänud) ja lühenemise (*veere* > *vere*) teel on saadud *Hainvere suu*.

(H)augjärv^k – Taheva jaamast 5 km põhja poole, kinnikasvanud järv riigimetsas. < kalanimetus *haug*

Hobõsõkopõl (soo) < *hopõn* 'hobune': *hobõsõ* + *kopõl* 'koppel'; nimi on antud koha funktsiooni järgi ehk see on 'soos olev koppel, mida kasutatakse hobuste karjatamiseks'.

Hobõsõsuu^k (soo) – Plessi talu maadel Borodinos. < loomanimetus *hobune* või pn *Hobune*. Soo on kadunud arvatavasti maaparandustööde käigus.

Hobõsõväherüs (väike tiik) < *hopõn* 'hobune': *hobõsõ* + *väherüs* 'koht, kus saab väherdada' (verbist *väherdämä* 'väherdama'); nimeandmis-motiiviks võib olla mingi juhtum, aga ka kujutletav sobivus hobustele väherdamiseks.

Hobuurg^k ~ **Hobura oja**^k, vt ametlik nimi Nakri oja (5.2.1). 1922 *Ovbori oja* (üheverstane kaart). Varasemat primaarnime on algul täiendatud uue liigisõnaga, hiljem on nimi asendunud uuema sekundaarse, Nakri talult saadud nimega. Tänapäevaks kadunud nimedes on hästi näha, kuidas liigisõna *urg* on täiendatud arusaadavamalt liigisõnaga *oja*; *urg* genitiivi kujul (*ura*) on siirdunud atribuutossa. Paljudes nimedes üle võru keele ala on apellatiivi genitiivikuju (*ura* ~ *ora*) üldistunud ka nominatiivikujuks. Nime *Hobuurg* aluseks võib olla loomanimetus *hobu(ne)* või isikunimi. **Hoburasuu** – 1881 *Oburra Soo* (EAA.3724.4.1904 L 4 f 6), 1907 *Oburra Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 8). < Hobuurg (oja). Soo on nime saanud sealt läbi voolava või algava oja järgi.

Härjäsilm (väike tiik või järveke). Nimi on metafoorne – väikseid veekogusid on tihti võrreldud silmaga (vrd *veesilm*). Apellatiivi *silm* Võrumaa kohanimedes liigisõnana ei esine erinevalt näiteks Hiiumaast, kus see tähendab 'vähn, laht, veeloik' (Kallasmaa 2010: 15).

Jahusuu; Jahusuu kraav. Kohanimekoguja Alfred Käärmann kirjutab kohanimedelil, et nime lätikeelne variant on *Smilšu purvs*. Ziemeri

vallas Lätimaal on küll olemas koht *Smilšu pūrs* ~ *Smilšu purvs*, ent see on ainuke Lätimaal; kõige harilikum sama atribuutosa kandev nimi Lätimaal on siiski *Smilšu kalns* 'liivamägi' (VD). Eesti poolel olev nimi *Jahusuu* on tõenäoliselt rahvaetümoloogiline tõlge läti keelest, vrd lt *milti* (mask pl tant) 'jahu', mis on segamini läinud sõnaga *smiltis* (fem pl tant) 'liiv'. Nimi põhjendub maapinnaga: sood ümbritseb liivane pinnas. *Jahusuu kraav* on nime saanud soo järgi.

Jehviksoo^k, vt ka Ehviksuo – Koikküllast 5 km põhja suunas. < *ihv-hain* (ilmselt ka *ihvik*) 'jõhvikhein' (aruhein, lad *Festuca*) (EMS).

Järvekolk (soo, varem heinamaa) < *järv* + *kolk*. Asub Ahli oja ülemjooksul, mille üks haru ulatub Ubajärve poole. Liigisõnana võib *kolk* tähistada mistahes maastikuobjekti, mis asub nurgas või kõrvalises kohas (vt ka Koski 2002).

Järvesuu^k (soo) – ulatub ümber Peräjärve; asub Rumpali ja Järve talu maadel. < *järv*

Järveõrts (soo) < *järv* + *õrts* 'soine koht, õõtsik'

Kaavõndusuut (soot) < *kaavõndu* 'kaevatud koht' + *suut* 'soot'

Kahru oja^k – Tedremäe talu maadel, Vastse-Roosa mõisa Tsiamäe külas. < *kahr* 'karu' või pn *Kahr*

Kalmusõlont, vt ka Essemäe lont (5.2.1), Essemäe suut (5.2.1). < taime-nimetus *kalmus* (lad *Acorus calamus*) + *lont* 'tiik'

Kanakopõl (soo, varem heinamaa). Nimi on metafoorne, võrdlusalus on objekti väiksus (nii väike heinamaa nagu kanakoppel).

Kantsi järv, vt ka Aheru järv (5.1.3). < *kants* 'linnus'. Hüdronüümi otseseks aluseks on Kantsi metsavahikoha nimi. Metsavahikoha nime päritolu pole kindlalt teada, aga et eksisteerib ka nimi *Kantsi mõts*, siis oletamisi võib metsanime pidada primaarseks. See võinuks olla Koivaliina linnusele kuulunud mets Karula mõisa poolse nimeandja jaoks.

Karjasuu (3) < *kari*

Katlavangu suut^k (soot) – Otimärdi talu maadel Tanila palus. Nime aluseks on soodi kuju, mis on nimeandjale meenutanud pajasanga. Teine võimalus on soodi eraldumisele eelnenud jõekääru nimi **Katlavang* liigisõnaga *vang* 'jõekäär'.

Keldreoja^k – Mäe-Tammi talu maadel. < *kelder*

Kiisaniit < kalanimetus *kiiss* 'kiisk', ka isikunimi või tundmatu rahvae-tümoloogiliselt muutunud sõna, mis kordub *kiisa*-algulistes heinamaa-nimedes (vt ka Saar 2008: 141).

.Kikkasuu (soo) < *kikas* 'kukk'

Kikkoja ~ **Kikkaoja**, vt ka Rautsa oja (5.2.1). < *kikas* 'kukk', kuid võimalik, et nime aluseks on isikunimi.

Kivioja^k – Saru mõisa maadel. < *kivi*

Kodasjärve suu (soo, varem järv). < *Kodasjärv < *kodas* 'kotkas'

Kokrjärv^k – kinnikasvanud järv Vasila talust 1 km põhja pool. < *kokr* 'koger'

Kolmõtammõsuut (tiik) < tiik, mille lähedal on kasvanud kolm tamme.

Konnalomp^k; **Konnalombi suu** – Parmupalus. < *konnalomp* 'väike tiik'

Korvisuu (soo) – nimi tuleneb ilmselt sellest, et sealt saadi laastukorvide punumiseks sobilikku puud.

Kubijakraav (oja). Kohanimekartoteegis leidub seletus: „Vanast oll' Kubijakraavist kubijas haina tennü, tan ollõv hää hain olluq“ 'vanasti oli kubjas Kubijakraavist heina teinud, siin olevat hea hein olnud'. Keelejuhi seletuse järgi ei olnud see mitte kraavi, vaid väikse oru sarnane objekt, kust oli võimalik heina teha. Vrd ka Läti nimi *Kornetu-Pellu subglaciālā grava*, kus sõna *grava* märgib jäärakut-orgu. Seega on võimalik, et nime loomisel apellatiiviga *kraav* on see läti sõna taustal olnud. Samuti on apellatiiv *oja* 'uhtorg' apellatiivi *kraav* sünonüümiks.

Kulu ~ **Kulupäälne hainamaa** (soo, varem heinamaa). < *kulu* 'eelmise aasta hein'

Kululaanõ hainamaa (soo, varem heinamaa). < *Kululaan* (mets); Kulu-laanõ taga olev heinamaa.

Kuruoja^k – väike kraavike Essemäe talu põldude vahel. < *kuru* 'kitsas vahe- või läbikäik'

Kurusuu^k (soo) – Haosillalt 1 km lõuna pool. < *kuru* 'kitsas vahe- või läbikäik'

Kurõoja, vt ka Restoja (5.1.2). < linnunimetus *kurg*, võib-olla ka isiku-nimi (Saar 2008: 137).

Kurõsoo^k (soo) – Pälä talude juures. < linnunimetus *kurg*, võib-olla ka isikunimi (Saar 2008: 137).

Kuuritsasuut (soot) < kalapüügiriist *kuurits*

Kuusõpuhmõsoo^k (soo). 1907 *Kusepuchma Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 11). Karisõõdi lähedal. Nimi tuleb ilmselt põõsataolis(t)est kuus(ked)est, mis seal on kunagi kasvanud. Kaardilt paistab atribuutosa ainsuslik kasutus, kohanimesedelile on jõudnud mitmuslik nimevorm.

Kuusõsoo^k – Tilga metsavahi juurest 2 km põhja pool, Hargla oja ääres. < puunimetus *kuusk*

Kõivistu oja^k – Pihkura talu maadel. < *kõivistu* 'kaasik'

Kõosoo (soo) < *kõiv* 'kask'

Kõrdsisoo (soo) < kõrtsile kuulunud soo

Kõõvistuoja < *kõõvist* 'kaasik' : *kõõvistu*

Kährisuu^k (soo) – Haosilla lähedal Pussisuu kõrval (Kallil). < loomanimetus *kähr* 'mäger', kuid on võimalik, et vahendajaks on ka isikunimi (Saar 2008: 136).

Külmsuut (soot) (2) – mõlemad nimed on saadud vee omaduse järgi.

Külmuja^k (oja) – allikad Utra talu maadel Rossõkolgas. < adjektiiv *külm*. Harglale on murdeomasem apellatiivivorm *oja*.

Külmäoja < adjektiiv *külm* : *külmä*

Lakõsoo^k (soo). *Lakke Soo* (EAA.3724.4.1904 L 1) (aastaarvu pole). < *lakõ* 'lage'

.Lambaoja^k – Tundu talu nurmedelt voolab Vaidva jõkke. < loomanimetus *lammas* või isikunimi

.Lambasuu (soo) < *lammas*

.Lambasuut (soot) < *lammas*

.Lambauputus^k (soo) – Kaudsi vahtkonna piiril Palu vahtkonnas. Keelejuht on seletanud, et „vanast lamba uppunu“ 'vanasti (olid) lambad [sinna] uppunud'. Sündmuse põhjal tekkinud nimi.

Lannusuut^k (soot) – Otimärdi talu maadel. < *land* 'lomp' : *lannu*

Linajärv, vt ka Panteri järv (5.2.2). < taimenimetus *lina*

Linaleotussuu^k (soo) – Parnika talust 1 km idas; nimi on antud objekti kasutusfunktsiooni järgi: objekti kasutati linakiudude leotamiseks.

Linasuut (soot) < taimenimetus *lina*

.Linnajärv ~ .Linnõ järv < kalanimetus *linnas* 'linask' : *.linna*

.Linnasuut (soot) < kalanimetus *linnas* 'linask' : *.linna*

Loidapuu suu^k – „Pläurast põhja poole raendiku sees, vist vana järve koht“. < *loidapuu* 'lodjapuu'

Looga oja^k – madal koht Mehla-Kolga talu maadel. Nimi on pandud objekti kuju järgi (*look* : *looga*).

Lubjaoja^k. Nimi on antud maapinna järgi. < *lubi*

Lätisuu^k (soo). Nimi on saadud varasemast etnilisest piirist, kui Vastse-Roosas olid veel läti elanikega talud.

Marjasuu < *mari*

Mudajärv < *muda*; **Mudajärve suu** (soo) < *Mudajärv*

Mudaoja^k – Vomsu talu lähedal. < *muda*

Murujärv ~ Murujärvekene. Nimi võib olla antud järve ümbritseva õõtsiku järgi, mis on nimeandjale meenutanud muru, kuid nimel võib olla ka vanem taust, vrd sm *muro* 'vesihein' (lad *Stellaria media*) (EES).

Mustjõgi ~ Mustegi (.Musta.ekkõ, Mustan iin, Mustast iist) 1563 *no pekr̃ no Mycmobecu* (Selart 2016: 90), 1627 *Schwartzbeche*, *Fursche Beche*, *Thaywa*, *Scharra*, 1638 *Schwartze beche*, *Fyrische beche*, 1684 *Swart Beck*, 1685 *Swart Becken*, 1798 *Schwarzbach*, 1863 *Mustajõggi oder Schwartzbach* (EKNR ja seal mainitud viited). Mustjõgi on nime saanud ilmselt oma soisest pinnasest pärineva vee värvuse järgi. 1563. aastast pärinev nimekuju sisaldab elementi *-vesi*, mis esineb ka Soome suurte järvede nimedes, vrd ka *Mustvee*. Et Mustjõe üks lisajõgesid, Läti-maalt alguse saav Peetri jõgi kannab läti keeles nime *Melnupe* 'must jõgi', on võimalik ka nime tõlkimine ja ülekanandumine. XVII sajandi allikatest tuleb välja, et jõge nimetatakse jõe ääres olevate asustusüksuste nimede järgi. Ilmselt on jões olnud paralleelselt mitu nime, vrd 1627 *Scharra*, mis oleks tagasiiviidav apellatiivile *sa(a)ra*, mis tähendab 'jõeharu' (Koiva kui peajõe suhtes). (Faster 2013a: 47) Vrd ka läti apellatiivi *zars* 'oks, haru, jõeharu': *zara*. Apellatiivina on *must* kõige sagedasem värvitermin, mis esineb Eesti nimedes kohanimeatribuudina, Eestis leidub 26 Mustjõe

(Rätsep 2012). Võrumaa Mustjõe, nagu ka teiste jõgede kohta on räägitud kohapärimuslikke jutte ning jõega seotud pärimust leidub rohkem kui teistes Lõuna-Eesti piirkondades (Remmel 2014: 81). **Mustaii suu**^k 'Mustjõe suue' – koht, kus Mustjõgi suubub Koivasse.

Mustjärv < värvinimetus *must*, mis viitab vee värvusele. Evar Saare (2008: 107) uurimusest selgub, et *Mustjärv* on kõige sagedasem Võrumaa kohanimi atribuutosaga *must*.

Mustsuu^k – soo Mõniste valla lõunaosas Vaidva oru lähedal. < värvinimetus *must*

Mustsuut (soot) < värvinimetus *must*, mis viitab vee värvusele. Rahvaliku seletuse järgi saanud soot nime seal elavate mustade vaimude järgi. Mari-Ann Remmel on täheldanud, et järve- ja soopärimuse poolest on Võrumaa rikkam kui muu Eesti; juttude sisu on mitmekihiline ja neis väljendatakse ebatavalisi kogemusi (Remmel 2014: 81).

Mustura suu (soo, heinamaa), **Mustura kraav** < **Musturg* (oja) < värvinimetus *must*, mis viitab vee värvusele. Soo on olnud kasutusel heinamaana, nii et mõnikord kasutatakse nimenäna ka *Mustura hainamaa*. Soo või heinamaa nimi on lühenenud (*a* on lõpust kadunud) ning häälikud *r* ja *u* on koha vahetanud, nii et saadud on vorm *Mustru*.

.Mõisa Hainasuu. Primaarnimeks on *Hainasuu*, hargtäiend *Mõisa* annab teada, kellele objekt on kuulunud. *Mõisa Hainasuu* on Hainasuu üks ots ja *Sanatooriumi Hainasuu* soo teine ots.

.Mõisa järv, vt ka Mõnistõ järv (5.2.1). < *mõis*. Nimi näitab asukohta ja kuuluvust.

Mõtsoja < *mõts* 'mets', mis võib tähendada metsa tavatähenduses (paljude puudega koht) kui ka spetsiifilisemas tähenduses 'kodust kauge koht' (vrd Faster 2005: 96).

Mädäsuu, vt Korkjärve suu (5.2.1). < mäda põhjaga soo

Mätistü (soo) < *mätistü* 'mätastik'

Mürinäkraav < *mürin*. Üks haruldasi nimesid, mis on loodud voolava vee hääle järgi, mis objektilt kostnud. Soomes on selliseid nimesid palju (vt Kiviniemi 1971), Eestis mitte.

Naba (väike jõgi) – see on varem olnud ühendus kahe järve vahel, kuid objekt on aja jooksul kinni kasvanud ja kitsenedes ojataoliseks muutunud. Nimi on metafoorne (ühte suuremat ja ühte väiksemat järve ühendab

justkui nabanöör). Sõnaga *naba* võidi varem märkida ka midagi piklikku, näiteks kõõgililja juurikat või seene vart. Kirde-, Kesk- ja Ida-Eestis levinud tähendust on varem tuntud ka vähemasti Harglas ja Karulas. (EMS)

.Nuhklussuut^k – Andsi talu maadel. < *nuhklus* 'nuhtlus'. Nime aluseks võib olla mingi sündmus.

Nõdsulangaq^k – Tundu talu maal, „nõdsud kohad“. Tegemist on ilmselt vana maakasutussüsteemi pikkade põlluribadega, millega lõikub *nõdsu* ehk madal soine org.

Oijõhara läte^k – Kalkahju vahtkonnas. < *oijõharg* 'ojaharud'; läte, mis asub ojaharude vahel. Sealsamas on niit *Oijõharg*.

Oiutussuut^k (tiik) < *oiutama* 'ujutama'. Nimi on saadud tegevuse järgi (loomade ujutamine vms).

Ojaperäsuut (tiik) – soot, mis asub kohas, kust algab *oja* 'org'

Ojasuu^k (soo) – „Ala-Palu t. maadel. Kevadel jooksnud oja sinna sisse, selle järele nimi.“ Kohanimesedelil olnud seletus näib adekvaatne.

Ošakraav^k – Tsiamäe küla maadel. < taimenimetus *osi* : *oša* 'osja'

Ošasuu^k – Kirsi vahtkonnas. < taimenimetus *osi* : *oša* 'osja'

Paiukraav < *pai* 'paju' : *paü*

Palanu^k (tiik) < *palanu* 'põlenud koht'

Palanusuu (soo) < *palanu* 'põlenud koht'

Palanusuut (soot) < *palanu* 'põlenud koht'

Palujärv < *palu* 'palumets'

.Palvusõkraav ~ .Pallusõkraav < *palvus* ~ *pallus* 'palve, palvetamine'. Keelejuhid mäletasid, et selle kraavi äärt mööda käinud rahvas Tammi talu maal asunud palvemajja. Nime aluseks on sündmus või siis kohaga pikemat aega seotud tegevus.

Pardsiett < *parts* 'part' : *pardsi* + *ett* 'vana jõe haru, mis on jõega ühest otsast ühendatud'. Keelejuhtide arvates tuleb nimi sellest, et seal oli kevaditi palju kalu ja parte.

Pedäjäoja (kraav) < *petäi* 'mänd' : *pedäjä*

Pedäjäsuut (soot) < *petäi* 'mänd' : *pedäjä*

Pehmeqjärv; .Pehmejärve soo < adjektiiv *pehmeq* 'pehme'. Järvele on antud nimi pinnase omaduse järgi. Tänapäeval Suur Pehmejärv (Karula khk piiril). 1789 *Pehama Jerfwi* (EAA.1398.1.24 L 1).

Peräjärv^k; Peräjärve suu^k – järv Mehka kandis. < *perä* 'pära, ots'. Nimeandmise aluseks on suhteline asukoht (Saar 2008: 85).

Peräjärv, vt ka Rumpali järv (5.2.1). < *perä* 'pära, ots'. Nimeandmise aluseks on suhteline asukoht (Saar 2008: 85).

Perätjärv; Perätjärve suu. 1881 *Perratjerwe Soo* (EAA.3724.4.1904 L 4 f 6); 1907 *Perratjerwe Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 8); 1907 *Perrat Jerw* (EAA.2072.9.626 L 1). Kohanimekartoteegis leidub ka nimekuju *Päratjärve soo*, aga see on ilmselt kirjakeelde tõlgitud, nagu oli kohanimesedelite puhul mõnikord tavaks. Nime aluseks on kõige tõenäolisemalt ikka apellatiiv *perä* 'pära, ots', kuid küsimusi tekitab teises silbis olev *t*. See võib olla saadud adjektiivi *perädü* 'kõrvaline, armetu' lühenemisel, aga sel võib olla ka mingi muu tähendus.

Piiriga suut^k (soot) – Mäe-Tammi ja Alska talu maadel Sarus. < *piir* (kom)

Piirioja (3) ~ **Piiriuja**, vt ka Pundsa oja (5.2.1). < *piir*. Tegemist on ojadega, mis asetsevad piiridel. *Piir* on üks kõige levinumaid kohanimede atribuute Võrumaa nimistus (Saar 2008: 95). Piirioja, mille rööpnimi on Pundsa oja, asub Hargla ja Rõuge khk piiril.

Piirisuut (soot) < *piir*

.Piitrejõgi ~ .Piitreegi, ametlik nimi **Peetri jõgi**, lt *Melnupe* 'must jõgi', vt ka van Ihte jõgi (5.2.1). 1798 *Petersbach*, 1839 *Petri Fl.* (EKNR ja sealsed lätted). Jõe nimi on aja jooksul muutunud. Nimi *Ihte jõgi* on antud jõe ääres asuva Ihte (praegu Tursa) küla järgi. Lätlased on näinud seda võimaliku Mustjõe peaharuna. Peetri jõe nimi on saadud kas Jakapiitre talu järgi või pandud arvukate XVIII sajandi lõpul jõe ääres elanud *Piitre*-nimeliste meeste järgi. (Faster 2013a: 47) XX sajandil on nimi kirjakeelestatud.

Pikksuu (soo) < adjektiiv *pikk*. Atribuutosa on üks kõige levinum adjektiiv Võrumaa kohanimedes (Saar 2008: 104).

Pikksuut (soot) < adjektiiv *pikk*

Potioja, vt ka .Viirnaoja (5.1.3). Kohanimekartoteegi järgi on *Potioja* noorem nimi, aga *Viirnaoja* vanem nimi. Potioja nimi võib olla antud kuju järgi või siis oletamisi kunagise savivabriku järgi.

Pukasuu (soo) < loomanimetus *pukk* 'sokk' : *puka* ~ *puki* või saksa eesnimi *Burkhard*, mille mugandus on *Buck*, vrd *Puka* (EKNR). Soo järgi on nime saanud Pukasuu talu.

Purrõtsuu < *purroq* (pl gen) 'purre'

Põdraoja < loomanimetus *põder* või isikunimi

Põdrasuu^k (soo). 1881 *Peddra Soo* (EAA.3724.4.1904 L 4 f 6) – Kalli külast lõuna pool 1 km üle Mustjõe. < loomanimetus *põder* või isikunimi

.Põrguhavvasuu (soo) ~ **.Põrguhauvasuu**, vt ka Sika Oti suu (5.2.1). See on metafoorne nimi: soo sügavust on võrreldud põrgu(haua)ga.

.Põrgujärv < *põrgu*. Metafoorne nimi, mis võib viidata ka koha suhtelisele kaugusele mingist asustatud punktist, mis on tavaline ka teistes Läänemere piirkonna keeltes.

.Põrgusuu^k – „Korjapu talust 1½ km lõuna pool, Läti poole“. < *põrgu*

.Pähni oja, vt Piili oja (5.1.3), Käesaarõ jõgi (5.1.3). 1419 *Peheneyekky* (küla) (EKNR). Nimi on vana, kuid kaartidele ilmub alles XX sajandil. < *pähn* (pl gen) 'pärn'

Pümmesuu^k (soo) – „Haosilla nurme ääres umbes 1 km kirde suunas“. < adjektiiv *pümme* 'pime'

Rabasuu (4), **Rabasuu kraav**, **Rabasuu jakusuu** 'jätkusoo' < adjektiiv *raba* 'rabe, habras', kohanimeses 'mäda, läbipääsmatu' (Saar 2008: 104, 108). Lõunaestis rahvakeeles pole eristust *soo* 'madal-soo' ja *raba* 'kõrgsoo'.

Raudjärv (varem oli järv, nüüd soo). < *raud*, mis võib järvede puhul viidata vee suurele rauasisaldusele (Saar 2008: 158). Rahvas on rääkinud lugu raudsete värvatega talust, mis jäänud järve põhja – sellist tüüpi jutte on räägitud just Kagu-Eestis (Remmel 2014: 111).

Raudoja, vt Ritsike oja (5.2.1) – Raudoja on Ritsike oja nimi teatud lõigul. < *raud*. Atribuutosa viitab tõenäoliselt rauasele veele.

Rebäsevõsu (soo) < loomanimetus *repän* 'rebane' : *rebäse* + *võsu* 'võsa' või isikunimi

Riidjärv ~ **Riigjärv**. Nimi võib olla antud sündmuse põhjal: *riid* : *riiu*, mis ei ole küll nimeandmise alusena väga levinud (Saar 2008: 159), kuid on siiski olemas. Apellatiivid *riig* ~ *riid* võivad ka omavahel varieeruda, vrd *riidlema* ~ *riigleme* (VMS).

Risttüküsoo^k (soo) – Palu vahtkonnas Mäe-Palu talu maadel. Nimi viitab ristikujulisele või millegagi risti asetsevale maatükile soos.

Roodsioja < *ruuts* 'rootslane' : *roodsi*, *Roodsi* 'Rootsi'. Keelejuht Alfred Käärmann on nimest kirjutanud nii: „Ojake võlgneb oma nime Rootsi sõjaväele, kes Põhjasõja ajal elas talve üle Essemäe mägede vahel metsas. Ojake oli üles paisutatud kitsas orus, et saada vett inimestele ja hobustele. Paisu muldvalli jäänused olid näha veel 1935. aastal“ (KN).

Ruuhvõoja^k – Mälgi talu maadel Harglast idas. < *ruuhv* 'ruhi, küna'

Rõipõsoo (soo) < *rõibõq* 'raibe, korjus' : *rõipõ*. Keelejuhid mäletavad, et see oli olnud mõisa lõpnud loomade matusekoht.

Saapasuut (soot). Nimi on saadud objekti saapa moodi kujust.

Samblasoo^k (soo) – olnud Palu vahtkonnas. < *sammal*. KN märksõna on ilmselt kirjakeelestatud, sest murdepärane oleks *sammõl* : *samblõ*.

Sammõljärv (varem järv, nüüd soo) < *sammõl* 'sammal' : *samblõ*

Sammõlsuu (varem soo, nüüd põld), **Sammõlsuu**^k – Suurõsoo vahtkonnas. < *sammõl* 'sammal' : *samblõ*

Sanatooriumi Hainasuu (varem heinamaa, nüüd soo) < sanatooriumi kasutuses olnud Hainasuu osa; üks osa oli Mõisa Hainasuu.

Sannaoja^k – Borodino lähedal. < *sann* 'saun' : *sanna*

Sarvõsoo (varem heinamaa, nüüd soo) < sarvekujuline soo või pn *Sarv*

Savijärv, **Savijärve suu**, **Savijärv**^k – Soemõisa ja Savijärve piiril (Taheva). Järvenimed on saadud savise põhja järgi.

Savioja^k, vt ka Mallasaarõ oja (5.2.1) – Vastse-Roosas. < *savi*

Sepikuaoja < *sepikoda* : *sepikua*

Sikaoja^k – kraav Sikasuus. < loomanimetus *sikk* : *sika* 'siku' või isikunimi

Sikasuu (2). XIX saj II pool *Sikka Soo* (EAA.3724.4.1904 L 2 f 7). < loomanimetus *sikk* : *sika* 'siku' või isikunimi

Sillakõsõ oja < *sillakõnõ* 'sillake' : *sillakõsõ*

Silmussuut ~ **Silmissuut** ~ **Silmsuut** (tiik). *Silmussuut* võiks olla selle nimepesa põhiline nimi, millest on lühenemise teel saadud *Silmsuut* ja mugandamise teel *Silmissuut*. Apellatiivid *silmus* ja *silm* 'aas' on sünonüümid. Nimi on antud nimeobjekti väiksust või kuju silmas pidades.

Silmussuu^k (soo) – Tiitsa mõisa lähedal metsas. < *silmus*, *silm* 'aas'

Surmasuut (soot). Nime aluseks on tõenäoliselt sündmus. KNis leidub järgmine teade: „Pärast sõda käis selle soodi juures kahe mehe vaheline kaklus. Soodi juures oli granaat, mis lõhkes ja mille tagajärjel said mõlemad surma.“

Suujaku suu^k (soo). XIX saj II pool *Soojakko Soo* (EAA.3724.4.1904 L 7 f 4) – Karisöödi mõisa maadel. < *suujakk* 'koht, kust soo jätkub'

Suukõnõ (soo, pigem heinamaa) < *sooke*

Suurkraav < adjektiiv *suur*

Suurkääd^k – Puustusõ talu maadel, Piili jõe kääd. < adjektiiv *suur*

Suuroja, Suurõja kraav < *suur oja* 'suur org', vt Süvändü oja

Suursuu^k (4). *Suure Soo* (EAA.3724.4.1904 L 1) (aastat pole) – Arukülas, Vastse-Roosas, Karisöödi kandis (varasem mainimine on selle soo kohta) ja Laanemetsas olnud soode nimed on tänapäevaks kadunud. < adjektiiv *suur*

Suurõnurmõ oja^k – Mäe-Peräkonnu talu piirides. < *suur nurm* 'suur põld'

Süvändü oja^k. Algab Sika soost, voolab Leppura talu maadel. Nime-tundjad on seletanud, et nimi tuleneb kõrgetest kallastest – see tähendab, et tegemist on oruga, mille põhjas voolab oja. < adjektiiv *süvä* 'sügav' + sufiks *-ndü*. Teisalt võib nimi olla lühenenud kohanimest **Süväniidü* > *Süvändü*. Vrd ka soome ja vienakarjala *suvanto* 'hauakoht jões, kus ei ole voolu; võrendik'. Terho Itkonen (1982: 160) on oletanud, et selle sõna algkuju oli eesvokaalne: **süvänto* > **süvanto* > *suvanto*.

Süvändüoja, vt ka Suuroja. < adjektiiv *süvä* 'sügav' + sufiks *-ndü*. Nimi võib olla ka lühenenud kohanimest **Süväniidü* > *Süvändü*.

Süväoja^k – Ala-Palu talu maadel (Pälä). < adjektiiv *süvä* 'sügav'

Tammõsuu (soo)^k. Kohanimekoguja Alfred Käärman on sedelile 1980. a keskpaigas kirjutanud, et „juba paarikümne aasta eest mets peale külvatud, nimigi unustatud“. < puunimetuse *tamm*

Tapuoja^k – Ahli talu maadel voolav oja. < *tapp* 'humal vm vääntaim' : *tapu*

Tapusaarõ kraav < *tapusaar* 'tappude e humalate vm vääntaimedega metsatukk'

.Tialesoja ~ Tialese oja < *tialene* 'tihane' : *tialese*. Nimi võib olla saadud ka isikunime vahendusel.

Tinuse suut^k (soot) – Horsti talu maal olnud soot. Nimepessa kuuluvad veel Tinuserik ja Tinusemägi. Nime aluseks on mugandus Püha Antoniuse nimest. Antonius on olnud Kuutsi (*Mustamõtsa) küla katoliku ajast pärit kaitsepühak.

Toomõoja^k – algab Andrusõ talu maadelt, lõpeb Koobasaares. < puu-nimetus *tuum* 'toomingas' : *toomõ*

Tsirgusuu (soo) < *tsirk* 'lind' : *tsirgu*

Tsõõriksuu (2) (soo) < adjektiiv *tsõõrik* 'ümmargune', mis on üks levinumaid adjektiive Võrumaa nimedes (Saar 2008: 104).

Tsõõriksuukõnõ^k < adjektiiv *tsõõrik* 'ümmargune' + deminutiivne liigisõna

Tsõõriksuut (soot) < adjektiiv *tsõõrik* 'ümmargune'

.Turbasuu (3) < *turvas*

Tõrvhaudu oja; Tõrvhaudu soo. 1907 *Torwahaude Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 10). < *tõrvhaud* (pl gen) 'tõrvaauk'

Ubajärv – 1386 (*See zu Uppehawde*, 1627 *Hubba Jerw*, 1638 *Vbbj Jerwe*, 1744 *Huba hawa*, 1798 *Ubba S.*, 1839 *Ubbahawa S.*, 1907 *Abbahawa Jerw*, u 1900 *Оз. Уба-ярвь*, u 1920 *Uba j.* (EKNR ja sealsed lätted) KNis leiduvad ka nimekujud *Ubahaava järv*, *Ubahavva järv*. Nimi on ajaloo vältel muutunud: kolmeosalise nime keskmine osa on ära jäetud. Järve nimi on tõenäoliselt tulnud sõnadest *huba* 'pude, mäda', *haud* 'lohk, auk' : *havva* ~ *haava*. Soiste kallastega järv meenutab tüma lohku. (EKNR). **Ubajärve kraav**, **Ubajärve soo^k** – Ubajärve lõunapoolses otsas, **Ubajärve Vanakraav** < *Ubajärv*.

Ubalehelump < taimenimetus *ubaleht* (lad *Menyanthes trifoliata*)

Ura ~ Urg oja, vt Korva oja (5.2.1) < *urg*, *ura* 'oja, väike jõgi' : *ura*. Nime atribuutosale on selle hämardumisel lisatud sünonüümne liigisõna *oja*.

Vadsasuu^k < *vatsk* 'kakk (küpselis)' : *vadsa*. Nimi on tekkinud tõenäoliselt ümara kaju järgi.

.Vahtsõ ii suu^k 'uue jõe suu' (kärestik). Keelejuhi seletus on, et „jõgi [on] seal omale uue sāngi murdnud“, mis on tõepärane.

.Valgõsuu (soo, varem järv) < adjektiiv *valge*

Vanaett (2) < adjektiiv *vana* + liigisõna *ett* 'vana jõe haru'

Vanajõgi (2) < adjektiiv *vana*

Varsioja^k – Pihkura talu maadel. Keelejuht on nimetanud Pihkura popsi-taret *Varsaavi* 'Varssavi' *popsiks*, võib-olla popsi poola päritolu tõttu. Nimest *Varsaavi* võiks olla lühenenud nime atribuutosa *Varsi-*. Võib-olla on nime taustal *vars* 'varss' või pluurali partitiiv sõnast *vars*.

Vasigakopli suu (karjamaa) < *vasigakopli* 'vasikakoppel'

Viinakoa kaiv^k (läte) – Mäe-Posu talu põhjapoolses osas. < *viinakoda* : *viinakoa* 'viinakoja'

Viinaoja, Viinaoja kraav^k < *viin*

Väikene .Linnajärv < kalanimetus *linnas* 'linask' : *linna*

Üdsisuu^k – Sarus. < (*h*)*üdsi* 'süsi'

Üraski jõgi^k, vt Üles jõgi (5.1.3), Lannamõtsa oja (5.2.1) ~ ametlik nimi Laanemetsa oja, Ahero jõgi (5.1.3). Ojal on mitu paralleelnime. Üraski jõe nime aluseks on tõenäoliselt apellatiiv *ura*. Sellest sõnast pärinevate nimede puhul esineb Võrumaal paaril korral eesvokaalsust, nt vahepealne ametlik ojanimi *Üraoja* (Rõuge), vrd ka vaheldus hüdronüümide *Ahi-* ja *Ähi-*elemendis.

5.1.2. Nimeandmismotiivilt läbipaistmatud nimed

Rühma on arvatud nimed, mis on keeleliselt küll arusaadavad, kuid ebaselgeks jääb nimeandmise motiiv ehk miks selline nimi on antud. Läbipaistvaid keelelisi vasteid pole nimede juurde enamasti lisatud, sest pole täpsemalt teada, kas apellatiiv tähendab ka nimedes sama, mis üldkeeles, või hoopis midagi muud. Võimalik, et mõne nime taustal on ka perekonnanimi.

Hankoja, vt Pulli oja (5.2.1). < ? *hank* 'konks'

Imäkana oja^k – Ala-Veski talu maadel, voolab samanimeliselt nurmelt (*Imäkana nurm*) Veski järve. (Olemas on olnud ka *Imäkana nurmõ mägi*.) < ?

Kammisuu^k (soo) (praegu põld) – Palubi talu maadel. < ? *kamm*

Kassisuu^k (soo) – Tsiamäe külas. Vanasti olevat „sõjaplatš“ olnud (KN).

Kirvõsjärv (Karula khk piiril). Nimi on antud võib-olla järve kuju järgi, kuid nime aluseks võib olla ka mingi sündmus või isegi isikunimi.

.Kirvõsuut^k (soot) – Kalliküla soot. Nime aluseks võib olla mingi sündmus (sellekohane lugu on olemas), aga ka järve kuju või isikunimi.

Kontsuu (soo) < ? *kont*, ? *kond*. Võimalik, et nime aluseks on mingi sündmus.

Laandura oja, Laandura suu (soo) – XIX saj II pool *Laand orra Soo* (EAA.3724.4.1904 L 3 f 2); 1907 *Laandorra Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 9). Nimi võib tulla apellatiivist *land* 'väike veekogu' : *lannu* + *ura* 'oja, väike jõgi', kus esisilbi *a* on pikenenud; või siis on praegune nimekuju lühenenud nimest **Laanõniidiüura*.

Luustoja < ? *luu* (elat). Ojalt on nime saanud samanimelised talud ja isegi piirkond.

Pussioja < ? *puss* : *pussi*. Võimalik, et nime taustal on mingi sündmus.

Pussisuu (soo) < ? *puss* : *pussi*. Võimalik, et nime taustal on mingi sündmus.

Restoja, vt ka Kurõoja (5.1.1) < ? apellatiiv *rest* või isikunimi

Riisoja^k – voolab Tõstrõ talu maadel, suubub Ahli oja. Enamasti kuiv. Vrd (*k*)*riis* 'võrkkott, märss' (VMS).

Sarioja < ? *sari*, vrd *Sarisuu*

Sarisuu (soo). Soo on Pundsa karjamõisa maadel Sarimäe all. KNis on Sarimäe kohta seletatud, et „oll' sääne sari alus olluq, mõisa oll' savikivve tennü“ 'oli selline sarja moodi alus olnud, mõis oli savikive teinud'. < ? *sari* 'suur hõre sõel'

.Sulõq (mitu väikest sooditaolist veekogu lähestikku). < ? *sooled*

Tikõ järv^k – Kuusaare talu juures soos, kinnikasvanud. < ? adjektiiv *tikõ* 'tige'

Toruoja < ? *toru*

Vilapuusuu, vrd Kirbla ja Vändra *vila* 'ritv' (VMS)

5.1.3. Keeleliselt ebaselged nimed

Rühmas on esitatud need nimed, mis oleksid nimekogumise aja Hargla sõnavara tundva kasutaja seisukohast arusaamatud (kuigi neid on vahel seletada püütud). Rühm sisaldab ka lühenenud sõnavaraelemente sisaldavaid nimesid.

Aheru järv ~ **Ahiru** (järv), vt ka Kantsi järv (5.1.1). Nimetuum *Aheru* võib sisaldada kaht ajaloolist nimeosa: *Ahe* + *ru*. Järelduskomponenti *-ru* on võimalik tõlgendada mitut moodi: tõenäolisemalt on see lühenenud sõnakujust **jāru*, mis on sõna *jārv* lääne-eesti- ja liivipärane vorm. Teine võimalus, et *-ru* on lühenenud 'oja' tähendavast sõnast **ōru*, on vähem usutav. Siis kuuluks nimi algupäraselt järvest välja voolavale Laanemetsa ojale (**Ahi* + *ōru*) ja järv oleks saanud nime sekundaarselt. (Faster 2014: 36)

Kui Aheru järv kuulub nime poolest kokku Ahijärvedega, siis sisaldab nime esikomponent läänemeresoome keeltes hääbunud uurali sõna, mis ersa ja mokša keeles on *aštums* ~ *aštems* 'elama, paiknema, viibima, seisma, istuma, varjul olema (jt lähedased tähendused)'. Enn Ernits arvab Paul Ariste varasemale seletusele toetudes ja täiendavaid ersa keele tähendusi lisades ('kinkimine, annetamine'), et nimetekkes on olnud määrav ohverdamiskoha tähendus (Ernits 2015: 700–701). Ise olen nimeteppe aluseks pidanud Ahijärvede paiknemist piiridel, need võiksid olla järved, kus kehtib eriline, naabritevaheliste suhetega reguleeritud kord. Selle tähistamiseks kasutatud sõna on kokku viidav mordva keeltes registreeritud tähendustega (Faster 2014: 38–39). Ernitsa seisukohtadega tutvumine paneb järeldama, et kumbagi seletust ei saa välistada.

Ahijärvede nimedes ja ka Aheru nimes tõenäoliselt ei sisaldu läänemeresoome **akja* (< alggermaani **agjā*). See sobib küll semantika poolest tunduvalt paremini algupärase piirikohtade nimedesse, aga selle sõna nõrga astme kajastused Lõuna-Eesti kohanimes ei sisalda kusagil *h*-d. Ernits peab selle sõnaga seostuvateks külanime *Aakaru* esikomponenti *Aa*-, külanimede *Aiamaa* ja *Aiaste* esikomponente ning kadunud külanime **Agende*. (Ernits 2015: 704–706)

Ahero jõgi, vt ka Lannamõtsa oja (5.2.1) ~ ametlik nimi Laanemetsa oja, Üraski jõgi (5.1.1), Üles jõgi (5.1.3) < Aheru järv

Ahli oja ~ **Ahelo jõgi**, alamjooksul Uskuna oja (5.2.1), ülemjooksul Ura oja (5.1.1). 1789 *Bach Ahelick* (EAA.1398.1.24 L 1) Kohanimekartoteegis on välja toodud ka variant *Ahvligu* oja. Mõnikord on oja nimetatud ka *Saru* jõeks või ojaks. Ojanimi võib olla primaarsem kui külanimi ja see võibki olla algupärane. Keelejuhid on teadnud, et Ahli

talud on nimetatud oja järgi (KN). Rahvaliku seletuse järgi tuleb nimi „ahelakujuliselt mitmest järvest jne läbivoolamise pärast“ (KN) ja sõnavaraliselt ongi *ahel*, *ahil*, *ahl* 'veeloik' vms üks võimalus nime seletada. Võib-olla seostub nimi ka teiste *Ahi*- ~ *Ähi*-alguliste veekogunimedega. (EKNR) **Ahli järv** – paisjärv Ahli jõel.

Harglõ oja – ojanimi on külanime suhtes primaarne, mida kinnitavad ka keelejuhtidelt üles kirjutatud laused, nt *Harglõ ei külmä kinni*. *Harglõn om puhas vesi ja juusk virka* 'Hargla ei külmu kinni. Harglas on puhas vesi ja jookseb kiiresti'. 1586 on nimetatud oja ladinakeelses tekstis *ad fluminem Sara* (Tarvel 1975), mis tähistab Apjalt algavat Mustjõe lisajõge; selle nime seletus on 'haru, harujõgi' (Faster 2013a), vrd *sar(a)* < **sa(a)ra* 'oja, jõeharu', millest tõenäoliselt tuleneb ka *Saru* nimi. -*lõ* ~ -*la* nime lõpus pole sufiks, nagu olen varem arvanud (Faster 2013a), vaid kuulub nime tüvesse (vrd talunime üleskirjutus 1688 *Hergel*; vrd ka *pärgel* : *pärgli*, *mürgel* : *mürgli*).

Hautsõrasuu (soo). 1907 *Hautsaare Soo* (EAA.2072.9.626 L 1) – olnud Saru talude soine heinamaa. Etümoloogia on ebaselge. Võimalik, et nime aluseks on **Haudsaarõsuu*, millest häälikumuutuste mõjul on kujunenud *Hautsõrasuu*.

Hänisuu (soo). Nime aluseks võib olla isikunimi, nt mugandus nimest *Heinrich*.

Hürüvä oja ~ ametlik nimi **Hürova oja**. Ojanimi on võrreldes asustusnimega primaarne. (EKNR) Võiks arvata, et tegu on *ova*-lõpulise asustusnimega (ja sellest saadud ojanimega), aga see on nimekorralduse tulemus. Rahvakeelset varianti on raske etümologiseerida. Atribuutosas on võimalik oletada liigisõna -*ura* (**Hür|ura*) olemasolu, mis vokaalharmoonia ja hääldamise tulemusel on muutunud (saadud nimi *Hürüvä*). Ent *va*-nimelõpus on võimalik näha ka etümoloogiata jäänud sufiksit, mida Eesti nimedes siin-seal esineb (EKNR). Näiteks ka Lõõdla järve Urvaste khk-s on rahvasuus kunagi tuntud nimega *Lõõdva järv*.

Kal'haru ~ **Kall'arsuu** ~ **Kaljarsuu** (soo). Vesi voolab sealt soost küll Tõhvura oja kaudu Mustjõkke, kuid nimeandjad on sellele nime andnud ikka Kalli oja järgi. Nimi on ilmselt lühenenud pikemast asukohta seletavast väljendist *Kalli haru suu*. Võimalik, et nimeandmise hetkel oli ka maastik teistlaadne.

Kallera^k (soo). Kohanimekartoteegis on asukohakirjelduseks „Munapalu talu all“. Nimi pole lõpuni arusaadav: võib-olla on nime aluseks loodusvi talunimi *Kalliperä*, millest on lühenenud *Kallera*.

Kalli oja ~ Kall(i). *Kalli*-nimepesas on primaarne ojanimi, kõik teised on arvatavasti sekundaarsed, kaasa arvatud külanimi, mis on küll muutumatuna püsinud sajandeid (vrd 1386 *Cally* (küla)). EKNRis olen arvanud, et külanimi on primaarne ja et selle aluseks on muistne isikunimi. Kohanimekoguja Alfred Käärmani arvates on ojanimel (ta kasutab varianti *Kallioja*) paralleelvariant *Kall*, mis tundub kahtlane, sest seda ei kinnita ei kirjalikud allikad ega tänapäeva keelejuhid. Küll aga tunduvad tõepärased kohanimekoguja esitatud näitelaused, nt *kari aeti Kalli viirde juuma; Kallist tuudi vett*. Lisada võib veel näite [*minnakse*] *Kalli pääle* 'Kalli külla' – loodusnimelähteste nimede käänamisel kasutatakse Harglas kaassõna *pääle*. Kuigi Käärmann kinnitab kohanimisedelil, et „oja nimi om Kall, ei olõ Kalli!“, ja pakub nime seletuseks „mordva-ersa keeles tähendab *каль* 'paju'“, ei saa kumbagi väidet tõe pähe võtta. *Kalli jõgi* on ka Emajõe lisajõgi, mis väljub Kalli järvest. Marje Joalaid tõdeb õigesti, et isikunimi veekogunimena on ebaharilik (EKNR). Niisiis jääb kõikide *Kalli*-atribuutosaga vetenimede etümoloogia hämaraks. **Kalli suu**^k 'Kallioja suue'. Parve ehk Säre talu kohal, kus Kallioja suubub Mustjõkke. < *Kalli(oja) + suu* 'suu'.

Keseli oja, vt Pälä oja (5.2.1). Nimi *Ḳeseles purvs* (soo) leidub ka Lätis Ruhja alal (VD), mis on alles uusajal lätistunud. XV sajandil elas Ruhja piirkonnas talupoeg *Cesenwardi Peter* (Johansen 1938: 56). Võimalik, et kohanimede taustal on isikunimi.

Kivisääs (jõeosa). Nime käänatakse *Kivisääsā manuq* 'juurde', *Kivisääsā man* 'juures'. Apellatiiviga *sääss* : *sääsā* on varem Tartu- ja Võrumaal märgitud kalatõket (sks *Fischwehr*) ja purret (sks *Steg*) (Wiedemann 1973/1893). Nime semantika võiks olla 'madal kivine koht jõe ületamiseks ja kalapüügiks'.

Kobeli suu^k (soo) – Mehla ja Rudina talu maadel. Sarnaseid nimesid leidub ka Lätis. Asustusnimed võivad olla isikunimelist, kuid loodusnimed mingit muud päritolu.

Koiva (jõgi) ~ **Koiv** ~ **Vanakoiv**, lt *Gauja*. Pika jõe (452 km) nimi on läbipaistmatu. Kuigi seda nime on läbi aegade võrreldud erinevate läänemeresoome sõnadega, võib pidada tõestatuks, et jõe nimi laenati läänemeresoome algkeelde balti algkeelest. Selle etümoloogia andis Jorma Koivulehto 1986. Petri Kallio selgitab laenamisel toimunud muutusi nii: **a > *o* nagu mujalgi, nt eesti *lõhe* < hiline lms **lohi* < kesk-lms **loši* < balti **lašis*. Laenatud nime järgmises arengufaasis on toimunud metatees **uj > *jw*, nii nagu eesti *laev* < hiline lms **laiva*, kesk-lms **lajwa* < varane germaani **flauja*. Kuna selline metatees ei töötanud enam I aastatuhande II poolel laenatud sõnades, peab Kallio jõe nime

Koiva laenamise ajaks kas meie ajaarvamise algussajandeid (võimalikuks laenualuseks balti **gaujā*) või veel varasemat aega (laenualuseks baltoslaavi **gouiaH*). (Kallio 2015: 38–39) Samasugused muutused vastupidisel laenamissuunal läänemeresoome algkeelest balti algkeelde ei toimiks. Ka Leedu jõe nime *Gauja* tuleks pidada samalt nimetamiseluselt tekkinud balti hüdronüümiks.

Kallio ei ole *Gauja* nime otseselt etümologiseerinud, aga on näidanud, et tekkimine leedu sõnast *gaujā* 'kari' või läti sõnast *gūovs* 'lehm' on nii vana nime puhul välistatud ja tähelepanu väärib Wolfgang Schmid (1998) etümoloogia, mis pakub suurte jõgede nimedes tüüpilist 'valama, kallama' tähendust indoeuroopa sõnavara põhjal. Kallio märgib, et Schmid etümoloogia ei sobi häälikuliselt *saitem*-tüüpi balti keeltega ja oleks mõeldav, et need hüdronüümid on laenatud ka balti keeltesse, kusjuures veel varasem keel, milles need hüdronüümid tekkida võisid, oleks tundmatu *centum*-tüüpi indoeuroopa keel (Schmid kaitsvat nn vanaeuroopa hüdronüümide teooriat ei pea Kallio tõsiselt võetavaks). (Kallio 2015: 41–42) Läti uurijad (Balode, Bušs 2015) peavad nimesid *Koiva* ja *Gauja* pigem eri algupära olevaks.

Käesaarõ jõgi (Käesaare jõgi), vt Piili oja, Pähni oja (5.1.1) – ainult kirjanduse põhjal teada olev nimi (Valgamaa 1932: 229). Tänapäevaks on see kadunud, kui see oli üldse rahvakeeles kasutusel. Etümoloogia on ebaselge.

Maarigasuu (soo) – Matsimäe vahtkonnas. Atribuutosas esinevale apellatiivile *maarik* pole üldkeelset vastet teada. Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus esineb *maarik* tähenduses 'maarijapäeval sündinud lehm; punane lehm', kohati ka 'mardipäeval sündinud lehm; must lehm', mis on omane just Lõuna-Eestile, leivu ja lutsi keelele (EKMS II: 471).

Maristusuu^k (soo) – Sarus Palu vahtkonnas. Apellatiivset vastet sõnale *maristu* pole teada. Siiski vrd *maristik* 'marjamaa', mis on levinud mõnel pool Lõuna-Eestis (VMS).

Mihkura nõtsk^k, vt ka Sarapuu nõtsk (5.2.2) – Algab Mäe-Tammi piirist, ulatub läbi Kavagu, Andrussõ ja Alaveski talu maade Ahli oja. Uuem nimi *Sarapuu nõtsk*. Nime aluseks on ojanimi **Mihkura*, kuid selle tähendus jääb ebaselgeks. Apellatiiv *nõtsk* 'nõgu; märg koht'.

Miilidsähaudusuu^k (soo) – Karissöödis. Saru kandis leidub tänapäevani säilinud nimi *Miilidsäpalu*. Kuigi Kanepist on üles kirjutatud apellatiiv *miilidse* 'leerilapsed' (VMS) ja kuigi võru keele alal pole väga levinud verbina *miilama* (ainult Urvastes on olemas) ja *miilihaud* (olemas

Friedebert Tuglase ilukirjanduslikus tekstis) (VMS, EKSS), on *Miilidsä*-atribuudiga nimede lähteks olnud tõenäoliselt ikka just miiliaugud ja söepõletus.

Muśkasuu^k (soo) – endise Vastse-Roosa mõisa maadel. Rahvaetümoloogiaks tuleb pidada arvamist, et soonimi tähendab läti keeles 'mudasoo'. Etümoloogia jääb ebaselgeks.

Mõhklussuu^k (soo) – Juuta talust ½ km põhja suunas. Etümoloogia jääb ebaselgeks.

.Partsõlõ oja^k – Präägi talu juures väike oja, mis suvel kuivab. Etümoloogia jääb ebaselgeks.

.Piili oja ~ jõgi, ametlik nimi **Peeli jõgi**, vt Käesaarõ jõgi, ülemjooksu ametlik nimi Pähni oja (5.1.1). 1563 *на ручью на Пуле, до ручья до Пулира* (Selart 2016: 87, 91) 1839 *Peeli Fl.*, 1872 *Peele Bach* (EKNR ja sealseid viited). Nime etümoloogia on ebaselge. Ilmselt pole selle aluseks muistne isikunimi *Pylo* (Stoebke 1964: 63). Lätis leidub samuti *Pēli* ~ *Pīle*-atribuutosaga nimesid ja mõni neist on ka ojanimi. Apellatiivide hulgast väärib märkimist lt *pēlis* ~ *pēli* 'ühepuupaat' (LVV).

Rauna oja^k – Puudiste talu juures suubub Vaidva jõkke. Nime etümoloogia on ebaselge.

Reksikaiv^k (madal koht) – Otimärdi talu maadel. Apellatiiviga *kaiv* on Harglas märgitud madalaid kohti või allikaid, kuid ainult kohanimedes, mitte üldkeeles. Atribuutosa *Reksi*- jääb ebaselgeks.

Sete oja, vt Uju oja < Sete kõrts. Võimalik on siiski, et ojanimi on primaarne ja maanteeäärse kõrtsi nimi on saadud ojal. *Sete* nime etümoloogia on ebaselge.

.Särksekolgasuut (soot). Tegemist on soodiga, mis asub jõekäärus (kolgas). Atribuutosa etümoloogia ei ole selge.

Säägüssuu (soo, mida kasutatud ka heinamaana). < ?

Tśapask (praegu soo, varem niit). Tõenäoliselt on tegemist metafoorse nimega, vrd *tsāpan* (*tsapan*), *tsāpat* (*tśabat*) 'saabas' (VMS).

Tsiijasuu^k (soo) – Uskuna talu lähedal. < ?

.Tuklioja (org). Üks Hargla khk kohanimede eripärasid on appellatiivi *oja* tarvituse salkorgude nimetamiseks. Atribuutosa etümoloogia ei ole selge.

Tutsusuu (soo) < ?

Tõhvura oja < *Tõhvura. Nime atribuutosa võib tulla apellatiivist *tõhv* 'tammetõru' : *tõhva*.

Tõhvura suu (soo) < *Tõhvura. Nime atribuutosa võib tulla apellatiivist *tõhv* 'tammetõru' : *tõhva*.

Tõllioja. Talunimena ei ole *Tõlli* eksisteerinud, kuid nimepesas on mäe-, soo- ja ojanimi. Võib-olla on nime aluseks isikunimi *Tõlli*, vrd *Tõlli*, *Tõlliste* (EKNR).

Tõllisuu^k (soo) – Lammastura ja Kikkasoo lähedal. < ? isikunimi *Tõlli*

Tääsperä (varem soo, nüüd mets) < ?

.Uhjura kraav < ? **uhtma* 'uhuma' + *ura*

.Uhtju. 1870 *Uhto Niet* (EAA.2486.3.243 L 28). Kohanimesedelile on kirjutatud kohanimetõlge Alfred Käärman nii: „Umber 5 km pikkune sootide rida, mis algab Tõrvaselt ja kulgeb Vaskpalu äärt mööda allapoole, s. o Mustjõe voolu suunas kuni Harglani, kus suubub Mustjõkke. Vihmastel suvedel Uhtju voolab, suurvee ajal sarnaneb jõega. Uhtju kõige suurem soot asub Valgemäe kohal, üle 10 m lai ja üle 200 m pikk, suurim sügavus 4 m. Heinamaa Vaskpalu ja Uhtju vahel on samuti Uhtju.“ < verb *uhtma* 'uhuma'

Uju, ametlik nimi **Ujuste oja**, vt ka Sete oja, ? Ujumõtsa oja, lt *Kaičiupe* ~ *Kaicupe* ~ *Kalčiupe*. Nime kasutatakse ilma liigisõnata. Ametliku nime *Ujuste oja* saamisloogu pole teada – rahvakeeles sellist nime ei tunta. Nimi võib olla seotud üleujutusega ehk nimesemantiliselt 'oja, mis võib üle ujutada'.

Ujumõtsa oja^k, vt ka ? Uju – saab alguse Karulas Kiivite järvest ja voolab Koikkülalt läbi. Nime *Ujumõtsa oja* tänapäeval ei tunta, kuid *Ujumõts* on paikkonnanimi praeguses Lepa külas. See on olnud mitme talu heinamaa, kuhu on ka väikseid maju ehitatud. Nime aluseks on metsanimi *Ujumõts*, kuid metsanime aluseks on ojanimi *Uju*. Vt ka EKNR.

Ut'a ett^k – vana jõe koht, koole Peetri jõe konnol. < ?

.Vaidva jõgi, lt *Vaidava*, vt ka Mõnistõ jõgi (5.2.1). 1627 *Waydjeggi*, 1790 *Widdau Bach*, 1867 *Waidau Fluss* (EKNR ja sealed viited). Keelejuht on Vaidva nime kohta arvanud, et nimi võiks olla tulnud võib-olla sellest, et jões on mõnes kohas vajuv pinnas (KN), aga see tuleb arvata rahvaetümoloogia hulka. Vaidva jõgi algab Murati järvest, mille varasem nimi on arvatavasti olnud **Vaidjärv* (1563 *до Вая озера* (Selart 2016:

77), 1627 *See Wayde*). Lätimaal Kocēni kandis on teinegi sama nimega järv *Vaidavas ezers* ja sealt voolab välja *Strīkupe*, paralleelnimega *Vaidava*. Mõlemad jõed on nime saanud arvatavasti järvelt. Lätikeelse nime lõpp on *-ava*, mis on iseloomulik mitmele Läti vetenimele ja üldisemalt baltoslaavi keeltele; selle saab ilmselt tagasi viia indoeuroopa algkeelse sõnale **au(e)* 'niisutama, välja valguma' ning see on ka lt sõna *avots* 'allikas' aluseks (Balode, Bušs 2015: 88). *Vaid*-atribuutosaga nimesid on mitmeid Leedus. Nime etümoloogia jääb ebaselgeks. Vt ka EKNR.

Valtjärv^k – järv Sinesaare soos. < ?

.Veetmesuu^k (soo) – Tilga metsavahikoha juurest u 400 m ida pool. < ? Võtmõsuo

Viirgura soo. XIX saj II pool *Wierkurra Soo* (EAA.3724.4.1904 L 3 f 2). < *Viirgura < ?

.Viirnaoja, vt ka Potioja (5.1.1). < ?

Õhnõ eg^k 'jõgi'. Nimi on sama nagu Valga- ja Viljandimaa jõel. Täpsema asukoha kohta andmed puuduvad. Nimi on tänapäevaks käibelt kadunud. Etümoloogia on ebaselge, vrd Kursi *õhne* 'õõnes'. Vrd ka EKNR.

Äühvoja ~ Äühhoja ~ Äühhüoja, kasutuses ka ilma liigisõnata, nt **.Äühve ~ .Äühhe** pääle ~ pääl. 1907 *Aeuha Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 11); XIX saj II pool *Auche* (EAA.3724.4.1904 L 2 f 7). Sooks on veel XX sajandi algul kutsutud praegust niitu oja ümbruses. Nimi varieerub, kuid diftong ja *h* nime alguses on iga kord olemas. Nime etümoloogia on ebaselge, kuid võrdluseks: varieeruvad nimekujud *Ähi ~ Ahi* ja *Äherü ~ Aheru* ning *Ahli* oja paralleelse nimekujuna on mainitud ka *Ahvli*. Ehk on võimalik näha varieerumist ka nimekujudes *Äühvü* ja *Ahvli*? Nimeobjektid ise asuvad üksteisest umbes 15 km kaugusel.

Üles jõgi^k, vt Üraski jõgi (5.1.1), Ahero jõgi, Lannamõtsa oja (5.2.1). Nimi on teada ainult kohanimkartoteegist ja seepärast võib see olla tõlge, näiteks nimest **Mäejõgi*, mis oleks võinud märkida jõelõiku, mis jääb ülesvoolu, aga see on ainult spekulatsioon. Nimi jääb seletuseta – määrsõnalise atribuutosaga nimesid leidub harva või üldse mitte.

5.2. Sekundaarnimed

Sekundaarnimede rühm jaguneb kaheks alamrühmaks: 1) teisest kohanimest tuletatud vetenimedeks ja 2) isikunimest tuletatud vetenimedeks. Sekundaarnimed on nimed, mis on antud nimeobjektile, kasutades teisi pärisnimesid ja arvestades asukoha- ja omandisuhteid, sündmust vms.

5.2.1. Atribuudiks teine kohanimi

Teise kohanime järgi loodud kohanimed on nimistus arvukas rühm. Vee- kogudele on nimesid antud enim nende talude nimede järgi, millest ta mööda voolab või mille juures asub; samas on ka teistpidine suhe tavaline (veekogu järgi antakse asustusnimi). Palju veekogunimesid on loodud ka teist loodusnime aluseks võttes.

Aidaku suu (soo) < Aidaku talu

Alaveski järv < Alaveski (veski ja talu)

Alumati järv < Alumati talu. Kohanimekartoteegis olev nimi *Anumiti järv* on ilmselt nimevariant.

Essemäe lont (kõva põhjaga kalatiik) < Essemägi, vt ka Kalmusõlont (5.1.1)

Essemäe suut (soot) < Essemägi

Handu haud (vana jõeharu) < Handu talu

Hansi suut (vana jõeharu) < Hansi talu

Haosilla oja. Nime aluseks on tõenäoliselt ehitise nimi **Haosild* või talunimi *Haosilla*.

.Haukasaarõ suu (soo) < Haukasaare lähedal olev soo

.Haukasuu kraav < nimest **Haukasaarõsuu* on reduktsiooni teel saanud **Haukasuu*, mis omakorda on olnud kraavinime aluseks.

Hirresaarõsuu (soo) < Hirresaar

Hõbesaare oja^k ~ Hõpõsaarõ oja^k < küla- või paikkonnanimi *Hõpõsaarõ*

Härmäluha kraav < Härmäluht

.Ihte jõgi^k, vt .Piitrejõgi (5.1.1). < Ihte küla, tänapäeval Tursa.

Immissaarõ suu (soo). XIX saj II pool *Immisso saare Soo* (EAA.3724. 4.1904 L 7 f 4) < *Immissaar

Jaanimäe järv < Jaanimägi

Jaanusõ ett^k – kohanimetikartoteegi järgi on tegemist saarega Peetri jões Jaanusõ talu maadel. Ilmselt pole koguja täpselt aru saanud, mis objektiga on tegu. Arvatavasti on see siiski vana jõeharu, nagu viitab liigisõna. < Jaanusõ talu

Juuta suu (soo) < Juuta talu

Järveniidü suukõnõ^k – Ala-Peräkonnu talu maadel. < *Järveniit

Järveotsa suu (soo) ~ **Järveots**. Soostunud kohta järve otsas on hakatud kutsuma nimega *Järveots*, aga et tegemist on sooga, on lisatud nimele veel selgitav liigisõna *suu* 'soo'.

Kahrumõtsa oja^k – Naha vahtkonna metsas. < *Kahrumõts < *kahr* 'karu' või isikunimi

Kahrusaarõ oja^k – algab samanimelisest soost, suubub Kalli ojasse. < *Kahrusaar < *kahr* 'karu' või isikunimi

Kahrusaarõ suu < *Kahrusaar < *kahr* 'karu' või isikunimi

Kalliperä kraav < Kalliperä talu

Kalliperä räü (praegu mets, varem soo). Soo, mis on nime saanud Kalli oja pära järgi.

Karaski laht (Aheru järves) < Karaski talu

Karissöödä oja, vt ka Villigä ura. < Karissöödi ~ Karissöödä küla (karjamõis)

Kiissaarõ suu ~ **Kiisaarõ suu** < *Kiis(s)aar

Kiisaarõ oja^k – algab Parnika juurest Koiva äärest, kulgeb kuni Laanemetsa kirikuni. < *Kiis(s)aar

Kirsiniit (niit, varem soo) < Kirsi talu

Kivitse kaiv^k (allikas) – endistel aegadel on olnud ohverdamispaik. Keelejuht on mäletanud, et veel 1860. a paiku on seal ohverdamas käidud (KN). < Kivitse talu

Kivitse linajärv^k – Koikküla asundusest 3 km. < Kivitse talu

Konnukülä suu (soo) < Konnukülä

Konnumäe suu < Konnumägi

.Korgõmäe järv, .Korgõmäe suu. 1881 *Korge mää Soo* (EAA.3724.4.1904 L 4 f 6) < Korgõmägi

Kokrjärve suu, vt ka Mädäsuu (5.1.1). < Kokrjärv

.Korva oja, vt Ura ~ Urg oja (5.1.1), Villigä oja. Piitrejõkke suubumisel *Ura oja*, ülevalpool *Korva oja*, veel ülesvoolu *Villigä oja*. < Korva talu < talunimi võib olla siirdnimi Läti Korva mõisa alusel (lt *Karva*, sks *Korwenhof*) (EKNR).

Kuusistsaarõ suu < Kuusistsaar

Kuussaarõ järv < *Kuussaar

Kõivuniidü suu^k – Haosillalt ½ km põhja pool, nurme ääres. < *Kõivuniit

Küti niit (soo, varem niit) < Küti talu

.Küüdre oja < Küüdre talu

.Küüdre kraav < Küüdre talu

Küününiidü kraav < *Küününiit

Laagustõ suut (soot) < Laagustõ talu

Lannamõtsa oja ~ ametlik nimi **Laanemetsa oja**, vt ka Ahero jõgi (5.1.3), Üraski jõgi (5.1.1), Üles jõgi (5.1.3). < külanimi Lannamõtsa, ametlik nimi Laanemetsa

Lepäniidühand (soo). Varem on see olnud heinamaa, mis nüüdseks on soostunud. Apellatiiviga *hand* 'händ, saba' võidakse tähistada mistahes objekte, mis on piklikud. < *Lepäniit

.Limpri pikksuut^k – üle 100 m pikk soot, mille läänepoolne ots on suurvee ajal jõega ühenduses. < Limpri talu

Lipi oja, vt ka Mallustõ oja, Pauna oja, Raubatsi oja < Lipi talu

Lipuhaud (soo) < *Lipumäe haud. Nimi on epeksegeetiline: sealt on ära jäänud vaheosa *mäe*-.

.Luhtu oja < Luhtu küla

.Luhtu suu (soo) < Luhtu küla

Lüüsi suu (soo) < Lüüsi talu. Võib olla sama objekt kui Lüüsi järv.

Lüüsi järv < Lüüsi talu. Võib olla sama objekt kui Lüüsi suu.

Mallasaarõ oja^k, vt ka Savioja (Vastse-Roosa) (5.1.1). < *Mallasaar

Mallustõ oja ~ **Malustõ oja**, vt ka Lipi oja, Pauna oja, Raubatsi oja – algab Raubatsi järvest ja jookseb Koiva jõkke. Malustõ on ka popsikoht (Koikküla).

Mehidseniidü kraav < *Mehidseniit

Mehla oja < Mehla talu

Mõnistõ jõgi^k, vt Vaidva jõgi (5.1.3). < Mõniste küla või endise Mõniste valla järgi. Tõenäoliselt ei ole see olnud terve jõe, vaid ainult ühe lõigu nimi.

Mõnistõ järv, vt ka .Mõisa järv (5.1.1). < Mõnistõ küla

.Nakri oja, vt ka Hobuurg (5.1.1), Hobura oja (5.1.1). < Nakri talu (*nakri* 'naeris') < läti pn *Rahzin* (EAA.3724.5.2826 L 1) (lt *rācenis* 'naeris'). Samalt kaardilt saab teada, et Nakri talu naabertalus Mäckesel elas XX sajandi algul Kalnin – nimes on sama mall: lätikeelsest perekonnast on saanud talunimi, aga nimi on ka ära tõlgitud.

Nuustaku suu (soo) < Nuustaku talu

Pangi suut (soot) < pn *Pang*

Parnigu ~ **Parniku** ~ **Parnika oja** < Parnigu talu. Võimalik, et primaarne on hoopis ojanimi.

Pauna oja, vt ka Lipi oja, Mallustõ oja, Raubatsi oja. < Pauna talu

Pihkura ett < Pihkura talu, *ett* 'vana jõe haru'

Pihkura oja < Pihkura talu

Piirikõrdsi suut (soot) < Piirikõrts

Pilgu suu (soo) < Pilgu talu

Posu kaavõndu < Posu talu, *kaavõndu* 'kaevatud koht'

Prangõ suut (soot) < Prangõ talu

Präägi suu < Präägi (paikkond) Koikküla lähedal

Pulga ett < pn *Pulk*, *ett* 'vana jõe haru'

Puliandsi kraav < Puliandsi talu

Pulli oja, vt Hankoja (5.1.2). < Pulli talu

Pullilätte kraav < *Pulliläte

Pullilätte suu (soo) < *Pulliläte

Pundsa oja, vt ka Piirioja (5.1.1). < Pundsa (paikkond)

Puudistõ ett < Puudistõ talu, *ett* 'vana jõe haru'

Puudistõ oja < Puudistõ talu

Puura suu^k, vt ka Loodi suu (5.2.2). < Puura talu < pn *Purin*, millest mugandus *Puura*

Pälä oja < Pälä talu

Pügeri ~ Püügüri ~ Pügüri ~ Pügüre järv < Pügeri küla, talu. Võimalik, et järvenimi on primaarne.

Pügeri oja < Pügeri küla, talu. Võimalik, et Pügeri järve nimi on primaarne.

Raubatsi järv < Raubatsi talu

Raubatsi oja, vt ka Lipi oja, Mallustõ oja, Pauna oja. < Raubatsi talu

.Rautsa oja^k, vt ka Kikkaoja (5.1.1). < Rautsa talu. Talunimel on võib-olla isikunimeline taust.

Rebase oja^k – oja Saru valla kirdeserval, suubub Mustjõkke. < Rebase talu

Ristimäe suu^k (soo) – [Mõnistõ] Ristimäest Mustajõe poole. < mäenimi *Ristimägi*

Ritsike ~ Ritsige oja, vt ka Raudoja (5.1.1). < Ritsike kõrts, kirik

Roosisaarõ suu < Roosisaar

.Rumpali järv, vt ka Peräjärv (5.1.1). < Rumpali talu

.Rumpali kraav^k – algab Peräjärvest, läheb Piili jõkke. < Rumpali talu

.Räimi järv < Räimi talu. Järvel on varem olnud teine nimi, veel 1920–1930 koostatud kaardil on järve nimeks *Herro jerw* (EAA.3724.5.2823 L 1), mille aluseks võib olla apellatiiv **õru* – kadunud sõna, millega märgiti oja (vrd *Võru*).

Räü oja < Räü (heinamaa)

Sarba suu < Sarba talu

Sarivariku kraav < Sarivarik

Saru räü ~ Räü (soo > heinamaa). < Saru küla. Heinamaa oli jaotatud mitme talu vahel, *räü* 'raiesmik; võsastik'

Sika Oti suu, vt ka .Põrguhavvasuu ~ .Põrguhauvasuu (5.1.1). < Sika Oti talu või isikunimi *Sika Ott*

Seveli veskijärv^k – paisjärv Piili ojal Seveli talude juures. < Seveli talu

Sinesaarõ suu < Sinesaar (metsasaar Sinesaarõ soo keskel). 1907 *Sinnesaare Soo* (EAA.2072.9.625 L 1, 9); XIX saj II pool *Sinnesaare Soo* (EAA.3724.4.1904 L 3 f2). Rahvas on seletanud, et nimi on antud saarel kasvava väga tiheda sinetava metsa järgi ning et kunagi olnud see soo järv. Soo lätikeelne nimi on *Melnsalas purvs* 'Mustasaaresoo'.

.Sopka kaavõnd(u) < Sopka talu + *kaavõndu* 'kaevatud koht'. Keelejuhi seletuse järgi on sellise koha vorminud jõgi: „Hainamaa pääl om sääne iist vällä kaksanu, sis kutsutas nii: Sopka kaavõnd“ 'heinamaal on selline jõest ära uhutud [koht], siis kutsutakse nii: Sopka kaavõnd'.

Taheva räü (soo > heinamaa) < Taheva küla, *räü* 'raiesmik; võsastik'

Tiile ett < Tiile talu

Tilga räü (soo > heinamaa) < Tilga talu, *räü* 'raiesmik; võsastik'

Tsirgumäe suu (soo) < Tsirgumäe küla

Tõrvasõ oja (2) < Tõrvasõ metsavahikoht

.Uskuna oja, vt ka Ahli oja (5.1.3), Ura oja (5.1.1). < Uskuna talu. Kohanimekoguja Alfred Käärman on kirjutanud: „Sama oja kannab paar km suudmest ülespoole juba Ahli oja nime ja riigimetsa vahel kuni Pehmejärveni Ura oja nime“ (KN).

.Utra ett < Utra talu, *ett* 'vana jõe haru'

.Utra võrõng < Utra talu, *ett* 'vana jõe haru'

.Vahtsõ-Roosa veskijärv, .Vahtsõ-Roosa järv (paisjärv) < Vahtsõ-Roosa veski

Valgjärve suu (soo) < *Valgjärv

Vaskpalu oja^k – läbib Vaskpalu metsa lõunast põhja, suubub Mustjõkke

Villigä oja, vt ka Ura ~ Urg oja (5.1.1), Korva oja. < Villigä talu

Villigä ura, vt ka Karissööda oja. Nimi on saadud Villigä talu kasutuses olnud heinamaa järgi, kust *ura* 'oja, väike jõgi' läbi voolas.

Virulasõ kivistü (kärestik Koiva jões) < Virulasõ talu, *kivistü* 'kivine koht, madalik jões' (EMS; Faster 2005: 41).

Vomsu suut (2) < ilmselt Vomsu talu

5.2.2. Atribuudiks isikunimi

Rühmas on noored nimed, mis on moodustatud ees- ja perekonnanimede järgi. Nimeuurijad on arvanud, et vanemal ajal ei antud veekogunimesid isikunimede järgi.

Ella jõgi, vt Kulla jõgi < eesnimi *Ella*

Hõbejõe suu (soo) < pn *Hõbejõgi*

Kadisuu^k – vesine soine heinamaa või lohk põldude vahel Laanemetsa (Lannamõtsa) kandis. < eesnimi *Kadi*

.Kalkunakraav < pn *Kalkun*

.Kalkuna suu (soo), vt ka Kaluri suu, Kuśma suu. < pn *Kalkun*

Kaluri suu (soo), vt ka Kalkuna suu, Kuśma suu. < pn *Kalur* (eestistatud) < *Fischer*

.Kaulinõ ~ Kaulina suut (soot) < lt pn *Kaulinš*

Kaurusuu ~ Kahrusuu. Häälikuliselt muutunud ja rahvaetümoloogiliselt ümber tõlgendatud nimi on *Kaurusuu* > *Kahrusuu*. Nime aluseks on isikunime *Gavril* mugandus *Kaur*.

Kulla jõgi, vt Ella jõgi < pn *Kuld*

Kuśma suu (soo), vt ka Kalkuna suu. < eesnimi *Kuśma* (< vn *Кузьма*)

Loodi suu^k (soo), vt ka Puura suu (5.2.1). < pn *Lood*

Olina suut (soot), vt Taidsi suut. < lt pn *Olinš*

.Panteri järv, vt ka Linajärv (5.1.1). < pn *Bander*

.Piitre järv < eesnimi Peeter (Peeter Tamme järgi), kes oli lasknud selle järve kaevata. Nime taustal on kindlasti ka Piitrejõe nimi – niimoodi on tekkinud ilus paar Piitrejõgi – Piitre järv.

Pirgi suut (soot) < pn *Birk*

Poolakraav < tõenäoliselt pn *Poola*

Sarapuu nõtsk^k, vt ka Mikhura nõtsk (5.1.3). < pn *Sarapuu*

Soe-Hansi kaiv^k (läte) – Horsti talu maadel oleval Palu-aia põllul.
< isikunimi *Soe Hans*

Taidsi suut (soot), vt Olina suut. < pn *Taits*

Tellissaarõ oja < pn *Tellissaar*

Türnä järv < pn *Türn*

.Võtmõsuu < pn *Võti*

6. Tulemused ja kokkuvõte

Artiklis käsitleti etümoloogiliselt ja sotsioonomastiliselt 431 hüdronüümi, mis esinevad piiriäärsel Hargla kihelkonna nimistus. Materjal on pärit ajaloolise Võrumaa kohanimedest andmebaasist ja Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegist. Eesti nimeuurimistraditsioonis kuuluvad hüdronüümide hulka ka soode nimed, mis on uurimusse kaasatud.

Artiklis on esile toodud 30 kohanimedest liigisõna, mis esinevad Hargla hüdronüümides, ning tutvustatud nende piirkondlikku eripära, nt erilisi liigisõnu *ett* 'vana jõesäng, mis on ühest otsast jõega ühenduses', *lont* 'lomp, loik' ja *õrts* 'tüma koht maas; kinni kasvanud hõljuv järvekallas', ning tähenduste eriarenduid, nagu apellatiiv *oja* tähenduses 'org' või *kaiv* tähenduses 'allikas; madal koht'.

Artiklis käsitleti ka hüdronüümide muutumist ja kadumist. Muutumisnähtudest tuli kõige sagedamini ette häälikulist varieeruvust, osaliselt ka seetõttu, et tegemist on eesti-võru kakskeelse alaga, kus kirjakeelne ja kohalik keeles nimekuju omavahel konkureerivad. Liigisõna lisamist või ärajätmist esines, kuid mitte eriti sageli. Morfoloogilist varieeruvust peaaegu ei esine. Muutumist ei saa põhjalikumalt kvantitatiivselt uurida, sest selleks puuduvad head allikad varasemast ajast. Nii nagu Soomes (Ainiala 1997), võib Harglaski nimede kadumise peamiste põhjustena välja tuua

loodusobjektide endi muutumise ja piirkonna inimestest tühjaksjäämise. Lisaks on oluline maakasutuse muutus. Väikesed metsaheinamaad, mille nimed on tihti seotud hüdronüümidega, on kasutusest välja jäänud ja võsastunud. Jõeluhtade niitmine küll jätkub, kuid kogu perega heinategemist enam pole, mistõttu hakkavad kaduma jõeäärsete väikeste veeobjektide, sootide ja ettude nimed.

Analüüsiosas esitati palju uusi varem avaldamata etümoloogiaid ja täpsustati teadaolevaid. Hüdronüümid jaotati etümoloogiate põhjal viide klassi:

1. Läbipaistvate primaarnimede rühm (kõige arvukam, 219 nime), kuhu kuuluvad keeleliselt arusaadavad ja nimeandmismotiivilt enamasti selged nimed, mis on hilistekkelised. Enamik nimedest on loodussõnavaralähtesed (*Hainasuu*). Vähem on nimesid, mis kirjeldavad asukohta (*Peräjärv*), objekti ennast (*Palanusuu*) või selle kasutusotstarvet (*Hobõsõkopõl* (soo)). Veelgi vähem leidsid metafoorseid nimesid, nt *Härjäsilm* (väike järv), ja rahvaetümoloogilisi tõlkeid läti keelest. Nimerühmas on 37,5% nimesid, mis on tänapäevaks kadunud.
2. Nimeandmismotiivilt ebaselged, kuigi sõnavaraliselt arusaadavad primaarnimed (20 nime), nt *Imäkana oja*. Need võivad olla tulnud samast apellatiivist, mida nad tänapäevalgi tähendavad, kuid ei pruugi. Tänapäevaks on neist kadunud 30%.
3. Keeleliselt ebaselged ja raskesti etümologiseeritavad primaarnimed (51 nime). Nimerühm sisaldab vanimaid nimesid, nt ilmselt balti päritolu *Koiva* ja läänemeresoome päritolu *Aheru järv*. Selles rühmas on nimekadu olnud kõige suurem: kadunud on 41,1% nimedest. Massiline kadumine ei puuduta siiski geograafiliselt suurte nimeobjektide nimesid, vaid ikka väikeste kohtade nimesid.
4. Sekundaarnimed, mis on tuletatud teiste kohanimedega alusel (119 nime). Arvukas nimerühm, milles enamik nimesid on moodustatud talunime aluseks võttes; vähem on aluseks võetud artefaktide (sild, kõrts vms) või loodusnimesid (mägi, (metsa)saar vm). Kadunud on 16,7% nimedest. Teiste rühmadega võrreldes hea säilimine näitab, et mingi teise koha järgi nimetatud hüdronüümide suheline osakaal nimistus on kasvamas.
5. Sekundaarnimed, mis on uurijale teada olevalt moodustatud isikunimedega alusel (22 nime). Rühmas on nii ees- kui ka pere-

konnanimedest, sh mõned läti perekonnanimedest moodustatud hüdronüümid. Kadunud on 19% selle rühma nimedest.

Uurimus näitas, et kuigi hüdronüümid on arvatud kõige püsivamaks ja pikaajsemaks nimekihistuseks, on primaarnimede hulgas kadumise protsent kõige suurem (keskmiselt 36,2) ja sekundaarnimede puhul palju väiksem (17,8). Ainiala (1997: 239) uurimuse järgi säilivad Soomes loodusnimed paremini ja vetenimede puhul on kadunud ligemale neljandik. Hargla vetenimede kadumise protsent on keskmiselt 31 ehk ligemale kolmandik vetenimedest on kadunud. Võrreldavale tulemusele jõudis ka Alas (2016: 423–424), märkides, et Saaremaal Pöides on kadunud 30% hüdronüümidest ja Virumaal Vergi poolsaarel 27%. Põhjjustena võib nimetada nagu Soomeski külade tühjenemist ja maastiku muut(u)mist, aga lisaks ka maakasutuse muutumist.

Erinevalt näiteks Setomaast, kus väikeste loodusesemete, sh hüdronüümide nimedes leidub mingil määral vene keele substraati (Faster 2013b: 212), näitas käesoleva artikli jaoks tehtud analüüs, et tajutavalt lätipäraste veekogunimede taga on Harglas kõige sagedamini Läti päritolu isikunimi. See näitab, et XIX–XX sajandil on inimesed küll rännanud üle keelepiiri, kuid läinud siin kiiresti üle kohalikule lõunaestsi keelele. Piiriäärset kohalikku keeleliitu on iseloomustanud nimede tõlgitavus. Tõlgetes esineb huvitavaid tähendusniikkeid, mille tõttu on sündinud kordumatu semantilise sisaldusega nimesid, nagu soonimi *Jahusuu* (lt *smiltis* 'liiv' > lt *milti* 'jahu' > *Jahusuu*). Rahvapärane tõlkimine on loonud ka kohanimedes esinevatele terminitele muust eesti keele alast erinevat tähendust, nt *Kubijakraav* pole olnud kraav, vaid heinamaa org.

Võimalike liivipärasuste võrdlemine Hargla hüdronüümides näitas juba varem teadaolevat, et sõna *ura* (**urga*) on olnud keskne termin jõest väiksema vooluvee tähistamiseks ja on nimeelemendina säilinud paljude vooluvete ning soode nimedes. Kui tänapäeval on selle liigisõna positsiooni hõivanud üldeestiline *oja*, siis kogu nimematerjali võrdlemine näitab, et arhailises Hargla hüdronüümias võis *oja* tähendada *urast* veel väiksemat vooluvett, ajutiselt kuiva voolusängi, nii nagu see liigisõna esineb tänapäeval muuhulgas kuivapõhjaliste salkorgude nimedes.

Lühendid

elat – elatiiv; fem – feminiinum; khk – kihelkond; kom – komitatiiv; mask – maskuliinum; pl gen – plurali genitiiv; pl tant – *plurale tantum*; pn – perekonnanimi; van – vananenud; L = leht; f = foolio

Kirjandus

Ainiala, Terhi 1997. Muutuva paikanimistõ. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 667.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ainiala jt 2008 = Terhi Ainiala, Minna Saarelma, Paula Sjöblom. Nimistõntutkimuksen perusteet. (= Tietolipas 221.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Alas, Marit 2015. An overview of the place name systems of two coastal areas in Estonia. – Name and Naming. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming” Conventional / Unconventional in Onomastics (415–427). Ed. Oliviu Felecan. Cluj–Napoca: Editura Mega, Editura Argonaut.

Alas, Marit 2016. The changes in place names on the northern coast of Estonia. – ‘Names and Their Environment’. Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences Glasgow, 25-29 August 2014 (51–58). Eds. Carole Hough, Daria Izdebska. Glasgow: University of Glasgow.

Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2015. No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca. From Abava to Zilupe. The origin of Latvian geographical names. A short dictionary. Latviešu valodas aģentūra.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümo-
loogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKMS = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. II, 1959; III, 1962. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeramat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/ekss.html> (21.01.2018).

- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–VI, 1994–2017. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html#vihikud> (21.01.2018).
- Ernits, Enn 2015.** Lõuna-Eesti *a(h)i-* ~ *ä(h)i-*alguliste kohanimede päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 697–710.
- Faster, Mariko 2005.** Võru- ja Setumaa kohanimede determinandid. Magistritöö. Käsikiri Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis ning Tartu ülikooli kodulehel. <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/727/faster.pdf?sequence=5/> (21.01.2018).
- Faster, Mariko 2013a.** Veekogude ja teekonnaga seotud kohanimesid Eesti lõunapiiril. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 39–57. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.02>.
- Faster, Mariko 2013b.** Nulgast mäeni. Ülevaade Setomaa nimevarast. – Setomaa kohanimed. Koost. Arvis Kiristaja. (= Seto Instituudi toimetised 1.) 201–215.
- Faster, Mariko 2014.** Kaks Hargla kihelkonna vetenime. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 28–45.
- Itkonen, Terho 1982.** Suvannosta tyveneen. – Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien: studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982. (= Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 26.) 157–165.
- Johansen, Paul 1938.** Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. – Beiträge zur Kunde Estlands 21, 1. Tallinn, 43–61.
- Kallasmaa, Marja 2010.** Hiiumaa kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallio, Petri 2015.** The Baltic and Finnic names of the river Gauja. – Contacts between the Baltic and Finnic Languages. (= Uralica Helsingiensia 7.) Helsinki, 38–48.
- Kiviniemi, Eero 1971.** Suomen partisiippinimistöä. Ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilön- ja paikannimet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kiviniemi, Eero 1990.** Perustietoa paikannimistä. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 516.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koski, Mauno 2002.** Kolkka. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Koost. Marja Kallasmaa. Toim. Marja Kallasmaa, Margit Langemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 53–93.
- LKOT** = List of Key Onomastic Terms. <https://icosweb.net/drupal/sites/default/files/ICOS-Terms-en.pdf>. (21.01.2018).
- LVV** = Latvijas vietvārdu vārdnīca. *Paaglis-Pīķu-*, 2003. Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts. Rīga.

- Lübben, August 1888.** Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Norden und Leipzig: Diedr. Soltau's Verlag.
- OT** = Onomastika termineid. <http://www.eki.ee/nimeselts/nimeterm.htm> (21.01.2018).
- Rommel, Mari-Ann 2014.** Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses. – Muis-
tis, koht ja pärimus. II, Pärimus ja paigad. Koost. ja toim. Heiki Valk.
(= Muinasaja Teadus 26 (2).) Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia
instituut, 70–170.
- Rätsep, Kaidi 2012.** Colour term 'black' in Estonian place names. – ESUKA –
JEFUL 3–1, 129–154.
- Saar, Evar 2008.** Võrumaa kohanimed analüüs enamlevinud nimeosade põhjal
ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. (= Dissertationes philologiae
Estonicae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schmid, Wolfgang Paul 1998.** Das baltische Zentrum in der alteuropäischen
Hydronymie. – Baltistica XXXIII (2), 145–153.
- Selart, Anti (toim) 2016.** The Pskovo-Pechersky Monastery During the Livonian
War (1558–1582). Holdings in Estonia. Псково-Печепский монастырь
во время Ливонской войны (1558–1582 гг.) Землевладение в Эсто-
нии. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- SL I** = Jakob Hurt. Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes
Räpinä ja Vastseliina lauludega. Ezimene köide, 1904. Helsingi: Soome
Kirjanduse Selts.
- SLW** = Salis-Livisches Wörterbuch. 2009. Hrsg. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu.
(= Linguistica Uralica Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste
Akadeemia Kirjastus.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im
Rahmen eines urfinnischen Namensystems. (= Nord- und osteuropäische
Geschichtsstudien IV.) Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Tarvel, Enn 1975.** Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased? – Keel ja
Kirjandus 9, 549–562.
- TT** = Tieteen termipankki. <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Termipankki:Etusivu>
(20.03.2018).
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi Läti-Eesti keelesuhetest. Tallinn-Tampere.
- Vaba, Lembit 2010.** Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murde-
keele grammatikat ja sõnamoodustust. – Emakeele Seltsi aastaraamat
56 (2010). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus,
204–246.
- Valgamaa 1932** = Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus.
(= Eesti V. Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaanne
10.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

- VK I** = Vana kannel. 1.–2. kogu: täieline kogu vanu Eesti rahvalauluzid. 1875–1886. Välja annud Dr. Jakob Hurt. Alte Harfe: vollständige Sammlung alter estnischen Volkslieder. Hrsg. von Dr. Jakob Hurt. Tartu: Mattiesen.
- VL** = Võõrsõnade leksikon. 2012. 8., põhjalikult ümber töötatud tr. Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa. Peatoim. Tiina Paet. Eesti Keele Instituut. Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vsl/vsl.html> (21.01.2018).
- VMS** = Väike murdesõnastik. I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/> (29.03.2018).
- Wiedemann 1973 (1893)**. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Kohanimeandmebaasid

- AVKA** = ajaloolise Võrumaa kohanime andmebaas. http://www.eki.ee/knab/p_vq_et.htm (20.03.2018).
- KN** = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. <http://heli.eki.ee/otsing/> (20.03.2018).
- VD** = Vietvärdu datubāze. Publiskā versija 8. izdevums. Publicēta 2017. gada 28. jūlijā. Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra. https://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.sakt (19.03.2018).

Kaardid

- EAA.1398.1.24 L 1
 EAA.2072.9.626 L 1
 EAA.2072.9.625 L 1, 8
 EAA.2072.9.625 L 1, 9
 EAA.2072.9.625 L 1, 11
 EAA.2486.3.243 L 5
 EAA.2486.3.243 L 28
 EAA.3724.4.1904 L 1
 EAA.3724.4.1904 L 2 f 7
 EAA.3724.4.1904 L 3 f 2
 EAA.3724.4.1904 L 4 f 6
 EAA.3724.4.1904 L 7 f 4
 EAA.3724.5.2823 L 1
 EAA.3724.5.2826 L 1
 Üheverstane kaart.

Analysis of the hydronyms in Hargla parish

MARIKO FASTER

The article provides an etymological and socio-onomastic analysis of 431 hydronyms which appear in the name stock of Hargla parish, located on the Estonian-Latvian language border. The material is derived from the database of place names of the historical county of Võrumaa and the toponym catalogue of the Institute of the Estonian Language.

The article highlights 30 generic words which appear in the hydronyms of Hargla parish, and shows their regional peculiarities, e.g. special generics and distinctive developments in word meanings.

The article also discusses the change and disappearance of hydronyms. The most common type of change is phonemic variation, partially because the region is bilingual (Estonian and Võro).

In the analysis section, many previously unpublished etymologies are presented and previously known etymologies are further specified. The hydronyms are divided according to their etymology into five classes:

1. Transparent primary names (219 names), comprising linguistically understandable and clearly motivated names. Most of these have their roots in words related to nature. 37.5% of these names are today no longer in use.
2. Primary names for which the motivation is unclear, but which are lexically understandable (20 names). 30% of these names are today no longer in use.
3. Primary names which are linguistically obscure and difficult to etymologize (51 names). This group contains the oldest names, e.g. *Koiva* (*Gauja*), which is supposedly of Baltic origin, and *Aheru järv*, of Finnic origin. This group has seen the largest percentage of disappearing names, as 41.1% of the names denoting small objects have gone out of use.
4. Secondary names formed on the basis of other toponyms (119 names). Most of these are based on names of farmsteads, man-made objects or names of natural phenomena. 16.7% of them have disappeared.
5. Secondary names derived from personal names of either Latvian or Estonian origin (22 names). 19% of these names have disappeared.

The study shows that the percentage of names that have disappeared is highest among primary names (36.2%) and much lower among secondary names

(17.8%). According to Terhi Ainiala (1997: 239), roughly a quarter of hydronyms in Finland have disappeared. The percentage of disappearance of hydronyms in Hargla parish is 31%, which is, however, similar to two other parts of Estonia investigated by Alas (2015, 2016). The reasons for the disappearance of names include the emptying of villages and changes in the landscape (as in Finland as well), but also changes in the form of land use (from farmsteads to collective farms and back).

Keywords: toponyms, hydronyms, etymology, disappearance of hydronyms

Mariko Faster
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
mariko.faster@ut.ee

Võru Instituut
Tartu tn 48
65609 Võru
mariko.faster@wi.ee

EESTI KEELT EMAKEELENA OMANDAVATE KUUEAASTASTE LASTE SÕNAVARA SEOSSED EMADE SÕNAVARAGA

ANDRA KÜTT, REILI ARGUS

Annotatsioon. Koolieelikute sõnavara ja seda, kuidas lapse kasvukeskkond sõnavara mõjutab, on eesti keeleteaduses üsna vähe uuritud. Artikli eesmärk on kirjeldada lindistatud argivestluste põhjal kuueaastaste laste sõnavara sõnaliigilist koostist ja vaadata, kuidas see suhestub vanema sõnavara ja selle sõnaliigilise koostisega. Tegemist on eesti keele kontekstis esmase sõnavara-uuringuga ühes kindlatele tingimustele vastavas rühmas, kasutuspõhise lähenemise analüüsimaterjaliks on nelja kõrgharidusega ema pooleteisetunnised vestlused lastega. Tulemused osutavad, et kuueaastaste laste sõnavara ning sõnaliigiline jaotumus ja kindlat sõnaliiki sõnade sagedus on tugevalt seotud vanema kõnega. Nagu vanemate on ka koolieelikute sõnavara adverbi- ja verbikeskne. Kuigi vanemate kõne on mõnevõrra verbikesksem kui lastel, on see siiski sõnade jaotumist sõnaliikidesse ning kindla sõnaliigi sõnade esinemissagedust silmas pidades laste omaga sarnane ja iseloomustab ilmselt argivestlust üldiseltki. Nii vanemate kui ka laste kõnes on väga vähesel hulgal adjektiive, seejuures on lapsele suunatud kõne veel adjektiiviväsem kui lastel. Vanema kõne hulk on ühes pooleteisetunnises lindistuses aga poole suurem kui lapse oma.

Võtmesõnad: esimese keele omandamine, sotsiolingvistika, keeleline sisend, sõnaliigiline jaotumine

1. Sissejuhatus: teoreetiline raamistik

Kasutuspõhises keeleomandamisteoorias on olulised eelkõige suhtluskeskond ning lapse ja täiskasvanu suhtlus, mis pakub lapsele keeleliseks arenguks vajaliku (Tomasello 2003: 21–23). Keelelise arengu oluliseks mõjutajaks peetakse *lapsele suunatud kõne* ehk *sisendkeele* (ingl

input)¹ rolli: ei eeldata pelgalt keeleelementide sobitumist täiskasvanu-pärasesse struktuuri, vaid nende struktuuride loomist keelestruktuuride statistilise esinemissageduse põhjal ja konkreetse keelekogemuse kaudu (Argus 2008: 11). Michael Tomasello on sõnastanud kasutuspõhise keeleomandamise lähenemise lähtekoha, mille järgi areneb lastel suhtlusesmärkide ja -kavatsuste tajumine osaliselt samadel printsiipidel, mis üldises suhtluses kehtivad (Tomasello 2001a: 155). Seejuures lähtub Tomasello psühholingvistilisest vaatenurgast – grammatika omandamine toimub ainult koondatud tähelepanu situatsioonis (ingl *joint attention*), kus laps tajub ja täidab suhtlusesmärke ning omandab keelt imiteerimise teel ehk kasutab keelelist sümbolit nii, nagu täiskasvanu teeb samal suhtlusesmärgil lapsele suunatud kõnes (Tomasello 2003: 21–23). Tomasello väitel omandavad lapsed sõnu kultuurilise õppimise kaudu, mida on vastandatud sotsiaalsele õppimisele (Tomasello 1992: 217). Sotsiaalse õppimise puhul lähtub õppeprotsess väljastpoolt – asjad omandatakse teiste käitumise vaatlusega ja välise mõju toimet. Kultuurilise õppimise puhul lähtub õppimine seestpoolt – õppija osaleb koos teistega ühises jagatud tähelepanuga olukorras ja õpib midagi oma vaatepunktist, oma kasvukeskkonnast lähtudes.

Kasutuspõhise keeleomandamisteooria puhul on Tomasello eraldi peatunud kultuurilisel ja bioloogilisel pärandil, mis on keeleomandamise protsessi aluseks. Lapsed saavad informatsiooni nii füüsilisest kui ka sotsiaalsest keskkonnast, kuid toetuvad seejuures mingitele ühiskonna ja kultuuri kindlakskujunenud normidele, väärtustele, teadmistele, kommetele ning saavad teavet alati enda vaatekohast. Tomasello kirjeldab seda piltlikult kui toetumist hiiglase õlgadele, mille järgi laps ei alusta keeleomandamist n-ö täiesti nullist, vaid tema eest on aja jooksul justkui osa tööd tehtud, mingi osa teadmistest on juba välja kujunenud ning laps toetub alati laiemalt ühiskonnas ja kitsamalt kasvukeskkonnas olemasolevatele teadmistele. (Tomasello 2001b: 11–15)

¹ Kõige sagedamini kasutatav termin on *sisendkõne* või *-keel* (millele vastab ingliskeelses traditsioonis termin *input*), räägitakse veel *lapsele suunatud kõnest* (ingl *child directed speech*, lühendina CDS), mille eestikeelse vastena on kasutatud terminit *hoidjakeel*. *Sisendkõne* all käsitletakse igasugust, ka lapse arengule vastavaks kohandamata, aga sellegipoolest lapsele suunatud kõnet (vt nt Argus 2008). Siinses artiklis kasutatakse põhiliselt terminit *lapsele suunatud kõne*.

Töödesse, mis avavad mõistet 'erinev kasvukeskkond' ja selle seost keelega, on toodud sisse mõiste 'sotsiaalmajanduslik staatus' (ingl *socio-economic status*). Sotsiaalmajandusliku staatuse arvestamine keelelise arengu puhul juhindub arvamusest, et areng on kujundatud erinevate kogemuste kaudu ning kõrgema sotsiaalmajandusliku staatusega peredel on paremad ressursid, et tagada lapsele keskkond, mis keelelist arengut toetab (Rowe, Rodgers 1997). On leitud, et kõrgema sotsiaalmajandusliku staatusega vanemate lapsed edestavad madalama sotsiaalmajandusliku staatusega vanemate lapsi mitme keelelise näitaja poolest (sealhulgas näiteks hääldus, lausete pikkus, eri sõnaliikide kasutamine ja kõne hulk), mis mõjutab nii keele omandamist kui ka keelelisi oskusi kooliteed alustades (Glegg, Ginsborg 2006). Mahukad pikiuuringud (vt nt Hart, Risley 1995, 2003) sotsiaalmajandusliku staatuse ja keele seostest näitavad, et erinevus perede vahel on tingitud paljuski sellest, kui palju vanemad oma lastega räägivad, kui suur on teemadering, mille üle arutletakse, kui rikast sõnavara kasutab ema lapsega rääkides ja kui sageli vastab ema lapse küsimustele (Hart, Risley 1995: 181). Marc H. Bornstein (1998) rõhutab, et laste sõnavara kasv on seotud tugevalt ema sõnavaraga ning viisiga, kuidas lapsega rääkida. Lapsele suunatud ema kõne sõnavara suurus ja rikkus, vestluste pikkus ja aeg, mil ema ja laps koos tegutsevad, mõjutavad seega lapse keelt.

Tihti on sotsiaalmajandusliku staatuse mõju hinnatud vaid ühe komponendi kaudu, milleks on kõige sagedamini ema haridus (vt nt Tizard, Hughes 1984; Hart, Risley 1995; McLoyd 1998). Selle näitaja kasuks räägib suhteliselt kerge materjali kogumise viis ja informatsiooni usaldusväärsus. Näiteks kui tavaliselt avaldatakse teavet oma sissetuleku kohta pigem vastumeelselt ning vale informatsiooni andes võib see muuta kogu uurimuse tulemust, siis haridustase märgitakse enamjaolt õige. Samuti, kui sissetulek ja ametialane prestiiž võivad aja jooksul muutuda, siis vanemate haridustase on märksa stabiilsem ning ka vanemate käitumine on palju enam mõjutatud haridustasemest kui sissetulekust või tööalasest prestiižist² (Hoff jt 2012: 593). Pamela Davis Kean (2005) on leidnud, et vanemate haridus määrab suuresti ka nende ootused, mis koduste harivate tegevuste ja mängude kaudu ennustab laste akadeemilist edukust. Mitmed

² Seejuures on Eesti uurimuses välja toodud ka hariduse ja sissetuleku positiivne seos – akadeemilise kõrgharidusega inimestel on selge palgaeelis teiste tasemetee (vt nt Leping 2005).

empiirilised uurimused (vt nt DeGarmo jt 1999; Bornstein jt 2003; Hoffmann 2003) on kinnituseks, et ema haridus on parim üksikindikaator. Haridustaset on seostatud kõige enam ka kõne loomuse ja stiiliga, mis omakorda mõjutab oluliselt lapse sõnavara arengut (Willms 2003). Kuna sotsiaalmajanduslik staatus ja sotsiaalne klass on kompleksed mõisted, mille ühene piiritlemine on raskendatud, on siin kasutatud edaspidi mõistet 'erinev kasvukeskkond'³ (vt ka Kütt 2015), mille avamiseks on vaadeldud haridust ning täpsemalt ühe haridusrühma – kõrgharidusega emade – ja nende laste vahelist suhtlust ja selle seoseid laste keelega.

Keeleüksuste kasutussagedust on nii keele omandamisel kui ka täiskasvanud keelekasutajate puhul peetud oluliseks keele igal tasandil. Sagedusest oleneb näiteks nii käändevormide, muuttüüpide kui ka üksikute lekseemide omandamine (vt nt Vihman, Vija 2006; Argus 2008). Lapsele suunatud kõne pakub hulgaliselt distributiivset infot (vt Redington jt 1998; Behrens 2006) ja laps püüdleb keelt omandades sellise keelevariandi poole, mille vanem talle ette annab. Väidetud on, et sõnaliikide jaotumine lapsele suunatud kõnes muutub lapse kasvades suhteliselt vähe (vt nt Argus, Kõrgesaar 2014) ning et stabiilne sõnaliigiline jaotumine aitab lastel keelestruktuure omandada (Bates, MacWhinney 1987).

Uurides laste varast sõnavara, on leitud, et selles on sageli ülekaalus nimisõnad (nt Fenson jt 1994; Behrens 2006: 16). On arvatud, et nimisõnade ülekaal varase sõnavara hulgas on omane mistahes keele omandamise varasele staadiumile (vt Gentner, Boroditsky 2001; Waxman jt 2013), sest nimisõnade esinemissagedus lapsele suunatud kõnes on suur, või on toodud põhjuseks, et verbid on nimisõnadest kognitiivsemalt või vormimooduslikult keerukamad (Gentner 1982: 301). Samas on leitud, et keeltes, kus lapsele suunatud kõne sisaldab rohkem tegusõnu (nt mandariini keel), on ka lapse varases kõnes enam just tegusõnu (Sandhofer jt 2000). Tegusõnade vähesust on põhjendatud ka eri kultuuridele omaste vestlusstrateegiatega, kus lastel lastakse sageli objekte nimetada (Stoll jt 2012: 316). Seega on andmed nimi- ja tegusõnade esinemissageduse kohta suuresti lahknevad. Teiste sõnaliikide esinemissagedus ei ole uuringute huviväljas olnud.

Eesti keele sõnaliikide jaotumise ja esinemissageduse kohta spon- taanses kõnes ei leidu kuigi palju materjali. Sõnavarastatistiliste tööde

³ Juhindutud on arvamusest, et *erinev kasvukeskkond* tingib ka *erineva keelekeskkonna*.

keskmes on olnud näiteks ilukirjandusproosa autorikõne sõnavarastatistika (Kaasik jt 1977), seaduste keele grammatiliste kategooriate sagedus (Viks, Hein 2001) või on esitatud lemmade loend sageduse järjekorras (nt sagedussõnastikes). Andmeid eestikeelsete igapäevavestluste sõnaliigilise jaotumise kohta on samuti vähe, näiteks on uuritud verbide sagedust eesti murrete dialoogides (Uiboed jt⁴).

Eesti keele sõnaliikide omandamise kohta on MacArthuri-Batesi testi põhiseid uurimusi (nt Schults jt 2012; Urm, Tulviste 2016). Mõnes uurimuses on kombineeritud eri meetodeid, näiteks Ada Urmi töös (2012) on spontaanne kõne üks analüüsi osa. Nii on ka eesti laste kohta leitud, et kui lapse sõnavara koosneb üle 20 sõnast, hakkab suurenema nimisõnade hulk; kui lapse sõnavara on suurem kui 50 sõna, ongi seal ülekaalus nimisõnad, ja alles siis, kui sõnavara veelgi kasvab, suureneb ka tegusõnade hulk (Schults jt 2012: 678). Schultsi jt ning Urmi ja Tulviste uuringute puhul tuleb arvestada, et tegemist on meetodiga, kus vanemad panevad lapse sõnu ise kirja, ja nii võib see anda tulemusi, mis erinevad paljuski spontaanses suhtlussituatsioonis saadutest. Nii näiteks on nimisõnadest raskem registreerida partiklite ja konjunktsioonide kasutust.

Spontaanses suhtlussituatsioonis kasutatud sõnaliikide jaotusest kahe lapse (vanuses 1;3–2;3⁵) ja vanema kõnes võib saada ülevaate Reili Arguse ja Helen Kõrgesaare (2014) artiklist, kus selgus, et eesti lastel on nagu inglise keelt kõnelevatel lastel varase sõnavara hulgas ülekaalus substantiivid. Eesti laste ja lastele suunatud kõnes on sageduselt järgmine sõnaliik verbid, millele järgnevad adverbid ja pronoomenid. Samas ei andnud lastele suunatud keel sellist sõnaliikide jaotumist ette, kuna nimisõnad moodustasid umbes veerandi lapsevanema kõikidest sõnadest. Vaadeldud aasta jooksul nimisõnade esinemissagedus laste keeles vähenes ning vanuses 2;3 sarnanes laste kõne sõnaliikide jaotumine vanemate omaga. (Argus, Kõrgesaar 2014: 40–51). Sellest järeldasid autorid, et vanemad ei kohanda varase sõnavara omandamise perioodil, st enne lapse kolmandat eluaastat, oma keelekasutust kuigi palju.

⁴ Kristel Uiboaja, Liina Lindströmi ja Kadri Muischneki ettekanne „Frequencies of verbs and verbal constructions across Estonian dialects and standard language“ rahvusvahelises töötoas „The relative frequencies of nouns, pronouns, and verbs in discourse“ Leipzig 12. augustil 2013.

⁵ Laste vanust 2;3 tuleks lugeda 2 aastat ja 3 kuud.

Selle kohta, milline on eestikeelse argivestluse sõnaliigiline jaotumine, praegu andmeid ei ole. Samuti puuduvad andmed selle kohta, milline on vanemate laste, näiteks koolieelikute ja neile suunatud sõnavara ulatus ja jaotumine sõnaliigiti ning kas ja kuivõrd on lapse sõnavara seotud vanema keelega. Puuduvad ka andmed laste sõnavara täpsema koostise kohta, nt selle kohta, mis tüüpi sõnu lastel mingi kindla sõnaliigi sees kõige enam leidub. Seetõttu vaadeldakse siinses kirjutises lähemalt, milline on sõnaliikide jaotumine koolieeliku ja täiskasvanu spontaansetes argivestlustes ning kas vanema kõne sõnavara hulk ja selle sõnaliigiline jaotumine peegeldub lapse kõnes. Seejuures on vaatluse all üks kindlatele tingimustele vastav rühm, kõrgharidusega emad ja nende kuueaastased lapsed, ning üks uurimuse eesmärk on välja selgitada, kas ja kuivõrd erineb sõnavara ühe kindlatele tingimustele vastava rühma sees. Sõnavara sõnaliigilise jaotumise kirjeldamiseks on püstitatud järgmised uurimisküsimused:

- 1) Kui suur on kuueaastase lapse sõnavara pooleteisetunnise spontaanse argivestluse lindistuses?
- 2) Kui suur on kuueaastase lapse ema sõnavara pooleteisetunnise spontaanse argivestluse lindistuses?
- 3) Kui suur on sõnavara ulatuse erinevus vaadeldud laste vahel ja kas see on seotud lapsevanema sõnavara suurusega?
- 4) Kuidas jaotub vaadeldud laste sõnavara sõnaliikidesse ja mille poolest täpsemalt laste sõnavara erineb?
- 5) Milliseid seoseid võib luua eri sõnaliikidesse kuuluvate sõnade hulga vahel, nt kas lapsel, kelle sõnavarasse kuulub rohkem verbe, on ka rohkem adverbe, ja lapsel, kelle sõnavarasse kuulub rohkem substantiive, on ka rohkem adjektiive?
- 6) Millise sõnaliigilise jaotumuse annab ette vanema kõne ning kas ja kuivõrd on see seotud laste kõne sõnaliigilise jaotumusega?

2. Meetod ja keeleandmestik

Analüüsi aluseks on spontaanse kõne andmed: kokku 360 minutit igapäevastes situatsioonides lindistatud dialooge, ühtekokku 2132 laste lausungit ning 2757 lapsele suunatud lausungit. Keeleandmestik on kogutud⁶,

⁶ Keelematerjali on kogunud ja litereerinud Andra Kütt. Materjal on vormistatud CHILDESi transkribeerimis- ja kodeerimisreeglite kohaselt.

arvestades kindlat sotsiolingvistilist tegurit, täpsemalt ema haridust. Kõikides peredes kasvab kaks⁷ last ning eesti keel on kodune suhtluskeel. Igalt perelt on analüüsiks lindistatud võrdselt poolteist tundi keelematerjali. Uurimuses osalenud pered on tähistatud koodidega PERE1, PERE2, PERE3, PERE4, lühendatuna P1, P2 jne (vt tabel 1).

Keelematerjali töötlemisel on kasutatud programmi Clan⁸ võimalusi, nt sõnade, lausungite arvu ning lausungi keskmise pikkuse (VKP⁹, ingl MLU ehk *Mean Length of Utterance*) arvutamisel sõnedes¹⁰, sõnavormide sagedusloendit, kuid põhiosas on andmed töödeldud käsitsi. Sõnaliikide jaotusena on kasutatud eesti grammatikate traditsioonilisemat liigitust nimi-, tegu-, omadus-, määrsõnadeks (st muutumatud sõnad, ka nt *ja/ei*, ning kaassõnad), arv-, asesõnadeks (ka küsivad ja siduvad asesõnad ning omadussõnalised asesõnad) ja sidesõnadeks. Eraldi kategooria on loodud ülejäänud sõnade jaoks, sinna on liigitatud onomatopoeetilised sõnad, mille sõnaliigiline kuuluvus on sageli ebamäärane, samuti üneemid, hüüdsõnad ja arusaamatud häälikujärjendid. Käsitsi on üle kontrollitud kõik täis- ja osahomonüümid (nt lekseem *värvi* – kas lekseemi *värv* omastava või osastava käände või imperatiivi vorm). Analüüsitud on nii laste kui ka laste vestluspartnerite ehk täiskasvanute kõne sõnade jaotumist sõnaliikidesse, sõnavara ulatuse näitamiseks on esitatud ka eri lekseemide hulk (vt tabel 1). Valimi väiksuse tõttu ei kasutata seoste olulisuse määramiseks statistilist analüüsi, kõiki seoseid vaadeldakse igal konkreetsel juhul osakaale ja absoluutarve eraldi kommenteerides.

⁷ Valimi juures on oluliseks peetud peres kasvavate laste arvu, sest kui lapse juures viibib mitu õde või venda, pälvib iga laps vähem vanema tähelepanu ning ühtlasi kogeb vähem ka ainult temale suunatud kõnet, sest ema kõne hulk jääb muutumatuks hoolimata sellest, kui mitme lapsega suheldakse. Vanema kõnevoorude arv, mis on suunatud konkreetselt vaid ühele lapsele, on kõikide kõnevoorude hulgas samuti väiksem.

⁸ Programm on loodud CHILDESi andmebaasi tarbeks ning saadaval aadressilt <http://alpha.talkbank.org/clan/> (01.02.2018).

⁹ Kasutame traditsioonilist lühendit (VKP – väljendi keskmine pikkus).

¹⁰ Sõne on tekstisõna, s.o iga eraldi sõna tekstis (<http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=6&p1=2>).

3. Lapse ja lapsele suunatud kõne sõnavara spontaanses argivestluses

Lapse ja lapsele suunatud kõne andmetest annab ülevaate tabel 1. Laste lausungite hulk ei erine kolme pere puhul oluliselt. Erandiks on PERE3, kus lapsel on lindistuses kõige rohkem lausungeid (658 lausungit), kõige vähem lausungeid on PERE1 lapsel (469 lausungit). Seega esineb PERE1 lapsel pea 29% vähem lausungeid kui kõige rohkem lausungeid kasutanud lapsel. Keskmiselt kasutavad lapsed pooleteisetunnises vestluses 533 lausungit. Kõige enam lausungeid kasutanud lapse lausungi keskmine pikkus (VKP) on 4,26 sõnet, mis on pisut pikem kui kahel teisel lapsel (pikim VKP on PERE2 lapsel – 4,38 sõnet). Üldiselt jääb laste VKP erinevus aga alla ühe sõne.

Tabel 1. Ülevaade keelematerjalist: lapse ja ema kõne hulk (sõnedes), VKP (sõnedes), lausungite arv ja sõnavara ulatus (lekseemides)

PERE	Lapse kõne hulk	Ema kõne hulk	Lapse lausungid	Ema lausungid	Lapse VKP	Ema VKP	Lapse sõnavara ulatus	Ema sõnavara ulatus
P1	1852	4384	469	683	3,85	6,07	471	798
P2	2063	4377	471	715	4,38	6,11	498	701
P3	2850	4699	658	842	4,26	5,50	415	658
P4	1934	3028	534	517	3,73	5,73	437	557
Keskmine	2175	4122	533	689	4,05	5,85	455	678
Kokku	8699	16488	2132	2757				

Tabelist on näha, et lindistustes on laste kõne sõnede hulk üsna sarnane, eristub vaid PERE3, kus lapse sõnede hulk on võrreldes teiste lastega märgatavalt suurem. Vestluse lindistussituatsioon ei erinenud kuigi palju teiste perede lindistuste tavapärasest suhtlusolukorrast, kuid erinevalt teistest vestlustest mängis laps koos emaga kujundlikku mõtlemist eeldavat nukumängu, kus välja mõeldud tegelaste vahel oli pidev dialoog. Kitsamalt võiks mängu seostada koondatud tähelepanu ideega (ingl *joint activity; joint attention*), kus sündmustest rääkides on emal ja lapsel

ühiseid kogemusi ja need paigutatakse keeleliste vahendite abil ühiselt mõistetavasse raami (Bruner 1981). Seega, kui vanem ja laps on tihedas koondatud tähelepanu situatsioonis, võib see mõjuda ka kõne hulga. Suhtlus on siis aktiivsem, kui tähelepanu on seotud ühe tegevusega ja vanem suunab lapsele rohkem lausungeid.

Keelelise arengu erinevusi on mitmed uurijad selgitanud muu hulgas mängu iseloomuga, kus mängu valik võib sõnavara kasvu erinevalt mõjutada (nt Bates jt 1979)¹¹. Lapse kõne kontekstispetsiifilisuse uurimused (vt nt Bornstein jt 2000; Hoff 2010) viitavad sellele, et hinnates lapse kõnet erinevates situatsioonides, on võimalik saada täielikum pilt lapse kõne arengutasemest ning sõnavarast. Seega võib PERE3 lapse suurem hulk kõnet olla tingitud suhtlemisele ergutavast mängust ning mitmest eri tegevusest, mida ühe lindistuse vältel koos tehti. Kõige väiksem kõne hulk on PERE4 lapsel (1934 sõnet) ja kõige suurem PERE3 lapsel (2850 sõnet), kõne hulga erinevus kõige suurema ja kõige väiksema kõne hulga lapse vahel on koguni 32,14%. Kõikide laste sõnede hulga keskmine on 2174,75 sõnet. See tulemus on üsna sarnane Andra Küti magistr töö andmetega, kus samaealiste laste kõne hulk oli veidike pikemas lindistussituatsioonis (105 minutit) keskmiselt 2032,50 sõnet (Kütt 2015: 32).

Vaadates laste sõnavara ulatust, on näha, et see jääb vahemikku 415 (PERE3) kuni 498 lekseemi (PERE2) ehk kõige rikkama sõnavaraga lapse sõnavara on 20% mitmekesisem kui kõige väiksema sõnavaraga lapse oma (keskmine näitaja 455,25 lekseemi). Hoolimata sellest, et PERE3 laps oli lindistuse ajal kõige jutukam (kõige rohkem lausungeid ja kõige suurem kõne hulk), jääb laps sõnavara ulatuse poolest teistele alla. Seega ei peegeldu kõne hulga ilmtingimata sõnavara suurus.

Vaadeldes lapsele suunatud kõnet, on näha, et vanema lausungite hulk erineb palju. Kõige enam lausungeid (842 lausungit) kasutab PERE3 ema ja kõige vähem PERE4 ema (517 lausungit). Lapsele suunatud lausungite arvu vahe on 38%, mis on ühtlasi peaaegu 10% suurem kui laste lausungite hulga varieeruvus. Keskmiselt esineb lapsele suunatud kõnes 689,25 lausungit ehk 155,75 lausungit enam kui lastel. Seega on lindistatud

¹¹ Mitmed uurijad on arvanud, et sümboolset tegutsemist ja mõtlemist eeldavad mängud arendavad sõnavara rohkem (vt nt Eriksson jt 2012: 328). Tegevusele suunatud mängude puhul teevad vanemad rohkem keelelisi parandusi kui suhtlemisele suunatud mängude puhul, kus verbaalsed sekkumised on pigem kommentaarid ja küsimused.

argivestlustes domineerivam pool ema. Otsene seos on lapsele suunatud kõne lausungite ja lapse lausungite hulga vahel – mida rohkem lausungeid on lapsele suunatud, seda rohkem on lindistuses ka lapse enda lausungeid.

Emade kõne hulk erineb kolme pere (PERE1, PERE2, PERE3) puhul üsna vähe, varieerudes 4122 sõnest 4699 sõneni ehk 11% (vt tabel 1). Laste kõne hulk erineb aga märksa rohkem – kõige suurema ja kõige väiksema kõne hulga vahe on 32%. Eristub PERE4, kus võrreldes teiste emadega on lapsele suunatud kõnes üle 1000 sõne vähem (3028 sõnet, kusjuures keskmiselt on lapsele suunatud kõnes vanema kohta 4122 sõnet). Kui võrrelda laste ja emade kõne hulka üldiselt, siis selgub, et emade kõne hulk on ligi poole (47%) suurem kui lastel. Vaadates lapse kõne hulka, on näha seost lapse ja lapsele suunatud kõne vahel – mida rohkem räägib ema, seda suurem on ka lapse enda kõne hulk. Kõige vähem räägib laps, kes kuuleb lindistuse vältel kõige vähem kõnet (PERE4), ning kõige enam kõnet kuulnud laps räägib ka ise kõige rohkem (PERE3).

Lastele suunatud kõne lausungite keskmine pikkus erineb seevastu vähe: kõige väiksem lausungi keskmine pikkus on 5,50 sõnet lausungi kohta (PERE3) ja kõige pikem lausung koosneb 6,11 sõnest (PERE2). Seega jääb ka emade puhul VKP erinevus alla ühe sõne lausungi kohta. Lapsevanema lausungid on aga ühe-kahe sõne võrra pikemad kui lapse omad. Selget seost ema ja lapse lausungite keskmise pikkuse vahel ei ole. Lausungid selle lapse kõnes, kelle ema kasutab kõige pikemaid lausungeid, ei olnud teiste laste lausungitest pikemad.

Ilmneb, et kui laste sõnavara ulatus oli üsna sarnane, on emade sõnavara ulatus aga väga erinev, varieerudes 557 lekseemist 798 lekseemini ning erinevus emade vahel on üle 10% võrra suurem kui lastel (emadel on sõnavara ulatuse vahe 30%, lastel 20%). Ema ja lapse sõnavara ulatus ei ole omavahel selges seoses. Kõige mitmekesisema sõnavaraga ema (PERE1) lapsel on võrreldes kahe teise lapsega (PERE3, PERE4) pisut mitmekesisem sõnavara, kuid see-eest mõnevõrra väiksem kui ligi sada lekseemi vähem kuulnud lapse (PERE2) sõnavara.

Erinevalt lastest on emade kõne hulga ja sõnavara suuruse vahel seos: kõige väiksema kõne hulga PERE4 ema kõnes on ka sõnavara ulatus (557 lekseemi) võrreldes teiste emadega väiksem. Põhjuseid võib otsida lindistussituatsioonist. Nimelt oli teiste perede vestlustes ühes lindistussituatsioonis mitu erinevat tegevust, PERE4 lindistuses oli aga üks peamine tegevus – koostati nädalaplaani ja see kestis peaaegu terve

lindistuse aja. Võib oletada, et lindistuse kontekst mõjutab, kui ühe- või mitmekülgset sõnavara vestluses kasutatakse. Lapse sõnavara ulatus ei peegelda alati lapsele suunatud kõnet, küll on kahele väiksema sõnavara ulatusega lapsele suunatud kõnes võrreldes kahe teise lapsega vähem lekseeme (PERE3, PERE4).

Seega on näha, et ka ühtsel alusel moodustatud rühma sees leidub nii laste kui ka emade kõnes erinevusi. Erinevused on nii vanema kõne hulgas kui ka osaliselt sõnavara ulatuses ning mida rohkem vanem räägib ja kõnevoore lapsele suunab, seda suurem on ka lapse enda kõne hulk. Kõige vähem peegeldub vanema kõne lapse lausungi keskmises pikkuses. Erinevuste üks põhjus võib olla lindistussituatsiooni ehk täpsemalt lindistuse ajal tehtavate tegevuste erinevus.

4. Laste kõne jaotumine sõnaliikidesse

Tabel 2 annab ülevaate laste kõne sõnede ja lekseemide jaotumisest sõnaliikidesse. Vaadates sõnavara jaotumist, on näha, et laste kõnes on kõige sagedasemad adverbid ja verbid. Seega erineb tulemus oluliselt sellest, mis on saadud väiksemate laste kõne sõnaliigilise jaotuse kohta. Kui alla kolmeaastaste laste kõnes on kõige enam substantiive (Argus, Kõrgesaar 2014: 51), siis kuueaastaste laste puhul on sagedasemad verbid ja adverbid. Schultsi jt (2012: 678) andmetel on eesti väikelaste (vanuses 0;8–1;4) varase sõnavara hulgas vähe adverbe. Kuna siinses analüüsis kasutatud materjal pärineb vanemate laste kõnest, siis võib oletada, et adverbide suur hulk vaatlusaluste laste kõnes võib tuleneda vanusest, aga ka andmekogumise meetoodilistest erinevustest: Schultsi jt materjal on kogutud ema täidetava päevikuga, väikelaste kommunikatiivseid oskusi mõõtvat MacArthuri suhtlemise arengu testiga (ingl *MacArthur Communicative Developmental Inventories*, lühend CDI) ning võib oletada, et lapse kasutatud adverbe ei ole vanemal ilmselt kuigi kerge tähele panna ja üles kirjutada.

Adverbide hulk on laste kõnes siiski väga erinev, ulatudes 473 sõnest (PERE2) 736 sõneni (PERE3), suurima ja väikseima kasutushulga vahe on seega 36% (keskmine näitaja 530,25 sõnet). Päris otseselt ei ole seotud adverbisõnede koguhulk ja osakaal. Näiteks on PERE1 lapsel lastevahe- lises võrdluses adverbide (518 sõnet) suurim osakaal (28%), aga kõige rohkem adverbe kasutanud lapse kõnes (PERE3 – 736 sõnet) on adverbide osakaal veidi väiksem – 26%.

Tabel 2. Sõnaliikide jaotumine laste kõnes (sõned/lekseemid)

PERE	Substantiivid	Verbid	Adjektiivid	Adverbid	Numeraalid	Pronoomenid	Konjunktsioonid	Muu	Kokku
P1	319/ 183	401/ 93	56/ 32	518/ 94	63/ 6	315/ 24	96/ 7	84/ 32	1852/ 471
P2	356/ 179	487/ 89	112/ 48	473/ 100	23/ 10	389/ 29	110/ 7	113/ 36	2063/ 498
P3	343/ 122	686/ 88	107/ 36	736/ 86	112/ 9	522/ 36	237/ 7	107/ 31	2850/ 415
P4	367/ 168	427/ 66	51/ 26	394/ 71	91/ 12	302/ 24	98/ 10	204/ 60	1934/ 437
Keskmine	346/ 163	500/ 84	81/ 35	530/ 88	72/ 9	382/ 28	135/ 8	127/ 39	

Laste kasutatud adverbid hulgalt moodustavad kõige suurema rühma muutumatud sõnad *ei/ja* ja keelavad partiklid *ära/ärge*. Tegemist on üksustega, mis on mõnel juhul verbivormi, mõnel teisel juhul aga vastuse koosseisus, seega ühelt poolt on need grammatilise vormi osad, teiselt poolt leksikaalsed üksused. Kuna aga esinemisjuhtude ehk sõnede hulga arvutamisel lähtuti tekstisõnadest ehk sõnaliik määrati iga sõne puhul eraldi, kasvatavadki sagedasti esinenud muutumatud sõnad (nt *ei*) adverbid hulka. Vestlustes esineb palju deiktilisi koha-asemäärsõnu (näiteks *sinna*, *seal*, *sealt*, *siia*, *siin*), mis iseloomustavad hästi ka kodust argisuhtlust üldiselt. Sage on ka rõhumäärsõna *ka*, samuti ajamäärsõna *nüüd* kasutus.

Kasutussageduselt teine sõnaliik on verbid. Verbisõnede hulk varieerub vestluses lasteti veelgi enam – 401 sõnest (PERE1) 686 sõneni (PERE3) ning kahe kasutushulga vahe on 41%. Erinevalt adverbidest on verbisõnede hulgal otsene seos ka sõnaliigi osakaaluga kõikide sõnaliikide sõnedes. Laste võrdluses kõige enam verbe kasutanud lapse (PERE3) kõnes on verbid koguhulk ka võrdluses teiste lastega kõige suurem (24%) ning kõige vähem verbe kasutanud lapse (PERE1) kõnes on verbid osakaal kõikides sõnedes kõige väiksem (22%). Samamoodi nagu Arguse ja Kõrgesaare uurimusest on näha (2014: 41), torkab ka vanemate laste kõne

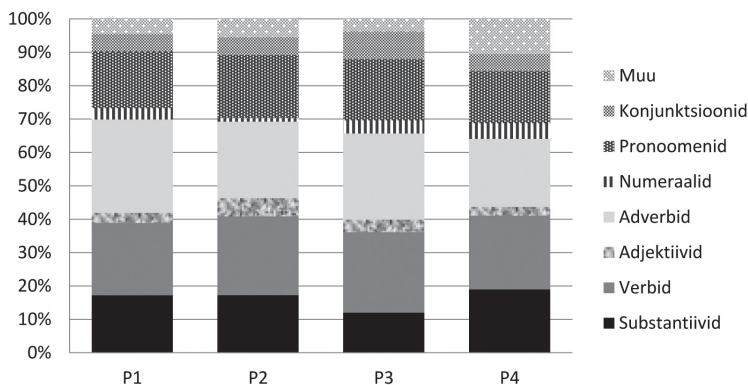
sõnaliigilise jaotuse puhul silma see, et kui laps kasutab rohkem verbe, kasutab ta ka rohkem adverbide. Näiteks esineb kõige enam verbe kasutanud lapsel (PERE1) ka kõige rohkem adverbide.

Laste kõnes on substantiive ja pronoomeneid pea ühesuguse sagedusega. Substantiivide hulk (pooleteisetunnises kõnes keskmiselt 346 substantiivi) varieerub laste kõnes aga pronoomenite hulgast tunduvalt vähem: 319 sõnest (PERE1) 367 sõneni (PERE4). Erinevus kõige vähem ja kõige enam substantiive kasutanud lapse vahel on 13%. Pronoomenite hulk (pooleteisetunnises kõnes keskmiselt 382 pronoomenit) varieerub 302 sõnest (PERE4) 522 sõneni (PERE3), kahe kasutushulga vahe on koguni 42%. Seega kasutavad lapsed vestluses keskmiselt üsna võrdselt nii substantiive kui ka pronoomeneid, kuid varieeruvus on suurem siiski pronoomenite kasutuses. Ühtviisi palju kasutavad lapsed pronoomenit *ma/mina* (kõige enam pronoomeneid kasutanud PERE3 laps aga kõige rohkem, 147 korral). Vaadates, kui suure hulga moodustab mõlema sõnaliigi hulk laste kõne hulgast, on näha, et pronoomenite osakaal on mõnevõrra suurem. Pronoomenite osakaal varieerub 16%-st (PERE4) 19%-ni (PERE2), substantiivide osakaal 12%-st (PERE3) 19%-ni (PERE4).

Tulemus adjektiivide vähese kasutuse kohta on sarnane nii Arguse ja Kõrgesaare tulemustega (Argus, Kõrgesaar 2014) kui ka inglise keelt omandavate nooremate laste kohta tehtud uurimustega (Li, Fang 2011), kus on muuhulgas samuti leitud, et lapsed kasutavad märksa sagedamini adverbide kui adjektiivide. Adjektiivide hulk varieerub 51 sõnest (PERE4) 112 sõneni (PERE2) (vahe 54%), keskmiselt olid lapsed pooleteise tunni jooksul kasutanud adjektiivide vaid 81 korral. Adjektiividest vähem esineb laste kõnes veel vaid numeraale (keskmiselt 72 sõnet). Seejuures on adjektiivide kasutussageduse varieeruvus suur. Kui kahe lapse lindistuses esineb adjektiivide üle saja korra (PERE2, PERE3), siis kaks teist last (PERE1, PERE2) kasutavad vestluses adjektiivide üle poole vähem.

Konjunktsioone (541 sõnet) ja numeraale (289 sõnet) esineb laste kõnes samuti vähe: keskmiselt 135 konjunktsiooni ja 72 numeraali. Ka osakaal jääb nende sõnaliikide puhul üldiselt väikseks. Konjunktsioonide osakaal jääb vahemikku 1% (PERE2) – 2% (PERE4), numeraalide osakaal 1% (PERE2) – 5% (PERE4). 127 sõne puhul on tegemist kas ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõna või hüüdsõnade ja üneemidega¹². Joonis 1 annab ülevaate laste kõne sõnaliigilisest jaotumisest.

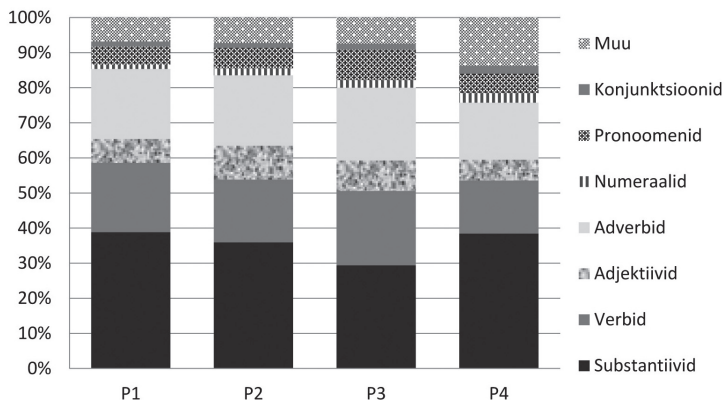
¹² Joonistel esitatud rühmas „Muu“.

Joonis 1. Laste kõne jaotumine sõnaliikidesse (sõnedes)

Jooniselt 1 on näha, et koolieelikute spontaanses argivestluses on kõige rohkem adverbe ja verbe, üsna võrdne hulk substantiive ja pronomeneid, viimaste hulga varieeruvus on seejuures suurem kui substantiividel. Adjektiivide hulk jääb laste kõnes aga väiksemaks kui näiteks konjunksioonide, ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõnade ning numeraalide hulk.

Kui vaadata laste sõnavara lekseemide arvu sõnaliigiti, saab ülevaate, kui rikas või kui piiratud on mingi kindla sõnaliigi sõnavara (vt joonis 2).

Joonis 2. Laste sõnavara jaotumine sõnaliikidesse (lekseemides)

Kõige rikkam sõnavara on kõikidel lastel substantiivide puhul, keskmiselt esines lindistuses 163 substantiivilekseemi, substantiivide osakaal

varieerub 29%-st (PERE3) 39%-ni (PERE1). Esineb seos substantiivi- ja verbisõnavara ulatuse vahel – mida rohkem on lapsel substantiivilekseeme, seda enam esineb kõnes ka verbilekseeme.

Küllaltki mitmekesine ja seejuures võrdselt rikas on adverbi- ja verbisõnavara, keskmiselt on laste kõnes 84 verbi ja 88 adverbi. Adjektiivide mitmekesisus on kuigivõrd suurem kui pronoomenite, konjunktsioonide või ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõnade oma, kuid jääb ka lekseemiti üsna väikseks (vestlustes keskmiselt 35 lekseemi).

5. Sõnaliikide jaotumine lapsele suunatud kõnes ja selle seosed lapse kõnega

Vaadates lastele suunatud kõnet, saab näha, millise sõnaliikide jaotumise annab see lastele ette ning kas ja kuivõrd on lapse ja ema kõne sõnaliigiline jaotumine seotud. Tabel 3 annab ülevaate sõnaliikide jaotumisest lastele suunatud kõnes.

Tabel 3. Sõnaliikide jaotumine emade kõnes (sõned/lekseemid)

PERE	Substantiivid	Verbid	Adjektiivid	Adverbid	Numeraalid	Pronoomenid	Konjunkt-sioonid	Muu	Kokku
P1	727/ 335	991/ 151	166/ 73	872/ 143	695/ 15	323/ 34	323/ 9	287/ 38	4384/ 798
P2	702/ 281	1187/ 137	227/ 80	1062/ 125	30/ 9	817/ 37	228/ 7	124/ 25	4377/ 701
P3	619/ 229	1191/ 129	182/ 61	1151/ 136	144/ 12	824/ 37	359/ 13	229/ 41	4699/ 658
P4	481/ 200	856/ 104	87/ 47	703/ 116	37/ 14	591/ 34	141/ 7	132/ 35	3028/ 557
Keskmine	632/ 261	1056/ 130	165/ 65	947/ 130	226/ 12	639/ 35	263/ 9	193/ 35	

Lastele suunatud kõne on verbikeskne. Kui laste kõnes esineb kõige enam adverbide ja seejärel verbe, siis vanema kõnes on kaks kõige suuremat sõnaliigirühma samad, kuid rohkem esineb verbe. Nagu laste puhul on

verbide hulga varieeruvus suur ka emade puhul. Kõige enam verbe esineb PERE2 emal (1187) ja kõige vähem PERE4 emal (856 sõnet), vahe on seega ligi 28%, mis on siiski väiksem kui lastel. Lasteti on verbikasutuse varieeruvus ka kõikide sõnaliikide võrdluses kõige suurem (41%). Kui võrrelda aga verbisõnede koguhulka, on näha, et vanema kõnes on ühes vestluses peaaegu poole rohkem verbe kui lastel. Lastele suunatud kõnes on keskmiselt 1056 verbi, laste kõnes keskmiselt 500 verbi. Vanema kõnes esinevate verbide hulk on otseselt seotud lapse kõnega – mida verbikesksem on vanema kõne, seda enam verbe esineb ka lapse kõnes, ja mida vähem verbe vanem kasutab, seda vähem on neid ka laste kõnes.

Ühtlasi on lastele suunatud kõnes suur adverbide kasutussagedus. Ühes vestluses esineb keskmiselt 947 adverbisõnet. Ka adverbide hulga varieeruvus on suur, ulatudes 703 sõnest (PERE4) 1151 sõneni (PERE3). Kõige enam ja kõige vähem adverbe kasutanud ema adverbikasutuse vahe on 39%, mis on laste adverbikasutusega väga sarnane ehk vaid 3% suurem. Nagu verbe on ka adverbe emade kõnes peaaegu poole rohkem kui laste kõnes. Keskmiselt on lastele suunatud kõnes 947 adverbisõnet, laste kõnes 530 adverbisõnet. Nii nagu vanema kõne verbikeskus mõjutab laste kõnet, mõjutab seda ka vanema adverbide hulk. Kõige enam verbe kasutanud vanema laps kasutab lindistuses samuti kõige rohkem adverbe ja vastupidi.

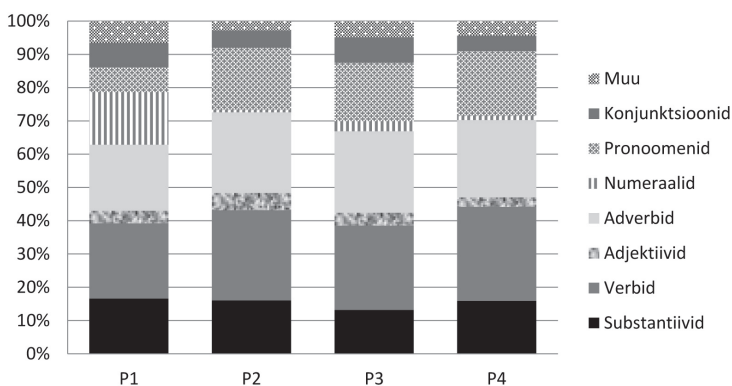
Nagu laste kõnes on ka vanemate kõnes pronomäänid ja substantiivid pea ühesuguse sagedusega. Kui laste kõnes esineb enam substantiive, siis lastele suunatud kõnes on pronomäänideid mõni sõne rohkem. Ka vanemate kõnes varieerub pronomäänide hulk veelgi enam kui substantiivide puhul. Kui koguhulgana esineb lastele suunatud kõnes pronomäänideid keskmiselt peaaegu sama palju kui substantiive, vaid 7 sõnet enam (639 pronomäänit), siis pronomäänide kasutus on vanemate puhul väga erinev. Kõige vähem pronomäänideid kasutab PERE1 ema (323 sõnet), kõige enam PERE3 ema (824 sõnet), seega on kahe kasutussageduse vahe 61%. Lasteti on varieeruvus samuti suur – 42%. Kui lapsed kasutavad sagedamini pronomäänit *ma/mina*, siis vanema kõnes esineb palju teisele isikule viitavat asesõna (*sa/sina*) ning pronomäänit *see*, kuid samamoodi nagu kõige enam pronomäänideid kasutanud PERE3 laps kasutab ka tema ema kõige sagedamini pronomäänit *ma/mina*. Vanema ja lapse kõne hulga vahel esineb jällegi seos – mida enam pronomäänideid on vanema kõnes, seda enam on neid ka lapse kõnes. Seejuures on ka kasutushulgana vanema ja lapse vahel

ka seosed pronoomenilekseeimide vahel – vanema sagedasti kasutatud pronoomen esineb sagedasti ka lapse kõnes.

Substantiivide hulk (keskmiselt esineb pooleteisestunnises kõnes 632 substantiivi) varieerub 481 sõnest (PERE4) 727 sõneni (PERE1), vahe on kogunisti 34%. Seega on lastele suunatud kõnes substantiivide kasutus palju varieeruvam kui lastel, kus erinevus kõige vähem ja kõige enam substantiive kasutanud lapse vahel on 13%. Nii nagu verbide, adverbide ja pronoomenite puhul, on ühes lindistuses lastele suunatud keskmine substantiivide hulk peaaegu kaks korda suurem kui lastel. Erinevusena ei ole lastele suunatud kõnes esinevate substantiivide hulk seotud lapse kõnega. Kõige enam substantiive kasutanud ema (PERE1) laps on võrreldes teiste lastega kasutanud substantiive hoopis kõige vähem.

Kui laste kõnes esineb adjektiive vähe (keskmiselt 81 sõnet), siis vanema kõnes on adjektiive teiste sõnaliikidega võrdluses kõige vähem. Keskmiselt on ühes lindistuses vaid 165 adjektiivi. Seda on vähem kui konjunktsioone, numeraale ja ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõnu, mida on vanemate kõnes keskmiselt vastavalt 263, 226 ja 193 sõnet. Seejuures varieerub adjektiivide hulk vanema kõnes palju – kõige enam adjektiive kasutab PERE2 ema (227 sõnet) ja kõige vähem PERE4 ema (87 sõnet). Adjektiivide sageduse vahe on seega enam kui kahekordne (62%). Isegi vähese adjektiivide kasutuse korral on vanema ja lapse kõne vahel jälle selge seos – mida rohkem adjektiive kasutab vanem, seda rohkem teeb seda ka laps.

Joonis 3 annab ülevaate emade kõne sõnaliigilisest jaotumisest.

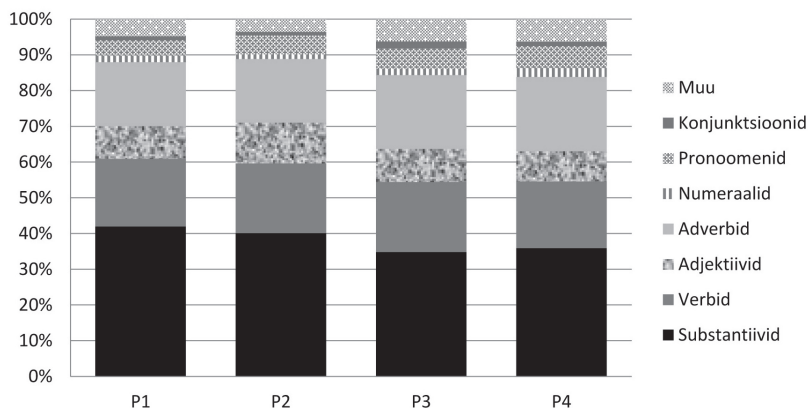

Joonis 3. Emade kõne jaotumine sõnaliikidesse (sõnedes)

Kõige suurema osa moodustavad ka lastele suunatud kõnes verbid ja adverbid, seega on vanema kõne pisut enam verbikeskne kui lastel, kes kasutasid rohkem adverbe. Nagu laste kõnes on ka vanema kõnes pronoomeneid ja substantiive peaaegu võrdne kogus. Suure erinevusena tuli esile adjektiivivaene lastele suunatud kõne. Kui laste kõnes oli adjektiive vähe, siis lastele suunatud kõnes esines neid kõikide sõnaliikidega võrreldes kõige vähem.

Kui võrrelda aga sõnaliigiti vanemate ja laste kõne hulka, on näha, et pea kõikide sõnaliikide puhul on lastele suunatud kõne hulk ligi poole suurem kui lastel endil. Vanema kõne annab lapsele väga tugevalt ette sõnaliigilise jaotumuse verbide, adverbide, pronoomenite, adjektiivide, konjunktsioonide, numeraalide ja muude sõnade puhul – mida rohkem on vanema kõnes kindla sõnaliigi sõnesid, seda enam on neid ka lapse kõnes. Erand on substantiivid, mille puhul vanema suurem kõnehulk ei ole mõjutanud lapse substantiivide hulka.

Joonis 4 annab ülevaate, kui ulatuslik on vanema kõnes mingi kindla sõnaliigi sõnavara.

Joonis 4. Emade sõnavara jaotumine sõnaliikidesse (lekseemides)

Kõige rikkam on ka vanemate sõnavara substantiivide poolest, keskmiselt esineb emade lindistuses 261 substantiivilekseemi. Laste kõnes esineb umbes sada substantiivilekseemi vähem kui emade kõnes, kuid võrreldes laste ja vanemate kõne hulka, võib öelda, et laste substantiivisõnavara on mõnevõrra tihedam vanemate substantiivisõnavarast (vanemad kasutavad

üht lekseemi keskmiselt 2,4 korda, lapsed 2,1 korda). Võrdselt rikas on emade verbi- ja adverbisõnavara: keskmiselt esineb vestluses 130 verbi- ja adverbilekseemi. Ka lastel on nende kahe sõnaliigi sõnavara ulatus peaaegu võrdne. Kõrvutades jälle kõne hulka ja eri lekseeme, on näha, et vestluses on laste adverb- ja verbiõnavara vanemate omast ulatuslikum, sest erinevaid lekseemid moodustavad vastava sõnaliigi koguhulgast suurema osakaalu kui emade kõnes. Kuigi adjektiive esineb vanemate kõnes vähem kui konjunksioone, numeraale ja ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõnu, on adjektiivide sõnavara nendest sõnaliikidest mitmekesisem. Keskmiselt kasutavad vanemad vestluses 65 adjektiivilekseemi. See on suurem arv kui lastel, kuid kuna vanemate adjektiivide hulk (sõnedes) on lastest üle poole suurem, tuleb välja, et ka adjektiivide sõnavara on just lastel tihedam kui emadel. Teiste sõnaliikide puhul (pronoomenid, konjunksioonid, numeraalid ja muud sõnad) esineb sama seaduspärasus: võrreldes sõnaliikide kõne hulka, on laste vastava sõnaliigi sõnavara tihedam. Analüüsides lapsele suunatud kõne sõnavara mitmekesisust ühe sõnaliigi sees, tuleb esile, et substantiivide puhul on kõige rikkama sõnavaraga ema (PERE1) lapsel ka laste hulgas kõige ulatuslikum substantiivisõnavara. Vestluses kõige piiratum substantiivisõnavaraga ema (PERE4) lapsel on lastest kõige piiratum substantiivisõnavara. Verbide puhul on seos samuti otsene – mida rohkem eri lekseeme kasutab ema, seda enam on neid ka lapsel. Ka adverbide puhul on näha ema sõnavara mõju: kõige enam adverbilekseeme kasutanud ema (PERE3) lapsel on samuti kõige mitmekesisem adverbisõnavara; kõige vähem adverbilekseeme kasutanud ema (PERE4) lapsel aga kõige piiratum adverbisõnavara. Lapsele suunatud kõne sõnavara rikkus avaldub positiivse seosena ka adjektiivide, pronoomenite, konjunksioonide puhul.

Vanema ja lapse kõnes esinevad suuremad sõnaliigid peaaegu samas järjestuses, erandiks on adjektiivid, mida vanema kõnes on kõige vähem. Peaaegu kõikide sõnaliikide (v.a substantiivide) sõnade hulk on otseselt seotud lapse kõnega – mida rohkem on vanema kõnes mingi sõnaliigi sõnu, seda enam esineb neid ka lapse kõnes ja vastupidi.

6. Kokkuvõte

Ühtsetel alusel moodustatud rühma sees leidub nii laste kui ka emade kõnes erinevusi ning võib öelda, et lapsele suunatud keel mõjutab otse lapse keelt: mida rohkem ema räägib ja kõnevoore lapsele suunab, seda suurem on ka lapse enda kõne hulk. Keskmiselt esineb lapsele suunatud kõnes 689,25 lausungit ehk 155,75 lausungit enam kui lastel, mis näitab, et lindistatud argivestlustes on domineerivam pool ema. Emade kõne hulk on seejuures ligi poole (47%) suurem kui lastel. Nelja kõrgharitud ema pere argivestluste esmase analüüsi põhjal võib öelda, et kuueaastaste eesti laste pooleteisetunnise lindistuse sõnavara koosneb 415–498 lekseemist, lastega vestlevate emade sõnavaras on samal ajal aga 557–798 lekseemi. Sõnavara ulatuse erinevus laste vahel on 20% ning emade vahel 30%. Vaadeldud materjali põhjal ei saa väita, et kõige suurema sõnavara ema lapsel oleks samuti kõige suurem sõnavara ja vastupidi.

Võib öelda, et erinevalt varasematest eesti sõnavaraliigilise jaotumuse kohta saadud uurimustest nooremate laste kohta ei ole kuueaastaste laste sõnavara mitte nimisõna-, vaid pigem adverbi- ja verbikeskne. Nii vanemate kui ka laste kõnes on kaks kõige suuremat sõnarühma adverbid ja verbid, lastele suunatud kõne on küll mõnevõrra enam verbikesksem. Nagu laste on ka emade kõnes pea ühesuguse sagedusega pronoomeneid ja substantiive. Pronoomenite osakaal on laste kõnes mõnevõrra suurem ning varieeruvam. Kui lasteti on substantiivide kasutus üsna ühtlane, siis vanemate kõnes on see palju muutlikum: substantiivide hulk varieerub lastel 13% ja vanematel 34%. Adjektiivide kasutus on nii lastele suunatud kõnes kui ka laste kõnes väga väike. Emade kõnes on seejuures adjektiive teiste sõnaliikidega võrreldes vähem kui konjunktsioone, numeraale ja ebamäärase sõnaliigilise kuuluvusega sõnu. Isegi vähese adjektiivide kasutuse korral on ema ja lapse kõne vahel jälle selge seos – mida rohkem adjektiive kasutab vanem, seda enam teeb seda ka laps.

Eri sõnaliikidesse kuuluvate sõnade hulga puhul on laste vahel mõningaid erinevusi: kui lapse kõnes leidis rohkesti verbe, kasutas ta ka rohkesti adverbe; substantiivide ja adjektiivide kasutussageduse vahel nii otsest seost ei ilmnenu.

Koolieelikute sõnavara ning sõnaliigiline jaotumus ja sõnade kasutus-sagedus on kõrgharidusega emade peredes seotud tugevalt vanema kõnega. Lapsele suunatud kõne annab lapsele ette selle, kui rikas või vastupidi, kui piiratud on sõnavara ühe sõnaliigi sees. Nii emade kui ka laste kõnes

on kõige rikkam sõnavara substantiivide puhul, peaaegu võrdselt rikas on ka verbi- ja adverbisõnavara, mille järgnevad adjektiivid, pronoomenid ja konjunktsioonid. Seejuures on laste sõnavara ka kõikide sõnaliikide puhul mõnevõrra tihedam, kuna väiksemasse kõne hulka on mahutatud rohkem eri lekseeme.

Siinse esmase spontaanse kõne analüüs näitab ilmselt argivestlusele üldiseltki omast sõnaliigilist jaotumust ja sõnavara suurust. Selgitamaks välja, kas kuueaastaste laste kõne on seotud lastele suunatud kõnega, tuleks analüüsida pikema perioodi jooksul tehtud lindistusi. Kuna siinne uurimus on tehtud kõrgharidusega emade ja nende laste argivestluste põhjal, tuleks edasises uurimuses võrrelda, kas ja millised on erinevused ning kui tugev on see seos näiteks erineva haridustasemega vanemate vahel.

Kirjandus

- Argus, Reili 2008.** Eesti keele muutemorfoloogia omandamine. Analüütiline ülevaade. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Argus, Reili, Helen Kõrgesaar 2014.** Sõnaliigid eesti lapse kõnes ja lapselle suunatud kõnes. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 10, 37–53. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa10.03>.
- Bates, Elizabeth, Brian MacWhinney 1987.** Competition, variation, and language learning. –Mechanisms of Language Acquisition. Ed. Brian MacWhinney. Hillsdale, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates, Inc, 157–193.
- Bates jt 1979** = Elizabeth Bates, Laura Benigni, Inge Bretherton, Luigia Camaioni, Virginia Volterra. The Emergence of Symbols. Cognition and Communication in Infancy. Ed. E. A. Hammel. Language, Thought and Culture. New York: Academic Press.
- Behrens, Heike 2006.** Children-output relationship in first language acquisition. – Language and Cognitive Processes 21, 2–24.
- Bornstein, Marc H., Maurice Haynes 1998.** Vocabulary competence in early childhood: measurement, latent construct, and predictive validity. – Child Development 69 (3), 654–671.
- Bornstein jt 2000** = H. Marc Bornstein, M. O. Haynes, Kathleen M. Painter, Janice L. Genevro. Child language with mother and with stranger at home and in the laboratory: a methodological study. – Journal of Child Language 27, 407–420.
- Bornstein jt 2003** = Marc H. Bornstein, Chun-Shin Hahn, Joan T. D. Suwal-sky, Maurice O. Haynes. Socioeconomic status, parenting, and child

- development: the Hollingshead four-factor index of social status and the socioeconomic index of occupations. – *Monographs in Parenting Series. Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development*. Eds. M. H. Bornstein, R. H. Bradley. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 29–82
- Bruner, Jerome 1981.** The social context of language acquisition. – *Language & Communication* 1, 155–178. [http://dx.doi.org/10.1016/0271-5309\(81\)90010-0](http://dx.doi.org/10.1016/0271-5309(81)90010-0).
- Davis Kean, Pamela 2005.** The influence of parent education and family income on child achievement: the indirect role of parental expectations and the home environment. – *Journal of Family Psychology* 19, 294–304.
- DeGarmo jt 1999** = David S. DeGarmo, Marion S. Forgatch, Charles R. Martinez Jr.. Parenting of divorced mothers as a link between social status and boys' academic outcomes: unpacking the effects of socioeconomic status. – *Child Development* 70, 1231–1245.
- Eriksson jt 2012** = Márten Eriksson, Peter B. Marschik, Tiia Tulviste, Margareta Almgren, Miguel Pérez Pereira, Sonja Wehberg, Ljubica Umek-Marjanović, Frederique Gayraud, Melita Kovacevic, Carlos Gallego. Differences between girls and boys in emerging language skills: evidence from 10 language communities. – *British Journal of Developmental Psychology* 30, 326–343.
- Fenson jt 1994** = Larry Fenson, Philip S. Dale, J. Steven Reznick, Elisabeth Bates, Donna J. Thal, Stephen J. Pethick, Michael Tomasello, Carolyn B. Mervis, Joan Stiles. Variability in early communicative development. – *Monographs of the Society for Research of Child Development* 59 (5), 1–173. <http://dx.doi.org/10.2307/1166093>.
- Gentner, Dedre 1982.** Why nouns are learned before verbs. Linguistic relativity versus natural partitioning. – *Language Development*. Ed. S. A. Kuczaj. 2, Language, Thought and Culture. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 301–334.
- Gentner, Dedre, Lera Boroditsky 2001.** Individuation, and early word learning. – *Language Acquisition and Conceptual Development*. Eds. Melissa Bowerman, Stephen C. Levinson. New York: Cambridge University Press, 215–256.
- Glegg, Judy, Jane Ginsborg 2006.** Language and social advantage: theory into practice. Chichester, England: John Wiley & Sons, Ltd.
- Hart, Betty, Todd R. Risley 1995.** ^[1]_[SEP]Meaningful Differences in the Everyday Experience of Young American Children. Baltimore: Paul Brookes Publishing Co.
- Hart, Betty, Todd R. Risley 2003.** The Early Catastrophe: The 30 Million Word Gap by Age 3. <http://www.aft.org/sites/default/files/periodicals/TheEarlyCatastrophe.pdf>.

- Hoff, Erika 2010.** Context effects on young children's language use: the influence of conversational setting and partner. – *First Language* 30 (3–4), 461–472.
- Hoff jt 2012** = Erika Hoff, Brett Laursen, Kelly Bridges. Measurement and model building in studying the influence of socioeconomic status on child development. – *The Cambridge Handbook of Environment in Human Development*. Eds. Linda C. Mayes, Michael Lewis. Cambridge University Press, 590–606. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139016827.033>.
- Hoffman, Lois Wladis 2003.** Methodological issues in studies SES, parenting, and child development. – *Monographs in Parenting Series. Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development*. Eds. M. H. Bornstein, R. H. Bradley. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 125–143.
- Kaasik jt 1977** = Ülo Kaasik, Juhan Tuldava, Astrid Viilup, Kuldev Ääremaa. Eesti tänapäeva ilukirjandusproosa autorikõne lekseemide sagedussõnastik. – *Töid keelestatistika alalt. II, Keelestatistika.* (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 413.) Tartu, 5–140.
- Kütt, Andra 2015.** Eesti keelt emakeelena omandavate laste (vanuses 6–7 eluaastat) sõnavara sotsiolingvistiline uurimus. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Leping, Kristjan-Olari 2005.** Inimkapitali ja palga seosed Eestis ning nende dünaamika. – *Majandusteadus ja haridus Eestis*. Toim. Diana Eerma. Tartu: Tartu Ülikool, 15–43.
- Li, Hanhong, Alex C. Fang 2011.** Word frequency of the CHILDES corpus: another perspective of child language features. – *ICAME Journal* 35, 95–116.
- McLoyd, Vonnice C. 1998.** Children in poverty: development, public policy, and practice. – *Handbook of Child Psychology*. Ed. William Damon. 4, *Child Psychology in Practice*. 5th ed. Eds. K. Ann Renninger, Irving E. Sigel. New York: Wiley, 135–208.
- Redington jt 1998** = Martin Redington, Nick Chater, Steven Finch. Distributional information: a powerful cue for acquiring syntactic categories. – *Cognitive Science* 22 (4), 425–469. [http://dx.doi.org/10.1016/S0364-0213\(99\)80046-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0364-0213(99)80046-9).
- Rowe, David C. Joseph L. Rodgers 1997.** Poverty and behavior: are environmental measures nature and nurture? – *Developmental Review* 17 (3), 358–375.
- Sandhofer jt 2000** = Catherine M. Sandhofer, Linda B. Smith, Jun Luo. Counting nouns and verbs in the input: differential frequencies, different kinds on learning. – *Journal of Child Language* 27 (3), 561–585.
- Schults jt 2012** = Astra Schults, Tiia Tulviste, Kenn Konstabel. Early vocabulary and gestures in Estonian children. – *Journal of Child Language* 39 (3), 664–686. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000911000225>.

- Stoll jt 2012** = Sabine Stoll, Benjamin Biskel, Elena Lieven, Goma Banjade, Toya N. Bhatta, Martin Gaenszle, Netra P. Paudyal, Judith Pettigrew, Ichchha Purna Rai, Manoj Rai, Novel Kishore Rai. Nouns and verbs in Chintang: children's usage and surrounding adult speech. – *Journal of Child Language* 39 (2), 284–321. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000911000080>.
- Tizard, Barbara, Martin Hughes 1984.** *Young Children Learning*. Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 1992.** *First Verbs: A Case Study of Early Grammatical Development*. New York, NY, US: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511527678>.
- Tomasello, Michael 2001a.** Perceiving intentions and learning words in the second year life. – *Language Acquisition and Conceptual Development*. Eds. Melissa Bowerman, Stephen C. Levinson. *Language Culture and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press, 132–158. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620669.007>.
- Tomasello, Michael 2001b.** *The Cultural Origins of Human Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 2003.** *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Urm, Ada 2012.** *Individuaalsete erinevuste stabiilsus eesti laste sõnavara arengus*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Urm, Ada, Tiia Tulviste 2016.** Sources of individual variation in Estonian toddlers' expressive vocabulary. – *First Language* 36 (6), 580–600. <http://dx.doi.org/10.1177/0142723716673951>.
- Vihman, Marilyn May, Maigi Vija 2006.** The acquisition of verbal inflection in Estonian. – *The Acquisition of Verbs and their Grammar: The Effect of Particular Languages*. Eds. Natalia Gagarina, Insa Gülzow. (= *Studies in Theoretical Psycholinguistics* 33.) Dordrecht: Springer, 263–295.
- Viks, Ülle, Indrek Hein 2001.** *Sõnavormide kasutus seadusetekestides*. Tallinn: Eesti Keele Instituut. http://www.eki.ee/teemad/seadused_kategooriad/kategooriad.pdf (04.02.2018).
- Waxman jt 2013** = Sandra Waxman, Xiaolan Fu, Sudha Arunachalam, Erin Leddon, Kathleen Geraghty, Hyun-joo Song. Are nouns learned before verbs? Infants provide insight into a longstanding debate. – *Child Development Perspectives* 7 (3), 155–159.
- Willms, Douglas J. 2003.** *Ten Hypotheses about Socioeconomic Gradients and Community Differences in Children's Developmental Outcomes*. Applied Research Branch, Strategic Policy, Human Resources Development Canada, Final Report.

Vocabulary of 6-year-old Estonian-speaking children and their mothers

ANDRA KÜTT, REILI ARGUS

Studies on the acquisition of vocabulary of preschoolers and the relationships between social environment and child vocabulary are relatively scarce in Estonia. The goal of the article is to describe, on the basis of recorded everyday conversations (six hours of recorded material in total), the vocabulary and the use of word classes in six-year-old Estonian-speaking children and to demonstrate how the vocabulary of a child depends on the vocabulary of the parent. This study is the first attempt to describe the vocabulary of Estonian children belonging to a specific target group (the children's mothers have all higher education). The results indicate that the vocabulary, distribution of word classes and frequency of words of a specific word class of six-year-old children are closely related to the language use of the parent. The vocabulary of children consisted of about 415-498 lexemes within a recording, whereas the mothers interacting with their children used 557-798 lexemes during the same time span. Like their parents', the preschoolers' vocabulary is in general verb- or adverb-based. Although the parents used somewhat more verbs than their children, child-directed speech provides children with a general distribution of word classes and the frequency of words inside a specific word class, that is, children's distribution of word classes are similar to their parents'. Both the parents and the children used very few adjectives, whereas there are even less adjectives in the parents' than in the children's speech. The amount of parent speech (measured in tokens) in the recording was 47% greater than the amount of child speech.

Keywords: first language acquisition, sociolinguistics, word classes, child-directed speech, vocabulary, Estonian

Andra Kütt
humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
andrakig@tlu.ee

Reili Argus
humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
reili.argus@tlu.ee

RAHANIMETUS *ROBI*

IRIS METSMÄGI

Annotatsioon. Artiklis esitatakse vanast kirjakeelest tuntud sõnale *robi* '(väike) rahaühik või münt' vene laenuetümoloogia, < *ѠрѠбѠ* 'haavlid; killud, puru jne'. Osutatakse, et sama tüvi *robi* võib olla säilinud tänapäeva eesti keeles esinevates taimenimetustes *robirohi* ja *robihein*.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti vana kirjakeel, vene laenud, taimenimetused, leksikoloogia, etümoloogia

Sõna *robi* 'vanaaegne (väike) rahaühik või münt' on arhailine. Peamiselt on sõna kasutatud XVII sajandi kirjakeeles, hilisemad andmed selle kohta on aga napid ning viimastest õigekeelsussõnaraamatutest (nt ÕS 1999, ÕS 2006, ÕS 2013) sõna ei leiagi. „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ on *robi* mainitud tähenduses küll ära toodud, kuid ei ole esitatud ühtki kasutusnäidet (vt EKSS 4: 861). Sõna päritolu pakub siiski huvi vähemalt kahel põhjusel. Esiteks on sel kindel etümoloogiline vaste soome keeles, vrd sm *ropo* 'veering, kross, penn; vähene and'. Teiseks pole võimatu, et sama tüvi on säilinud liitsõnalises taimenimetuses *robirohi* (*Rhinanthus*), üldkeeles ka *robihein* (vt EKSS 4: 861–862; ÕS 2013: 790). Sõna *robi* on käsitletud ka kõikides soome ja eesti etümoloogiasõnaraamatutes (vt SKES III: 838; EEW VIII: 2509–2510; SSA 3: 92; Häkkinen 2004: 1061; EES: 432).

XVII sajandi kirjakeeles on sõna *robi* väikese rahaühiku või mündi tähenduses kasutanud mitmed autorid, näiteid on nii põhja- kui ka lõuna-eestikeelsetest tekstidest¹.

Philippus kostis ninck laus temma wasto: Kattesadda robbe ehst leiba ei olle mitte küll neine sean .. Jh 6:7 (Rossihnius 1898/1632: 101)

¹ Näidete otsimisel on kasutatud vana kirjakeele korpuse (VAKK) ja Eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi (EPTK) abi.

.. sinna ei sah sählt enne mitte welja tullemä, senni kui sinna se wihmse **robbi** erramassat. Mt 5:26 (Rossihnius 1898/1632: 128).

*Philippus kostas temmal / kahesadda **robbi** ehs leiba ep olle mitte kül neile ...* Jh 6:7 (Stahl 1638 HH3: 55)

.. sinna ep saht sehlt mitte welja tullemä / kunni sinna kahs se wihmbse **robbe** maxat. Mt 5:26 (Stahl 1638 HH3: 104)

*Eps kax warblaset ostataxe öhe **robbi** ehs?* Mt 10:29 (Stahl 1638 HH4: 149).

.. ei sah s. sählt mitte erratulla, sehni Kun s. sedda wihmaze **robbo** erramassat. Mt 5:26 (Gutslaff 1647–1657: 226)

.. öhest töisest waisest Lesckest kirjotap se Evangelist Marcus / eth temma kax **Robbit** Jummalä Kirsto sisse andnut on. (Stahl 1649: 692)

*Nink ütз waine Läsk tulli nink heit katz **Robbi** Kirsto sisse / se om ütз Teng.* Mk 12:42 (WastT: 96)

*Ent temmä näggi kah ütте waist Läskä katz **Robbi** sinnä heitwät.* Lk 21:2 (WastT: 163)

XVII sajandil on sõna kujul *robbe* registreeritud ka Heinrich Gösekeni sõnaraamatus, see on esitatud saksa sõnade *Heller* ('heller, väike münt') ja *Scherff* ('veering') vastena (Göseken 1660: 233, 354).

Eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi (EPTK) andmetel hilisemates piiblitõlgetes sõna enam kasutatud ei ole. Vrd nt eespool olevatele näidetele vastavaid kirjakohti 1739. a piiblis (tsiteeritud EPTK järgi).

*Wilippus wastas temmale: Leibo kahhe saa **tenari-rahha** eest ei lö mitte neile ette ..* Jh 6:7

.. sinna ei peäse seält wälja, ennego sinna ka wiimse **tinga** saad ärra-maksnud. Mt 5:26

*Eks kaks warblast müda **weringe** eest?* .. Mt 10:29

*Ja üks waene lesknaene tulli, ja panni kaks **weringit** sisse, se on üks runstik.* Mk 12:42

*Agga temma näggi ka ühhe waese lesse-naese kaks **weringit** senna pannewad.* Lk 21:2

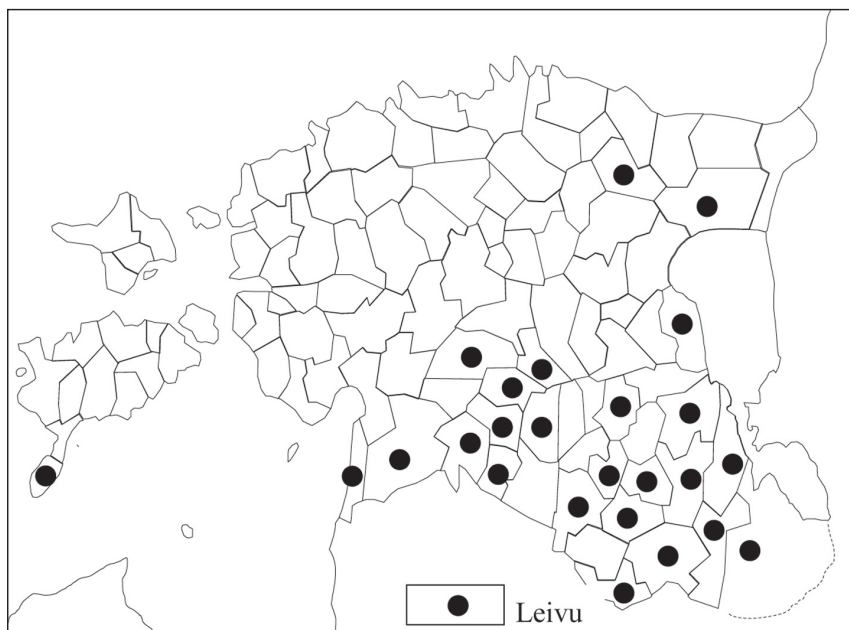
Rahanimetus *robi* puudubki Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises sõnaraamatus (Vestring 1998/1730) ja (tõenäoliselt sellele toetavas) Anton Thor Helle sõnaraamatus (Helle 1732). Mõlemad autorid on aga registreerinud sõna *robi* (*robo*) taimenimetuste osana: *Robbi Hein* 'Das Graß u. unkraut im Korn [rohi ja umbrohi teraviljas]' (Vestring 1998/1730: 34), *robbi rohhi* 'Teschelkraut, bursa pastoris [?(harilik) hiirekõrv]', *robbo heinad* 'Raden [?(harilik) nisulill ehk (harilik) äiakas]' (Helle 1732: 296). Väikese mündi tähenduses on *robi* lõuna-eesti sõnana kirjas XVIII sajandi teisel poolel ilmunud August Wilhelm Hupeli sõnaraamatus: *robby* 'ein Scherflein, kleinste Münze [veering, väike münt]' d. (Hupel 1780: 257). Ühtlasi tunneb Hupel sõna *robi* taimenimetuste osana: [*robby*] *hein* 'Thaugras [? kastehein]' r./ [*robby*] *rohhi* 'Täschelkraut [? põld-litterhein]' r./ *robbo heinad* 'Raden' Kr. r. (*ibid.*), sõnaraamatu teine väljaanne lisab neile näidetele sõna [*robby*] *hain* 'Hahnenkamm [kukehari]' Kr. Rg. (Hupel 1818: 207; taimenimetuste registreerimise kohta vt ka Vilbaste 1993: 133, 233, 528, 618).

Wiedemanni sõnaraamatust leiab sõna *robi* nii mündi tähenduses kui ka taimenimetuste osana: *robi* G. *robe* (d) 'kleine Münze (= *teng*), Scherf' (bl), *robi-hain* 'Klappertopf (Rhinanthus L.) [robirohi]', r.-*rohi* 'Täschelkraut (Thlaspi arvense L.) [põld-litterhein]'. Wiedemanni andmetel kuulub tähendus 'münt' niisiis piibli- ja kirikukeelde. Taimenimetuseks on registreeritud ka *robu-hein* 'Klappertopf (Rhinanthus L.)', Kornrade (Githago segetum Desf.) [?(harilik) nisulill ehk (harilik) äiakas]'. (Wiedemann 1973/1893: 965–966)

Eesti murretest ei ole hilisemal ajal sõna *robi* tähenduses '(väike) rahaühik, münt' kirja pandud. Andrus Saareste oma „Eesti keele mõistelistes sõnaraamatus“ viitab kõnealuse sõna tähenduse 'väike rahaüksus muiste, *teng*' juures Wiedemannile ning esitab üksnes XVII sajandi kirjakeelest pärit näiteid (EKMS III: 487). Rohkem on Saarestel aga näiteid tüve *robi* sisaldavate taimenimetuste kohta: tema andmetel on Põhja-Eestis tuntud nimetus *robirohi*, Lõuna-Eestis esineb *robihein* või *robuhein*. Tüvi *robi* võib ka üksi esineda taimenimetuseks. Kõikide variantide tähenduseks on antud '*Rhinanthus*'. (EKMS III: 643, 1141) Huvitav kirjapanek on Häädemeestelt: *robid* 'mustad terad viljas' (EKMS III: 393).

Ka EMSUKA ja VMSi andmeil on tüvi *robi* Eesti murretes tuntud ainult taimenimetuseks või selle osana: *robi*, *robiein* ~ *robihein*, *robirohi*. Nimetused on levinud peamiselt Lõuna-Eesti murdealal ja selle vahetus

naabruses (Häädemeeste ja Saarde murrakus Pärnumaal ning Põhja-Viljandimaa murrakutes), teateid on ka Ida-Eestist (Iisaku kihelkonnast kõikidelt murdealadelt, Viru-Jaagupist ja Kodaverest), üksik teade Sõrvest (VMS II: 334; EMSUKA; vt kaart). Murdeandmed ei võimalda täpselt määrata, missuguste taimeliikide kohta neid nimetusi on kasutatud, kuid üsna tõenäoliselt on nende nimetustega tähistatud mitut liiki. Seda teemat käsitletakse lähemalt hiljem.

Kaart. Taimenimetused *robi*, *robiein*, *robihain*, *robirohi* Eesti murretes

SSA andmetel on soome sõna *ropo* ja eesti sõna *robi* esimest korda kõrnutatud XVIII sajandi lõpust pärinevas Christfrid Gananderi käsikirjalises sõnaraamatus (SSA 3: 92; Ganander 1997: 803). Sõnade etümoloogilises kokkukuuluvuses ei ole kahtlust, vastavus on niihästi häälikuline kui ka semantiline. Soome *ropo* on **oi*-deminutiiv, Agricolaal esineb ka rööpv-variant *ropoi* (Mägiste 1928: 77, 105; SKES III: 838; SSA 3: 92).² Sõnadele on välja pakutud laenuetümoloogiaid, mida etümoloogiasõnaraamatud ei

² Julius Mägiste on tõlgendanud eesti vana kirjakeele sõnakuju *robbe* [*robe*] **ei*-liitelise deminutiivina (Mägiste 1928: 15, 105).

ole õigusega aktsepteerinud³. Soome ja eesti etümoloogiasõnaraamatud on üksmeelsed, et soome *roppo*, eesti *robi* on tõenäoliselt onomatopoeetilis-deskriptiivse päritoluga ning samatüvelised soome tegusõnaga *ropista*, eesti *robisema* (SKES: 838; EEW VIII: 2509–2510; SSA 3: 92; Häkkinen 2004: 1061; EES: 432). Rahaühiku või väikese münti nimetus viitab seega müntide kokkupuutel tekkivale helile. Seletus ei ole veenev, kuigi ehk mitte täiesti võimatu. Nii eesti kui ka soome keeles leidub raha kohta onomatopoeetilistest tüvedest moodustatud sõnu. Võib ju eesti keeles (metall)raha nimetada *kõlisevaks*, paberraha aga *krabisevaks*. Kuid need nimetused on piltlikud ja teatava stiilivärvinguga, on kujuteldamatu, et sellist laadi nimetus võinuks sattuda näiteks piiblitõlkesse. Soome keeles on onomatopoeetilise päritoluga nimetus *kolikko* 'münt' (< *kolista* 'koliseda') võrdlemisi uus, XIX sajandi keskpaiku tarvitusele tulnud sõna (SSA 1: 389; Häkkinen 2004: 461). Enda keeletundele tuginedes sõandan samuti kahelda, kas *robisema* on sobivaim verb müntide kokkupuutel tekkiva heli kirjeldamiseks. Samas on eesti keeles hulgaliselt mitmesuguseid rahaühikuid, eeskätt münte märkivaid laensõnu, nt keskalamsaksa laenud *killung*, *kross*, *münt*, *penning*, *veering*, vene laenud *kopikas* ja vanamoeline *teng*; sõna *raha* ise on germaani laen. Seega on põhjust oletada, et ka *robi* võib olla laen senitundmatust allikast.

Esitan laenuallikana vene sõna *дробь*, mille tähendused tänapäeva keeles on 'haavlid; murd (matemaatikas); killud, puru; põrin, tärin, klõbin, rabin; triller' (VES 1: 379). Eesti sõna häälikuline vastavus on ootuspärane. Kuigi vene sõnal ei ole otseselt tähendust '(väike) münt', võimaldab vene tüve semantika eesti (ja soome) sõna ka tähenduse poolest sellega siduda. Sama tüvi esineb tegusõnas *дробить* 'tükeldama, peenestama, purustama, lõhkuma, killustama; (kõnekeeles) klõbistama' ja omadussõnas *дробный* 'killustatud; tihe, peen' (*ibid.*), millel on vasteid paljudes slaavi keeltes, nt ukr *дробі́ти*, *дри́бні́й*, serbohorvaadi *дрòбити*, *дрòбні́*, tšehhi *drobiti*, *drobný*, poola *drobić*, *drobny* (vt Vasmer 1986: 539; Černyh 2002 I: 269). Sõnapere semantika on seega seotud killustamise, peenestamise, lõhkumise-ga. Vastavalt on ka sõna *дробь* algseim tähendus ilmselt 'killud, puru', millest on kujunenud muud, spetsiifilisemad tähendused. Semantilise seose 'killustama, tükeldama' > 'raha' paralleelina meenutatagu siinkohal, et nt

³ Näiteks on välja pakutud seost araabia sõnaga *rub* 'ije' 'teatud väike kuldmünt', pärsia sõnaga *rupija* jne (Paasonen 1903: 48). Samuti on pakutud seost vene sõnaga *рубль* 'rubla' (Ariste 1958: 27, 32).

vene rahaühiku nimetus *рубль* (> eesti *rubla*) lähtub tegusõnast *рубить* 'raiuma' (vt nt Černyh 2002 II: 125–126).

Eesti *robi*, soome *ropo* semantikat silmas pidades pakuvad huvi mõned kõnealuse vene sõna vanemast keelest kirja pandud eritähendused, samuti mõne vastava tüve tuletise tähendused, mis märgivad pisemaid metall- või väärtesemeid. XI–XVII sajandi vene keele sõnaraamatu andmetel on üks sõna *дробь* tähendusi olnud sama, mis tuletisel *дробница* 'мелкие металлические пластинки или бляхи для украшения тканей [väikesed metallplaadid/-liistakud või naastud kangaste kaunistamiseks]' (SRJa XI–XVII: 356–357). Sellised kaunistused võiksid meenutada väikesi münte. Mitmuse vormis tuletis *дробницы* on vananenud sõnana ära toodud ka Vladimir Dahli sõnaraamatus, tähenduses 'мелкія подвѣски или другія украшенья, кисточки ипр. изъ золота, каменьевъ, жемчуга [väikesed ripatsid või muud kaunistused, tupsud jne, kullast, kividest, pärlitest]', samuti leidub seal *дробницы* 'блестки золотошвейныя [kuldõmbluslitrid]' (Dahl 1955/1880–1882: 493). Vanavene keeles on tuletis *дробница* tähendanud 'мелкий жемчуг [väikesed pärlid]'; sõna *дробь* vanavene allikates ei leidu (Černyh 2002 I: 269). XVIII sajandi keeles on registreeritud sõna *дробь* tähendus 'гиря небольшого веса [väikese kaalu viht]', illustreerivat lauset *К сдѣланнымъ имъ въсам пуды и дробу сдѣлалъ-ли?* (SRJa XVIII: 9) võiks tõlkida 'Kas tegid tema valmistatud kaalu jaoks suured ja väikesed kaaluvihid?'. Kui oletada, et siin on juttu enam-vähem sama tüüpi kaalu ja vihtide komplektist, mida mäletan kooli füüsikatundidest 1980. aastatel, võiksid väiksemad kaaluvihid, *дробу*, olla mündisarnased lapikud metallplaadikesed. Vene murretes esineb tuletis *дробезга* 'мелкие предметы; мелочь [väikesed esemed; peenraha]', nt *Наменялъ себе дробезги, то гривенниковъ, то пятакъ* 'Vahetas endale peenraha, kümne- ja viiekopikalisi' (SRNG 8: 186). On kirja pandud ka sõnaühend *дробныя деньги* 'мелочь [peenraha]' (Preobraženski 1959: 195). Kõnealuse slaavi tüve tuletisi kasutatakse peenraha tähenduses ka teistes slaavi keeltes, nt poola *drobne* (pl) 'mündid, peenraha jms' (CPE: otsisõna *drobne*), serbohorvaadi *dròbŭt* 'мелкие деньги [peenraha]' (Černyh 2002 I: 269). Niisiis eeldab esitatud etümoloogia, et eesti *robi*, sm *ropo* tähendus 'väike rahaühik või münt' lähtub pakutud laenuallika tähendusest 'väike metallese, naast vms'.

Järgnevalt käsitlen küsimust, kas *robi* taimenimetustes *robirohi* ja *robihein* on sama päritoluga kui vana kirjakeele väikest rahaühikut või

münti märkiv sõna. Sellele küsimusele ei ole üheselt kindlat vastust võimalik anda, sest on üldiselt teada, et taimenimetused on üks raskemini etümologiseeritavaid valdkondi. Olulise tähtsusega on siin kõnealuste taimede nimetamismotiiv, mille kohta on erinevaid käsitusi. Eino Koponen peab tüve *robi* sisaldavate taimenimetuste seost münti märkiva sõnaga võimalikuks: *robihain* jne võiks olla 'rahahein', vrd sm mrd *tenkaheinä*, kusjuures sõna *robi* 'münt' sisaldab sama onomatopoeetilis-deskriptiivset tüve kui tegusõna *robisema* (Koponen 1998: 159). Julius Mägiste näeb aga kõnealuste taimede esmase nimetamismotiivina heli, tema järgi on *robi* liitsõnades *robirohi*, *robihain* algselt tähendanud 'etwas Raschelndes, raschelnd [(miski) krabisev]' ning seostub vahetult onomatopoeetiliselt *robisema*-tüvega (EEW VIII: 2509).

Ei saa eitada, et *robirohi* liikide nimetamisel on onomatopoeetiliselt motivatsioonil teatud osa olnud. Gustav Vilbaste kirjutab perekonna *Rhinanthus* nimetusi kommenteerides: „Suurem osa selle perekonna taimede nimetustest on ühenduses krõbisemisega: taime vili on kotjaks paisunud tupes, mis kuivanult teeb krõbisevat häält, kui seda puudutatakse.“ (Vilbaste 1993: 528). See kommentaar on esitatud allmärkusena nimetuste *krabisāja*, *kropihain*, *krõbiain*, *krõbiein*, *krõbinad*, *krõbirohi* järel, mistõttu ei saa siit järeldada, et Vilbaste tingimata peaks *robi*-tüve sisaldavaid nimetusi seemnete krõbinale viitavaks. Nimetuste päritolu selgitamisel tuleb tema kommentaariga aga kahtlemata arvestada. Vilbaste materjalis on ka muid onomatopoeetilistest tüvedest moodustatud *robirohi* liikide nimetusi, nt *kõrinad*, *kõriseja*, *kõristihein* jne. Krõbisemisele viitavad ka nt saksakeelne nimetus *Klappertopf* (vrd *klappern* 'lõgisema, plagisema, klõbisema jne') ning vene nimetused *погремок* (vrd *греметь* 'müristama, kolistama jne') ja *звонец* (vrd *звенеть* 'helisema, kõlisema jne').

Kuid arvestama peab sedagi, et rahvasuus ei ole nimetusi *robi*, *robihein* ~ *robihain*, *robirohi*, *robuhein* kasutatud mitte ainult perekonna *Rhinanthus* liikide, vaid ka teiste taimede kohta. Gustav Vilbaste andmetel, mis muude allikate hulgas arvestavad eespool tsiteeritud Helle, Hupeli ja Wiedemanni sõnaraamatuid, on need nimetused peale perekonna *Rhinanthus* liikide märkinud ka taimeliike *Agrostemma githago* (harilik äiakas [ehk harilik nisulill]), *Capsella bursa-pastoris* (harilik hiirekõrv) ja *Thlaspi arvense* (põld-litterhein) (Vilbaste 1993: 133, 223, 528, 618). Eesti murrete arhiivi (EMSUKA) sedelitelgi on tüve *robi* sisaldavate taimenimetuste ladina-keelsete vastetena fikseeritud niihästi *Rhinanthus* ~ *Rhinanthus major* kui

ka *Thlaspi arvense*. Ühe Iisakust registreeritud teate kohaselt on *robirohi* *Agrostemma githago*. EMSUKA sedelite botaanilistesse andmetesse tuleb muidugi suhtuda ettevaatusega, sest ei ole teada, kui head teadmised olid murdeainese kogujal. Enamasti ladinakeelsed nimetused niikuinii üldse puuduvad. Üht-teist võib aga järeldada ka muu teabe põhjal, mis on *robi-*, *robiheina-* jne nimeliste taimede kohta murdekartoteegi sedelitele jäädvustatud. Neist räägitakse mitmel puhul kui põlluumbrohust, mis kasvab teravilja (pms rukki) seas ning mis rikub oma seemnetega leiva kvaliteeti. Näiteid: *robirohi kasvab ikke nagu põllu pial, suvivilja ulgas* IisK, *robi kasvab rüän, robi teeb leiva mustas* Pst, *robirohi kasvab rukki ulgas, rikub leiva ära* VJg, *ku robihaina rüän pallo om, siss saa must leib* Kan, *robil um pallo seemend* Rõu. Kuna robirohu liigid kasvavad (puis)niitudel, metsa- ja sooservadel, suur robirohi harva põllul umbrohuna, litterhein, äiakas [ehk nisulill]⁴ ja hiirekõrv on aga tuntud põldudel ja mujal kasvavate umbrohtudena (vt TVM: 219, 258–259, 324), siis võiksid need näitelaused käia pigem nende taimede kui robirohu (*Rhinanthus*) kohta. Litterheina ümaraid kõdrakesi saab kahtlemata võrrelda müntide, litrite jm sellisega. Nimetus *litterhein* põhinebki niisugusel võrdlusel, nagu ka mitmed teiste keelte *Thlaspi arvense* nimetused, nt saksa *Acker-Hellerkraut* (vrd *Heller* 'heller, väike münt'), inglise *field pennycress* (vrd *penny* 'penn'), vene rahvapärane nimetus *денежник* (Dahl 1955/1880–1882: 428; vrd *деньги* 'raha').

Viljade teatav sarnasus võib olla põhjus, miks eri taimeliike on rahvasuus nimetatud samade nimetustega. Üldiselt välimuselt on need taimed üsnagi erinevad: *Thlaspi arvense* ja *Capsella bursa-pastoris* kuuluvad ristõieliste sugukonda, *Agrostemma githago* nelgiliste sugukonda, perekonna *Rhinanthus* liigid mailaseliste sugukonda. Seega pean võimalust, et tüvi *robi* taimenimetustes on algselt sama mis *robi* 'väike rahaühik või münt', üsna arvestatavaks. Mainitagu siinkohal, et ka vene keeles esineb tüvest *дуб-* moodustatud taimenimetus *дубовица*, mis märgib mailaseliste sugukonda kuuluvat pikalehist mailast (*Veronica longifolia*) (Dahl 1955/1880–1882: 493). Onomatopoeetilist tõlgendust, mis seostab taimenimetust *robisema*-tüvega ja mis kajastub nt Viljandi kihelkonnas kirja pandud *robiheina* kirjelduses *kusa peosse võtad siss robiseb kiik* (EMSUKA), võiks ehk pidada hilisemaks rahvaetümoloogiaks, mis eelkõige näitab, et sõna *robi* tähendus oli ähmastunud.

⁴ Äiaka [nisulille] seemned on musta värvi ja mürgised (TVM: 324).

Niisiis võib peamiselt XVII sajandi kirjakeeles esinev sõna *robi* 'väike rahaühik või münt' olla vene laen, laenuallikaks sõna *дубль* 'killud, puru', vanemas keeles ka 'naastud jms; (väike) kaaluviht'. Kui võtta aluseks Mari Musta liigitus, võiks sõna paigutada vanemate, XV–XVII sajandist pärinevate vene laenude hulka (vt Must 2000: 11). Tõenäoliselt on sama päritoluga *robi* taimenimetustes *robirohi*, *robihein* (*Rhinanthus*), rahvakeeles ka 'põld-litterhein (*Thlaspi arvense*)' jm, pidades silmas võimalust, et taimede nimetamismotiiviks on olnud lapikute viljade sarnasus müntidega.

Lühendid

Jh – Johannese evangeelium; Lk – Luuka evangeelium; Mk – Markuse evangeelium; Mt – Matteuse evangeelium

Kirjandus

Ariste, Paul 1958. Vene laensõnadest vanemas eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 1, 25–33.

Černyh 2002 = П. Я. Черных. Историко-этимологический словарь современного русского языка. 13 560 слов. I–II. 5-е издание, стереотипное. Москва: Русский язык.

Dahl 1955 (1880–1882) = Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. I, A–З. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EEW = Julius Mägiste. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII, 1982–1983. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKMS III = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. III, 1962. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EKSS 4 = Eesti keele seletav sõnaraamat. 4, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Ganander, Christfrid 1997. Nytt finskt lexicon. 1. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Kotimaisten kielten tutkimus-

- keskuksen julkaisuja 95.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Gutslaff 1647–1657** = Johannes Gutslaffi piiblitõlge 1647–1657. 2013. Koost. Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon. Faksiimile: <http://www2.kirmus.ee/grafio/index.php?ID=243>.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. Faksiimile: https://books.google.ee/books?id=RmIUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&source=&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. Faksiimile: <http://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad Eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1928.** *oi*-, *ei*-deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. Mit einem Referat: Die *oi*-, *ei*-Deminutiva der ostseefinnischen Sprachen. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII, 2.) Tartu.
- Paasonen, H[eiikki] 1903.** Die sogenannten Karataj-mordwinen oder Karatajen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 21, 1.) Helsinki.
- Preobraženski 1959** = А. Г. Преображенский. Этимологический словарь русского языка. I, А–О. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. [1910–1914 ja 1949 osadena ilmunud sõnaraamatu faksiimiletrükk.]
- Rosshinius, Joachim 1898 (1632).** Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter

- Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. (= Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 19.) Jurjew (Dorpat). Faksiimile: <http://dspace.ut.ee/handle/10062/19370>.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII, 1955–1981. (= Lexica Societatis Fennougricae XII, 1–7. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisu III. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 2.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SRJa XI–XVII** = Словарь русского языка XI–XVII вв. 4 (Г–Д), 1977. Глав. ред. Степан Г. Бархударов. Академия наук СССР, Институт русского языка. Москва: Наука.
- SRJa XVIII** = Словарь русского языка XVIII века. 7 (Древо–Залеж), 1992. Глав. ред. Юрий С. Сорокин. Академия наук СССР, Институт русского языка. Санкт-Петербург: Наука.
- SRNG 8** = Словарь русских народных говоров. 8 (Дер–ерепениться), 1972. Глав. ред. Федот П. Филин. Академия наук СССР, Институт русского языка. Ленинград: Наука.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Stahl 1638 HH3** = Heinrich Stahl. Hand und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Dritter Theil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia und Episteln durchs gantze Jahr, zusampt der Historia des bitteren Leidens und Sterbens unsers Herrn Jesu Christi. Revall. Faksiimile: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:115735>.
- Stahl 1638 HH4** = Heinrich Stahl. Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierter und Letzter Theil, Darinnen I. 14. Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissens Fragen, IV. Bericht wie mit Schwermütigen, Angefochtenen, Krancken, Sterbenden, Ubelthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit-Tauff- und Leich-Predigten, Ausz Gottes Wort und Reinen Kirchen-Lehrern zusammen getragen. Revall. Faksiimile: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102283>.
- Stahl, Heinrich 1649**. Leyen-Spiegels, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- und Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben Jhm zu nütze machen kan, Sommer-Theil. Reval. Faksiimile: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102275>.
- TVM** = Taimede välimääräja. Käsiraamat kõrgemate taimede tundmaõppimiseks. 1972. Tallinn: Valgus.

- Vasmer 1986** = Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. I (А–Д). Издание второе, стереотипное. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс.
- VES 1** = Vene-eesti sõnaraamat. Русско-эстонский словарь. 1, 2000. Teine, parand. tr. Toim. Helle Leemets, Henn Saari, Rein Kull. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 (1730)**. Lexicon Esthónico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vilbaste, Gustav 1993**. Eesti taimenimetused. Nomina vernacula plantarum Estoniae. (= Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- VMS II** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Toim. Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- WastT** = Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, Echc Jummala Põha Sõnna, kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sündmist põhist Ewangelistist nink Apostlist om üleskirjotetu. 1686. Riga: Wilcken. Faksiimiletrükk: Wastne Testament 1686. 2001. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893)**. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Eesti Keele Instituut. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Eesti Keele Instituut. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Eesti Keele Instituut. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Sõnavarakogud ja võrgumaterjalid

- CPE** = Cambridge Dictionary. Polish-English Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/polish-english/>.
- EMSUKA** = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.
- EPTK** = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://www.eki.ee/piibel/>.
- VAKK** = Vana kirjakeele korpus. <http://vakk.ut.ee/>.

Estonian coin name *robi*

IRIS METSMÄGI

The Estonian word *robi* ‘ancient small coin, penny’ has mainly been used in 17th century religious texts. The word also has an equivalent in Finnish, cf. Finnish *ropo* ‘small coin, penny; scanty donation’.

So far, it has been accepted that the word *robi* is etymologically related to the Estonian onomatopoetic verb *robisema* ‘to rustle, to rattle’, Finnish *ropista*. In the present article, a Russian loan source is suggested, < Russian *дробь* ‘small shot; fraction (in mathematics); splinters, broken pieces, crumbs’, in older language also ‘(metal) plaques; (small) weight’, cf. also *дробить* ‘to crush, to break to pieces, to divide up, to split up’, *дробный* ‘separate, subdivided, split up’. The word *robi* could belong to the older (15th–17th century) Russian loanwords in Estonian.

The same word probably occurs in the compound plant names *robirohi*, *robihein* ‘rattle (*Rhinanthus*)’, in historical dictionaries and in dialects also ‘field pennycress (*Thlaspi arvense*)’ etc., considering that the naming motive of the plants is the similarity of flat fruits and small coins.

Keywords: Estonian, old literary Estonian, Russian loanwords, plant names, lexicology, etymology

Iris Metsmägi

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

iris.metsmagi@eki.ee

EESTI MURDESÕNA *VING*

VILJA OJA

Annotatsioon. Riista, mille abil seatapu ajaks looma suu suleti, on eesti murretes nimetatud sõnaga *ving*. Niisugune sulgemisvahend koosnes nõörsilmusest ja pöörast – puupulgast, millega silmus pingule keerati, et takistada looma karjumast ja hammustamast. Rahvakeeles on sellel instrumendil palju nimetusi, nt *seaninapöör*, *prillid*, *seapril*, *ninapril*, *ninakeere*, *nõnapulk*, *võru*, *vahr*. Enamik nimetusi lähtub riista osadest, nende kujust ja otstarbest. Sõna *ving* päritolu ega nimetamismotiivi pole tuvastatud. Tõenäoliselt on tegemist laensõnaga. Artiklis käsitletakse võimalike laenuallikatena alamsaksa *wind*- ja baltisaksa *zwing*-tüvega sõnu.

Võtmesõnad: etümoloogia, laensõna, häälikumuutus, eesti murrede, saksa keel

1. *Ving*-tüvelised sõnad, nende kasutus, levik ja sünonüüme

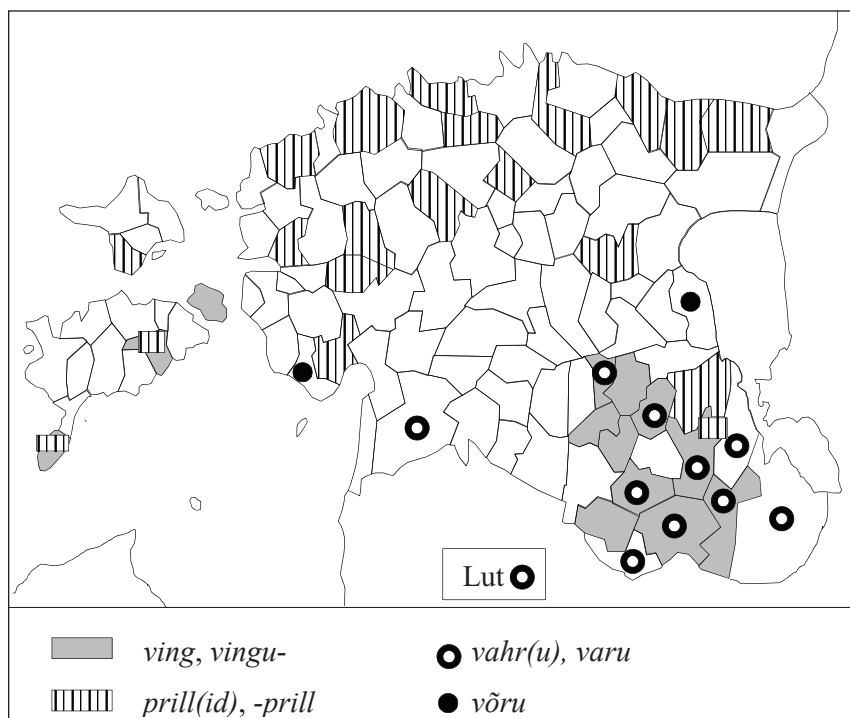
Eestimaal on olnud vanasti (umbes XX saj alguseni) kombeks enne sea tapmist tal suu sulgeda, et takistada looma karjumast ja hammustamast. Sea koonu ümber tõmmati nõörist silmus, mille külge kinnitatud puupulgaga keerati nõör pingule. Rõuge murrakus on selgitatud: *kabõl visati tsialõ ümbre nõna ja pulgaga`püürti nõna kiinni?* Sellise sulguri nimetus on 1937. aastal ilmunud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ *seaninapöör* seletusega 'vahend seatapmisel' (EÕS: 1339). Vanematest sõnaraamatutest ja tänapäeva kirjakeele sõnaraamatutest ei õnnestunud selle asja nimetust leida. Eesti Rahva Muuseumi kogus kasutatakse nimetust *sea suuline* ~ *seasuuline*¹. Juuresolev foto kujutab kirjeldatud eseme üht eksemplari, mille olid Gustav Ränk ja Enn Koit saanud Lääne-Saaremaalt etnograafiliste esemete kogumise retkel 1940. aastal ning mida praegu säilitatakse Eesti Rahva Muuseumis (ERM A 490:77; <http://muis.ee/museaalview/629636>).

¹ Murdesõnavara kogus (EMSUKA) on sõna *seasuuline* üksnes puuvankri detaili nimetusena.

Eesti murretes on seasuu sulgemise vahendit nimetatud mitut moodi. Põhja-Eestis olid kõige ulatuslikumalt levinud nimetus *prill(id)* ning seda sisaldav liitsõna *seapryll(id)*, kohati *ninapryll*; Lõuna-Eestis tarvitati enim nimetusi *varu* või *vahr(u)* 'võru' ja *ving* (vt kaart). Ei teki ilmselt küsimust, miks silmusekujulist vahendit kutsuti *prill* või *võru*, aga sõna *ving* nime- tamismotiiv pole nii selge. Tänapäeva eesti kirjakeeles väljendab noomen *ving* kolme mõistet: 'põlemisel erituv gaas; suits; kirbe lehk', 'vihavimm, kius' ja 'vinguv hääletsus' (EKSS: 364). Vana kirjakeele allikais leidub veel *Wing G -go* '(piitsa)plaks': *Piitsa Wing*, ja omadussõna *wing* tähenduses 'vinge': *Tuul on wing* (nt Vestring 1998: 291). Seasuu sulgemise vahenda- diga need mõisted ei seostu. Alljärgnevalt tutvustatakse kõnealuse eseme (edaspidi: seasuusulgur) *ving*-tüvelisi nimetusi ja käsitletakse sõnatüve algupära. Murdeaines pärineb eesti murdesõnavara kogust (EMSUKA) ja murdesõnaraamatutest.

Nimisõna *ving* g *vingu* märkis seasuusulgurit peamiselt Võru murdes, nt Urv *tehti sääre ving, tyy pähti 'isialõ nõnna* 'tehti säärane *ving*, too pandi seale ninna' (KVVE: 385). Mõnes lauses tähistab *ving* otseselt sil- must, nt Krl *ving kablano, puunõ pulk man* 'nööri silmus, puust pulk juures'. Tartu murde alal on *ving* registreeritud Puhja ja Otepää murrakust, kuid laiemalt oli seal levinud ss-lõpuline *vinguss* g *vingusse* (Nõo Kam Ote Rõn), nt Kam *vingussega käänap tsia lõvva 'kinni, et suud ammuli ei saa 'aada*. Mõni teade on verbi *vingutama* 'vinguga sulgema' ja selle põhjal moodustatud nimisõnade *vingutuss*, *vingutuspulk* ~ *vingutusvõru* kohta, nt Nõo *vingutuspulk* 'olli vassa pikune, sinna keideti kabel kesk'paika 'kinni, nii et 'alla jäi kablant võru, vingutusvõru' *vingutuspulk* oli vaksa pikkune, sinna seoti nõör keskkoha kinni, nii et alla jäi nõörist võru, vingutusvõru'.

Kaart. Seasuusulguri tuntumate nimetuste levik murretes

Peale Kagu-Eesti on sama tüvega sõnu kasutatud saarte murdes: VII *viññutis*² *g -e* 'vahend sea nina kinni keeramiseks', nt *sai viññutise* 'kinni'; Muh 'seale' *aetse viññu pulk ninase, viññutatse* 'kindi, et ep saa' *karju mitte*. Jämaja murrakust on sõna *seaviññupulk* tähenduseks märgitud 'seasuuline', nagu ka Eesti Rahva Muuseumi kogus.

Kaardilt on näha, et Kagu-Eestis tarvitati *vingu*-tüvelisi sõnu kõrvuti sünonüümiga *vahr(u)*. Kambja keelejuhi väitel on sealses murrakus *vinguss* uuem ja *vahr* vanem nimetus. Võru murdes on sõna *ving* kirjakeelne vaste 'silmus' (EVS: 534) ning see on leidnud ka laiemat kasutust kui üksnes seasuu sulgemise vahend, nt *võtaq mu auto vingu otsa!* 'võta mu auto puksiiri' (Jüva 2002: 530); abiellumise kohta on piltlikult öeldud *'Pyyłba pañti Mañilõ ka ving* 'nõnna Rõu (EMSUKA). Sõnatüve etümoloogia ei ole teada. Kahtlevalt on oletatud, et seasuusulguri nimetus *ving* võiks

² Saarte murdes märgib -ññ- häälikuühendi -ng- vastet 2. vältes.

lähutada samast häälightsust imiteerivast onomatopoeetilis-deskriptiivsest tüvest nagu verb *vinguma* (Koponen 1998: 195). Semantilist aspekti arvestades on neid sõnu omavahel siiski raske seostada. Selle vahendiga ei tekitatud sea (piltikult ka auto või mehe) vingumist, vaid kokku sidudes piirati mingil määral objekti liikumist või tegutsemist. Nimetamismotiivi 'vinguma' välistab ka võrdlus eseme muude nimetustega.

Kõnealuse riista teised teada olevad nimetused on inspireeritud peamiselt selle osadest – silmusest ja pöörafunktsiooniga pulgast: *prill*, *võru* ja *vahr*, (*nõna*)*pulk*, *pöör* (eL *püür*), Helme murrakus on seasuusulgurit nimetatud *viinn*, Läänemaal *keere*, *keermes*, nt Kul *tõmmab seal* (= seale) *'keerde nina 'peale* (EMSUKA). Tähenduses 'pöör (kinnitus-, veo-, tõste- ja pingutusabinõu)' esinevad eesti murretes ka keskalamaksa keelest laenatud *vinn* g *vinna* (R *'vinna*, eP M Ran), *viinn* g *viinni* (Hää San V), *vind* g *vinna* (Var Mih) ja *võnd* g *võnnu* (Lei) < asks *winde* (sks Winde) 'vints; pöör' (EEW: 3865; EES: 608; Viikberg 2016). Võru murdes märgib *viinn* (g *viinni*) peamiselt veokõit, millega (ka pööra abil) paati või parve kaldale tõmmatakse (EMSUKA). Häälikulisest küljest ja tähenduse poolest on eesti sõnale *ving* samuti lähedane saksa keeles mõisteid 'pitskrui; otsavõru, kaitserõngas' märkiv noomen *Zwinge*. Veendumaks, kas ja kuidas võiks eesti *ving* seostuda alamsaksa *wind-* või saksa *zwing*-tüveliste sõnadega, vaadeldakse nende kasutust veidi põhjalikumalt.

2. Saksa *wind-* ja eesti *ving*

Verb *winden* väljendab saksa keeles muu hulgas mõisteid 'painutama, käänama, pöörduma, kõverdama; vingerdama; pinguldama, vinna tõmbama', noomeni *winde* tähendus oli alamsaksa keeles ka 'käänd, keerd; rõngas, kera; vinn, pöör, vint jm', vrd sks *Windung* (Grimm 30: 287; Lübben 1993: 584; Kluge 2002: 991; EWD: 1569–1570; WDG: 4358). Martin Lutheri keskülemsaksakeelses tekstis olevat verbi *winden* sünonüümina kasutatud sõnakuju *wingen*: „die verstockten mügen sich drehen und wenden, ringen und wingen“ 'paadunud peavad tiirlema ja pöörlema, väänlema ja keerlema' (Grimm 30: 285, 337; Behaghel 1928: 360). Rohkem teavet selles tähenduses saksa verbivariandi *wingen* (= *winden*) kohta pole. Eesti vanimatest kirjalikest allikatest on Heinrich Gösekeni sõnastikus (1660) verbivariandid *winnima*, *winnuma* ja *winnoma* tähendusega '(vett)

ammutama, üles tõstma, pumpama' (324, 366) ja '(viljakotte jm) plokki abil üles tõstma, vinnama' (114, 472) ning *winnoma* ka tähenduses '(vibu) pingule tõmbama' (386). XVIII saj sõnastikes esitatakse verbi *winnama* juures need tähendused koos: 'aufwinden, schlenckern' (Helle 1732: 209), 'aufwinden, aufspannen' (Hupel 1780: 313). Wiedemanni sõnaraamat (1869) annab märksõna *winnama* all ka murdevariandid *windama* ja *wiññima* 'spannen, aufziehen, aufwinden' (Wiedemann 1869: 1511, 1973: 1364). Eesti verbi on peetud kas tuletiseks noomenist *vinn* (vrd *vinna tõmbama*, *vinnas olema*) või omaette alamsaksa laenuks (EEW: 3865; Raun 1982: 206; EES: 608; Viikberg 2016). Seega sisu poolest sobiks alamsaksa *wind*-tüveline sõna eesti *ving*-tüveliste laenuallikaks. Kahtlusi on võinud tekitada tüveklusiili erinevus.

Eesti keeles leidub muidki sõnu, milles *d* asemel esineb *g* või vastupidi, eriti murrete tasandil. Sellisele vaheldusele juhtis tähelepanu juba Lauri Kettunen, nimetades ühe põhjusena klusiili kadu astmevahelduslike sõnade nõrgaastmelistes vormides, nagu *peig* *g* *peiu*, *laug* *g* *lau*, samuti konsonantühendites, nagu *ld* : *ll*, *nd* : *nn* (Kettunen 1917: 8–9, 1929: 35). Nii varieeruvad murdekeeles näiteks sõnad *peigmees* ~ *peidmees*, *silmalaug* ~ *silmalaud*, *selgroog* ~ *selgrood* ~ *selgroo* ~ *sälgruuds* (vt ALFE: 373–376, 384–387; Neetar 2012). Reeglipäratu häälikuasendus *-dl-* > *-gl-* esineb näiteks sõnas *hiiglane*, murretes *iidlane* ~ *iiglane* (*hiid* < *hiis*), vrd sm *hiitolainen* (EMS I: 891, 893; EES: 75). Verbis *sõõrduma* on Mulgi murdes *-rd-* asemel *-rg-*: *sõõrguma*. Vaheldus *-nd* > *-ng* esineb sõnas *hangeldama*, murretes *andeldama* jm, vrd sks *handeln* (EMS I: 357; Wiedemann 1869: 36, 40) ja paljudes teistes sõnades (vt Vaba 2016: 253–256).

Laensõnades näib sellises positsioonis *d* ja *g* vaheldus mõnel juhul põhinevat püüdlusel mugandada võõras sõna varem tuntu sarnaseks. Näiteks väikese heina- või viljahunniku nimetus *saad* (*g* *sao*, *saadu*) on Mulgi murdes ja selle naabruses *saag* (*g* *sae*). Suurem varieeruvus esineb harilikult laensõnades. Näiteks sõna *pöid* 'jala, suka, jalanõu või ratta osa' (alggerm **beuða-*) murdevasted on *peid*, *peüd*, *pöüg*, *põud*, *pöis*, *pööv*. Saksa keelest on laenatud *sindel* 'soonega katuselauake' (< (balti) saksa *Schindel*, vt EEW: 2803; Haak 1990: 353). Eesti murretes on sellest levinud variandid *sindli*, *singel*, *singli*, *sinnel*, *sinner*, *sinder*, *sindri* ning liitsõnad *sindlikatus* ja *singlikatus*, *sindlilaud* ja *singlilaud* jt (EMSUKA).

Häälikulise sarnasuse kõrval on analoogiamoodustiste puhul silmas peetud sõnade tähenduse sarnasust, näiteks on omavahel segunenud

inimese selgroogu, kalaluud, kõrstaimi ja mitmesuguste esemete tugiosi tähistavad sõnad *rood*, *roo*, *roots*, *roog*. Seasuusulguri nimetuse *ving* teket võis mõjutada näiteks noomen *ling* g *lingu*, S *lin̩̯u*, R *lin̩̯u*, mis murdeti märgib mõisteid 'ling; silmus; kaevuvinn' (< kask *slinge*, sks *Schlinge* 'silmus') (EEW: 1319; EMS V: 240–241). Tähendusrühma 'pöör, keerama jms' puhul on murdesõnale *ving* lähedane ka vändaga käsipuuri nimetus Tartu ja Võru murdes: *vinger*[dʰ, -t, -di, *vingõrd*, *vinger*(puur), Plv *vinger*(uherd) < (balti)saksa *Wrangelbohrer* (Wiedemann 1869: 1514; 1973: 1366; Haak 1990: 354; EMSUKA). Häälikuliselt ei sobi puurini-metus seasuusulguri *ving* aluseks, aga sisuline võrdlus rahva hulgas pole välistatud – eesti keeles on terve hulk rahvaetümoloogia põhjal moonu-tatud laensõnu.

3. Saksa *zwing*- ja eesti *ving*

Tänapäeva „Saksa-eesti sõnaraamatus“ on *zwing*-tüveline nimisõna *Zwinge* 'kruviriisk ehk pitskruvi [käsitsi reguleeritav kinnitus- ja pingutustööriist tiseritöödel]; otsavõru, kaitserõngas, kaitsetupp', omadussõna *zwingend* tähenduses 'tungiv, mõjuv, veenev, kindel' ja verb *zwingen* 'vägivallaga allutama; sundima (millekski); jagu saama' (SES: 1453). Saksa verb *zwin-gen* esineb sellisel kujul alates XIV sajandist. Varasemad (kask, vüsk ja küsk) sõnakujud olid *thwingan*, *dwingan*, *dwingen*, *twingan*, *twingen* ning nende vasted teistes germaani keeltes olid järgmised: vanafriisi *thwinga*, friisi *twinge*, hollandi *dwingen*, vanarootsi ja keskrootsi *þvinga*, rootsi *twinga*, taani *tvinge* (Grimm 32: 1225; EWD: 1631). Germaani verbi põhitähendus on olnud 'vägivalda tarvitades mingit keha kokku pressima'. Saksakeelne verb on aja jooksul (VIII–XX saj) väljendanud ka mõisteid 'kokku pigistama, pressima, suruma, ahendama, kitsendama, piirama, ümbritsema, sulustama, sulgu (~ lukku) panema, taltsutama, ohjeldama, sundima' (EWD: 1631–1632; WDG: 4545). Keskalamaksa sõnaraamatus on verbi *dwingen* tähendused rühmitatud kaheks: 1) sks *engen*, *drücken*, *pressen* 'ahendama, pigistama, (välja) pressima, (kokku) pressima, suruma', 2) sks *zwingen* 'sundima jm'; nimisõna *dwank* on seletatud saksa keeles sõnadega *Zwang*, *Gewalt*, *Nötigung* 'sundus, surve;

³ Selline väike vahetatavate teradega puur tuli eesti käsitööstuses kasutusele umbes XV saj ning hiljemalt XVII saj oli juba laialt kasutatav (Viies 1960: 54–57; 2006: 53–55).

võim, vägivald' (Lübben 1993: 90). Võrreldes loetletud tähendusi eesti seasuusulguri otstarbe ja kasutusega, näeme selget semantilist ühisosa, nii et sisu poolest võiks seasuusulguri nimetus *ving* olla saksa laen.

Wiedemanni sõnaraamatus on kaks *ving*-tüvelist verbi: *wingama* (eL) ~ *winkama* (sks *schleudern, schlenkern, werfen* 'lingu heitma'), mille sünonüümiks on märgitud *vinnama* (Wiedemann 1869: 1514; 1973: 1366–1367), ning *wingima* saksa vastetega *zwingen, bedrängen* 'sundima, peale käima, välja pressima vms' (Wiedemann 1869: 1514; 1973: 1366). Carl Sallmanni baltisaksa laensõnade käsitluses esineb *wingima* (= sks *zwingen*) näitena demonstreerimaks siinsetes baltisaksa laenudes tava-pärast häälikumuutust *zw-* > *w-* [v-] (Sallmann 1880: 22). Nimisõna *ving* 'seasuusulgur', mis Wiedemanni sõnaraamatus puudub, võib olla kohalik tuletis verbist (varasemas kirjaviisis) *wingama* või *wingima*, kuid selle kui uuema laenu doonorsõnaks võib olla ka sks *Zwinge*. Seasuusulgur täidabki sisuliselt pitskrui funktsiooni, toimides sellega sarnasel põhimõttel. Kus seda väljaspool Eestit ja kui ulatuslikult seatapul kasutati, pole teada⁴. Tegemist on suhteliselt vähetuntud või vähetähtsa esemega, mistõttu selle nimetust pole ehk peetud vajalikuks sõnaraamatutes esile tuua, nagu see puudub ka enamikust eesti sõnastikest.

4. Kokkuvõte

Eelneva analüüsi põhjal saab väita, et seasuusulguri nimetus *ving* on eesti keelde laenatud sakslastelt, kuid otsest doonorsõna on raske määrata. Ühelt poolt võib laenuallikaks olla saksa noomen *Zwinge* või verb *zwingen*, mis on allunud eesti keeles seaduspärasele häälikumuutusele *zw-* > *v-*. Teiselt poolt sobib laenuandjaks alamsaksa verb *winden* või noomen *winde* (vrd sks *Windung*), milles on toimunud eesti keele sõnades puhuti ette tulev, ehkki ebareeglipärane klusiili vaheldus *d* > *g*. Olemasoleva materjali põhjal näib kahest võimalikust laenuallikast veidi tõenäolisem saksa *zwing*-tüveline variant, mis oleks häälikuliselt korrektne vaste ja sobiks hilisema laenu staatusega, kuid kindlat otsust praegu teha ei saa.

⁴ Küsisin selle eseme nimetusi läti dialektoloogilt, kes aga midagi ei leidnud (korralikku murdesõnade kogu Läti Keele Instituudis pole).

Kirjandus

- ALFE** = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 2, 2007. Päätoim. Tuomo Tuomi. 2. osan vastaava toimittaja Tiit-Rein Viitso. Toimitus: Anneli Hänninen, Arvo Laanest, Helmi Neetar, Vilja Oja, Vladimir Rjagojev, Seppo Suhonen, Tuomo Tuomi, Tiit-Rein Viitso, Nina Zaitseva. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Behaghel, Otto 1928 (1891)**. Geschichte der deutschen Sprache. 5. verb. und stark erw. Aufl. (= Grundriss der germanischen Philologie 3.) Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII, 1982–1983. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=ving&F=M>; <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–VI, 1994–2017. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>; <http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html>.
- EVS** = Eesti-võru sõnaraamat. Eesti-võro sõnaraamat. 2014. Koost. Mariko Faster, Laivi Org, Urmas Kalla, Sulev Iva, Triin Iva. Võru Instituut.
- EWD** = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. 2 (M–Z), 1993. 2. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeifer. Berlin: Akademie-Verlag.
- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. III, 1937. „Eesti keele õigekirjutussõnaraamatu“ II täiend. ja parand. tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Grimm** = Jacob Grimm, Wilhelm Grimm 1854–1960. Das deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. Ein Projekt des Kompetenzzentrums für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften an der Universität Trier in Verbindung mit der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berlin. Leipzig: S. Hirzel. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>.
- Göseken, Heinrich 1660**. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis

und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.

Haak, Anu 1990. Baltisaksa keele kajastusi eesti murrete sõnavaras. – Keel ja Kirjandus 6, 353–355.

Helle, Anton Thor 1732. Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban. Faksiimile: <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071>.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. Faksiimile: https://books.google.ee/books?id=RmIUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&source=&redir_esc=y&hl=en#v=onepage&q&f=false.

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Jüva, Sullõv 2002. Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat. (= Võro Instituudi Toimõndusõq 12.) Võru: Võro Instituut. <http://www.folklore.ee/Synaraamat/v.html>.

Kettunen, Lauri 1917. Viron kielen äännehistorian pääpiirteet. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kettunen, Lauri 1929. Eestin kielen äännehistoria. 2. uusittu painos. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kluge, Friedrich 2002. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

KVVE = Kuiss vanal Võromaal eleti. 2005. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste VI.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Lübben, August 1993 (1888). Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Nach dem tode des Verfassers Vollendet von Christoph Walther. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Reprografischer nachdruck der Ausg. Norden und Leipzig, 1988).

- Neetar, Helmi 2012.** Kehaosade nimetustest läänemeresoome keeleatlases. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 103–116.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma – Toronto: Maarjamaa.
- Sallmann, Carl 1880.** Neue Beiträge zur deutschen Mundart in estland. Reval: Verlag von Franz Kluge. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:14481>.
- SES = Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, Paula Koppel 2007.** Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-estnisches Wörterbuch. Toim. ja täiend. Anne Arold, Mari Tarvas, Mari-Ann Palm. Tallinn: Valgus.
- Vaba, Lembit 2016.** Alternatiivseid etümoloogiaid II. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 253–261. doi:10.3176/esa61.12.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 (1730).** Lexicon Esthónico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 2016.** Alamsaksa laensõnad eesti keeles. Veebisõnastik. Eesti Keele Instituut. Tallinn. <http://portaal.eki.ee/dict/als/>.
- Viires, Ants 1960.** Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viires, Ants 2006.** Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade. 2. tr. Tallinn: Ilo.
- VMS = Väike murdesõnastik. II, 1989.** Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- WDG = Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. 6, 1976–1977.** Hrsg. Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz. Bearbeiter: G. Kempcke, R. Klappenbach, H. Malige-Klappenbach. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft. Berlin: Akademie-Verlag.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg. https://books.google.ee/books/reader?id=ycARAQAAMAAJ&printsec=frontcover&output=reader&source=gbs_atb_hover&pg=GBS.PP5.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

The Estonian dialect word *ving*

VILJA OJA

While slaughtering pigs, in olden times Estonians have closed the animal's mouth using a string noose, put around the pig's snout and tightened with a wooden toggle. This prevented the pig from shrieking or biting. This tool has been named in the vernacular mostly according to one of the two parts (either the noose or the toggle), e.g. *seaninapöör* 'pig snout toggle' *nõnapulk* 'snout stick', *seapriil*, *-priilid* 'pig eyeglass(es)', *ninapriil* 'snout eyeglasses', *vahr* 'hoop', and others. In south-eastern Estonia, as well as occasionally in the Islands dialect, this object is called *ving*, *vinguss* or similar, and a verb formed from the same stem has been used as well. The use of a word with the stem *ving* in this sort of meaning cannot be justified on the basis of the Estonian word stock and its origin is unknown. In this article, two possible loan etymologies for the Estonian *ving* stem are presented. First, the loan source may be the German noun *Zwinge*, which has emerged as *ving* in Estonian through the regular sound change *zw-* > *v-*. Alternatively, the source word may be the Low German verb *winden* or the noun *winde* (cf. German *Windung*), with the sound change *d* > *g*, found in other Estonian words as well.

Keywords: etymology, loan words, sound change, Estonian dialects, German language

Vilja Oja

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

Vilja.Oja@eki.ee

THEODOR KALJO JA Õ-HÄÄLIKU PIIR SAAREMAAL¹

TAAVI PAE

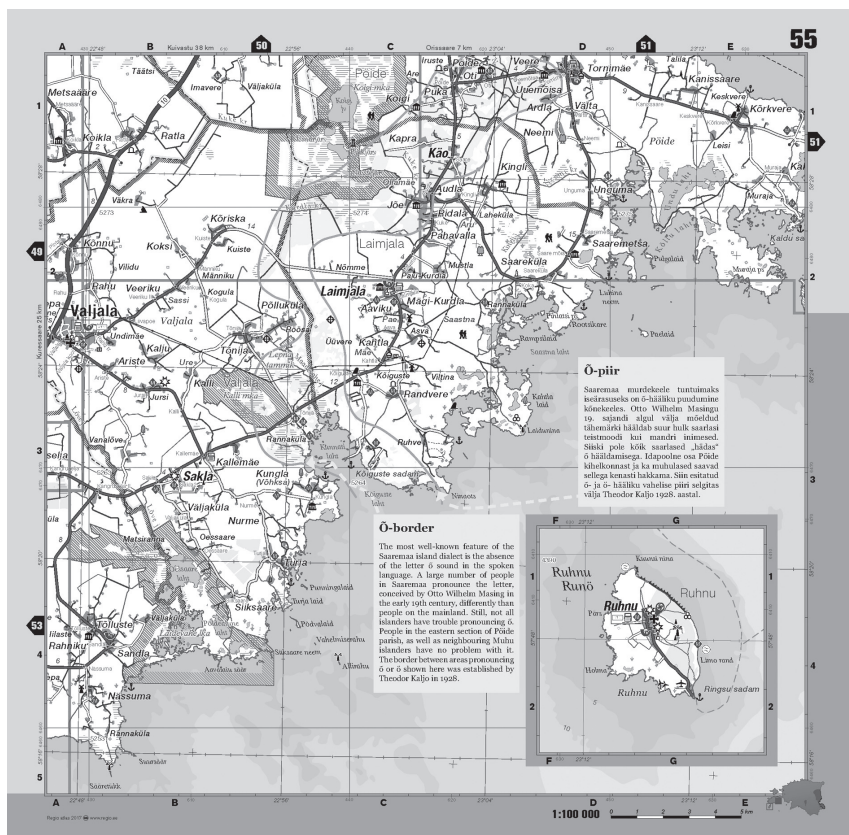
Annotatsioon. Artikkel käsitleb Theodor Kaljo magistritööd õ- ja õ-hääliku vahepiirist Ida-Saaremaal. Antakse ülevaade varasematest umbmäärastest teadmistest selle piiri kohta ning Theodor Kaljo raskustest magistritöö kaitsmisel. Kaljo esitas magistritöö 1928. aastal, kuid teaduskraadini jõudis alles 1934. aastal. Artikkel põhineb peamiselt Eesti Rahvusarhiivis säilitataval Theodor Kaljo üliõpilas-toimikul, kus on talletatud ka töö retsensioonid.

Võtmesõnad: murdeuurimine, Theodor Kaljo, Saaremaa, õ- ja õ-hääliku vahepiir

1. Sissejuhatus

Kuigi murdekeel oma klassikalises, XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse mõttes on hääbumas, esineb meil tänapäevalgi üsna palju piirkondlikke häälduslikke erijooni, millest mõni on tuntud üldrahalikult (vt Niit 2004). Üks selliseid on kindlasti õ-hääliku puudumine paljude saarlaste ja ka mõnede teiste lääne-eestlaste kõnekeeles. Kuigi õ-häälik varieerub nii Saaremaal kui ka Eesti teistes murretes, on saaremaaline õ-vaba kõnepruuk midagi sellist, mis on jõudnud ka tavateadmisse. Kui mitte isikliku kogemuse kaudu, siis kas huumorisaateid vaadates või reklaamimaailma jälgides. Ülo Parbus (1967: 419) on sedastanud, et õ hääldamine on murdeiseärasus, mis püsib ka siis, kui on siirdunud kirjakeelsete inimeste hulka. Ilmselt on paljudel kokkupuuteid saarlastega, kelle päritolu ilmneb õ hääldusest. Paul Ariste (1939: 50) on väitnud, et Lääne-Eesti õ-häälik on vahest kõige sügavamale juurdunud murdejoon, mis südilt figureerib ühiskeeles. Võib öelda, et ükski teine eesti häälik pole pälvinud niivõrd

¹ Artikkel põhineb 16. septembril 2016 Tabiveres toimunud konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ peetud ettekandel „Kuidas õ-hääliku piir jõudis Regio atlasesse?“. Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalne uurimistoetus IUT2-17.

Joonis 1. $\tilde{o}$ piir Regio atlas (Eesti teedeatlas 2017)

suurt tähelepanu nii tavainimeste kui ka teadlaste hulgas. Juba õ-tähemärgi tulekut eesti keelde on valgustatud paljudes artiklites ja tema sünnihetked on suhteliselt hästi teada (vt Kask 1932, 1976; Kingisepp 2016).

2013. aastal Saaremaal kultuurigeograafilisi loenguid pidades käsitlesin ka õ-hääliku piiri. Ühe kommentaarina jäi auditooriumist kõlama asjaolu, et enamasti õ-vaba ja saarepärase kõnelemise tõttu madaldatakse saarlasi. Minu ettepanekuna jäi aga idee tähistada Kuressaare–Kuivastu maanteel õ-hääliku piir ning seeläbi Saaremaa murdekeelest põhjalikumalt rääkida ja õ-vaba rääkimise prestiiži parandada. õ-hääliku piiri määras täpsemalt 1920. aastatel Hiiumaa juurtega, aga Saaremaal üles kasvanud Theodor Kaljo. Kasutades detailseid (talude tasemel) välitööandmeid,

selgitas ta välja piiriala, mis läbis Põide kihelkonda. Tänapäevaks on see piirijoon jõudnud Eesti enim levinud teedeatlasesse (kaardifirma Regio Eesti teedeatlas, piir koos selgitava tekstiga on märgitud alates 2013. aastal ilmunud 18. väljaandest, vt joonis 1). Käesolev artikkel vaatlebki Theodor Kaljo tööd *õ* piiriala väljaselgitamisel. Siinkohal jäetakse lihtsustamise mõttes kõrvale *õ* hääldamise erijuhud ja juhendatakse peamiselt asjaolust, kas *õ*-d hääldatakse kirjakeelelähedaselt või mitte.

2. *õ*-häälik Eesti murretes

õ-häälik pole Eesti murretes ühtne. Ariste (1947: 38) on üldistanud, et murdekeele mõttes on *õ* puudunud Põhja-Eesti rannikumurretes ja Hiiu- maal, suuremal osal Saaremaal ning mõnes kohas Loode-Eesti mandriosas, kus rootsi keel on avaldanud eesti keele foneetilisele süsteemile tugevat mõju. Samas eristuvad näiteks ka idapoolses lõunaestis keeletavas kõrge ja keskkõrge *õ* (Teras 2003). Tuntud on ka Kodavere murde sage *õ*-hääliku esinemine (Must 2002). Kõige selgem on häälikuline erinevus siiski just Saaremaal.

õ-hääliku teekond kirjakeelde on seotud tihedalt Otto Wilhelm Masingu tegevusega (Kingisepp 2016). Tähepärgi kasutuselevõtt ei möödunud probleemideta ja käesoleva artikli mõttes on huvitav asjaolu, et üks uue kirjatähe vastastest pärines just Saaremaalt. Saaremaa superintendent August Heinrich Schmidt ja Kuressaare Eesti Selts lükkasid *õ*-tähe vajaduse tagasi põhjendusega, et *õ*, *ö* ja *o* kasutamisel on suured lokaalsed erinevused, mille tõttu häälikute täpne märkimine oleks lugejatele häiriv ja ülearune (Kingisepp 2016: 286). Ilmselt oli Saaremaa estofiilidele *õ* varieerumine tuttav ning nende arvates uue tähepärgi lisamine teksti ülesmärkimiseks pigem segav.

Ühena esimestest on *õ*-hääliku muutlikkust Saaremaal märkinud August Konstantin Hörschmann (1863–1937), piiritledes *õ*-vaba ala Põhja-Saaremaa ja Hiiumaaga (Hörschmann 1903: 42). Hörschmann oli kuni Tartu ülikooli minekuni (1881) elanud Saaremaal ja ilmselt oli talle see häälikuline erinevus kõrva puutunud. *õ*-hääliku hääldamise erinevust Saaremaa murdekeeles on maininud ka Jaani kihelkonnast pärit Jaan Jõgever (1909: 394). Tuletades meelde oma *õ* piiri lähedase kodukihelkonna murret, märkis ta: „Minu arusaamise järgi on *õ* harilik Eesti *ö*, kuna *õ* kõla poolest küll väga *ö* sarnane on, siiski sellega mitte kokku

ei sula, nimelt on huuled õ:d hääletades sellessamas seisus, mis *e* hääle juures.“ Jõgever pöördus oma kodukandi murde juurde tagasi ka hiljem. 1920. aasta suvel viibis ta jällegi kodusaares, tehes peaaesjalikult keelelisi tähelepanekuid. Eelkõige paelusid teda Põide ja Jaani kihelkonna erinevus muust Saaremaast, mis tulenevat ajaloolisest haldusjaotusest piiskopi- ja ordumaade vahel. Samas leidis ta, et enne kui pole põhjalikult uuritud Muhu ning Valjala ja Karja murret, on raske teha järeldusi ka Põide või Jaani murde kohta. Oma töös nimetas ta ainult mõne iseärasuse, mille hulka kuulus ka õ-häälik, märkides: „õ-häälik, mis üleüldiselt Saaremaal puudub, näib Põides ja Jaanis siiski mingisuguse õ:le õige ligidal seisva häälikuna leiduvat“ (Jõgever 1921: 14).

Üks varasemaid õ piiri märkijaid on ilmselt ka Villem Grünthal, kes andis ülevaate oma keelerännakutest Sõrvest kuni Ida-Saaremaani. Põide kihelkonna edelaosas Kõiguste ümbrusse jõudes konstateeris ta: „... tuleb lõpuks idapoolisel Saaremaal üldisemalt leiduv õ hääligi kuuldavale“ (Grünthal 1910: 420). Jaani ja Põide kihelkonna keeleerinevusi vaadeldes tõdes ta: „Lisatagu veel, ülepea ei leidu õ Saaremaal seesugusena mujal kui ainult selles osas, mis ida poolt Põide kirikust alates mööda suurema poolist randa kunni Keigusteni läheb, kust jälle õ asemel õ teisendus ilmub“ (Grünthal 1911: 62). Põide kihelkonnast pärit keeleeuendaja Johannes Aavik (1923: 15) on aga kirjutanud õpetuse, kuidas enamik saarlasti õ hääliku ära õpiks ja kirjakeelsena räägiks. Seega oli sajandi alguses õ erinevus Saaremaa murdekeeles teada, kuid täpsemalt oli piir määramata. Eesti Vabariigi iseseisvumisega ja emakeelse ülikooli rajamisega aktiveerus ka murdeuurimine. Tartu Ülikooli juurde asutati Emakeele Selts ning vanema murdekeele jäädvustamine ja murdepiiride määramine kujunes noores vabariigis üheks põhiliseks tööks keeleteaduse alal. Üheks tudengist murdeuurijaks sai 1923. aastal Tartu Ülikooli astunud Theodor Kaljo.

3. Theodor Kaljo murdeuurijana

Theodor Kaljo sündis Hiiumaal Emmastes 21. juulil 1900 laevakapten Mihkel Kaljo perre, olles seega päritolult hiidlane. Sajandi alguses kolis pere aga Saaremaale Kuressaarde. Theodor Kaljo õppis aastatel 1919–1923 Saare maakonna ühisgümnaasiumis, lõpetades kooli valdavalt rahuldavate hinnetega (maksimum oli tollal hea ja selle saavutas ta vaid

joonestamises ja võimlemises). Kaljo osales ka Saaremaa mässu² mahasurumises, koostades hiljem (1933) sündmuses osalenud kooliõpilaste nimekirja (ERA.2124.3.765: 7–8). 1923. aastal Tartu Ülikooli astunud Kaljo ühines mõne aasta pärast murdeuurimisega, alustades kodusaares lääneosast. 1925. aastal koostas ta harjutustöö „Mitmuse partitiiv Jämaja kihelkonna murdes“. Järgmisel aastal esitas ta seminaritöö häälikumuutustest Jämaja ja Anseküla kihelkonnas. Selleks oli ta teinud välitöid 1926. aastal. Töö juurde kuulus 12 kaarti, millel märkis ka kihelkonnasiseseid keeleerinevusi. Eelmainitud tööd on hoiul Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis. 1926. aastast kogus Kaljo ka kohanimesid. Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteegis leidub temalt kohanimesedeleid aastati järgmiselt: 1926 – Anseküla 1108; Kärla 1502; 1927 – Mustjala 2445; 1933 – Jaani 1582, Karja 1529, Põide 5327. Suurim kohanimede hulk on niisiis Põide kihelkonnast, piirkonnast, millele keskendus Theodor Kaljo ka magistritöös.

Pole küll täpselt teada, miks valis Kaljo oma uurimistööks häälikulise vahepiiri, kuid võib arvata, et viibimine onu kodus häälikulisel piirialal võis olla üks mõjutajaid. Nimelt oli Theodor Kaljo onu Leonhard Kaljo saanud teenete eest Vabadussõjas endale Põide kihelkonna Reina mõisa südame, koha, mille juurest kulgeb häälikuerinevuse piir. Seda kohta oli hea kasutada murdeuurimise baaslaagrina³.

Häälikulise vahepiiri kindlakstegemiseks tegi Kaljo kuue nädala vältel välitöid, käies 1928. aasta suvel kõikides piirialale jäävates külates. Kokku küsitles ta 64 külas 218 peret. Häälikupildi jälgimise meetodilisest küljest pani ta tähele õ-hääliku ja sellest edasi arenenud teisendite esinemist kõnes. Kuna mõnel juhul oli tarvilik kuulda sõnade korduvat hääldamist ning õ ja selle variantide esinemist teatud häälikuühendeis, siis tarvitas ta ka esemelist meetodit (esemete nimetuste küsitlemist). Eelmistele lisaks on ta tarviduse korral lasknud ka õ-häälikut eraldi hääldada. Piiri jälgimisel pidas uurija silmas nii kohalikke kui ka sisseerännanud elanikke. Suurem osa tööst kujutabki häälduse iseloomustamist külade kaupa, lisatud on rahvastiku liikumise detaile. Töö järelsõnas on Kaljo osutanud hääliku määramise raskusele. Ta märgib, et vahepiiri määramist raskendas häälikute väga

² 16.–21. veebruaril 1919 Muhu- ja Saaremaal toimunud Eesti Vabariigi vastane mäss.

³ Leonhard Kaljo poeg on geoloog akadeemik Dimitri Kaljo, keda siinkohal tänan perekonnaloos tutvustamise eest.

suur varieeruvus, mille juures sai selgust alles siis, kui ta oli eraldanud ülemineku- ja segaala ning omandanud kogemusi õ-häälikute teisendite kohta. Seejuures oli vaja tähele panna häälikunaabrust, välteid ja lause rõhuolusid. Nendele keerukatele asjaoludele Saaremaa õ hääldamisel viitab ka Parbus (1967). õ piiri määramise komplitseerituse kirjeldamiseks toob Kaljo välja veel asjaolu, et varasematel suvedel on piiri proovinud selgitada mõned kaasüliõpilased. Paaripäevase kohalviibimise järel on nad sellest aga töö keerukuse tõttu loobunud. Enda kiituseks lõpetab ta töö lausega: „Ainult üksikasjaline jälgimine on võimaldanud eraldada ülemineku- ja segaala ning tõmmata õ ja õ hääliku vahepiiri.“ (Kaljo 1928b)

4. Magistritöö esitamine

Kaljo esitas 1928. aastal magistritöö „õ- ja õ-hääliku vahepiir Saaremaal“ (1928b)⁴. Samal aastal oli ta selleteemalise artikli avaldanud ka ajakirjas Eesti Keel (Kaljo 1928a, vt joonis 2). Siinkohal tunduks, et juba avaldatud tööga oleks võinud magistrikraadi kinnitamine minna libedalt, kuid nii see siiski polnud. Magistritöö kaitsmise saagast annavad hea ülevaate Kaljo üliõpilastoimikus säilinud retsensioonid (EAA.2100.1.4235). Töö üheks retsensendiks olnud Julius Mägiste (retsensioon kirjutatud 1929. aasta jaanuaris) sedastas: „Häälikugeograafia asemel on allakirjutanu arvates autori sulest tulnud rännaku maržruudikirjeldus+mõningaid mitte just eriti õnnestunud keeleteadusliku väärtusega ja vähese tõestusmaterjaliga varustet ajalooarutlusi. Autor ütleb oma ainekogumiseks tarvitatud olevat 2 kuud igatahes on õige märgatav osa sellest kulunud puhtaks rändamiseks, vaid osa keelelisiks tähelepanekuiks. Viimaste kirjanek kõnesolevaks 70-leheküljeliseks hõredarealiseks tööks pole küll aega nõudnud üle paari nädala. Ei tööle läind ajakulu ega selle tulemused allakirjutanu arvates pole niivõrt ulatuslikud, et käesoleva töö põhjal võiks autorile anda magistrikraadi. Filosoofiateaduskonna õppekavad vähemalt eeldavad magistrikraadi saavutamiseks väärtuslikumat kirjutist.“

⁴ Käsikirjalise töö on transkribeeritud Muhu genealoog ja kodu-uurija Ülo Rehepapp 2014. aastal ja see on Internetis kättesaadav: <http://ylo.rehepapp.com/Saaremaa/Murdepiir/Saaremaa%20murdepiir.html> (03.10.2017).

133

Sepp, kes polnud ikkagi paljuskki nõus Kaljo seletustega, aga konstateeris oma vastuskirja lõpus: „Lõppeks jääb minule järele, nagu ma seda juba ennegi tegin, konstanteerida, et autor üldiselt oma ülesandega rahuldavalt on toime saanud ja et minu märkused tema töö ajaloolise osa kohta on peamiselt sellest tingitud olnud, et autor pole küllalt täpne“. Seega esitati magistritööle kaks hinnangut, millest Mägiste oma oli negatiivne ja Sepa oma rahuldav, sellest aga magistrikraadiks ei piisanud.

1933. aastal esitas Theodor Kaljo oma töö uuesti kaitsmisele. Seekord oli uue retsensendina kaasatud Albert Saareste (retsensioon kirjutatud 31. mail 1933), kes pidi seda tööd esimeseks katseks Eestis määrata mõne hääliku vahepiir. Töö suureks puuduseks pidas ta asjaolu, et tööle polnud lisatud täpsemat meetodikat selle kohta, mida inimestelt küsiti ja kuidas seda tõlgendati. Nagu eespool selgus, kasutas Kaljo erinevaid meetodeid õ-hääliku hääldamisest arusaamiseks, kuid seda suhteliselt süsteemilt. Samuti oodanuks Saareste õ-hääliku kohapealste hääldusvariantide foneetilise külje täpsemat selgitust. Töö nõrkuseks pidas Saareste veel definitsioonide ja väljenduste ebamäärasust ja ka puhtkeelelisi eksimusi. Kokkuvõtvalt sedastas Saareste: „Omas olulises osas on see töö aga siiski meie praeguste murrete tundmisele niivõrra tähtis, et seda kahtlemata võib hinnata vähemalt rahuldavaks, eriti arvestades töö sisseandmise ajal maksvaid nõudeid“. 1934. aasta märtsis on Julius Mägiste täiendanud oma eelmainitud retsensiooni märkusega, et magistritööst on kõrvaldatud kõige olulisemad puudused: „nii et pean teda magistritööna rahuldavaks“. Kusagilt küll ei selgu, millised olid magistritöö täiendused ja parandused. Samuti on huvitav märkida, et Saareste ja Mägiste retsensiooni vahe on peaaegu aasta. Siiski oli 1934. aasta kevadeks olemas kaks positiivset retsensiooni ja Theodor Kaljo võis Tartu Ülikooli lõpetada magistrikraadiga. 27. aprillil 1934 kinnitas ülikooli valitsus filosoofiateaduskonna otsuse anda Theodor Kaljole magistrikraad. Sellekohane diplom väljastati 31. mail 1934. Seega kulus Kaljol magistrikraadi saamiseks ligi kuus aastat.

Kriitikarohke magistritöö ilmselt ei jättnud võimalusi jätkata töökäiku akadeemilises maailmas ja Theodor Kaljo valis õpetajaameti. 1935. aastal läbis ta ülikooli juures töötanud kesk- ja kutsekooliõpetajate kutseeksami komisjoni poolt korraldatud kursused ja sai õpetaja kutsetunnistuse tööga „Eesti keele õpetuse käsitlemisest tööstuskoolis“ (EAA.2100.5.491). Ta asus elama Paidesse, kus töötas kooliõpetajana (vt joonis 3). Theodor

Joonis 3. Theodor Kaljo õpilaste keskel Paide ühisgümnaasiumis (EFA.208.3-6877)

Kaljo hukkus 11. augustil 1941 Paides punavägede juhuslikus õhurünakus (Tegelman 2004).

5. Kokkuvõte

Juhan Peeglil (1997) on ilmunud ajakirjas Akadeemia üks väga sümpaatse pealkirjaga artikkel – „Minu ema keel“. Pegli ema oli pärit just Reina külast Tūrna talust ja õ-d ei kõnelenud. Samas Pegli isa oli pärit Muhust ja valdas õ-d, andes selle oskuse edasi ka oma lastele. Reina küla ongi Kaljol märgitud segaalal paiknevas. Ka Juhan Pegel (1997: 453) on teinud ettepaneku õ-hääliku vahepiiri markeerimiseks maastikul: „Olen naljatamisi öelnud, et see (õ ja ö piir) läheb läbi minu sünnitalu karjamaa (nii see peaaegu et ongi!) ja see piir tuleks korralikult maastikul ära tähistada ... Võiks teha piirikomisjonid, pidada läbirääkimisi, seada sisse vastavad keeleviisid ..“ Just Reina küla ja mõisakoht (jääb sadakond meetrit tänasest suurest maanteest eemale) oleks sobiv koht markeerimaks häälikulist vahepiiri. Just sealt said alguse Theodor Kaljo murderännakud.

Ilmselt põhjustaks märgistus koos vastava selgitusega elevust nii eestlaste kui ka turistide hulgas. Eriliselt muidugi soomlaste hulgas, kelle keeles teatavasti õ-häälik puudub. Siinkohal väärib mainimist, et eestlaste ja soomlaste õ-hääliku hääldamist uurides on jõutud ka teadusmaailma ühte tähtsamasse ajakirja – ajakirja *Nature* (Näätänen jt 1997). Ja lõpetuseks: president Arnold Rüütel, kes pärineb häälikulise piiriala lähedasest, aga selgelt õ-alale jäävast Pahavalla külast (märgitud ka Kaljo kaardil), annab oma kõnega selgelt märku, et Põide kihelkonna idaosa inimesed kõnelevad õ-d samamoodi nagu mandriinimesed.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1923.** Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. (= Keelise uuenduse kirjastik nr 41.) Kures-[s]aare: Saaremaa Kultuurkapital.
- Ariste, Paul 1939.** Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ariste, Paul 1947.** Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Eesti teedeatlas 1:100 000.** 2017. 20. trükk. Toim. Merle Annov, Kadri Kurrel, Kristel Kutsar, Kertu Uiho, Leida Lepik. Tartu: Regio.
- Grünthal, Villem 1910.** Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1, 27–31; 7, 277–288; 10, 418–424.
- Grünthal, Villem 1911.** Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus 2, 61–65.
- Hörschmann, Constantin 1903.** Studien zum Lautwandel des „ö“ im Estnischen. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1902, 37–49.
- Jõgever, Jaan 1909.** Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani kihelkonna keelemurdes. – Eesti Kirjandus 10, 390–395.
- Jõgewer, J[aan] 1921.** Uurimisreisilt Saaremaale suvel 1920. Kõne Eesti Kirjanduse Seltsis. – Eesti Kirjandus 1, 11–18.
- Kaljo, Theodor 1928a.** õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal. – Eesti Keel 7/8, 113–118.
- Kaljo, Theodor 1928b.** õ- ja õ-hääliku vahepiir Saaremaal. Laudaturitöö. Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv. <http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita.php?t=kasikiri&id=1419>.
- Kask, Arnold 1932.** Mõni sõna õ-tähe tarvituselevõttust. – Eesti Keel 4, 115–119.
- Kask, Arnold 1976.** Kuidas tuli õ-täht eesti keelde. – Keel, mida me uurime. Koost. Mart Mäger. Tallinn, 177–180.

- Kingisepp, Valve-Liivi 2016.** *õ-tähe teest meie kirjakeelde.* – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 281–292. <http://dx.doi.org/10.3176/esa62.12>.
- Must, Mari 2002.** Armas eesti emakeel. – *Oma Keel* 2, 5–10.
- Niit, Ellen 2004.** Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim. Helena Sulkala, Heli laanekask. (= Lähivertailuja 15.) Oulu, 50–61.
- Näätänen jt 1997** = Risto Näätänen, Anne Lehtokoski, Mietta Lennes, Marie Cheour, Minna Huotilainen, Antti Iivonen, Martti Vainio, Paavo Alku, Risto J. Ilmoniemä, Aavo Luuk, Jüri Allik, Janne Sinkkonen, Kimmo Alho. Language-specific phoneme representations revealed by electric and magnetic brain responses. – *Nature* 385, 432–434.
- Parbus, Ülo 1967.** Mitu õ-d on saarte murdes? – *Keel ja Kirjandus* 7, 419–420.
- Peegel, Juhan 1997.** Minu ema keel. Jutujada ühe murraku üle ja ümber. – *Akadeemia* 3, 451–475.
- Tegelmann, Arnika 2004.** Kõige õnnetuma lennu lugu. – *Järva Teataja* 27. XI. <http://jarvateataja.postimees.ee/2059931/koige-onnetuma-lennu-lugu>.
- Teras, Pire 2003.** Lõunaeesti vokaalisüsteem. Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. (= *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 11.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Arhiivimaterjalid

- EAA.2100.1.4235. Theodor Kaljo (matrikli nr 4236).
- EAA.2100.5.491. Theodor Kaljo. Eesti keele õpetuse käsitlemisest tööstuskoolis.
- EFA.208.3-6877. Theodor Kaljo õpilaste keskel Paide ühisgümnaasiumis.
- ERA.2124.3.765: 7–8. Theodor Kaljo. Vabadussõjast osavõtnud Saaremaa gümnaasiumiõpilaste nimekiri.

Theodor Kaljo and the boundary of the vowel *õ* on the island of Saaremaa

TAAVI PAE

The Estonian phoneme that has received the most attention in spoken language as well as among researchers is the vowel *õ*. It is remarkable both phonetically and in the shape of the written letter. The letter *õ* exists in only a few of the world's languages and does not denote the same phoneme in languages other than Estonian. The vowel *õ* is absent in most of the languages of the neighbouring countries of Estonia.

The appearance of the letter *õ* in Estonian has been studied in many publications. The primary introduction of *õ* largely owes to the early 19th-century activity of Otto Wilhelm Masing, a pastor and Estophile. Prior to this, written Estonian was based on the rules of German orthography, which were not sufficiently expressive.

The vowel *õ* has not been uniformly pronounced all around the Estonian dialect area. The most prominent difference occurs on the island of Saaremaa. This article reviews Theodor Kaljo's master's dissertation on the boundary between the vowels *õ* and *ö* in eastern Saaremaa (published in 1928). The article also gives an overview of the earlier vague knowledge of this boundary and also surveys Kaljo's struggles in defending his dissertation (finally accepted in 1934). The data used for this article derives mainly from the records on Theodor Kaljo as a student archived in the National Archives of Estonia.

Keywords: dialectology, Theodor Kaljo, Saaremaa Island, the border between *õ* and *ö*

Taavi Pae
ökoloogia ja maateaduste instituut
Tartu Ülikool
Vanemuise 46
51014 Tartu
pae@ut.ee

VÕÕRSÕNADE KUJU FIKSEERUMISE PÕHIJOONI EESTI KEELES 1918–2018¹

TIINA PAET

Annotatsioon. Artikkel annab lühiülevaate eesti kirjakeeles viimase saja aasta jooksul tarvitatud võõrsõnade kju fikseerumise põhijoontest. Analüüs põhineb 1918. aastal ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus“ ja „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2018“ esitatud võõrsõnade kju võrdlusel, hõlmates need 365 sõna, mille häälikkuju on muutunud, mis on asendunud uue tüvega või kasutuselt kadunud. Süмптоomaatilisemaid ja ilmekamaid näiteid kommenteeritakse lähemalt. Artiklis vaadeldakse võõrsõnade fikseerumist tänapäeval kujul, püüdes selgitada, mis on mõjutanud nende adapteerimist eesti keelde. Peamiselt on vaatluse all sõnavormide häälikkuju muutumine pikemaks või lühemaks, lähte- või vahenduskeele elementide kadumine (nt *ismus*-lõpu lühenemine ja *us*-lõpu kadu), järgsilbi vokaali lühenemine, *i* ja *ü* vaheldumine (kreeka algupära sõnades), verbi- ja adjektiiviliidete muutused; samuti vaadeldakse mõningaid nihkeid semantikas ning arutletakse tarvitusest kadunud tüvede üle. Eesti võõrtüvede kju fikseerumisel on olnud peamised mõjutegurid lähtekeel, laenu kju lähte- ja vahenduskeeles, olulist rolli on mänginud ka keelekorraldus. Eesti keel on kõige ulatuslikumalt olnud kontaktis saksa ja vene keelega, suurem osa vaadeldavast tüvevarast on jõudnud eesti keelde saksa keele kaudu. Peamine hulk eesti kirjakeele sõnu fikseerus tänapäeval kujul 1925. aastaks, mil ilmus „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ I köide.

Võtmesõnad: keele ajalugu, ajalooline leksikograafia, keelekontaktid, keelekorraldus, võõrsõnad

1. Sissejuhatuseks

Aastal 2018 täitub sada aastat esimese eestikeelse õigekeelsussõnaraamatu ilmunisest, seega on sobilik meenutada sajanditagust õigekirjutusnormi ja tutvustada tänapäevase õigekeelsussõnaraamatu traditsiooni algatajat ja

¹ Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise toel.

eelkäijat. On igati sümboolne, et õigekeelsussõnaraamatu sünd ulatub Eesti Vabariigiga samasse aastasse, mil ilmus „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ (EKÕS). See sisaldab umbes 20 000 märksõna, neist ligikaudu 10% võõrsõnu, selleks ajaks polnud eesti keeles tarvitataivate võõrsõnade kogu eraldi veel ilmunud².

Võõrsõnade kuju fikseerumise uurimine on vajalik mitmel põhjusel. Otsene vajadus ja huvi uurida võõrsõnade kuju fikseerumist eesti keeles tekkis võõrsõnade andmebaasi toimetamisel ja täiendamisel ning „Võõrsõnade leksikoni“ (VL) 8. trüki (2012) ettevalmistamisel³. Küsimusi on tekitanud eesti sõnastikes fikseeritud võõrsõnade kuju mõningad erinevused. Nt *guanaako* VLis, *guanako* „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2018“ (ÕS 2018) ja *guanaako*, *guanako* „Eesti keele sõnaraamatus“⁴ (EKS 2018); *livr* VLis, *liivr* ÕS 2018s⁵ ja *liivr*, *livr* EKS 2018s. „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ (EKSS) on üksnes *guanako* ja *livr*. Ka igapäevatoos tuleb vastu võtta võõrsõnadega seotud otsuseid. Nimelt antakse koos ÕS 2018ga uuesti välja ka EKÕS ning koostatakse veebiliides, mis võimaldab linkimise teel (EKÕSi ja ÕS 2018 märksõnade vahel) jälgida, kuidas eesti sõnavara on muutunud, kui palju sõnatüvesid on üle tulnud 2018. a ÕSi (ehk kui palju keeleainest on sõnaraamatute seisukohalt säilitanud saja aastaga aktuaalsuse) ning kui palju ja mismoodi on morfoloogia muutunud. Selle liidese loomise käigus on samuti tekkinud palju lahendust vajavaid küsimusi.

Siinse artikli eesmärk on esitada mõningaid eeskätt eesti kirjakeeles tarvitataivate võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni viimase saja aasta jooksul. Artiklis selgitatakse, millised on võõrsõnade eesti keelega kohandamise seaduspärasused ning millest need olenevad.

Artikkel on üles ehitatud järgmiselt. Pärast sissejuhatust on antud lühülevaade EKÕSist ja eesti keele kontaktidest teiste keeltega ning teoreetilisi vaatepunkte võõrsõnade fikseerumist mõjutavate tegurite kohta. Seejärel tutvustatakse uurimuse materjali ja meetodit. Artikli põhiosas keskendutakse eesti võõrpäritolu sõnavaras toimunud muutuste analüüsile. Peamiselt on vaatluse all võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooned eesti

² Herbert Haljaspõllu „Võõrsõnade leksikon“ ilmus 1930.–1931.

³ Võõrsõnade leksikoni veebiversiooni täiendatakse pidevalt.

⁴ „Eesti keele sõnaraamat“ on „Eesti keele seletava sõnaraamatu“ 2018. a valmiv parandatud ja muudetud üheköiteline uusversioon.

⁵ Seisuga 10.04.2018.

kirjakeeles viimase saja aasta jooksul, neist olulisemad on sõnavormide häälikkuju muutumine pikemaks või lühemaks, lähte- või vahenduskeele elementide kadumine (nt *ismus*-lõpu lühenemine ja *us*-lõpu kadu), järgsilbi vokaali lühenemine, *i* ja *ü* vaheldumine (kreeka algupära sõnades) ning verbi- ja adjektiiviliidete muutused.

Artiklis on esitatud sõnad, mille kuju erineb praegusaegsest või mis puuduvad ÕS 2018st, lähema vaatluse alla on võetud ilmekamad näited muutuste kohta.

2. EKÕS ja selle saamisluhu

Tiiu Erelt (2007) on osutanud, et EKÕSi eellugu ulatub juba tsaariaega. 1905. aastal Tsaari-Venemaal toimunud revolutsiooni järel tekkisid senisest soodsamad ühiskondlik-poliitilised olud. 1906 loodud Eestimaa Rahvahariduse Seltsis ja 1907 loodud Eesti Kirjanduse Seltsis hakati arutama keeleküsimusi ning korraldati 1908–1911 neli keelekonverentsi, mille eesmärk oli kirjakeele ühtlustamine ja ühtsete õigekeelsuspõhimõtete väljatöötamine. Sõnaraamatu põhimõtteid hakati välja töötama 1910.

2007. aastal välja antud raamatu „ÕSi lätted. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918“ eessõnas nimetab Tiiu Erelt EKÕSi tähtsuseks kirjakeele ajaloos seda, et see oli „1) tollal veel tugevasti kõikuva kirjakeele tarvituse ühtlustaja; 2) eesti õigekeelsussõnaraamatute teerajaja“ (Erelt 2007: 9).

1918. aastal ilmunud tänapäevaste õigekeelsussõnaraamatute eelkäija „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ esitab 149 leheküljel umbes 20 000 märksõna. Märksõnaartiklid on koostatud pesasüsteemis, ühte pesa kuuluvad etümoloogiliselt ja/või tähenduselt seotud sõnad, nt on ühes pesas sõnad *gümnaasium* ja *gümnaastika* ning *revolutsioon* ja *revolver*. Antud on käänamine ja pööramine, enamikul juhtudel on püstkriipsuga eraldatud sõnade lõpuosad (nt *absolutis|mus*), mille käänamise leiab sõnastiku eesosas olevast muutmisinfast. Osal märksõnadel on muutmine märgitud sõna järel muutelõppudena, nt *hirurg*, *-i*, *-i*, *-ide*, *-isid* ja *-e*. Vähesel määral on antud tähendusi, on ka kasutusnäiteid. Selle väljaande keelekorralduslik aspekt väljendub tähelepanu juhtimises ebasoovitavatele märksõnakujudele (esitatud nurksulgudes) ja paremate kujude soovitamises (*vaata*-viitega), nt [*herra*] w. *härä*.

EKÕSi ilmumise ajaks oli eesti sõnastikest ilmunud Ferdinand Johann Wiedemanni „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ (Wied, esmatrükk 1869). 1893. aastal ilmunud Jakob Hurda toimetatud 2., täiendatud trükk paistab olevat olnud EKÕSile märksõnastiku koostamisel ja paljuski ka märksõnade häälikkuju vormistamisel oluliseks eeskujuks ja allikaks. Arvata-vasti ei kogunud Wiedemann võõrsõnu üksnes tegelikust keelekasutusest, vaid mugandas neid ka ise peamiselt saksa keelest, aga ka muudest keeltest. Näiteks on Wied-s esitatud saksa keele eeskujul lühikeste häälikutega (ilma pikkusmärkideta) sõna *filologia* (EKÕSis on see vorm juba tänapäevasel kujul *filoloogia*), prantsuse keelest lähtub mugand *tiksjonär* (sks vasteks *Wörterbuch*) 'sõnaraamat'.

Teine EKÕSi eeskuju on olnud üsna ilmselt saksa sõnaraamat, mida tuntakse tänapäeval Dudenina („Duden – Rechtschreibung der deutschen Sprache und der Fremdwörter“), millest oli EKÕSi koostamise ajaks ilmunud 9 trükki (9. trükk ilmus 1915). Selle algne pealkiri oli „Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache“⁶ („Saksa keele täielik ortograafiline sõnaraamat“). EKÕSi kontseptsioon lähtus Dudeni õigekirjutuse-sõnaraamatute normatiivsest traditsioonist. Esialgu Dudeni pealkirjas esinenud sõna *orthographisches* ('ortograafiline') asendati 9. trükis sõnaga *Rechtschreibung* ('õigekirjutus').

Poliitilised olud olid Eestis keerukad nii EKÕSi koostamise alustamise kui ka sõnaraamatu ilmumise ajal. 1918. a veebruaris oli Eesti Vabariik küll välja kuulutatud, ent EKÕSi ilmumise ajal sügisel kestis Eestis Saksa okupatsioon. EKÕS võeti väga hästi vastu ja juba seitsme aasta pärast, 1925 ilmus selle teise, täiendatud ja parandatud trüki esimene köide. Teine trükk ilmus kolmeköitelisena pealkirja all „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ (EÕS; I kd 1925, II kd 1930 ja III kd 1937), olles oluliselt mahukam märksõnade arvu, ent – mis peamine – ka sisuliste muudatuste poolest. Palju võõrsõnu on saanud pärast EKÕSi esmatrüki ilmumist tänapäevase kuju just EÕSis, vrd *terpentiin* (EKÕS) ja *tärpentin* (EÕS). Võib öelda, et just EKÕSi 1. ja 2. trüki vahelisel ajal fikseerus peamine hulk eesti kirjakeele sõnu tänapäevasel kujul.

Eesti Vabariigi algusaastatel arenes kirjakeel iseäranis intensiivselt, arendati terminoloogiat ning võõrsõnu lisandus keelde suurel hulgal ja kiiresti. Kuna elavnesid kontaktid teiste maadega ja puututi kokku asjade ning nähtustega, mida tuli nimetada, täienes keel kultuurilaenudega

⁶ 1902 kinnitas Saksa Bundesrat selle sõnaraamatu ametlikuks kirjakeele normiks.

hoogsalt. Seetõttu on loomulik, et sageli leidsid need tee sõnaraamatutesse põhjalikumalt läbi arutamata ja ühtlustamata kujul.

Aino Jõgi (2014: 35) osutab oma väitekirjas, et paljudes keeltes võib täheldada intensiivset võõrsõnade juurdevoolu just kultuurilise tõusu perioodidel.

Sõnu, mis laenatakse koos uue asja või nähtusega, mida on vaja tähistada ja mille jaoks oma keeles sõna ei ole, nimetataksegi kultuurilaenudeks. Johannes Aavik on selliseid sõnalaene nimetanud haritlas-laenudeks (Aavik 1928–1929: 54). Sven-Erik Soosaar on defineerinud kultuursõnavara kui „sõnavara, millega tähistatakse teatud ajalooetapil materiaalses (esemelises) või vaimses kultuuris aset leidnud muutusi ja uusi mõisteid“ (Soosaar 2017: 11). Kultuurilaenud näitavad ilmekalt, mis laadi kontaktid eesti keelel teiste keelte ja rahvastega olid. Tuvastades nende eesti keelde ilmumise aja, saame leida seoseid nendega seotud eluvaldkonna arenguga.

3. Eesti keele kontaktid teiste keeltega

Nagu on toonitanud mitmed keelekontaktide uurijad, toimuvad keelekontaktid pidevalt ning kõikjal; ükski keel ei saa areneda isolatsioonis, mistõttu on keelekontakt pigem norm kui erand (vt nt Thomason 2001: 6–10). Leksikaalne laenamine on keelekontaktide hea näide ja nende otsene loogiline tulemus. Einar Haugeni järgi on laenamine ühes keeles leitud mudelite reprodutseerimine teises keeles (Haugen 1950: 212).

Eesti keel on aastasadu olnud eri keelte mõjualas ja saanud mõjutusi ladina, kreeka, itaalia, rootsi, saksa, vene, inglise jpt keeltest. Oluline on siinjuures, et otsekontakte on olnud saksa ja vene keelega, lühikest aega ka inglise keelega, enamik võõrsõnu on eesti keelde tulnud läbi saksa või vene keele filtri. Seetõttu on huvitav jälgida võõrsõnade keelde tuleku ja ühiskondlik-poliitiliste olude seost ning eri tähendusväljade sõnade kuju fikseerumist. On osutatud, et leksikaalne laenamine oleneb keelekontakti iseloomust ja et keel laenab enamasti mingis mõttes prestiižsemast, mingis eluvaldkonnas teatud aspektis kõrgema staatusega keelest (Nortier 2011). Tiiu Erelt on toonud sellekohaseid näiteid valdkondade kaupa: „Näiteks tekkis XIII–XV sajandil Veneetsias kaubanduse arenedes suletud kontosüsteemiga raamatupidamine, ühtlasi sai itaalia keel sel alal juhtpositsiooni ja andis teistele keeltele laenuks *konto*, *bilansi* jmt selle ala sõnad. XVI–XVII sajandi Prantsusmaa juhtiva osaga sõjanduses kaasnes

ka prantsuse keele liidersus. Eesti keeldegi on sealt ulatunud sõnad *avant-gard*, *artilleria*, *lafett*, *mortiir*, aastmete nimetused *leitnant*, *seersant* jmt. Suure koloniaalimpeeriumi keelena oli prantsuse keel XIX sajandil laialdaselt kasutusel ja liiderkeel ka diplomaatias. Meresõidu oskussõnavara liiderkeelteks olid juhtivate mereriikide – Inglismaa ja Madalmaade – rahvuskeeled. XIX sajandil olid füüsikas, matemaatikas, psühholoogias ja masinatehnikas esirinnas saksa keelt kasutavad riigid ning see määras saksa keele mõju teiste keelte oskussõnavarale.“ (Erelt 2007: 313)

Niisiis – rahva ajalool ja sõnade laenamisel selle rahva keelde on seos. Seetõttu on oluline vaadelda, millistes ajaloolistes oludes mingi sõna on keelde tulnud. (LWL: 1)

EKÕSi koostamise ajaks oli eesti keelel olnud poliitiliste olude sunnil otsekontakt peamiselt saksa ja vene keelega, teiste keelte sõnad tulid valdavalt saksa ja vene keele kaudu. Enne 1880. aastate algust laenatud sõnad pärinevad saksa keelest või on saksa keel olnud vahenduskeel. Vene keele vahendusel tulid eesti keelde võõrsõnad venestamisaja algusest 1880 kuni aastani 1920, kui vene keel kaotas oma positsiooni Eesti alal poliitiliste olude muutumise tõttu. XIX sajandi lõpuks oli haridus muudetud eesti-ja saksakeelsest venekeelseks, see hõlmas kogu kooliharidust algkoolist ülikoolini. Hulk eesti õpetajaid oli vallandatud ja vene keel muudetud asjaajamiskeeleks. Venestusaja alguseks oli saksa keele mõju eesti keelele võimas. XX sajandi algusaastatel tuli kasutusele väljend „kolm kohalikku keelt“, mis tähendas eesti, saksa ja vene keelt. Tuleb silmas pidada ka seda, et nii saksa kui ka vene keelega oli suuline otsekontakt.

1920–1940 kasvas otselaenude hulk ja jätkus saksa keele mõju, vene keele osa oli väiksem. Vahetuid kontakte välismaaga, nt Inglismaaga, oli enim aastail 1920–1940. Vahetult inglise keelest tulid nt spordi- ja merendusterminid. 1940. aastail saksa ja inglise keele mõju kadus, side vene keelega tihenes ja sai valdavaks, kestes kuni Eesti taasiseseisvumiseni 1990. aastate algul. 1980ndatel tihenesid kontaktid Soome ja soome keelega.

Leksikaalsest laenamisest keelekontaktide teooria taustal on kirjutanud põgusalt Erich Raiet (1966: 6), Aino Jõgi (2014: 32) ja Peeter Päll (2005: 10).

1920ndate teisel poolel püüdis mõni keelekorraldaja tõrjuda laenamist vene või saksa keelest, teisalt ilmnes tendents, et keelde võeti üle vaid neid prantsuse, ladina ja kreeka keelest lähtuvaid sõnu, mis olid juba laenatud

kas saksa või vene keelde. Aavik leiab, et see pole sugugi õigustatud ja et peaks laenama ka otse lähtekeeltest. Ta soovitab otse laenata nt sõnad *vernaalne* 'kevadine', *puriteet* 'puhtus' ja *nivaalne* 'lumine'. (Aavik 1928–1929: 62)

4. Võõrsõnade kuju fikseerumist mõjutavad tegurid

Laenu kuju oleneb sõna lähtekujust lähtekeeles, lähtekeelee süsteemist ja/või vahenduskeelest ning laenamissituatsioonist (lähtekeelee all mõistetakse kaugeimat kindlakstehtavat etümoloogilist allikat, vahenduskeeles mõistetakse keelt, millest laen vahetult pärineb)⁷. Mõni sõna võib olla laenatud esmalt ühest keelest ja seejärel teisest keelest uuesti, n-ö keelte konkurents võib põhjustada vormilist kirevust. Rogier Blokland nendib, et sadade, isegi tuhandete sõnade kohta pole võimalik öelda, kas need on eesti keelde tulnud vene või saksa keele kaudu (Blokland 2009: 14–15).

Samas on osutatud (nt Haspelmath 2008), et eri valdkondade laenud (nt kultuurilaenud) käituvad (muganevad) keeles isemoodi. Eri valdkondade laenude erinevast kohtlemisest on rääkinud ka Johannes Aavik. Ta on leidnud, et on mõisteid ja asju, mille puhul „ebaestiline kõla on isegi kohasem“ kui omasõnaga nimetamine, ja on teisi, mille tähistamiseks on tingimata vaja omasõna. Esimeste hulka kuuluvad sööginimetused, tööriistad, ainelise kultuuri esemed ja masinad, nt *šnitsel*, *karbonaad*, *šleif*, *korsett*, *taburett*. Ka pidustuste, seltskonnamängude, tantsude, kunstivoolude ning üldse igasuguste erialade oskussõnade võõrakõlalisus polevat häiriv. Üldmõisted, nähtused, tegevused, omadused, abstraktnimisõnad, omadussõnad ja verbid, mis ei ole seotud konkreetse valdkonnaga, peaksid aga Aaviku järgi vastupidi olema „võimalikult eestikõlalised“. Nõnda

⁷ Sõnastikud esitavad etümoloogilist infot erinevalt. „Võõrsõnade leksikonis“ on üldjuhul etümoloogilises infos esitatud keel, milles sõna selles tähenduses ja eesti vastele lähedasel häälikulisel kujul esimesena esines; kaugema päritolu näitamise korral on osa keeli (milles tähenduslikud või häälikulised muutused pole olnud nii suured) laenamiste reast välja jäetud. Euroopa keeltes levinud rahvusvaheliste sõnade puhul, mis on moodustatud peamiselt vanakreeka ja ladina tüvede põhjal, ei ole toodud keelt, milles sõna nüüdisaegses tähenduses esimesena esines, vaid on otse viidatud lähtekeeletele, välja arvatud juhul, kui sõna esinemine viitab peamiselt mingile kitsamale kultuuriareale. Siinses artiklis on kasutatud ka „Eesti keele sõnaraamatu“ käsikirja etümoloogilist infot, mis näitab, mis keele kaudu vahetult sõna eesti keelde on tulnud.

tuleks leida „eestikõlalised“ sõnad selliste sõnade asemele nagu *motiiv*, *prätendeerima*, *suggereerima*. (Aavik 1928–1929: 58–59)

Oluline keeleväline mõjutaja laenude mугanemisel on ka keelekorraldus. Eesti keeles ei ole võõrsõnad omatahtsi kodunenud, vaid seda protsessi on tugevalt suunanud ja mõjutanud keelekorraldus. Vahemärkuseksena olgu öeldud, et Eesti rahvusliku keelekorralduse alguseks on peetud 1872. aastat, mil Eesti Kirjameeste Seltsis otsustati selle presidendi Jakob Hurda ettepanekul minna seltsi väljaannetes üle uuele kirjaviisile ja võeti samas vastu mitu kirjakeele ühtlustamise ettepanekut (Erelt 2002: 47). Selgelt keelekorralduslike püüdlustega oli ka, nagu juba eespool öeldud, EKÕS, ent mõistena teadvustus keelekorraldus alles Valter Tauli kirjutistes 1930. aastatel.

Keelekorralduse üks äärmuslikke väljendusi on purism – võõrapärasuste taotluslik ja iga hinna eest vältimine keeles. Võitlus germanismidega algas juba Johann Heinrich Rosenplänterist ja tema Beiträgedest. Rosenplänter kirjutab: „Saksa keelest üksi on nüüd üle 400 sõna eesti keeles tarvitusel, mille seas mitte vähe ei ole neid, mis osalt täiesti ilma vajaduseta .. on tarvitusele võetud. Eesti keele harijate teeneks tuleks lugeda, kui nad need üleliigsed ja saksapärased sõnad jälle keelest kõrvaldavad ja asendavad ehtsate eesti sõnadega“ (Tauli 1938: 130)⁸.

Mõnevõrra üllatavana tundub Wiedemanni kui suure mugandaja puhul seisukoht, et võõrkeeltest laenamine on kasutu, kui emakeeles on olemas kõlblik sõna. (Tauli 1938: 130). Wiedemanni arvates jääb murdesõna eestlasele paremini meelde kui laensõna. Jakob Hurt pidas loomulikuks, et keeled laenavad üksteiselt, ent toonitas, et ei laenataks asjata, ning soovitas kaaluda, kust ja kuidas laenata. (Tauli 1938: 142).

Esimeseks eesti puristikks võib pidada Ado Grenzsteini, kes arvas, et võõrsõnad „teevad kõneleja kõnejooksu apraks ja vähendavad luule võimu“, lisaks pidas ta põhjuseks, miks sõnu mitte laenata, seda, et võõrsõnade tarvitamine nõuab „kõrgemat haridusejärge ja võõraste keelte tundmist“, samuti seda, et võõrsõnu on „raske välja ütelda“ (Tauli 1938: 131). Lubatavaiks peab Grenzstein võõrsõnu, mis on juba keeles tarvitusel; halvad võõrsõnad, mis tuleks omasõnadega asendada, on tema arvates nt *absoluutne*, *ekspedeerima*, *abt*, *aadress*, *advokaat*, *akt*, *aktsia*, *aristokraatia*, *atlas*, *autor*, *eksemplar*, *kompass*, *kliima*. (Tauli *ibid.*)

⁸ Tsiteeritud siin ja edaspidi Valter Tauli teose „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid“ vahendusel.

Kõige suurem purist oli ilmselt Karl August Hermann, kes oli peale uute võõrsõnade laenamise vastu ka juba kodunenud laenudele, nagu sõnale *tükk*, mille asemele ta pakkus *pala*. (Tauli *ibid.*)

5. Materjal ja meetod

EKÕSis on umbes 20 000 märksõna, neist 2054 võib pidada võõrsõnadeks, seega on võõrsõnu pisut üle 10% kogu märksõnastikust⁹. 2018. a ilmuvas ÕSis on toimetaja sõnul 50 700 märksõna. Võõrsõnade protsent ÕS 2018s pole teada ja seda polegi mõtet võrrelda sajanditaguse väljaande omaga, sest sõnastike märksõnavaliku kriteeriumid on erinevad. Praegu on peamine võõrsõnakogu „Võõrsõnade leksikon“, seetõttu puudub ka vajadus vähem levinud võõrsõnu ÕSis kajastada. Tolleaegse võõrsõnavaliku kriteeriumid pole päris täpselt teada, eessõnas öeldakse vaid nii palju: „Ta sisaldab üldiselt enam-vähem tuttavaid ja ainulikuma osa võõrakeelseid sõnu“ (EKÕS: III).

Analüüsi tarbeks on EKÕSi märksõnade hulgast eraldatud 2054 võõrsõna. Siinses artiklis loetakse üldjuhul võõrsõnadeks 2012. a „Võõrsõnade leksikonis“ olevaid sõnu ja nendest saadud tuletisi. Loomulikult on võõrsõna ja laensõna piir ähmane ja paljudes keeltes neid ei eristatagi, kuid eesti keeles on võõrsõnadeks üldiselt peetud keeles mугanemata või osaliselt mугanenud laensõnu, millel on kirjpildis võõraks peetavaid struktuurijooni (tähed *f, š, z, ž*; sõnaalguline *b, d, g*; pearõhk järgsilbil; tavatuid häälikuühendeid; järgsilbi *o*; järgsilbi pikad täishäälikud) (vt ka Paet 2010: 6–7). Nii uurijad Rein Nurkse (1962) kui ka Erich Raiet (1966) nendivad, et võõrpäritolu sõnade liigitamine on problemaatiline.

Nende hulgas on analüüsi võetud sõnad, millel on selged võõrsõna tunnused, ent mida tänapäeva VLis ei leidu, sest on kasutusest kadunud.

Nimetatud sõnadest on koostatud andmebaas¹⁰, mis sisaldab järgmisi andmeid: sõna kirjakuju ja tähendus EKÕSis ning praegune kirjakuju, sõna päritolu, muutuse tüüp.

⁹ 2012. aastal ilmunud „Võõrsõnade leksikoni“ toimetamisel jäeti sellest suur hulk laensõnu välja. Varasemates trükkides oli laensõnu esitatud ilmselt etümoloogia näitamise eesmärgil, ent kuna 2012. aastal ilmus ka „Eesti etümoloogiasõnaraamat“, siis jäeti hulk seal antud laensõnu VLis esitamata.

¹⁰ Tuleb tunnistada, et siiski pole alati selge, kas EKÕSis on tegu võõr- või omasõnaga, nt sõna *wolt*, mille juurde pole tähendust märgitud. Kuna see sõna esineb samas pesas

Neist 2054 võõrsõnast 365 sõna kuju erineb praegusaegsest või puudub märksõna ÕS 2018st. Neist 50 sõnast, mida ÕS 2018 ei esita, leiab u 15 sõna¹¹ VList, 8 sõna on kasutusest kadunud, ülejäänud on tuletised (EKÕS esitab rohkelt tuletisi, mis on ka praegu kasutusel, ent tänapäeva ÕSis pole antud).

Analüüs hõlmab niisiis nende 365 sõna häälikkuju muutumist, sõna asendumist uue tüvega või kadumist. Iseloomulikumaid ja ilmekamaid näiteid kommenteeritakse lähemalt. EKÕSis olevate võõrsõnade kuju võrreldakse praegusaegse (normitud) kujuga.

Analüüsitakse, kas EKÕSis esitatud tüvi esineb tänapäeva kirjakeeles (ÕS 2018s, mõnel juhul ka VLis) ehk kui palju on säilinud tolleaegset võõrtüvevara praeguseni. Lisaks on loendis esitatud mõni EKÕSi võõrsõna, mida VL ega ÕS ei kajasta, nt *hissooria* 'ajalugu', *hissooriline* 'ajalooline', ja mis praeguseks on kasutuselt kadunud ning asendunud omasõnaga. Tuleb märkida, et mitu samatüvelist sõna, nagu *hissoriograaf*, *hissoriograafiline*, *hissorism*, *hissoritsism*, on säilinud ja esinevad ka tänapäeva sõnaraamatutes ning ÕS 2018 käsikirjas.

6. Võõrsõnade kuju fikseerumine

Järgnevalt analüüsitakse peamisi vormimuutusi ja esitatakse mõningaid eeskätt kirjakeeles tarvitataivate võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni viimase saja aasta jooksul. Siinse piiratud mahu tõttu ei ole käsitus kaugeutki ammendav. Pearõhk on sajanditaguse õigekirjanormi tutvustusel. Loendites on esitatud märksõnad, mille kuju erineb praegusaegsest või mis puuduvad ÕS 2018st, lähema vaatluse alla on võetud ilmekamad ja iseloomulikumat näited muutuste kohta.

koos sõnadega *woldikene* ja *woltima*, siis võiks arvata, et tegu ei ole võõrsõnaga ja et mõeldud on riidekurdu. EÕS aga esitab märksõna *volt* juba kolme homonüümina: 1. (riide)kurru; 2. elektripinge ühiku ja 3. pööraku tähenduses. Praegusel juhul on *wolt* jäetud analüüsist välja.

¹¹ Nt *galwanismus*, *individuealiteet*, *kaweerima*, *kontorist*, *kontramark*, *marmoreerima*, *mimeograaf*, *perkowets*, *protohierei*, *wikareerima*, *püroksüliin*, *rentei*, *solotnik*, *strasnik*, *student*.

6.1. Substantiiviliited *-ismus* ja *-us*

Õieti on tegu kreeka sufiksiga *ος*, nagu osutab Erich Raiet (1966: 51). Otsuse asendada lõpp *-ismus* lõpuga *-ism* tegi Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond Elmar Muugi ettepanekul aastal 1926, kaheksa aastat pärast EKÕSi esimese trüki ilmumist. 1926. aastal kirjutas Elmar Muuk Johannes Voldemar Veski 1925. a ilmunud EÕSi I osa kohta: „... mitmedki unustusse vaibuvad, vananevad keelekujud oleks võidud rahulikult teosest välja jätta (näit. *fanatismus* pro *fanatism*, üldse *-ismus* võõrsõnus).“ (Muuk 1926: 60)

Lõpu *-ismus* kaotamine oli üks kõige rohkem poleemikat tekitanud küsimusi, ilmselt ka seetõttu, et ei vene ega prantsuse keeles sellist tolleks ajaks arhaismina mõjuvat lõppu ei esinenud. 1918. aastal esines EKÕSis lõpp *-ismus* veel täieõiguslikult järgmistes märksõnades.

absolutismus, ateismus, baptismus, barbarismus, bürokratismus, despotismus, dilettantismus, dogmatismus, dualismus, egoismus, fanatismus, formalismus, galwanismus, germanismus, humanismus, hüpnootismus, individualismus, kommunismus, künismus, liberalismus, magnetismus, materialismus, mehanismus, militarismus, monoteismus, naturalismus, neologismus, nihilismus, organismus, panteismus, parallelismus, patriotismus, pessimismus, pleonasmus, purismus, ratsionalismus, realismus, reumatismus, romantismus, sentimentalismus, separatismus, skeptitsismus, sofismus, sotsialismus, šovinismus, tsünismus 'künism', wandalismus

-ismus püsis ka veel 1925. a ilmunud EÕSis (lõpp *-us* küll nurksulgudes kui ebasoovitav), 1933. a ilmunud „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus“ (VÕS) on kõik *ismus*-sõnad asendatud *ism*-sõnadega.

Lõpp *-us* esineb valdavalt isikut tähistavate sõnade rühmas. Ka *-us* lähtub kreeka sufiksist *ος* ja *us*-lõpulised sõnad tulid eesti keelde peamiselt saksa vahendusel. Lühema kuju fikseerimine tuli päevakorda ilmselt seetõttu, et saksa keele mõju hakkas vaibuma ja vene keele mõju kasvas, ent eeskuju võidi võtta ka teistest Euroopa keeltest, nagu prantsuse keelest. Ettepaneku *us*-lõpust loobuda oli Aavik teinud õigupoolest juba varem, 1912. a paiku (Aavik 1912: 471). 1918. a ilmunud EKÕSis on fikseeritud järgmised *us*-lõpulised märksõnad.

akadeemikus, anatoomikus, batsillus, dogmaatikus, draamatikus, eetikus, fanaatikus, füüsikus, hümnus, klassikus, koomikus, kriitikus, lüürikus, matemaatikus, mehaanikus, metoodikus, muusikus, notaarius, optikus,

*poliitikus, politehnikus*¹² 'polütechnik', *praktikus, romantikus, sarkasmus, satiirikus, sinfoonikus* 'sümfoonik', *skeptikus, statistikus, tehnikus, teoreetik*, *traagikus, tüüpus* 'tüüp'

EÕSis on paljud märksõnad (sh isikut tähistavad) esitatud ilma *us*-lõputa (ühel juhul asendatud *um*-iga): *anatoomikum, akadeemik, batsill* ehk *batsillus* (siin on paralleelselt ka vana, *us*-lõpuline vorm), *dogmaatik* (*us*-lõpp on ebasoovitavaks märgitud *ismus*-sõnas *dogmatism[us]*), *dramaatik, eetik, fanaatik* (aga *fanatism[us]*), *füüsik, hümnus* = *hümn*, *klassik, koomik, kriitik* (aga *krititsism[us]*), *lüürik* (aga *lürism[us]*), *politik, romantik* (aga *romantism[us]*).

Lõpp *-ismus* säilis niisiis kauem kui *-us*, mis kadus 1925. aastaks. Ladinalõpuline paralleelvorm on EÕSis antud ainult märksõnadel *batsill* ehk *batsillus* ja *hümnus* = *hümn* (millegipärast on need erinevalt vormistatud). 1933. a „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus“ (VÕS) on *us*-lõpust ka nendes sõnades loobutud. Rohkem on säilinud kahesilbilistes sõnades *us*-lõppu: *aktus, kaasus* jne.

6.2. Verbi- ja adjektiiviliited

eerima-lõpulised verbid esinevad EKÕSis mõnel juhul paralleelselt lühikeste *ima*-otsetuletistega, mõnel juhul aga on esitatud lühikesed vormid, mille asemel tänapäeval on kasutusel ainult pikad *eerima*-vormid¹³.

reaalima (ÕS 2018 *realiseerima*)¹⁴, *süsteemima* (*süsteematiseerima*), *taksima* (*takseerima*), *telefonima* (*telefoneerima*), *telegraafima* (*telegrafeerima*), *wikaarima* (*vikareerima*)¹⁵

Ülejäänud verbivormide asemel on praeguseks kasutusel otsetuletised.

analüseerima (*analüüsima*), *kontroleerima* (*kontrollima*), *protokolleerima* (*protokollima*), *treneerima* (*treenima*)

¹² EÕSis kujul *polütechnik* (sks *Polytechniker*); praeguseks kasutusest kadunud sõna oli kasutusel veel 1960. aastatel.

¹³ Tänapäeval soosib keelekorraldus pigem lühemate vormide kasutust, nt *skannima* pro *skaneerima*. Omaette uurimisteema on, kui võrd tegelik kasutus seda soovitusi arvestab.

¹⁴ Sulgudes on ÕS 2018s esinev kuju.

¹⁵ ÕS 2018st puudub, esineb VLis.

Oma- ja võõrliidete vahetuse kirjeldades on Sirje Mäearu nentinud, et „spontaanne keeletarvitus näib eelistavat keerulisemat sufikstuletust, kusjuures võõrtüvedest moodustatakse verbe eelistatavalt võõrliidetega“.
(Mäearu 1993: 434)

Osa EKÕSis esitatud tuletisadjektiivide liide on praeguseks vahetunud.

humoristiline → *humoristlik*, *instinktiline*¹⁶ → *instinktiivne*, *intelligentlik* → *intelligentne*, *konstitutsioonlik* → *konstitutsiooniline*, *rutiiniline* → *rutiinne*, *sümpaatlik*, *sümpaatiline*¹⁷ → *sümpaatne*, *sümptoomiline* → *sümptomaatiline*, *temperamentlik* → *temperamentne*, *vulkaanine* → *vulkaaniline*, *ökonomlik* → *ökonomne*

6.3. Järgsilbi vokaali pikkus ning rõhumuutused

Võõrsõnade pearõhu nihkumine esisilbile on üldine tendents sõnade muga-nemisel, sellega kaasneb ka häälikute mugandamine, nt *bagaaz* > *pagas*. Tänapäeval näib see tendents siiski olevat peatunud. Eesti võõrsõnades on pikemate kui kahesilbiliste sõnade pearõhk kõikuv, mis on põhjusta-nud muutusi kirja-pildis – vokaali pikenemist või lühenemist. EKÕSis on järgmistes märksõnades järgsilbis pikk vokaal (näidete hulgas leidub ka kahesilbilisi sõnu).

admiraal, *aksionäär*, *apelsiin*, *asteroiid*, *barbaar*, *bulvaar*, *diploom*, *eksemplaar*, *formulaar*, *humoor*, *inseneer*, *jubilaar*, *kardinaal*, *kawaleer*, *kawiaar*, *kolibrii*, *kolonii* 'koloonia', *kontrolöör*, *martsipaan*, *materjaal*, *metood*, *miljonäär*, *misjonäär*, *monopool*, *oktaav*, *orgaan*, *pangسیونäär* 'pansionäär', *pensionäär*, *plataan*, *portselaan*, *prokuröör*, *restoraan*, *saduseer*, *sanitäär* 'sanitar', *sekretäär*, *seminaar*, *sopraan*, *sümptoom*, *trapeets*, *tselluloiid*, *tsükloon*, *wariseer* (wariseerlik), *weteraan*

EÕSis on nende sõnade järgsilbi vokaal lühenenud, välja arvatud sõna-des *martsipaan*, *oktaav*, *plataan*, *sümptoom* (*sümptoomiline*), *tsükloon* (*tsüklooniline*), *veteraan*. Sõna *kolonii* on fikseeritud järgmiselt: *kolonii* = *koloonia*. Esimene neist on saksa, teine ladina rõhumalliga.

VÕSis on kuju *martsipa[a]n*, samuti *oktaav*, *plataan*, *sümp-toom*, *tsüklon*, *veteraan*, kusjuures nende viimane silp on märgitud

¹⁶ Samas esineb ka kuju *instinktiivne*.

¹⁷ EKÕSis esineb ka tuletis *sümpaatiline* tähendusega 'sümpaatlik' (tänapäeval selle asemel *sümpaatne*), mis praegusajal on teises tähenduses kasutusel anatoomias (iseseisvalt ja liitsõna koosseisus): *sümpaatiline* ja *parasümpaatiline* (närvisüsteem).

kolmandavärteliseks, st rõhk on viimasel silbil, mis teiste sõnade puhul on arusaadav, aga mitte sõna *martsipan* puhul, kus soovitatakse lühikest järgsilbi vokaali.

Kui sõnade *oktaav* (sks *Oktave* < keskladina *octava*), *martsipan* (sks *Marzipan* < it *marzapane* < araabia *martabān*), *süмптоom* (sks *Symptom* < kr *syntōma*) ja *veteraan* (sks *Veteran* < lad *veterānus*) algselt pikk vokaal on seletatav hääldusele toetuva vastavalt ladina ja araabia pika vokaaliga, siis sõnade *plataan* (sks *Platane* < lad *platanus* < kr *platanos*) ja *tsükloon* (sks *Zyklon* < ingl *cyclone* < kr *kyklos*) puhul on pika vokaaliga märkimine kas juhuslik või analoogia taotlemine. Tuleb märkida, et senimaani (ÕS 2018) esitatakse märksõnadena ka sõnu *süмптоom*, *oktaav*, *plataan* (viimane neist vananenud tähenduse märgendiga). Eelistatud on järgsilbi lühikese vokaaliga vorm, seletus on esitatud selle juures.

Aaviku keeleuuendus pooldas pikka järgsilbi vokaali (pearõhuga esilbil): *materjaal*, *restoraan*, *honorar*, *singulaar*, *kommissaar*, *miljonäär*. Pika vokaali säilitamise põhjendusteks tõi Aavik pika vokaali ilusama kõla, ühtluse nt sõnadega *objektiiv*, *adjektiiv* jne ning asjaolu, et pika vokaaliga saab käändeid kõlaliselt paremini eristada: (selle) *materjaali* (II välde), (seda) *materjaali* (III välde). (Aavik: 1931)

Aavik on märkinud, et kui omadussõna on *barbaarne* (*barbarne* on kohmakas), siis oleks loomulikum ka *barbaar*. Samal põhjusel võiks „eelistada ja õigustada ka *orgaan* (omadussõna on *orgaaniline*) ja *sümbool* (omadussõna tingimata ainult *sümboolne*; „sümboolne“ ei kõlba kuhugi, kuigi seda ametlik õigekeelsus peaks eelistama) ning *metood* (omadussõna *metoodiline*)“. (Aavik *ibid.*)

Kui muidu on järgsilbi vokaal üldiselt lühenenud, siis sõnade *hüpnos* 'hüpnos', *tapet* ja *sümboolne* järgsilbi vokaal on praeguseks pikenenud. Siin võib oma osa olla asjaolul, et võõrsõnade kirjutusviis ei järginud alati eesti välte- ja rõhumalle. Neid sõnu võidi lugeda siiski [hüpnos], [tapeet] ja [sümboolne].

6.4. Tänapäevaks originaalpärasemal kujul fikseerunud märksõnad

Kui enamasti aja jooksul sõnad muganevad, lihtsustudes ja omandades vastuvõtva keele jooni, siis on ka vastupidiseid näiteid, kus EKÕSis esineb veel üsnagi rahvapärane sõnakuju, mis on aga aja jooksul muutunud lähedasemaks originaalvormile ja saanud võõrsõna tunnuseid juurde¹⁸.

obruk (obrok), puls (pulss), pulsim (pulseerima), woswor (fosfor), waasan (faasan), simps (simss), pambus (bambus), saakal (šaakal), wabritsema (fabritseerima), wabritsus (fabritseering)

Omaette käsitlemist vajab *peetersell*¹⁹, mis on oma kuju saanud arvatavasti analoogia põhjal eesti eesnimiega.²⁰ Selle sõna tegelik tulenemiskäik on järgmine: < sks *Petersilie* < kr *petroselinon*. Kuju *peetersell* (ka *piidersell*, *pietersell*, *peetersill*, *piitersell*) on levinud ka eesti murretes.

6.5. Muutused kirjakuju: *sh* vs. *š*, *ž* vs. *zh* ja *w* vs. *v*

EKÕSi lisas „Tähtsamad keelereeglid“ antakse järgmised juhised *š*-d ja *ž*-d sisaldavate võõrsõnade kirjutamiseks: „Wene keele tähti katsutakse esialgu umbes seniste kirjamärkidega Eesti keeles transkribeerida (3=s, ж=zh, ш=sh); kui aga Eesti keeles Ladina kiri tarwitusele võetakse, siis tuleksid järgmised Wene keele tähed Eesti keeles nõnda kirjutada: (3=z, ж=ž, ш=š).“ (EKÕS: XII)

EKÕSis on *sh* ja *zh* ühendid ebasoovitavad ja esitatud nurksulgudes.

kartetš [kartetsh], kliše [klishee], košenill [koshenill], loož [loozh], maneež [maneezh], massaaž [massaazh], mošee [moshee], oranž [oranzh], passaaž [passaazh], retuš [retush], tšekk [tshekk], tšello [tshello], tuš [tush]

Ernst Nurm kirjutab *š* ja *ž* kohta: „Seoses võõrsõnade hääldamisega olgu juhitud tähelepanu ühele ebasoovitavale trükitehnilisele „mööndusele“. Nimelt esineb meie kooligrammatikais järgmine märkus, mis leiab ka tegelikku rakendust: „Tähtede *š* ja *ž* asemel võib trükis vastavate täht-tüüpide puudumisel tarvitada *sh*-d (= *š*) ja *zh*-d (= *ž*).“ Kuid säärane kontsessioon

¹⁸ Siin ja edaspidi on sulgudes tänapäevane, ÕS 2018 kuju.

¹⁹ Vorm *peetersell* esineb juba Wied-s.

²⁰ Peeter Pälli suuline oletus.

trükikodadele võib mõnegi võõrsõna, eriti aga pärisnimede puhul tekitada arusaamatusi, sest lugejal pole teada, kas hääldada ühendit sh (või zh) konsonantühendina või üksikkonsonandina š (või ž); vrd. näit. pasha ja paša. Eesti riigi 17 aasta kestusel peaksid trükikojad juba olema jõudnud varustuda riigikeelsete tekstide trükkimisel vajalikkude täht-tüüpidega.“ (Nurm 1935: 187–189).

Võiks öelda, et EKÕS kinnitas ž ja š lõplikult eesti tähestiku osaks ja vastavalt on vormistatud ka märksõnad ja soovitused.

Gooti kirja domineerimise ajal oli olnud kasutusel üksnes w, seda ka siis, kui üksikuid tekste ilmus antiikvas. 1919.–1920. a otsustas Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond w asemel kasutada v-d. (Päll 2005: 66) 1918. a oli niisiis w kasutusel veel viimaseid aegu ja asendus peagi v-ga, 1925. a EÕSis on kasutusel ainult v.

6.6. Ülejäänud praegusest erineva kujuga sõnad

Kõige mahukama osa EKÕSi märksõnadest moodustavad eri muganemisastmetel märksõnad – mõni on muganenud, mõni on lähtekeelest otse üle võetud.

akkord (akord), arrest (arest), arsin (arssin), beitsima (peitsima), dessä-tiin (tessatin, tiin), diskant (tiiskant), efekt (efekt), efektikas (efektikas, efektne), formel (vormel), gallerii (galerii), herber (häärber), hopman (opman), hirurg (kirurg), hirurgiline (kirurgiline), hospital (hospital)²¹, husar (husaar), hüpnos (hüpnos), individualiteet (individuaalsus), indiwiiduum (indiivid), kabinett (kabinet), kaleska (kaless), kalingor (kalingur), kampwer (kamper), kampwol (kampil), kolibrii (koolibri), komandeer (komandör), kommisjon (komisjon), kommissar (komissar), konkurs (konkurss), kontrolöör (kontrolör), kontsiilium (konsiilium), kooran (koraan), korset (korsett), kotlett (kotlet), krediitor (kreeditor), krundeerima (kruntima), legenda (legend), leitenant (leitnant), magneesia (magneesium), maior (major), maioraat (majoraat), manset (mansett), mars (marss), marsal (marssal), marsima (marssima), materjaal (materjal), medaljong (medaljon), melankoolia (melanhoolia), melankooliline (melanhoolne), mirr (mürr), mirt (mürt), modeleerima (modelleerima), monokl (monokkel), moskiit (moskiito), muslin (musliin), müütos (müüt), mörser, (müüser), orangutang (orangutan), palet (palett), pankrott (pankrot), panoraama (panoraam), patriark (patriarh), patriarkaalne

²¹ ÕS 2018 esitab ka sõnakuju *hospital*, ent eelistatavam on kuju *hospital*.

(*patriarhaalne*), *penning* (*penn*), *perkowits* (*perkovets*, endine Vene raskusmõõt), *petsat* (*pitsat*), *pimskiwi* (*pimsskivi*), *plomb* (*plomm*), *plombima* (*plommima*), *populäärima* (*populariseerima*), *populäärne* (*populaarne*), *populäärsus* (*populaarsus*), *proklam* (*proklamatsioon*), *publikum* (*publik*), *realkool* (*reaalkool*)²², *romants* (*romanss*), *rubrik* (*rubriik*), *sarabann* (*saraban*), *sholastika* (*skolastika*), *sholastiline* (*skolastiline*), *student*²³ (*tudeng*), *suggereerima* (*sugereerima*), *suggestioon* (*sugestioon*), *summadan* (*sumadan*), *šimpanse* (*šimpans*), *šrafpeerima* (*šrafeerima*), *zeniit* (*seniit*), *žaanr* (*žanr*), *ženii* (*geenius*), *taalder* (*taaler*), *taaldrine* (*taalrine*), *taburett* (*taburet*), *tapet* (*tapeet*), *tenorist* (*tenor*), *teoretiline* (*teoreetiline*), *terpentiin* (*tärpentin*), *tramwai* (*tramm*), *tremuleerima* (*tremoleerima*), *trihhiin* (*trihhiin*), *trumpet* (*trompet*), [*tsitron*] w. *sidrun*, *tuš* (*tušš*), *walts* (*valss*), *watteerima* (*vateerima*), *wersok* (*verssok*), *wiking* (*viiking*), *wiola* (*vioola*).

Järgnevalt on esile tõstetud mõned selgemini eristuvad rühmad ja ilmekamad näited, mida on lähemalt kommenteeritud.

Sulghäälid, f-i ja š õigekiri. Hoolimata EKÕSi õigekirjutusjuhistest, kus on märgitud: „Sõnu kompvek, piiskop, kotlet jts. on lubatav kirjutada kahekordse k, p, t-ga .. kuid viimane tarvitusviis on vähem soovitatav“ (EKÕS: 12), on ebaühtlaselt vormistatud sõnad *kabinett*, *kotlett*, *manset*, *pankrott*, *piiskop*, *taburett*. Muuk esitas EKSi keeleteoimkonnale ettepanekuid, sh ka f-i ja š õigekirjutuse kohta, 1933. aastal VÕSi koostamise käigus, enamik tema ettepanekuid võeti vastu.

EKÕSi sõnakujud *effekt*, *effektikas*, *šrafpeerima* ja *tuš* on EÕSis fikseeritud juba kujul *šraffpeerima*, *tušš*. Endiseks on jäänud märksõnade *effekt*, *effektikas* kirjakuju.

Vokaali pikkus ja rõhumuutused. EÕSis ja VÕSis on antud esisilbi rõhuga vorm *kooran* (tänapäeval *koraan*). Seda on eelistatud ka VÕS 1946s ja VL 1930–1931s, kuigi on esitatud ka vorm *koraan*. Sõna lähtub araabia sõnast *qur'ān* ja on eesti keelde jõudnud saksa keele vahendusel (sks *Koran*). Seega arvestab tänapäevane sõnakuju vahenduskeele hääldust ja lähtekeele vokaali pikkust.

Ainsa erandina on siinse artikli analüüsi võetud tüvi, mis EKÕSis on samal kujul fikseeritud kui ÕS 2018s. EKÕS fikseerib märksõnad kujul *poliitika* ja *poliitiline*. *Poliitiku* tähenduses esineb *us*-lõpulisena

²² ÕS 2018 esitab sõna *reaalkool* näitena märksõna *reaal* artiklis, mitte omaette märksõnana.

²³ Märksõna *student* esineb VLis.

sõna *poliitikus*. Sõna *poliitika* pakub huvi, sest EÕSis on õigekirjanormi muudetud: märksõna on fikseeritud ühe *i*-ga: *politika*, *politik* (= *politikamees*), *poliitiline*. Samuti on see ühe *i*-ga VL 1930–1931s. VÕS möönab ka kuju *poliitik*, andes selle seletuseks *politik*; märksõna fikseeritakse kujul *poli[i]tiline* ja *poli[i]tika* (kahe *i*-ga vormid on ebasoovitavad).

Aavik peab seda ebaloogiliseks ja mõttetuks erandiks. „Kes tahavad poliitiline, peaksid tahtma ka dünamiline, éstetiline, méhaniline, rétoriline. Sõnast poliitika, poliitiline mingit erandlikku rahvapärast sõna rõhu suhtes teha ei maksa.“ (Aavik 1931: 108–119)

Kreeka algupära sõnad. Kreeka ja ladina elemendid on nii eesti keele kui ka teiste keelte võõrsõnavaras põimunud ja suur hulk kreeka tüvesid on tulnud ladina keele vahendusel, eeskätt meditsiini ja botaanika nomenklatuuris esineb ohtrasti kreeka tüvesid. (Vt ka Raiet 1966: 61) Nii näiteks on *hüakint* tulnud kreeka mütoloogias esinevast pärisnimest *Hyacinthos*, ent tänapäevaks on ladina keele (lad *Hyacinthus*) vahendusel ladina *c* vasteks saanud eesti keeles *ts*. Ka vene *гипацинт* ja saksa *Hyazinthe* on ladina elemendiga. EÕSis on sõna fikseeritud tänapäevasel kujul *hüatsint*.

Sõna *hirurg* (< sks *Chirurg* < lad *chirūrgus* < kr *cheirourgos*) on eesti keelde vahendanud saksa keel, kuhu see ladina keele vahendusel tuli kreeka keelest. Kreeka *χ* vasteks sõna alguses on üldiselt *k*, ent *h*-d esines siiski 1870. aastatel eesti tekstides (vt ka Raiet 1966: 70–71). Mõjutajaks oli vene keel, milles on tänapäevalgi sõnaalguline *h*: *хрург*. EÕSis on see *ch*- ja *h*-alguline vorm ebasoovitavaks tunnistatud ja põhimärksõnaks on tänapäevane kuju: *[chirurg]* vt. *kirurg*, *[hirurg]* vt. *kirurg*.

Mirr (kr *myrrha*) ja *mirt* (kr *myrtos*) on eesti keelde jõudnud saksa keele vahendusel. Saksa *y*-t loeti *i*-na. *ü* ja *i* vaheldus võib viidata mõnikord vene keele vahendusele, ent ei pruugi, sest ka saksa keeles tuli XIX sajandil *ü* asemele *i*. Tuleb märkida, et praegusekski pole *mürri* ja *mürdi* kirjapilt üheselt fikseerunud. ÕS 2018 annab sõna *mürr*, kuju *mirr* ei esita; sõna *mirt* puhul on lisatud märkus „oskuskeeles täpsem *mürt*“. VL esitab nii märksõna *mirr* kui ka *mirt* viitemärksõnadena. *Mirt* ja *mürt* on tavakeeles siiski tänini üsna paralleelselt kasutusel. *Mirri* aga *mürri* kõrval ei kohta. *i* ja *ü* vaheldumist illustreerivad veel EKÕSi sõnad, nagu *klüstiir* (tänapäeval *klistiir*), *politehnikum* (*polütehnikum*), *politehnikus* (vt ka siinne artikkel lk 150), *sinfoonia* (*sümfoonia*), *sinfoonikus* (*sümfoonik*), *timian* (*tüümian*).

Lähtekeelest muutmata kujul üle võetud sõnad. EKÕSis esineb hulk sõnu, mis on üle võetud otse, muutmata kujul, nt vahenduskeelest

saksa keelest *akkord* (sks *Akkord*), *arrest* (sks *Arrest*), *formel* (sks *Formel*); vahenduskeelest vene keelest *leitenant* (vn *лейтенант*), *maior* (< vn *майор* ja sks *Major* < lad *maior*).

Vene keele vahendatud sõnad. Vene keele vahendusel tulnud sõnade kuju näitab, et eesti keel järgib kord lähte-, kord vahenduskeelt: *kalingur* (vn *коленкор* < pr *calicot*), *kampwol* (< vn *канифоль* < kr), *komandeer* (vn *командировать* < prantsuse *commander*), *saraban* (vn *шарабан* < pr *char-à-bancs*), *kaleska* (< vn *коляска* < tšehhi *kolesa*, poola *kolasa* 'rattad, vanker'). Viimase näite tänapäevane sõnakuju *kaless* pärineb pigem saksa keele vahendusel sõnast *Kalesche*. Siin võib tegu olla mitmekordse laenamisega. Ka EÕSis esineb sõna kujul *kaleska*.

Tähelepanu väärrib EKÕSi märksõna *tramwai*, mis on inglise keeles tähendanud nii rööbasteed kui ka sõidukit, trammi. Vene keeles on tänini kuju *трамвай* (< vn *трамвай* < ingl *tramway*). Ilmselt on see sõna eesti keelde üle võetud vene keelest, kus see on omakorda inglise laen. Hiljem on eesti keelde laenatud inglise keelest, vahest saksa keele vahendusel, lühem vorm *tram* ning mugandatud kujule *tramm*. EÕSis on juba kuju *tramvai* tunnistatud ebasoovitavaks ja sellelt viidatakse tänapäevasele kujule *tramm*.

7. Tähendusse puutuvat

Üldjuhul EKÕS sõnade tähendusi ei esita, siiski on need mõnikord antud (üks põhjusi neid esitada võis olla ka soov esile tuua ja soovitada võõrsõnade omasõnalisid vasteid), nt *elastiline* 'kerkne', *gallerii* 'tõra', *histooria* 'ajalugu', *hospidal* 'haigemaja', *kaweerima* 'tagama', *kolonii* 'asumaa', *korset* 'pihik', *reumatismus* 'jooksja', *separatismus* 'lahkpüüd', *trapeets* 'roop-nelinurk'.

Sõna *termin* on küll praegusel kirjakujul, aga tähenduseks on märgitud 'tähtaeg', tänapäeval on selles tähenduses kasutusel sõnakuju *tärmin*. Samas esineb EKÕSis samas sõnapesas märksõna *terminoloogia*.

Termin ja *tärmin* on lahknenu tõenäoliselt keelekorralduse tulemusel 1920.–1930. aastail, aluseks ilmselt see, et tähenduses 'tähtaeg' on sõna murretes laialt tuntud (*tärmiin*, *termiin*, *tärmen*, *tärmän*, *tärmel*, *tärment*, *tärming*) ja murretes on *-er* sageli muutunud *är*-iks.

Tähendus 'oskussõna' on uuem ja sel juhul on sõnale jäetud ladina-pärasem hääldus (rõhk on siiski mugandatud). Ka saksa keeles on kaks

eri sõna: *Termin* (rõhuga lõppsilbil) 'tähtaeg' ja *Terminus* (rõhuga *i-l*) 'oskussõna'. Tõenäoliselt on saksa keel selle sõna tähenduste eristamisel eesti keeles rolli mänginud.

Nii *tärmin* kui ka *termin* lähtuvad (klassikalise) ladina keele sõnast *terminus* 'piir, raja, lõpp'. Oskussõna tähendus on uuem ja tugineb keskaja ladina keeles kujunenud tähendusele 'väljend, sõna' (arvatavasti mõeldud piiritletud tähendusega sõna). Wiedemanni sõnastikus on need sõnad sama tähendusega: *tärmin* = *termīn* (Wied).

Selles tähenduses on sõna *termin* juba XIX sajandi algul kasutanud Otto Wilhelm Masing („Liivimaa talurahva seaduse“ tõlkes 1820, hiljem ajalehes Marahwa Näddalaleht). Tähenduse 'oskussõna' saab *termin* alles 1923. aastal (Leonhard Sõerdi „Eesti keeles tarvitusel olevate võõra-keelsete sõnade sõnastikus“).²⁴

Märksõna *arsenik* on EKÕSis ilma tähenduseta, EÕSist nähtub, et *arsenik* ja *arsen* tähistasid sama asja, tänapäeval märgib *arsen* keemilist elementi, *arsenik* aga rotimürgina kasutatavat arseeni ja hapniku ühendit.

Märksõnale *kontorist* ei ole tähendust märgitud, EKS 2018 annab tähenduseks 'raamatupidaja', VL 'kontoriametnik', ÕS 2018s märksõna puudub ilmselt vähesel kasutuse tõttu.

Nii *pension* kui ka *pangšion* 'pansion' lähtuvad prantsuse sõnast *pension*, tulles eesti keelde saksa keele vahendusel, sks *Pension* tähendab nii *pensioni* kui ka *pangšioni*. Huvitaval kombel on EKÕSi võetud vorm *pangšion*, ehkki lühikese *o*-ga (Wied-s *pangšion*), tegu on häälduspärase mugandiga vahenduskeelest saksa keelest, EÕSis on vormistatud järgmiselt: *pangšion* vt. *pansion*.

8. Kasutuselt kadunud sõnad

EKÕSis leidub märksõnu, mida tänapäeva sõnastikes enam ei esine.

histooria, *kwatember*, *müriagramm*, *planigloobus*, *satineerima*, *satäänina*, *sikatuurima*, *troopik*

Histooria (tähenduseks märgitud 'ajalugu') on tänapäevaks kasutuselt kadunud ning asendunud omasõnaga. Mitu samatüvelist sõna, nagu *historiograaf*, *historiograafiline*, *historism*, *historitsism*, on säilinud ja esinevad ka ÕS 2018 käsikirjas.

²⁴ Udo Uibo selgitused meili teel 17.01.2018.

Kwatember on esitatud ilma tähenduseta, ent EÕSis on tähenduseks märgitud *veerandaasta esimene päev*²⁵. Sõna lähtub keskkladina sõnast *quatempora* ja on eesti keelde tulnud saksa keele kaudu (sks *Quatember*). *Veerandaastat* on hiljem märkima hakanud sõna *kvartal*. Ühesõnalist vastet pole *kvatembrile* tekkinud.

Müriagramm (tähendust pole märgitud) lähtub kreeka sõnast *myrias* 'kümme tuhat', tähendus 'kümme tuhat grammi', EÕSis on juba terve *müria*-pesa: *müria* = 10000-kordne; *müriaad*, *müriagramm*, *müriameeter*, *müriopood* 'hulkjalgne'. Praeguseks on *müria*-tüvelistest sõnadest kasutusel üksnes *müriaad* ja *müriopoodid*.

Planigloobus 'lamekeras' on kasutuselt kadunud. Sõna lähtub ladina sõnast *planum* '(tasa)pind'. Komponent *plani*- esineb praegu sõnas *plani sfäär*.

Satineerima ja *sataänima* 'paberi, kanga vm pinda silestama, mustrit sisse pressima' on tänapäeval asendunud sõnadega *kalandrima* ja *kalandreerima*.

Sikatuurima 'krohvima', tänapäevani on sõnastikes säilinud substantiiv *sikatuur* 'krohv', mis esineb VLis, EKS 2018s ja ÕS 2018s vananenud tähenduse märgendiga.

Troopik 'pöörijoon' esineb samas pesas sõnaga *troopika*. Sõna lähtub kreeka sõnast *tropikos* 'pöörijoon, pööripäev', mis omakorda tuleneb kreeka sõnast *tropos* 'pööre'.

9. Lõpetuseks

Artiklis esitatud analüüsi ja ülevaate põhjal sajanditagusest õigekirja-normist võib nentida, et EKÕSi ligikaudu 20 000 märksõnast on üle 2000 võõrpäritolu ja neist 365 sõna puhul saab rääkida muutustest häälikkujus, nende kasutuselt kadumisest või asendumisest uue tüvega. Peamiselt on täheldatavad järgmised tendentsid: sõnavormide häälikkuju muutumine pikemaks või lühemaks, lähte- või vahenduskeele elementide kadumine (nt *ismus*-lõpu lühenemine ja *us*-lõpu kadu); järgsilbi vokaali lühenemine ühes rõhu nihkumisega esisilbile, *i* ja *ü* vaheldumine (kreeka algupära sõnades), verbi- ja adjektiiviliidete muutused, samuti mõningad nihked semantikas. ÕS 2018sse ei ole jõudnud 50 märksõna 2054 märksõnast, neist umbes

²⁵ Ado Grenzsteini 1884. a sõnaraamatus on tähenduseks märgitud *aastaneljandiku hakatus*.

15 sõna on tänapäeval võõrsõnade leksikonis, kasutusest kadunud sõnu on 8, ülejäänud on tuletised, mida ÕS 2018 märksõnana ei esita.

Lõpp *-ismus* säilis kauem kui *-us*, mis kadus 1925. aastaks. Vaatluse all olevatest märksõnadest on *us*-lõpuline paralleelvorm säilinud EÕSis veel ainult märksõnadel *batsill* (*batsillus*) ja *hümn* (*hümnu*). 1933. a. „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus“ on *us*-lõpust ka nendes sõnades loobutud.

EÕSis on vaadeldud EKÕSi sõnade järgsilbivokaal lühenenud, välja arvatud sõnades *martsipa*n, *oktaav*, *plataan*, *sümptoom*, *tsükloon*, *veteraan*. VÕSis on kuju *martsipa[a]n*, samuti on säilinud *oktaav*, *plataan*, *sümptoom*, *tsükloon*, *veteraan*.

Kui osa sõnade algselt pikk vokaal on seletatav hääldusele toetuva ladina või arabia pika vokaaliga, siis teiste sõnade puhul on pika vokaaliga märkimine kas juhuslik või analoogia taotlemine.

Tuleb märkida, et senimaani (ÕS 2018) esitatakse märksõnadena paralleelselt ka *sümptoom*, *oktaav*, *plataan* (eelistus on küll järgsilbi lühikese vokaaliga vormil).

Kui enamasti aja jooksul sõnad muganevad, lihtsustudes ja omandades vastuvõtva keele jooni, siis on ka vastupidiseid näiteid, kus EKÕSis esineb veel üsnagi rahvapärane sõnakuju, mis on aja jooksul muutunud lähedasemaks originaalvormile ja saanud võõrsõna tunnuseid juurde, nt *woswor* (*fosfor*), *waasan* (*faasan*), *simps* (*simss*), *pambus* (*bambus*), *saakal* (*šaakal*).

EKÕSi koostamise ajaks oli eesti keelel olnud poliitiliste olude tõttu otsekontakt peamiselt saksa ja vene keelega, teiste keelte sõnad on tulnud valdavalt saksa ja vene keele kaudu. Enne 1880. aastat laenatud sõnad pärinevad saksa keelest või on saksa keel olnud vahenduskeel. Vene keele vahendusel tulid eesti keelde võõrsõnad venestamisaja algusest 1880 kuni aastani 1920, kui vene keel kaotas Eesti alal oma positsiooni poliitiliste olude muutumise tõttu. Kuigi alati pole võimalik kindlalt väita, kumma keele kaudu on sõna eesti keelde jõudnud, on suurema osa vaadeldavast sõnavarast vahendanud saksa keel.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1912.** Keele kaunima kõlavuse poole. – Eesti Kirjandus 11–12, Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 465–498.
- Aavik, Johannes 1928–1929.** Võõrsõnade kysimus. – Keelekultuur I. Tartu Keeleuundusyningu väljaanne. Toim. Johannes Aavik, Oskar Loorits, Julius Mägiste. Tartu, 53–64.
- Aavik, Johannes 1931.** Eesti keele labastamise vastu. Võõrsõnade kuju küsimus. – Looming 8, 108–119.
- Blokland, Rogier 2009.** The Russian Loanwords in Literary Estonian. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012.** Eesti etümoloo-
giasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn.
- EKSS =** Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-
sõnaraamatu” 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai
Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKS 2018 =** Eesti keele sõnaraamat 2018. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.
- EKÕS =** Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat [Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne.
E. K. S. Keeletoimekonna toimetused 5. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“
kirjastus, 1918]. – ÕSi lätited. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi.
Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918. 2007. Eesti Keele Instituut.
Koost. Urmas Sutrop. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiit 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiit 2007.** Terminiopetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EÕS =** Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I–III, 1925–1937. „Eesti keele õige-
kirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti
Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Grenzstein, Ado 1884.** Eesti Sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna kor-
janud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud Ado
Grenzstein. Tartu [: A. Grenzstein]. [https://et.wikisource.org/wiki/
Eesti_s%C3%B5naraamat_\(Grenzstein_1884\)/K](https://et.wikisource.org/wiki/Eesti_s%C3%B5naraamat_(Grenzstein_1884)/K) (19.02.2018).
- Haspelmath, Martin 2008.** Loanword typology: steps toward a systematic cross-
linguistic study of lexical borrowability. – Aspects of Language Contact.
New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special
Focus on Romancisation Processes. Eds. Thomas Stolz, Dik Bakker, Rosa
Salas Palomo. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 43–62.
- Haugen, Einar 1950.** The analysis of linguistic borrowing. – Language 26 (2),
210–231. <http://dx.doi.org/10.2307/410058>.
- Jõgi, Aino 2014.** Inglise päritolu sõnad eesti keeles. Koost. ja toim. Urmas Sutrop,
toim. Tiina Paet. (= Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 9.)
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- LWL** = Loanwords in the World's Languages. A Comparative Handbook. 2009. Eds. Martin Haspelmath, Uri Tadmor. De Gruyter Mouton.
- Muuk, Elmar 1926.** Eesti kirjakeele praegusest seisukorrast. – Eesti Keel 3–5, 55–69.
- Muuk, Elmar 1935.** Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. – Eesti Keel 4–6, 180–185.
- Mäearu, Sirje 1993.** *eerima*-verbid keelekorraldussõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus 7, 433–435.
- Nurkse, Rein 1962.** Teretulnukad teistest keeltest. R. Kleis, J. Silvet, E. Väari. Võõrsõnade leksikon. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961. – Keel ja Kirjandus 2, 115–121.
- Nurm, Ernst 1935.** Ortofoonilisi küsimusi. – Eesti Keel 4–6, 185–190.
- Paet, Tiina 2010.** Tsitaatsõnade häälduse esitus „Võõrsõnade leksikonis“. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Päll, Peeter 2005.** Võõrnimed eestikeelses tekstis. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raiet, Erich 1966.** Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeeltest tänapäeva eesti kirjakeeles. Väitekirj filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Soosaar, Sven-Erik 2017.** Eesti keele kultuursõnavara arengujooni – eesti keel kui piirikeel. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sõerd, Leonhard 1923.** Eesti keeles tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade sõnastik. Koost. Leonhard Sõerd. Tallinn: Reklam.
- Tauli, Valter 1938.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 17.) Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.
- Thomason, Sarah Grey 2001.** Language Contact. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- VL** = Võõrsõnade leksikon. 2012. 8., põhjalikult ümber töötatud trükk. Eduard Väari, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa. Peatoim. Tiina Paet. Eesti Keele Instituut. Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vsl/>.
- VL 1930–1931** = Võõrsõnade leksikon. I–VIII, 1930–1931. Koost. Herbert Haljaspõld. Tallinn: Kirjastus Elu.
- VVS** = Väike võõrsõnastik. 1933. Koost. Herbert Haljaspõld. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- VÕS** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. 1933. Koost. Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

- VÕS 1946** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. 1946. [10. tr.] Koost. Elmar Muuk. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Wied** = Ferdinand Johann Wiedemann 1973 (1893). Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕSi lätted** = ÕSi lätted. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918. 2007. Koost. Urmas Sutrop. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.

Võrgumaterjalid

- Nortier, Jacomine.** A Loan Words and Borrowing: A Kind of Code-Switching? <http://www.multilingualliving.com/2011/06/23/loan-words-and-borrowing-a-kind-of-code-switching/> (27.06.2012).

Main features of the fixation of the spelling of foreign words in Estonian from 1918–2018

TIINA PAET

According to the survey and analysis of the spelling norms of a century ago, which is presented in the article, over 2000 words (every tenth word) of the 20,000 entries included in the first Estonian spelling dictionary (EKÕS) published in 1918 are of foreign origin, 365 of which have since been subject to spelling changes, stem replacement or loss from use. The main trends observed are as follows: a lengthening or shortening of the phonetic shape of words, a loss of certain elements typical of the source or mediating language (e.g. the loss of the endings *-ismus-* and *-us*); a shortening of the vowel in the non-initial syllable accompanied by stress shifting to the first syllable, alternation between *i* and *ü* (in words of Greek origin), changes in verb and adjective suffixes, as well as some semantic changes. 50 of the 2054 words analysed have failed to make their way to the newest Dictionary of Standard Estonian (ÕS 2018). About 15 of those 50 can still be found in the Lexicon of Foreign Words, while eight (8) have fallen into oblivion and the rest are derivatives not included among the entry words in the modern Dictionary of Standard Estonian (ÕS 2018).

The ending *-ismus* survived longer than *-us*, which was practically gone by 1925 except in the parallel forms for two entry words *batsill* (*batsillus*) ‘bacillus’ and *hümn* (*hümnus*) ‘anthem’ presented in the second edition of the dictionary. In the Small Spelling Dictionary of 1933 the ending *-us* was dropped from those two words as well.

The dictionary of 1925 reveals a vowel shortening in the non-initial syllable, except in the words *martsipa*n ‘marzipan’, *oktaav* ‘octave’, *plataan* ‘sycamore’, *süмптоom* ‘symptom’, *tsükloon* ‘cyclone’, and *veteraan* ‘veteran’. The 1937 edition of the Small Spelling Dictionary presents those words in the same shape except for *martsipa*[a]n, where a short vowel is accepted as admissible.

In some of the Estonian words the long vowel in the non-initial syllable can be explained by its origin lying in a long Latin or Arabic vowel, while in the rest it is either occasional or follows the principle of analogy.

Nowadays (in ÕS 2018) we find the forms *süмптоom*, *oktaav*, and *plataan* presented as parallel entries placed second to their short-vowel equivalents.

Although with time foreign words tend to adapt to the receiving language by getting simpler and acquiring some traits of the target language, there are also

contrary examples, where EKÕS 1918 contains a rather Estonian-like spelling that has since become closer to the source by acquiring some foreign traits.

By the time EKÕS was compiled the Estonian language had mainly been in contact, for political reasons, with German and Russian, which thus came to serve as mediating languages for other source languages. Most of the words borrowed before 1880 either originate in German or have been mediated by German. Russian mediation was at its height from early 1880s, when Russianization began, up to 1920, when Russian lost its position in Estonia due to a change in the political situation. Although the mediating language cannot always be definitely asserted, it is sure that most of the vocabulary analysed has been mediated to Estonian by German.

Keywords: language history, historical linguistics, language contacts, language planning, foreign words

Tiina Paet
keelekorraldusosakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
tiina.paet@eki.ee

KIRJAVIISIVAHETUS KIRIKURAAMATUTES

FRED PUSS

Annotatsioon. Artikkel käsitleb üleminekut vanalt kirjaviisilt uuele luteri koguduste sünnimeetrikate põhjal. Vaadeldakse pastorite poleemikat vana ja uue kirjaviisi üle, esimesi uuele kirjaviisile ülemineku juhte ning eestlastest pastorite osa selles. 110 koguduse meetrikaraamatute põhjal tehtud analüüsist on esitatud statistiline kokkuvõte. Lisatud tabelis on ülevaade kõikide analüüsitud koguduste kohta uue kirjaviisi kasutusele võtnud pastorite andmetega.

Võtmesõnad: eesti keel, keeleajalugu, ortograafia, käsikirjateadus, nimeteadus, nimekorraldus, keelekorraldus

Ad vocem Kuusalu orikas – ta on naiivne; ta kujutab endale ette, et ta peen on – aga mis on siis jäme ja labane? Vastama ma pidin, kuid ega mul endale ometi midagi andeks anda ei ole? Jääb see siga nüüd viimaks rahule? Minu vastus on lühike ega tohtinudki pikk olla ja laulusõnu ei saanud ma ka pikemalt jätkata, sest seal järgneb kohe: *karu persse kannikene, koera persse kaimukene.*

Fahlmann Kreutzwaldile, 1849 (Kreutzwald 1976: 215–216)

1. Sissejuhatus

„Kuusalu orikas“ eeltoodud tsitaadis oli eesti keele uue kirjaviisi looja, Kuusalu pastor Eduard Ahrens. Vana ja uue kirjaviisi võitlus tekitas tuliseid tundeid juba 170 aastat tagasi ning see tekitab neid ka praegu. Nimelt ei ole harrastusajaloolased (kellest suurema osa moodustavad suguvõsauurijad) sugugi ühte meelt, kas kirikuraamatutesse raiutud nimekuju on püha või võiks seda kirjutada ikkagi nii, nagu nime tegelikult hääldati.

2009. aastal avastas artikli autor teemaga tegeledes, et nii Ahrens kui ka tema naaberpastor Jõelähtmest, Gustav Heinrich Schüdlöffel, läksid enda peetavates kirikuraamatutes uuele kirjaviisile üle lausa päevapealt.

Avastus ei olnud tegelikult uus, nagu hiljem selgus: Jüri Kaugerand on oma bakalaureusetöös maininud seda juba kolm aastat varem (Hussar 2012: 38).

Artiklis vaadeldakse, 1) kas saab tõmmata mingeid piirjooni, millal kirikuraamatutes uut kirjaviisi kasutama hakati, 2) kas see protsess oli ühesuunaline, 3) kas see erineb Eestis piirkonniti, 4) milline oli olulisemate pastorite isiklik mõju teistele, 5) kas kirjaviisivahetust mõjutas eestlastest pastorite tulek või ametis oldud aeg.

2. Vana kirjaviisi taust

Vana kirjaviisi löid XVII sajandi lõpus Bengt Gottfried Forselius ja Johann Hornung ning selle aluseks oli ülemsaksa ortograafia. Vanal kirjaviisil oli puudusi ning seetõttu tehti juba XVIII sajandil katseid selle parandamiseks (Anton Thor Helle, August Wilhelm Hupel). 1810.–1820. aastail tegelesid sellega näiteks Johann Heinrich Rosenplänter ja Otto Wilhelm Masing, soomepärast kirjaviisi soovitas kasutada soomlane Adolf Ivar Arwidsson juba aastal 1822. Järjepidev, kuigi aeglane üleminek uuele kirjaviisile Eestis sai alguse 1843, kui Ahrens soovitas soome keele eeskujul kasutusele võtta häälduspärase kirjaviisi ning avaldas oma eesti keele grammatika.

Vana kirjaviisi ajal polnud ortograafiareeglid ega nende kasutajad alati kõiges ühte meelt või nendest teadlikudki. Nii esinesid ühtaegu juba XVIII sajandil nimekujud *Mari*, *Juhan*, *Jaan* paralleelselt nimekujudega *Marri*, *Juhhan* ja *Jahn*.

Uue kirjaviisi levik oli vaevaline. Veel nähtavasti 1860 (sissekandes 1857. a kohta) leidis Jõelähtme pastor Kentmann, kes oli toleks ajaks ise juba uuele kirjaviisile üle läinud, et *uus kirjaviis ei leidnud rahva seas poolehoidu ja on kaheldav, kas ta üldse kasutust leiab*¹, kuna kõige tavalisemad ja levinumad kirjutised kasutavad piibli ortograafiat ning ajaleht Pärnu Postimees on tuliselt uuele vastu (Jõelähtme 2014: 106). Sama kroonika 1862. a sissekandesse (mis on tehtud 1863, pärast Ahrensi surma) kirjutab Kentmann, et *Ahrens tegi palju eesti keele uurimise jaoks, kui ainult tema raamatud unustuse hõlma ei vajuks. Tõenäosus, et see nii läheb, on peaaegu olemas* (Jõelähtme 2014: 115).

Läbimurre sündis Eesti Kirjameeste Seltsi eestkostel, kuna seltsi uut kirjaviisi pooldava 1872. a otsuse järel hakkas seda kasutama ka ajaleht

¹ Kaldkirjas on täpne tsitaat kirjandusest või allikast, millele on viidatud (sh tõlgitud allikast), jutumärkides on autori tõlge või parafraseering.

Eesti Postimees ning uus kirjaviis levis enam kalendrites ja kirjandusteostes. Uus kirjaviis saavutas ülekaalu aastail 1872–1875 (Kask 1958: 198). Arnold Kask (1958: 192) on pidanud vana ja uue kirjaviisi võitluse lõpuks uue testamendi ja piibli ilmumist (vastavalt 1888 ja 1889) uues kirjaviisis.

3. Senised uurimused

Üleminekut vanalt kirjaviisilt uuele on seni uuritud valdavalt trükisõna põhjal. Kask (1958: 161, 177, 192) on teinud kokkuvõtted raamatute kirjaviisist: 1869. a ilmunutest oli uues kirjaviisis viiendik, 1872–1874 ilmunutest umbes pool, 1875 kolmveerand ja 1879–1880 ilmunutest 90%.

Vähe on aga uuritud käsikirjalisi allikaid. Meetrikaraamatute põhjal on teinud esimesi nimeanalüüse Edgar Rajandi ja Lemming Rootsmäe, kuid nende tööd ilmusid 1960. aastail ning allikatest (kirikuraamatutest) ja nende pidajate (kirikuõpetajate) mõjust kirjaviisile uurimustes juttu ei tehta. Mõlemal juhul (Rajandi 1963b; Rootsmäe 1969) on tegu uurimustega XVIII sajandi kohta, mil uuest kirjaviisist ei saanud juttugi olla, kuigi nimede eri kirjutusviis oli tollalgi tavaline. XIX sajandi nimesid uurides mainib Rajandi (osati koos Helmut Tarandiga) vaid paari üksiknime käsitluses vana kirjaviisi olemasolu (Rajandi 1963a: 110; 1963c: 690; 1965: 180; Rajandi, Tarand 1967: 177; 1969: 498), enamasti jätab selle aga üldse tegemata. Ka Rajandi ja Tarandi programmilistes ühisartiklites perekonnanimede uurimisest (Rajandi, Tarand 1966a; 1966b) puudutatakse vana kirjaviisi vaid möödaminnes (1966b: 401). XIX sajandi nimesid on eelkõige kirikuraamatute põhjal käsitlenud Eduard Roos (1962), kuid temagi ei käsitle nimede kirjaviisi.

Põgusalt on maininud nime kirjanijate mõju selle kirjapildile Henn Saari, tuues näiteks, et kuigi sünnikandes võib inimese nimi olla näiteks Michael Alexander, võis ta kogu elu elada Mihklina, milline nimi oli ilmalikes dokumentides ning ka hauakivil. Saari mainib ka, et venestusajal (1890. aastatest) oli nime ametlik kirjapilt kirillitsas (nähtavasti mõtleb ta sünnikandeid), mis tekitas moonutusi, ning hilisemad nimekujud tekkisid mitteametlikult (Saari 1990: 8–9).

Esimesena mainib Kairit Henno oma uurimuses „Poeglaste eesnimed Põide eesti koguduse 1801.–1840. aasta sünniregistreis“ pastori isikliku kirjutusviisi mõju – kui üks pastor kirjutas järjekindlalt Jaack, siis järgmine pastor kirjutas Jaak (Henno 2000: 31).

Liisi Pärsiku ja Taavi Pae artiklis eesnimede piirkondlikest erinevustest Eestis 1840. a on põgusalt mainitud sünnisissekannete nimekujude teisendeid, kuid kirjaviisi erinevuste põhjustele pole tähelepanu pööratud (Pärsik, Pae 2011).

Alles Annika Hussar (2012) käsitleb artiklis „Muutused eesnimekasutuses XIX sajandil Martna ja Palamuse näitel“ uuele kirjaviisile üleminekut, seda poole lehekülje ulatuses, mainides, et uuele kirjaviisile läks üle Ahrens 1844, kuid artiklis käsitletavates kogudustes – Martnas ja Palamusel – kindlat ajapiiri üleminekul tõmmata ei saavat. Siiski mainib Hussar, et Martnas mindi uuele kirjaviisile otsustavalt üle 1872 uue pastori tulekuga, kuid hiljem sellest jälle taganeti. Uus kirjaviis sai Martnas ülekaalu 1880. aastate teisel poolel. Palamusel on üksikuid juhte aastail 1877–1878, kuid need näivad juhuslike katsetustena. Hussar toob nimekirjutuses esile põhimõtte, et varasemad laennimed pandi kirja pigem vanas kirjaviisis, uued nimed järgisid valdavalt saksa kirjutustava (Hussar 2012: 38–39).

Hussar mainib ka, et paralleelselt peetud raamatutes on nimede kirjapilt ka samades sissekannetes erinev (Hussar 2012: 39). Olgu siinkohal selgitatud, et meetrikaraamatuid peeti kahes eksemplaris, millest üks oli pidevalt peetav algeksemplar, teine aga iga aasta algul ühekorraga kirjutatud ära kiri eelnenud aasta andmetest. Ära kiri ei olnud sageli algeksemplari kirjutaja enda ümber kirjutatud ning võis kajastada ümberkirjutaja (abipastori, köstri) suhtumist õigekirja (vt allpool Otepää näidet). Muidugi võis ebajärjekindlust kohata ka ühe ja sama kirjutaja puhul.

Oma järgmises samateemalises uurimuses Hussar vana kirjaviisi küsimust ei puuduta, küll aga käsitleb ta käesolevaski artiklis olulist üleminekut venekeelsetele meetrikaraamatutele aastal 1892 (Hussar 2014: 52–53).

Esimene uurimus otseselt nimede kirjaviisi kohta kirikuraamatutes (ja hauatähistel) pärineb Pille Arnekilt (2013a). Ta võrdleb nimede kirjapilti XIX sajandi hauatähistel ja meetrikaraamatutes, meetrikaraamatute sissekannetest on ta kasutanud üksnes nende inimeste surmasissekandeid, kelle nimi on olnud hauatähistel. See aga ei anna tõest ülevaadet kirjaviisi kasutuse kohta koguduseti.

Arnek (2013a: 412) leiab põhjendatult, et pastoriid ei kontrollinud isikunime varasemat kirjapilti, vaid kirjutasid endale harjumuspärasel moel ning sellest võisid tulla väiksemad täheerinevused. Samas toob Arnek (2013a: 413) välja sellele vastu käiva tõdemuse, et *kui kord sai sünnimeetrikasse kirja eestipärane nimi, siis on pastor seda kasutanud*

ka hiljem. Sellist seisukohta siinne uurimistöö ega selle autori empiiriline kogemus ei kinnita – nime kirjapilt olenes konkreetset pastori suhtumisest kirjaviisi ja nimesse. Kui üks pastor oli nime kirjutanud uues kirjaviisis, võis järgmine pastor seda ikkagi kirjutada vanas ja loomulikult ka vastupidi. Sama kehtis nimede keelsuse kohta: ühe pastori kirja pandud nimest *Mihkel* võis järgmise pastori puhul saada *Michel*. Arnek esitab näiteid selle kohta, et kirikuraamatus esines isikul eestikeelne perekonnanimi (*Rosimäe*), hauatähisel aga saksakeelne (*Rosenberg*), ning tõdeb, et *kui kirikuraamatus on endiselt eestipärane nimi, siis ei ole nime ametlikult muudetud* (2013a: 414). Siin võib asi olla aga hoopis selles, et samal isikul või tervel suguvõsal võisid eriotstarbelistes allikates (hingekirjutuse süsteemi allikad *versus* kirikuraamatud) olla erisugused nimed.

Kokkuvõtlikult leiab Arnek, et hauatähistel oli kasutatud uut kirjaviisi kirikuraamatutest veidi enam ning kui 1870. aastail jäi see mõlema puhul viiendiku kanti, siis 1880. aastail tõusis üle poole (2013a: 417).

Oma teises artiklis mainib Arnek (2013b), et üleminek hauatähiste tekstides on näha Põltsamaal 1860. aastail, järgnesid teised kihelkonnad ning 1880. aastaist on hauatähiste tekstid peaaegu kõik uues kirjaviisis, vanas kirjaviisis leidub vaid üksikuid sõnu ja nimesid. Pirital ja Ilumäel saab uus kirjaviis valdavaks alles sajandi lõpukümnendil. Huvitav on Arneki tähelepanek, et kui enamasti oli üleminekuajal kasutusel segastiil, siis Põltsamaal segastiili ei kasutatud (Arnek 2013b: 484).

Olgu siin tsiteeritud ka teemat puudutanud Jakob Hurta (1864: 14), kes oma „Lühikeses õpetuses“ uuest ortograafiast selgitab: *Nimed, mis wana wiisi puudulikult kirjutati, peawad uut wiisi ümberkirjutatama, nii et nime kirjutamine ja väljaütlemine kokku käiwad* ning toob näiteks *Jaan Kübar, Toomas Hämalane, Mari Kadakas* jt.

4. Analüüsiks kasutatud allikad

Allikad, mille põhjal on artiklis analüüsitud kirjaviisi kasutuse dünaamikat, on luteri koguduste meetrikaraamatud ehk kronoloogiliselt peetud ristimiste, laulatuste ning matmistest registrid (mida kutsuti ka kirikuraamatuteks). Kuigi neisse tehti mõnikord sissekandeid viivitusega, ei ulatu see enamasti üle ühe aasta ega ole seetõttu oluline. Personaalraamatuid ehk perekonnaraamatuid oleks samuti võimalik kirjaviisi kasutamise analüüsil kasutada, kuid nende puhul tuleks kasutada hulgaliselt paleograafilist

analüüsi, selgitamaks, millised on raamatut alustades kirja pandud nimed ning mis on hiljem lisatud. Mõnikord peeti ühte ja sama personaalraamatut väga pikka aega (näiteks Hallistes 1836–1939, Vastseliinas 1820–1903) ning sissekannete dateerimine on aeganõudev. Seetõttu on käesolevas töös tuginetud enamasti sünnimeetrika sissekannetele.

Luteri kogudustes peeti alates 1834. aastast vähemalt kaht meetrika-raamatu eksemplari – üks neist oli koguduse kätte jääv algeksemplar, teine koostati iga aasta algul eelnenud aasta andmeid ümber kirjutades ning see saadeti konsistooriumile säilitamiseks. Ümberkirjutust ei teinud sageli algeksemplari koostanud pastor, vaid mõni tema abiline, seega võis sinna sattuda algeksemplariga võrreldes teisi nimekujusid. Siin töös on kasutatud enamasti algeksempelare, vajaduse korral ära kirju (kui on selgeks tehtud, et need on kirjutatud pastori käekirjaga, algeksemplar aga mitte). Näide selle kohta, kuidas algeksemplar on uues, ära kirju aga vanas kirjaviisis, on toodud allpool pastor Hurda ja köster Anveldti puhul. Vastupidise näite saab tuua Vaivarast, kus uuele kirjaviisile mindi üle 1880. aastal ning 1879. aasta vanas kirjaviisis meetrikast tehti konsistooriumi jaoks 1880 ära kirju juba uues kirjaviisis.

Vene 1832. a kirikuseadus ega muud määrused ei puudutanud kiriku-raamatutes kasutatavate nimede õigekirja. Vaid venestusajal, kui 1892. aastast oli kohustuslik kirikuraamatuid (kuid mitte personaalraamatuid) pidada vene keeles, anti välja juhendeid eesnimede kirjutamiseks kirillitsas. Enamasti peetigi meetrikaid 1892. aastast vaid vene keeles ning sageli eesnimedele ladina tähtedega vastet ei kirjutatud, seda tehti tavaliselt ainult perekonnanimede puhul, mõnel puhul mitte sedagi. Koguduses võis peale kahe mainitud eksemplari olla veel mustandeksempelare, mis võisid olla ka venestusajal täielikult ladina tähestikus, kuid need on erandid. Seetõttu jääb vanalt kirjaviisilt uuele ülemineku analüüs sageli 1892. aastasse toppama, kui selleks ajaks üleminekut veel toimunud polnud.

Õigeusu kirikuraamatud võeti kasutusele Lõuna-Eestis õigeusu leviku ja koguduste asutamise tõttu enamasti 1840. aastate teisel poolel, Põhja-Eestis 1880. aastate keskel. Tööst on need kõrvale jäetud põhjusel, et neis pole võimalik kirjaviisivahetust jälgida – raamatuid on peetud vene keeles ning kasutatud on üldjuhul õigeusu ristinimesid, mille kirjapilt oli vene keeles juba selleks ajaks ühtlustunud.

Vältimaks teksti koormamist arhiiviviidetega, on need ära jäetud, kui tegu on sünnimeetrikatest saadud andmetega. Konkreetse koguduse

soovitud aasta meetrikaraamatute kõikide eksemplaride veebilingid rahvusarhiivi digiteeritud arhiiviallikate kogus leiab kõige hõlpsamini meetrikate andmebaasist <http://www.genealoogia.ee/esivanemad/aastareg/>.

5. Metoodika

Töös on analüüsitud eesnimede kirjaviisi, kusjuures kasutatud on ristitud laste ning ka nende vanemate ja vaderite nimesid.

Üleminek vanalt kirjaviisilt uuele võis olla järsk või järkjärguline. Mõnel puhul on üks ja sama pastor hakanud osa nimesid kirjutama uues kirjaviisis, osa kirjutamist jätkas aga vanas. Sellises segakirjaviisis esinevad mõned uuele kirjaviisile omased tunnused – kõige sagedamini kadus esimesena ära topeltkonsonant uue silbi algul: *Jürri* > *Jüri*, *Juhhan* > *Juhan*, *Kaddri* > *Kadri*, kuid samal ajal jäid kasutusele nimed *Leno*, *Wio*, *Karel*, *Peter*. Nende üksikute muutuste tekkimist pole siin töös arvestatud veel uuele kirjaviisile üleminekuna, kuna need tunduvad olevat pooleldi alateadlikud, sageli on need ka äärmiselt ebaühtlased – poeg võis olla *Jürri*, isa aga samas sissekandes *Jüri* jne. Ka eesti rahvusest pastorite kirjaviisi kasutus polnud ühtlane ning tõenäoliselt kasvas enesekindlus uut kirjaviisi kasutada koos ajaga.

On märgata, et neil uutel pastoritel, kes ametisse astumisel võtsid uue kirjaviisi kasutusele senise vana asemel, läks esialgu mõni aeg kohanemiseks – algul esineb mõnel puhul veel vana või segakirjaviisi, kuid mõne kuu pärast on stiil ühtlustunud.

Kuna segakirjaviisi kasutamise puhul ei saa üleminekut täpselt dateerida, on lähtutud sellest, millal tundus kirjutaja olevat püüdnud hakata uut kirjaviisi vanale eelistama, kuigi tal võis edaspidigi esineda ebaühtlust. Segakirjaviisi pikemaajaline kasutamine pigem uue kirjaviisiga sarnaneval juhul on tabelis tähistatud tärniga. Kui segakirjaviis sarnanes rohkem vana kirjaviisiga, pole seda üleminekuks loetud. Üleminekuaasta märkimine siin töös on seega sageli tinglik ning empiirilise, mitte aga statistilise meetodi tulemus, kuid see näitab kindlasti üldist tendentsi. Kindlasti esineb juhte, kus mõnele pastorile on liiga tehtud, lugedes teda vana kirjaviisi kasutajaks, mõnda teist sama usina katsetuse tegijat aga juba uue kirjaviisi kasutajaks. Vaid üksikutel juhtudel on näha vana või uue kirjaviisi järsku vahetumist, sageli oli mitu aastat aega kasutusel segakirjaviis, mis kogu XIX sajandi jooksul liikus vana poolt uue poole, kuid mitte hetkega.

Segakirjaviisi olemasolu tingis kindlasti ka pastorite vähene eesti keele nüansside tundmine. Juba mainitud pastor Kentmann kirjutab 1862. a kohta Jõelähtme koguduse kroonikasse tolle aasta sinodil toimunud Ahrensi keeleteemalise ettekande kohta (mida sinodi protokollis teiste vastuseisu tõttu ei lisatud), et *meil on piisavalt jutlustajaid, kes räägivad head arusaadavat eesti keelt, aga puudub korralik (correcter) ja ühtne keelescäda. Paljud neist on mulle öelnud, et kui nad räägivad ühe jutiga (im Schwall reden), on kõik hästi, aga kui nad hakkavad väljendite ja vormide üle järele mõtlema või peavad midagi kirjutama, siis ei taha asi paigast nihkuda* (Jõelähtme 2014: 114).

Segakirjaviis polnud omane vaid sakslastest pastoritele. Näiteks Nõos oli järjest ametis kaks eestlasest pastorit: 1878–1883 Jürmann² ja 1884–1923 Lipp. Jürmann kasutas ametisse asumise aasta algul segakirjaviisi (*Mari, Jüri, Kadri, aga Peter, Julia, Lena*), sama aasta lõpul aga juba pigem uut kirjaviisi (*Triin, Liisu, Peedu, Miina, aga Peter, Wio*, viimasest sai 1879 *Wiju*). Lipp alustas peaaegu täiesti uues kirjaviisis (*Liisa, Mihkel, Johan, Mari, Jüri, Aadu, Wiio ~ Wiio*), kuigi algul eksis hulka ka mõni üksik *Marri*, nähtavasti automaatselt vanast kirikuraamatust ümber kirjutades. Kuid segadust tekitas talle nimi, mis mõnikord lapse isa nimena oli *Peeter*, sama lapse vateri nimena aga *Peter*. Umbes poole aasta pärast oli Lipu kogemus suurenenud ning kirjaviis ühtlustunud. Nimekuju *Peter* jäi ta aga paralleelselt kasutama oma ametiaja lõpuni, eelistades seda nimekujule *Peeter*, nähtavasti kohaliku häälduse tõttu. Uut kirjaviisi oli Lipp kasutanud muidugi ka juba Kaarmas 1882 pastoriametis asudes. Sellise lühiajalise ülemineku puhul segakirjaviisilt uuele on loetud üleminekuajaks aasta, mil empiirilisel vaatlusel enamik nimesid kirjutati uues kirjaviisis.

Mõni pastor kasutas aga mitukümmend aastat segakirjaviisi. Näiteks Pühalepa pastor Normann (ametis 1880–1897) kasutas ladina tähestikus meetrikaraamatute pidamise ajal (1880–1891) paralleelselt nimekujusid *Liso* ja *Liiso*, *Lena* ja *Leena*, *Maddis* ja *Madis*, *Jürri* ja *Jüri* jne, samas kui mõni nimi muutus 1891. a paiku ning *Peterist* sai üsna järjepidevalt *Peeter*, *Pridost Priido* jne. Neid uue kirjaviisi nimekujusid varem ei esinenud. Üldine tendents Normanni puhul on uues kirjaviisis nimede osakaalu pidev suurenemine, kuid nagu näha, toimus see enam kui aastakümne jooksul.

² Edaspidi on pastorite puhul lihtsustamise huvides kasutatud koguduse nime ja vaid perekonnanime. Pastorite andmed on pärit vastavatest teadmikest (Schmidt 1939; Prediger Livlands 1977; Pastoren Estlands 1988; Aarma 2007).

Väga pikaajaline üleminek oli ka näiteks Helme pastoril Behsel (ametis 1857–1897). Kui *Kaddri* asemel hakkas ta enam-vähem püsivalt *Kadri* kirjutama 1860. a paiku (jätkas aga nime *Maddis* ja *Äddo* kasutamist), siis enamikku teisi nimesid uues kirjaviisis alles 1871. Paraku taandus ta sellest juba kahe aasta pärast, et alles 1880. aastate teisel poolel uuesti uus kirjaviis kasutusele võtta. Sellistel juhtudel on esimene uuele kirjaviisile üleminek loetud üleminekuajaks ning tabelis on ära märgitud hilisemad muutused. Väga lühikesi (alla aasta) uue kirjaviisi katsetusi pole loetud üleminekuajaks ning võimalik, et osa neist on jäänud märkamata (vt allpool).

Helme on ka hea näide selle kohta, kui keerukas võib olla jälgida konkreetselt ühe pastori kirjaviisi muutust. Nimelt oli Helmes palju abi-pastoreid ning sageli täitis kirikuraamatuid ka köster. Seega tuli kõigepealt selgeks teha pastori käekiri ning jälgida muutusi ainult selle käekirjaga tehtud sissekannetes. Üleminekuajadel, kui uut pastorit veel polnud (enamasti alla aasta), on sissekandeid teinud asendajad (eelkõige naaber-või vikaarpastorid, sageli köstrid). Nende tehtud sissekannete kirjaviisi pole siin arvesse võetud, välja arvatud pikemad asendamised (näiteks Kaarmal).

Pastori käekirja tuvastamiseks tuli sageli otsida tema allkirjaga dokumente (nt koguduse tehtud väljavõtteid kirikuraamatutest teise kogudusega liitumiseks ehk kirikutähti, mida leidub eelkõige naaberkoguduste materjalide hulgas). Nii selgus, et Paistu pastor Bergmann ei kirjutanud meetrikuraamatuid peaaegu kunagi ise, tehes aeg-ajalt sissekandeid vaid saksa pihtkonna raamatuisse; samuti Võnnu pastorid Oehr (noorem) ja Vares ei kirjutanud ise eesti pihtkonna meetrikaid. Seetõttu on selliste pastorite kirjaviis jäänud selgusetuks. Ei saa ka välistada mõningaid eksimusi, kus köstri käekirjaga (mis on sageli olnud pastori omaga äärmiselt sarnane) tehtud sissekandeid on peetud pastori omadeks.

Kuna andmestiku suure mahu tõttu polnud võimalik kõikide koguduste kõikide aastate sissekandeid analüüsida, on seda tehtud pastorivahetuse paiku. On jälgitud, mis kirjaviisi kasutas ametisse asunud pastor alguses, ametiaja jooksul (pistelisel) ning selle lõpul (enamasti kattus see ka elu lõpuga). Kui selget muudatust ametiaja alguses ja lõpus kasutatud kirjutusviisi vahel polnud, pole vahepealseid aastaid analüüsitud. Seetõttu võis märkamata jääda mõni üleminekukatsetus, millest on hiljem taandatud, kuid tõenäoliselt on tegu pigem eranditega. Samuti pole uuele kirjaviisile ülemineku järel tehtud sissekandeid enam edasi analüüsitud, välja arvatud

mõni väga varase üleminekuga kogudus. Enamasti toimus üleminek juba niivõrd hilja, et sellest hilisem taandumine pole väga usutav, kuigi tuli ette sedagi. Uue kirjaviisi varajaste kasutusele võtjate ametijärglaste mõningad taandumised või jätkamised on märgitud tabelis, kuid need andmed ei pretendeeri täielikkusele.

Perekonnanimesid ei saa kirjaviisi muutuse jälgimisel samahästi kasutada kui eesnimesid, kuna perekonnanimed on alati olnud muutuste suhtes konservatiivsemad ning neis kohati praegugi kasutatav vana kirja- viis (*Karro, Leppik* jne) on siirdunud ka nende hääldusse. Ka eesnimede puhul mängib kindlasti rolli asjaolu, et andmeid kirjutati pidevalt vanadest raamatutest uutesse ümber ning mõni tagasihoidlikuma keelevaistuga või üldiselt alalhoidlikum pastor kasutas seetõttu sama kirjaviisi, mida tema elkäija.

6. Uue kirjaviisi esimesed kasutajad

Nagu mainitud, sai uue kirjaviisi levik uue tõuke Kuusalu pastori Ahrensi 1843. aastal avaldatud eesti keele grammatikast. Tema kolleege, Eestimaa pastoreid, mõjutas ehk rohkemgi tema sõnavõtt 1844. a juunis Eestimaa provintsiaalsinodil. 1845. a juunis esines Ahrens taas sinodi koosolekul uue kirjaviisi teemadel ning kuigi vaieldi pikalt, oli enamik kirjaviisi parandamise vastu (Vilbaste 1961: 11–12). Arvati, et seda võiks katsetada ilmalikes teostes, kuid mitte kirikukirjanduses. Ahrensi ettepaneku vastu oli 16, poolt 5 häält. Poolt hääletasid peale Ahrensi enda veel Vigala pastor Harten, Lüganuse pastor Vogt, Kadrina pastor Hellenius ja Harju-Jaani pastor Danielsson (Kask 1958: 57).

Ahrens ise kasutas 1843. aastani oma kirikuraamatutes vana kirjaviisi. Eesnimedena pani ta kirja järgmised: *Tomas, Josep, Juhhan, Tönno, Jürri, Marri, Leno, Liso, An*, kohanimedena: *Kiohabla, Winnisto, Mäpä, Kabberneem, Harra*. Kohe 1844. a alguses läks ta **esimesena** üle uuele kirjaviisile, võttes kasutusele eelmaintud nimede asemel vastavalt *Toomas, Joosep, Juhan, Töno, Jüri, Mari, Leeno, Liiso*, samaks jäi *An* (ühesilbilise sõna lõpul oleva pika konsonandi märkimine oligi uues kirjaviisis veel kaua kõikuv), ning kohanimedest kirjutas uues kirjaviisis vastavalt *Kiohaabla, Winisto, Mäepää, Kaberneem, Hara*. 1850 tegi ta veel ühe uuenduse, asendades järgsilbi *o* tähega *u*: eesnimed *Tönu, Liisu, Leenu*, kohanimed *Kiuhaabla, Wiinistu, Kõnnu*.

Ahrens ei kasutanud uut kirjaviisi aga alati ja igal pool. Näiteks kui konsistoorium palus temalt 1847. a andmeid Kose koguduse liikme *Lena Kunderbergi* vastsündinud lapse kohta, siis kasutas ta oma vastuses nimekuju *Lena*, kuigi oma koguduse liikmed oli ta selleks ajaks juba *Leenadeks* ümber kirjutatud (EAA.1216.1.11, pagineerimata).

Ahrens oli viimased kolm eluaastat (1860–1863) ka Ida-Harju praost. Siiski tundub, et tema mõju praostina polnud suurem kui pastori ja kirjamehena. Ida-Harju praostkonnas läksid pastorid üle uuele kirjaviisile üsna vaevaliselt: Kosel 1881, Juurus 1882, Jüris 1886, Harju-Jaanis pärast 1891. aastat. Ka Kuusalu piirinaabrid teistes praostkondades ei olnud keskmisest agaramad – Amblas tuli uus kirjaviis kasutusele 1879, Kadrinas 1887.

Kuusalu pastorina järgnes Ahrensidele 1863 Kentmann, kes kasutas kirikuraamatutes kohe uut kirjaviisi. Ahrensi ja Kentmanni vahepeal lühikest aega olnud asendajad kasutasid aga vana kirjaviisi.

Kuusalus oli Kentmanni juures 1870–1871 prooviaastal Beater. Seal läks ta edasi Väike-Maarjasse, kus oli aga vaid aasta ning lahkus Peterburi Jaani kogudusse. Sealgi polnud ta kaua, vaid siirdus edasi Valjalasse. Igal pool kasutas ta segakirjaviisi, mis oli küll rohkem vana kirjaviisi sarnane. Seega tema puhul Kentmanni juures õppimine ei mõjunud. Tema nimekirjutusviisist lausa õhkub tunnet, et uus kirjaviis ei sobinud talle põrmugi – kohati ta seda proovis, kuid järgmise sissekande juures juba unustas.

Ahrensi lähimaid kaastöölisi uue kirjaviisi alal oli Jõelähtme pastor Schüdlöffel. Nad olid regulaarses kirjavahetuses ning „tsenseerisid ja kritiseerisid“ teineteise kirjatöid (Jõelähtme 2014: 106). Schüdlöffel läks **teisena** kohe 1844. a alguses oma kirikuraamatutes üle uuele kirjaviisile, kusjuures järgsilbi muutuse *o > u* võttis ta kasutusele Ahrensist üle kahe aasta varem – septembris 1847. Jõelähtmes järgnes Schüdlöffelile juba nimetatud Kentmann, kes oli seal kolm aastat enne Kuusallu asumist. Ta kasutas Jõelähtmeski kohe 1860. aastast uut kirjaviisi. Talle 1863 järgnenud pastor Loppenowe kasutas segakirjaviisi, mis aga pikapeale oli rohkem uue kui vana kirjaviisi moodi.

Ahrensi juba mainitud pooldaja, Lüganuse pastor Vogt võttis uue kirjaviisi **kolmanda** pastorina kasutusele 1844. a juulis, seega kohe pärast Ahrensi sõnavõttu sinodil. Nendele lisandus **neljandana** veel üks Ahrensi naaber – Haljala pastor Striedter, kes läks uuele kirjaviisile üle 1844. a detsembris. Nii Vogt kui ka Striedter olid ametis 1880. aastateni, seega

nende järglased kasutasid samuti juba uut kirjaviisi, kuna tolleks ajaks oli see saanud üldlevinuks.

Seega 1845. a sinodil Ahrensi ettepanekute poolt hääletanud viiest pastorist läks uuele kirjaviisile oma ametiajal (ja seda juba 1844) üle vaid Lüganuse pastor Vogt. Harju-Jaani pastor Danielsson katsetas uut kirjaviisi, kirjutades 1848. aastast *Jürri* ja *Marri* asemel *Jüri* ja *Mari*, kuid jätkas nimekujude *Liso*, *Tio*, *Tina*, *Juhhan* kasutamist oma Eestis tegutsemise lõpuni.

Ka Keila praost Fick, kes 1845. a sinodil esines koos Ahrensiga teemal „Kuidas tuleb teostada meie eesti kirikukeele reformi“ (Paul 1999: 559–560), ei läinud oma 1883. aastani kestnud ametiajal uuele kirjaviisile üle. Pühalepa pastor Sengbusch (ametis 1822–1877), kes esitas 1845. a sinodil igasuguse parandamise vastu protesti, oli vastuoluline ja konservatiivne isiksus. Ta teadis peast Ahrensi grammatika põhireegleid paragrahvide kaupa ning võrdles 1860. a sinodil Schüdlöffeli uue testamendi tõlget Ahrensi grammatika reeglitega (Paul 1999: 560, 572, 574–575), kuid oma peetavates meetrikaraamatutes jäi Sengbusch muutumatuks vana kirjaviisi juurde.

Uue kirjaviisi katsetajatest leiame Järva-Madise kogudusest pastor Hirschhauseni, kes 1853 sinna ametisse saades kirjutas algul küll *Leeno*, *Aadam*, *Thoomas*, *Triino*, *Kaarel*, *Mari*, *Jüri*, kuid järgmisel aastal naasis vana kirjaviisi juurde. Muide, Hirschhausen oli Ahrensile eelnenud Kuu-salu pastori poeg. Ehk proovis ta seepärast just 1853 Ahrensi grammatika teise trüki järgi uut kirjaviisi, kuid see talle ei sobinud.

Alates 1844. aastast võttis **viierendana** uue kirjaviisi kasutusele Rapla pastor Haller aastal 1853. Ta oli Käina pastori poeg, tegutses Raplas koolide arendamisel, kohaliku piibliseltsi ja laste varjupaiga asutamisel, oli Eestimaa Kirjanduse Ühingu liige ning kirjutas ka mõne saksa- ja eestikeelse raamatu piibliseltside tegevusest. Pastorina olnud ta karm, kuid austatud (Aarma 2011: 2–3).

Kaht viimati mainitud pastorit mõjutas tõenäoliselt Ahrensi grammatika teise trüki ilmumine 1853.

Kuigi Rapla järgmine pastor Malm jätkas 1864. a ametisse asudes oma meetrikates eelkäija uut kirjaviisi, ei teinud ta seda alati trükisõnas. Seepärast pahandas temaga Kreutzwald kirjas Hurdale (17. I 1865): *Kui härra Malm, nagu Teie mineval suvel tähendasite, sähendustele eeslitele meeldimiseks on uuest kirjaviisist ära taganenud, siis on ta väärt, et temale näkku süljataks!* (Kreutzwald 1976: 89).

Karuse pastor Hasselblatt üldiselt pooldas 1845. a sinodil Ahrensi ideid, kuid arvas, et nõu tuleks küsida ka Liivimaa sinodilt ja piibliseltsilt ning ei hääletanud seetõttu Ahrensi poolt (Paul 1999: 560). Uuele kirjaviisile läks ta üle oma meetrikaraamatutes 1858, olles sellega järjekorras **kuues**. Kuna Hasselblatt kasutas uut kirjaviisi ka oma luuleraamatus (ilmus 1861), tunnustas teda selle eest Kreutzwald kirjas Hurdale (17. I 1865): *Russow ja Hasselblatt on sakslased ning julgevad* [erinevalt Malmist – FP] *vastuvoolu ujuda, oma jõudu mööda paremini kirjutada* (Kreutzwald 1976: 89).

Järva-Jaani praost Gebhardt kontrollis konsistooriumi korraldusel Schüdlöffeli uue testamendi uuekirjaviisilist redaktsiooni ning märkis 1860. a sinodil, et *tema ei ole nõus* [vanakirjaviisilisele redaktsioonile – FP] *tagasi minema* (Paul 1999: 570, 572). Samas oma ametiaja lõpuni aastal 1861 ta uut kirjaviisi kasutusele ei võtnud. Seda ei teinud tema ametis jätkanud poegki, kes suri 1902.

1871. a sinodil pooldas Viru praostkond ainsana uue kirjaviisi rakendamist Ferdinand Johann Wiedemanni tehtud piibliredaktsioonis, kuid seda ettepanekut ei toetatud. Viru praost Paucker oli juba 1861. a sinodile saadetud kirjas tugevalt kritiseerinud piibliseltside vastutöötamist Eestimaa vaimulike püüetele piibli keelt parandada (Paul 1999: 572–573, 579). Oma kirikuraamatutes jäi Paucker aga vana kirjaviisi juurde.

Haapsalu pastor Hörschelmann väitis 1845. a sinodil, et tema poolt koguduse liikmetele esitatud küsimuse peale keele parandamise kohta anti sellele eitav vastus. Tema vennapoeg, Ridala pastor Hörschelmann katsus näidata, et senine kirjakeel on täiesti arusaadav ja reform tekitaks raskusi (Paul 1999: 560–561). Huvitaval kombel olid aga mitmed Hörschelmannid need, kes ülejäänud Eestiga võrreldes läksid pigem varakult uuele kirjaviisile üle: nimetatud Ridala pastori poeg samas Ridalas (1869, Eestis **kümnes**, kes hakkas uut kirjaviisi oma koguduse raamatutes kasutama), tema lallepoeg Martnas (1872), teine lallepoeg Karusel (1870 jätkas eelmise pastori uut kirjaviisi), isa lallepoeg Kosel (1881, tema poeg jätkas uut kirjaviisi), Kose pastori õepoeg, Viru-Jaagupi pastor Hoffmann (1873). Samas oli ka paar pastorit samast Hörschelmanni perekonnast, kes 1880. aastail jätkasid vana kirjaviisi kasutamist.

Paljud pastorid oli ametis vaid ühes koguduses kuni surmani. Nende puhul, kes liikusid ühest kogudusest teise, on huvitav jälgida, kuidas nende kirjaviis muutus. Näiteks Hagerisse tõi Karuselt uue kirjaviisi üle Hörschelmann, temale oli ametis eelnenud ta vanem vend, kes ei kasutanud

uut kirjaviisi. Noorem Hörschelmann oli varem (1870–1886) ametis olnud aga Karusel ning seal oli juba 1858 pastor Hasselblatt uuele kirjaviisile üle läinud. Küllap see mõjutas ka Hörschelmanni, kes kasutas uut kirjaviisi kohe ka Karusel Hasselblatti ametis jätkates.

Hörschelmannid andsid uue kirjaviisi varase kasutamisega tooni kogu Läänemaal, kuid esimene oli seal Lääne-Nigula pastor Frese aastal 1865, olles kogu Eestis **seitsmes**, kes esimesena oma koguduses uue kirjaviisi kasutusele võttis (enne teda Schüdlöffeli ametijärglane Kentmann 1860 ning Halleri järeltulija Malm 1864 jätkasid oma eelkäija uue kirjaviisi kasutamist). Frese vend, Tallinna Jaani pastor Frese, võttis 1870. aastal samuti uue kirjaviisi kasutusele, kuid loobus sellest veel samal aastal. 1880–1885 oli ta pastor Kuressaares, kus samuti ei kasutanud uut kirjavii-
viisi, 1886. aastal Reigisse minnes võttis seal aga uue kirjaviisi käibebe.

Mandri-Liivimaa esimene uue kirjaviisi kasutusele võtja aastal 1867 oli Eestis alles **kaheksas-üheksas**. See oli Tarvastu pastor Carlblom (ameti-
tis 1842–1872). Ta oli keskmisest suurema annetusega Aleksandrikooli esialgsete asutajate hulgas (Kruus 1939: 42) ning rääkis Kreutzwaldi järgi *niihästi läti keelt kui ka mõlemaid eesti dialekte* (Kreutzwald 1976: 568). Kohalike elanike mälestuste järgi oli ta rahvale nälja- ja ikaldusaastail abiks, kuid *rahvaga läbikäimine oli raskendatud väga palju, sest et ta halvasti kõneles eesti keelt. Rahvas jäi tema ajal väga tuimaks ja hooletuks, jutluse ajal tukkus ja ajas juttu* (Ajalooline traditsioon).

Saaremaal võttis esimesena uue kirjaviisi kasutusele Põide pastor (1867–1901) parun Nolcken ning seda kohe ametisse asudes, olles koos Tarvastu Carlblomiga Eestis **kaheksas-üheksas**. Ta on tuntud eesti keele ja folkloori uurijana ning keelemehena, kes lõi eesti keele kolme välte märkimiseks oma kirjaviisi (Peegel 1959: 50).

Eestlastega hea läbisaamine või huvi keele vastu polnud aga alati seotud kirjaviisivahetusega. Näiteks kinnitati Rõngu pastoriks 1880 senine abipastor Hesse, kelle vastu olid koguduse liikmed. Ta oli eestlaste rahvuslike püüete eitaja ning tema käest ei tahtnud suurem osa kogudust armulaua sakramentigi vastu võtta, esines koguni tahtlikke süütamisi ja relva kasutamist (Saard 2000: 148). Siiski võttis just tema esimesena Rõngu koguduses uue kirjaviisi juba 1881 kasutusele.

Seega enne 1870. aastat olid läinud uuele kirjaviisile üle vaid kümne koguduse pastorid ning uut kirjaviisi oli hakanud kasutama 12 pastorit (st kaks neist jätkasid ametis eelnenu uut kirjaviisi).

7. Kirjaviisivahetuse analüüs

Analüüsitud on 110 koguduse meetrikaraamatuid – 52 Eestimaalt (Ha 13, Jä 7, Lä 15³, Vi 13, Tln 4) ja 58 Liivimaalt (Pä 10, Sa 13, Ta 17, Vl 9, Vö 9). Nendest läks 1891. aastaks, mis ajani on võimalik kogu Eesti kohta andmeid analüüsida, üle uuele kirjaviisile 76 kogudust (69%). Neist 16 jäid pikemaks ajaks pidama segakirjaviisile, mis oli siiski üsna sarnane uue kirjaviisiga. Neid, kes kuni mõne aasta jooksul läksid enam-vähem puhtale uuele kirjaviisile üle, pole viimaste hulka loetud.

76-st kirjaviisi vahetanud kogudusest asus Eestimaal 39, seal läksid uuele kirjaviisile üle 75% kogudustest (Ha 11 – 85%, Jä 3 – 43%, Lä 13 – 87%, Vi 9 – 69%, Tln 3 – 75%), Liivimaal 37 ehk 64% (Pä 8 – 80%, Sa 10 – 77%, Ta 8 – 47%, Vl 9 – 100%, Vö 2 – 22%). Seega kõige enam oli 1891. aastaks uuele kirjaviisile üleläänud Viljandi-, Lääne- ja Harjumaal, kõige vähem Võru-, Järva- ja Tartumaal.

Järvamaa puhul oli tegu tõenäoliselt konservatiivsemate pastoritega, kes väikeses praostkonnas suuremat mõju avaldasid. Koeru praost Hoffmann kasutas küll segakirjaviisi, kuid mitmed teised (Ambla Knüpffer, Järva-Madise Nerling, Järva-Jaani Gebhardt) veel 1880. aastail üsna puhast vana kirjaviisi.

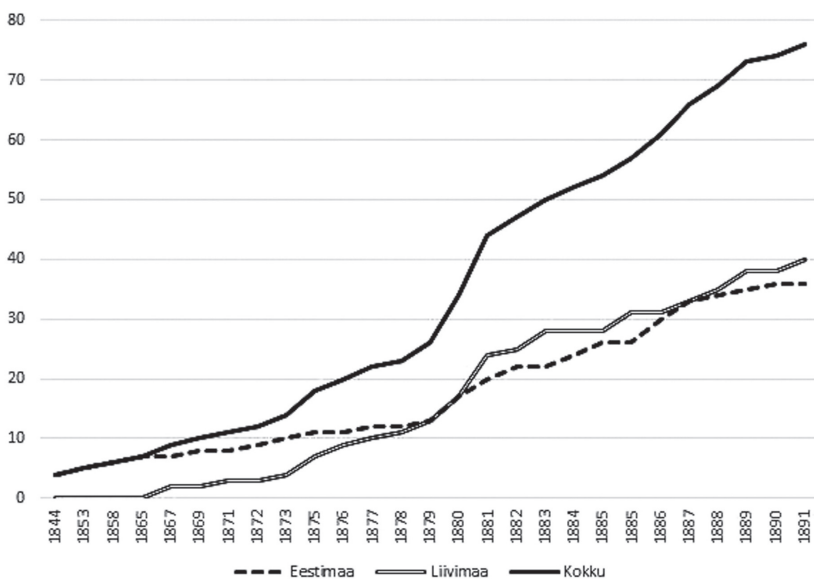
Võru- ja Tartumaa pastorite vastumeelsust uuele kirjaviisile aitab selgitada Arnold Kask (1970: 186, 188, 191), kes on toonud välja, et Lõuna-Eesti pastorid ei pooldanud põhjaeesti keelel põhineva rahvuskeele tarvitamist ja võitlesid visalt lõunaeesti kirjakeele säilitamise eest ning väljasurev lõunaeesti kirjakeel säilitas üldiselt ka vana kirjaviisi.

Kohe uues koguduses ametisse asudes (aasta jooksul) võttis uue kirjaviisi kasutusele 32 pastorit, nendest 11 jaoks oli tegemist üldse esimese teenistuskohaga. 2–7 aastat olid ametis olnud 17, 8–15 aastat 13 ning 16–36 aastat 11 pastorit (kaks tegutsesid kahes koguduses ning ühes koguduses oli tegu kindlalt kõstriga). Neli pastorit olid uue kirjaviisi kasutusele võttes ametis olnud juba vähemalt 30 aastat: Kanepi Holst, Lihula Spindler (kumbki 30), Mihkli Schmidt (34) ja Kose Hörschmann (36). Seega leidis igasuguse staažiga (ning vanusega, kuna enamasti oli staaž korrelatsioonis vanusega) pastoreid üsna võrdselt ning tegu ei olnud ainult noorte ametisse asuvate pastoritega.

³ Mihkli kogudus on arvatud Läänemaa alla. Kuigi 2/3 elanikest kuulus kihelkonna Liivimaa ossa, asus kirik Eestimaal osas.

1844 läks uuele kirjaviisile üle neli kogudust (Kuusalu, Jõelähtme, Haljala, Lüganduse), 1850. aastail kaks (Rapla, Karuse), 1860. aastail neli (Lääne-Nigula, Ridala ning kaks esimest Liivimaal – Põide, Tarvastu), 1870.–1879. aastani 16 (10 Liivi-, 6 Eestimaal), 1880.–1889. aastani 47 (24 Liivi-, 23 Eestimaal), 1890 üks Liivimaa ja 1891 kaks Eestimaal kogudust. Seega algas Eestimaal uuele kirjaviisile üleminek oluliselt varem ning see on selgelt Ahrensi mõju, mida sageli on peetud pastorkonnas praktiliselt olematuks (Vilbaste 1961: 13, 15). Liivimaal algas üleminek alles rahvusliku liikumise alguses, olles sellest ajast alates tempo poolest Eestimaaga võrdne.

Kõige enam mindi uuele kirjaviisile 1880. aastal (8 kogudust – 4 Liivi-, 4 Eestimaal) ja 1881. aastal (10 kogudust – 7 Liivi-, 3 Eestimaal). Enamasti ei olnud nende puhul tegu vastsete pastorigega, vaid neid olid tõenäoliselt mõjutanud juba toimunud kirjaviisivahetus trükisõnas (sh vaimulikus kirjanduses) ning võimalikud arutelud sinoditel.

Joonis. Kirjaviisi vahetanud koguduste üldarv (analüüsitud 110 kogudust)

8. Pastorite rahvus ja kirjaviis

Ühiskondlike muutuste tõttu hakkas kasvama eestlastest pastorite hulk. Seetõttu pakub huvi jälgida, kas olid seotud eesti rahvusest pastorite ametisse asumine ning kirjaviisi muutus.

Eesti rahvuse kindlakstegemine on alati olnud seotud raskustega, kuna veel XX sajandi algulgi toimus ümberrahvustumine eelkõige saksa, kohati ka vene rahvusesse sulanemise kaudu ning rahvuslik enesemääramine oli kõikuv. Väga paljud baltisakslastena tuntud inimesed olid tegelikult vähemalt osaliselt eesti päritolu (nt Masingid), kuid neid ei saa lugeda eestlasteks rahvuse (identiteedi), vaid ainult etnilise päritolu poolest. Praeguse teema puhul on olulised vaid need Eestis tegutsenud pastorid, kes tunnistasid ennast eestlasteks⁴, ning ei mängi rolli need, keda vaid päritolult võib eestlasteks lugeda, kui sedagi (nt Karjahärm, Sirk 1997: 34–35, 56 mainitud Janter, Kentmann, Masing, Normann, Willingen). Eestlastest abipastoreid pole analüüsitud.

Esimeseks ennast eestlaseks (mitte küll rahvuslaseks) pidanud pastoriks Eestis võib tinglikult lugeda Georg Theoli (1856–1867 Äksis). Tema uut kirjaviisi kasutama ei hakanud – Liivimaal ei teinud seda tema eluajal ka teised. Kuigi ta leidis, et *ma kele kirjutamine Soomlaste visi järrele õigem on, kui meie vanna viis*, arvas ta olulisemaks rahva kätte sedda visi jätta, kelle järrele keik nende ramatud on kirjutud ja trükkitud (Kask 1970: 209).

Järgmise eestlasena sai pastoriametisse Wilhelm Eisenschmidt (1870–1922 Tartu Peetri koguduses). Esimesel ametiaastal kasutas ta üldiselt vana kirjaviisi (*Michel, Lena, Mina, Lina*), kuid esines juba ka segastiili (*Jüri ja Jürri, Mari ja Marri*). Mõni uue kirjaviisi nimi kinnistus peagi, osa lisandus mõne aasta pärast, kuid väga tugevat segastiili ning ebaühtlust ka samade nimede kirjutamisel harrastas ta ametiaja lõpuni.

August Westrén-Doll (1871–1876 Mustjalas, ühtlasi 1875–1876 Kär-lal, 1876–1909 Viljandi Pauluse koguduses) ei olnud küll kõiges rahvusliku liikumise pooldaja, näiteks algul toetas ta Aleksandrikooli liikumist, pärast oli selle aktiivne vastane (Kruus 1939: 63), kuid ometi võttis ta puhta uue kirjaviisi kasutusele 1875. aastal Mustjala ja ka tema hooldatavas Kär-la koguduses ehk kohe pärast uue kirjaviisi võidulepääsu trükisõnas. Seda juhtumisi samal aastal, mil Liivimaa sinodil otsustati kõik eestlaste

⁴ Aluseks on võetud Riho Saardi andmed (2000: 368–369 jm).

rahvuslikud püüded tingimusteta hukka mõista (Saard 2000: 39), kuigi Doll töötas tollal veel Saaremaa konsistooriumiringkonnas.

Järjepidev ei olnud algul uues kirjaviisis ka selle suur propageerija, neljas eestlasest pastor Jakob Hurt (1872–1880 Otepääl). Algul kasutas ta tugevat segastiili, mõne aasta pärast pigem uut kirjaviisi, aga sugugi mitte puhast. Kuigi 1874. a Liivimaa sinodil esines Hurt eesti keele kaitseks (Saard 2000: 39), valdas ta ise uut kirjaviisi püsivamalt alles 1875. a lõpus, millest alates ei kohta enam veel sama aasta suvel kasutatud nimekuju *Peter*, mis on asendunud nimega *Peeter* (seda kasutas ta paralleelselt varemgi). Samas jäi tal mõni nimi vahelduvalt kasutusse (*Michel* ja *Mihkel*) Otepääl tegutsemise lõpuni. Huvitav on märkida, et Hurda eel, ajal ja järel (kokku 68 aastat) tegutses Otepäa köstrina Anveldt, kes oli tuntud oma saksikusega (Põldmäe 1968: 400). Siinse teema puhul kinnitab seda näide, kus ta pastor Kauzmanni poolt 1870 meetrika algeksemplaris kirja pandud nimest *Mihkel* on meetrikat ümber kirjutades korduvalt teinud nime *Michel*. Sama tegi ta Hurda originaalmeetrika ümberkirjutamisel, näiteks 1874. a sissekannetes kirjutas ta Hurda kirjapandud nimede *Jüri*, *Mari*, *Juhan*, *Tamm* asemel *Jürri*, *Marri*, *Johan*, *Tam*. Muide, Hurda ja Anveldti (samuti järgmise pastori Sperrlingi) käekiri on äravahetamiseni sarnane, sissekannete võrdlemise teeb keerukamaks ka see, et Hurt on oma tähekujusid sageli varieerinud.

Otepäa järgmine pastor oli eestlane Sperrlingk (ametis 1881–1905), kes kasutas segakirjaviisi, mis 1890. aastaiks oli uue kirjaviisiga sarnasem kui 1880. aastail. Temagi ei hiilanud oma ametis eestimeelsusega (Põldmäe 1968: 396–398).

Ajaliselt viienda eestlasest pastorina astus ametisse esimene selline Eestimaal – Türi pastor Kurrikoff (1875–1891). Tema võttis kohe tarvitusel puhta uue kirjaviisi.

Saardi (2000: 367) andmetel oli ajavahemikul 1875–1890 Tartu ülikooli usuteaduskonda immatrikuleeritud 76 eestlasest 66 pärit Liivimaalt, 9 Eestimaalt ning üks Venemaalt. Näha on Liivimaa oluliselt suurem osakaal nagu kogu rahvuslikus liikumises üldiselt.

1891. aastaks, kuni üle Eesti on võimalik jälgida kirjaviisi kasutamist meetrikaraamatutes, oli Liivimaal ametisse astunud 17 eestlasest pastorit, Eestimaal vaid kolm. Liivimaa pastoritest kolm võtsid esimesena ja kohe ametisse asudes uue kirjaviisi kasutusele (Jürmann, Koik, Punga), üks võttis selle esimesena kasutusele pärast mõnda aega (Westrén-Doll), viis

jätkasid selle kasutamist (Kerg, Ederberg, Undritz, Reiman, Lipp), kolme kohta pole võimalik andmeid saada, kuna nende käekirjaga peetud meetri-
kaid pole (Kallas, Bergmann, Rennit), üks läks segakirjaviisi kaudu paari
aasta pärast uuele üle (Hurt), üks läks algul tagasi segakirjaviisile ning
paari aasta pärast uuele (Pielberg), üks läks tagasi ja jäi segakirjaviisile
(Sperrling), kaks jäid segakirjaviisi kasutajaks (Theol, Eisenschmidt).
Seega üheksal pastoril polnud uue kirjaviisiga probleeme (tõenäoliselt
võib nendele lisaks arvata ka Bergmanni, kelle kohta andmeid pole), kolm
aga selle juurde ei jõudnudki. Eestimaa kolmest pastorist kaks võtsid selle
esimesena kasutusele (Kurrikoff, Pallon), üks jätkas kasutamist (Willberg).

Paavo Annuse (1996: 26–27) andmetel toimus 1890. aastail pastor-
konnas suur rahvuslik muutus. Samavõrra, kui vähenes saksa pastorite
perest pärit ametis olevate pastorite osakaal, suurenes talupojaperedest
(kes üldjuhul olid eestlased) pastorite osakaal. Kuna kirjaviisivahetus
toimus kirikuraamatutes aga enamasti 1880. aastail või konservatiivsemate
pastorite puhul alles XX sajandil, ei olnud päris õige Hurda arvamus, kes
1865 Johann Kölerile kirjutas, et [kiriku]õpetajad ise mitte ainult midagi
keelelise edu heaks ei tee, vaid suurem osa pealegi kindlasti selle vastu
on ja .. paranduse maksmapanemisele takistusi teevad. Hurt leidis, et
pastorite mõju aga on väga tuntav ja keelereform (mitte ainult õigekirjas)
ei saa mitte enne läbi tungida, kui pastorite hulka rahvuslisi ollusi tuleb,
.. kes uuendamise ja edasiarendamisetöö oma peale võtavad (Köler-Hurt
1911: 138). Köler oma vastuses Hurdale kinnitas seda: *Nagu uuenduse
algatuse eest üksikutele pastoritele tänu võlgnetakse, nii on ka suurem
osa hingekarjaseid selle vihasemad vastased* (Köler-Hurt 1911: 141).
Läks veel viisteist aastat aega ning pastorid, olenemata oma rahvusest
ning ametis oldud aja pikkusest, hakkasid uuele kirjaviisile üle minema
enne, kui eestlaste osakaal pastorkonnas oluliselt suurenes. 64 koguduses
76st läksid 1891. aastaks uuele kirjaviisile esimesena üle just sakslastest
(mõnel üksikul juhul saksastunud eestlastest) pastorid.

9. Uue kirjaviisi ja nimede teema pastorkonnas XIX–XX sajandi vahetusel

Eestimaa provintsiaalsinod oli uue kirjaviisi vastu viimase võimaluseni. Praostkondade sinodid olid aga sageli seda pooldavad, nagu Viru praostkonna puhul (1871) mainitud. 1881. a sinod manitses uue kirjaviisi kasutuselevõtmisega mitte kiirustama, kuigi Järva praostkond oli teinud ettepaneku aabits ja piiblilood trükkida järgmisel korral uues kirjaviisis ning Harju, Viru ja Järva praostkonnas õpetati 288 koolis uues, 114-s aga vanas kirjaviisis (Paul 1999: 589).

1886 ilmus tartukeelne uus testament vanas kirjaviisis, kuigi aasta varem olid Viljandimaa eestlastest pastorid Bergmann, Westrén-Doll ja Jürmann hakanud seda uude kirjaviisi ümber panema. Uues kirjaviisis tallinnakeelne uus testament valmis 1886, kuid ilmus trükist 1888. Seejärel võttis Rapla praost Malm enda peale piibli panemise uude kirjaviisi ning see ilmus 1889 (Paul 1999: 591–593).

Seda, et tõenäoliselt piibli ilmumine uues kirjaviisis mõjutas vähemalt osa pastoreid, iseloomustab ehk ka Simuna köster Normanni käsiraamatu eessõna aastast 1873: *Ni kaua kui s e [piibel – FP] muutmata wannal wisil meie käes on, pean weel ikka wanna kirjutamise wisist kinni* (Kask 1958: 178).

Uue kirjaviisi küsimust just nimede kirjutamisel arutati Eestimaa konsistooriumis näiteks 1892. Haljala pastor Willingen kirjutas 1891 konsistooriumile oma murest, et tema eelkäija, Haljala pikaegne (1838–1880) pastor Striedter kirjutas saksakeelsed perekonnanimed häälduspäraselt ehk nii, kuidas eestlane seda *de facto* hääldab. Probleemiks osutus Willingeni jaoks, et sisserännanute nimed olid nende saabumise kirikutähel teistmoodi kui Haljala kirikuraamatutes ning nii võisid ka õed-vennad olla erineva perekonnanimega. Ta tõi ka näiteid, et vahelduvad *Pus* ja *Busch*, *Wreibus* ja *Freibusch*, *Perk* ja *Berg* jne (EAA.1187.2.1871, L 1–1p).

Konsistoorium küsis seepeale praostkondade arvamust. Lääne-Harju praost Malm, kes oli kohe Rapla pastori ametisse asumisel oma kirikuraamatutes kasutusele võtnud uue kirjaviisi, kinnitas, et tema praostkonnas pole see küsimus asjakohane. Perekonnanimed, mis on kunagi talupoegadele pandud, erinesid Malmi hinnangul üsna vähe eesti keele grammatikast ja õigekirjutusreeglitest (EAA.1187.2.1871, L 3).

Malm puudutas oma vastuses veel üksikuid õigekirjutusküsimusi ning leidis, et kui uus kirjaviis tuli, hakkas mõni pastor kõhklematult

muudatusi, mis eesnimesid puudutasid, ka perekonnanimedele laiendama. Tema ise jäi osaliselt vana kirjaviisi juurde. Suur osa rahvast aga, nimelt vallakirjutajad, olid Malmi sõnul juba ammu loobunud nimede ametlikust kirja-pildist ja kirjutasi neid häälduse järgi, saades mõnikord niimoodi uue nime. Malm soovitas anda ametlikult loa eesti perekonnanimesid kirjutada soome ortograafia järgi ning neid nimesid, mis pole eesti päritolu ja mida teadmatusest teisiti kirjutatakse, uuesti õigesti kirjutama hakata (EAA.1187.2.1871, L 3p–4p).

Läänemaa praost Pezold pakkus välja, et aluseks võiks võtta praegu kirikuraamatutes kirja pandud nimed ning varasemad nimekujud sulgudesse lisada, et neid teaks omavahel kokku viia (EAA.1187.2.1871, L 5). Alutaguse praost Hunnius tõi näiteid oma koguduste nimeprobleemide kohta ja leidis, et pastor võib nimesid korrigeerida ning kui kõik perekonnaliikmed „korrumpeerunud” perekonnanime kannavad, ongi nimi samahästi kui muudetud (EAA.1187.2.1871, L 6–6p).

Ida-Harju praost Kentmann edastas oma pastorite teated, et neil sellist probleemi ei esine, aga tõi oma Kuusalu koguduse kohta näite, et seal on päris sagedad juhtumid, kus vallakirjades on perekonnal üks, kirikuraamatutes aga teine nimi. Ta soovitas noil puhkudel kirikuraamatutesse lisada märkuse „vallakirjades on N. N. nime all“ (EAA.1187.2.1871, L 12).

Viru praost Hoffmann kirjutas, et tema Viru-Jaagupi koguduses on uute personaalraamatute kasutusele võtmisel (see toimus 1884. a paiku) need kirja pandud „niinimetatud uues (Ahrensi) kirjaviisis“ (EAA.1187.2.1871, L 13–13p).

Ka Liivimaal arutati seda küsimust. 1903. a seadis Saaremaa praostkonna sinod sisse lausa komisjoni eestlaste perekonnanimede õigekirjutuse korraldamiseks. Komisjon andis oma seisukoha, et kõik eestlaste eestikeelsed perekonnanimed tuleks kirjutada uues kirjaviisis, eestlaste muukeelsed (eelkõige saksakeelsed) aga vastava keele õigekirjareeglite järgi (EAA.5281.1.113).

Kärla pastor Kerg koostas sinodis üles võetud teema kohta referaadi eesti nimede (uue kirjaviisi kohaselt) õigekirjutusest kirikuraamatutes. Kerg oli talupoja poeg Tähtverest Tartumaalt, Kärla pastor 1878. aastast, ja võttis kohe kasutusele uue kirjaviisi. Ta esitas ka oma teesid uue kirjaviisi kasutamiseks (EAA.5281.1.113). Kerg oli igati aktiivne ühiskonnategelane ning kohaliku rahva elatustaseme parandaja.

Toomas Paul (1999: 561) on leidnud, et kirik oleks võinud XIX sajandi keskel olla esimeste seas, kes läheb üle adekvaatsemale keele- ja kirjakasutusele, kuid tegelikult jäi talle osaks pool sajandit hiljem sellele tõrkudes alistuda. Pauli (1999: 583) hinnangul *baltisakslastest vaimulikud ei taibanud üldse, millised pöördumatud muutused toimuvad. Nad elasid oma suletud maailmas ega suutnud uskuda, et see peatselt kokku variseb.*

Nagu näha uue kirjaviisi kasutuselevõtust alles 1880. aastail, andsid pastorid tõesti lõpuks justkui vastumeelselt alla, varasemad kirjaviisivahtetajad olid enamasti huvitatud keelest või vähemalt toetasid eestlaste rahvuslikku liikumist. Umbkaudu kolmandik jäi aga truuks vanadele (kuigi ebaühtlastele) traditsioonidele.

10. Meetrikate nimekujude hilisem mõju

Kui XIX sajandil ei olnud nimekandjal talupojal enamasti tähtis, kuidas täpselt tema nime kirjutati, siis XX sajandil hakati nimekirjutusele rohkem tähelepanu pöörama. 1926 sisse seatud riiklikes perekonnaregistrites ehk perekirjades võeti ametliku nime fikseerimisel aluseks inimese sünnisissekande nimekuju või usuvahetuse korral enne 1. juulit 1926 viimasel ristimisel või salvimisel antud nimi (Teder 1939: 20–21). Sageli oli see veel vanas kirjaviisis ning 1927 selgitas riigikohus, et see ei ole nime muutmine, vaid nime õigekirjutuslik parandamine. Kohtu seisukoha järgi olenes nimekandjast, kas kirjutada *Leppik*, *Varri*, *Kalla* või *Lepik*, *Vari*, *Kala* (Teder 1939: 23).

Perekonnaseisuametnikke manitseti, et vanas kirjaviisis nimede uude kirjaviisi ümberkirjutamine pole nime muutmine, vaid parandamine, sest *on selge, et nimed nagu Maddis, Juhhan, Adu, Jan jne. on vigaselt kirjutatud* ning ametnik peaks soovitama nimekandjal esitada nime õigekirjutusliku parandamise avaldus (Teder 1939: 28).

Teinekord vormistati selline nime parandamine siiski nime muutmisena, sest sel juhul (eelkõige mõeldi selle all eestistamist) oli perekirjade avamine (mis pidi muutuma igale Eesti kodanikule kohustuslikuks) tasuta. Leidis aga ka perekonnaseisuametnikke, kes nende juurde tulnud kodaniku nime parandasid tõenäoliselt pikema jututa uude kirjaviisi.

Tavakodanik muidugi ei olnud kindel, kuidas nime kirjutada, seega seadustasid ka 1930. aastail, kui enamik perekirju koostati, vanas

kirjaviisis ees- ja perekonnanimed. Perekirjade põhjal anti välja perekonnaseisutunnistusi ning nõukogude ajal juba ka passe.

11. Kokkuvõte

Pärast uue kirjaviisi loomist 1843. aastal pastor Ahrensi poolt ei hakanud see sugugi kiirelt levima. Algul kasutas seda vaid neli pastorit Eestimaal, kus Ahrens sinoditel korduvalt oma kirjaviisi toetuseks sõna võttis. Väikest mõju avaldas ka tema grammatika teise trüki avaldamine aastal 1853. Seega Ahrens ei jäänud praktikas oma uue kirjaviisiga ka pastorkonnas päris üksi, nagu on arvatud. Liivimaa pastorid jäid tollal siiski veel uuest kirjaviisist puutumata.

Ilmalik kirjandus (sh ajakirjandus) võttis uue kirjaviisi kiiremini omaks ning moodustas ülekaalu 1875. aastaks. See oli seotud rahvusliku liikumisega, mis mõjutas mõningal määral ka baltisaksa pastoreid uut kirjaviisi kasutusele võtma. Kuna liikumine oli Liivimaal tugevam, tekkisid seal esimesed uuele kirjaviisile üleminejad just 1860. aastate teisel poolel, Eestimaast paarkümmend aastat hiljem.

Kuna ka vaimulikud raamatud hakkasid ilmuma uues kirjaviisis (piibel aastal 1889), mõjutas see pastoreidki lõpuks uut kirjaviisi oma meetrika-raamatutes kasutusele võtma. Kõige suurem üleminekulaine nii Eesti- kui ka Liivimaal oli aastail 1880–1881. Siiski oli 1881. a lõpuks uuele kirjaviisile üle läinud vaid 44 koguduse pastorid 110 analüüsitust. Järgmise kümne aasta jooksul tegi seda veel ligi kolmandik (32 kogudust), ulatudes 1891. aastaks 76ni, kuid ligi kolmandik (34 kogudust) jäi hiljemgi vana või segakirjaviisi juurde. 1892. aastast peeti meetrikaraamatuid enamasti kirillitsas, mis teeb hilisemate aastate analüüsi võimatuks. Nähtavasti põhjustas osaliselt vana kirjaviisi juurde jäämist peale alalhoidlikkuse ka eesti kirjakeele reeglite ebapiisav tundmine ning reeglite pikk ühtlustusaeg. Ainult Viljandimaal läksid uuele kirjaviisile üle kõik kogudused. Väikseim oli kirjaviisivahetus Võrumaal, seda nähtavasti lõunaeesti keele tõttu, mis kasutas trükisõnas valdavalt vana kirjaviisi.

Olulisem rahvuslik muutus pastorkonnas eestlaste osakaalu suurenemisena 1890. aastail jäi valdavast kirjaviisivahetusest hilisemasse aega. Ka kõik eestlastest pastorid ei võtnud uut kirjaviisi kasutusele, seega pastorite rahvuslik päritolu kirjaviisivahetust ei mõjutanud.

Tabel. Üleminek uuele kirjaväiisile luteri kogudustes

Kogudus	Uue kirjaväiisi kasutusele võtnud pastor	Ametisse asumise aasta selles koguduses (sh adjunkt-pastorina)	Uue kirjaväiisi kasutusele võtu aasta	Märkused ⁵
EESTIMAA				
Harjumaa				
Hageri	Hörschelmann	1886	1885	1870–86 p Karusel, kutsuti Hagerisse 1885
Harju-Jaani			>1891	
Harju-Madise	Hirsch	1879	1880	1872–79 p Ukrainas
Juuru	Hasselblatt	1882	1882	1878–82 adj Kroonlinna eesti koguduses
Jõelähtme	Schüdlöffel	1829	1844	1863 Lopenowe loobus ukv-st
Jüri	Winkler	1885	1889	1882–85 adj Rakveres
Keila			>1891	
Kose	Hörschelmann	1845	1881	Ei pooldanud talurahvakoolide loomist
Kuusalu	Ahrens	1837	1844	
Nissi	Bruhns	1870	1887	1869–70 vik
Paldiski	Pallon*	1886	1887	Eestlane. 1885–86 adj Helmes

⁵ Teave selle kohta, kui oli pastori ametis mujal juba varem (sh adjunkti või vikaarina) või läks mujale edasi (kui see on oluline). Kui sellist teavet pole toodud, oli tegu esimese ametikohaga. Arvestatud pole lühiajalisi (alla aasta) vikaariks olemist enne (adjunkt)-pastoriks saamist. Lisatud on teave lähedate sugulussuhete kohta teiste ukv kasutusele võtnud pastoriga, eesti rahvusest olemise kohta, kas järgmine pastor jätkas ukv (kui tegu oli varajase üleminekuga) jmt.

Kogudus	Uue kirjaväisi kasutusele võtnud pastor	Ametisse asumise aasta selles koguduses (sh adjunkt-pastorina)	Uue kirjaväisi kasutusele võtu aasta	Märkused
Rapla	Haller	1837	1853**	1864 Malm jätkas ukv
Risti	Assmuth	1870	1877	1880 jätkas Tallinna Jaani koguduses
Järvamaa				
Ambla	Knüppfer	1877	1879	
Järva-Jaani			>1902	
Järva-Madise			>1891	Hirschhausen katsetas 1853, kuid loobus
Koeru			>1891	
Paide-Anna			>1891	
Petri	Rinne	1874	1886**	1858–60 vik, 60–72 adj ja p Reigis, 72–74 adj Peterburis
Türi	Kurrikoff	1875	1875	Eestlane
Läänemaa				
Emmaste	Embeck	1892	1891	1889–91 adj Amblas, 1891 vik Eestimaal (sh Emmastes)
Hanila-Varbla	Krause	1888	1888	1903 Viru-Nigulasse
Karuse	Hasselblatt	1845	1858	1844–45 adj Iisakul. 1870 Hörschelmann jätkas ukv
Kullamaa	Kentmann	1886	1886	Kuusalu Kentmanni poeg
Käina	Holst	1883	1884	1850–83 p Kanepis
Lihula-Kirbla	Spindler	1852	1882**	

Lääne-Nigula	Frese	1866			1865	1865 hakkas pidama vik-na isa meetrikaid. 1872 Michelson jätkas ukv
Martna	Hörschelmann	1872			1872	Ridala Hörschelmanni vend
Mihkli	Schmidt	1851			1885	
Märjamaa					>1891	
Noarootsi					>1912	
Pühalepa	Normann	1880			1891	1875–1880 Valjalas
Reigi	Frese	1886			1886	1863 adj Käinas, 64–67 p Tallinna Püha Vaimu koguduses, 67–80 p Tallinna Jaani koguduses, 80–85 Kuressaares
Ridala	Hörschelmann	1868			1869	1866–68 vik. Martna Hörschelmanni vend
Vigala	Mickwitz	1879			1879	1871–76 p Tobolskis, 76–78 p Kaarmal
Virumaa						
Haljala	Striedter	1838			1844	1880 Willingen jätkas ukv
Iisaku	Intelmann	1886			1886	
Jõhvi	Christoph	1869			1881**	1866–69 vik
Kadrina	Luther	1886			1887	
Lüganuse	Vogt	1838			1844	1882 Walther jätkas skv, 1885 ukv
Narva Aleksandri	Paucker	1884			1884	
Narva Peetri					>1891	
Rakvere	Paucker	1855			1880	
Simuna	Paucker				>1891	
Vaivara	Tomberg	1871			1880	Saksastunud eestlane

Kogudus	Uue kirjaväisi kasutusele võtnud pastor	Ametisse asumise aasta selles koguduses (sh adjunkt-pastorina)	Uue kirjaväisi kasutusele võtu aasta	Märkused
Viru-Jaagupi	Hoffmann	1870	1873	1870 pool aastat p Nissis
Viru-Nigula			1903**	1898–1902 meetrika ainult kirillitsas, 1903 tuli Krause Hanilast
Väike-Maarja			>1891	
Tallinn				
Jaani I	Assmuth	1880	1881**	1870–80 p Ristil. 1870 Frese võttis ukv kasutusele, samal aastal loobus
Jaani II	Grohmann	1870	1881**	1858–70 p Tveris. Püha Grohmanni isa
Kaarli			>1891	
Püha Vaimu	Bergwitz	1877	1880**	
LIIVIMAA				
Pärnumaa				
Audru	Holst	1883	1883**	Kanepi/Käina Holsti poeg
Halliste	Dehn	1889	1901**	Suure-Jaani Speeri väimees alates 1891
Häädemeeste	Carlbom	1871	1880**	1860–65 p Pöides, 65–71 adj Tarvastus. Tarvastu Carblomi poeg
Karksi	Girgensohn	1877	1879	1866–75 p Kaarmal
Pärnu Eliisabeti	Lementy	1881	1881	1874–75 vik, 76–79 adj Kadrinas, 79–81 p Kihelkonnal. Kanepi/Käina Holsti kasutütre mees
Pärnu-Jaagupi	Schultz	1893	1896**	

Saarde	<i>Walcker</i>	1874	1881	1859–73 p Bessaraabias
Tori	<i>Rädlein</i>	1876	1877	1874–75 adj Helmes, 75–76 vik. Piliistvere Mickwiti demees
Tõstamaa	<i>Koik</i>	1885	1885	Eestlane. 1883–85 vik
Vändra	<i>Sokolowsky</i>	1860	1873**	
Saaremaa				
Anseküla	<i>Greinert</i>	1887	1889**	Äksi Greinerti vend
Jaani	<i>Nolcken</i>	Vt Põide	1876	Alates 1875 ühine p Põidega, kus ukv, kuid siin kuni 1876 abilise käekirjaga vkv, edasi abilise käekirjaga ukv
Jämaja	<i>Walter</i>	1888	1893**	1886–88 vik
Kaarma	<i>Kerg</i>	1879	1880	Eestlane. Kärla pastor Kerg oli vik Kaarmal 1879–82, 85. 1882–84 Lipp jätkas ukv
Karja	<i>Winkler</i>	1867	1888**	Kuressaare Blossfeldti äi
Kihelkonna	<i>Masing</i>	1882	1885	
Kuressaare	<i>Blossfeldt</i>	1901	1905	1888–89 adj Viljandis, 1889–1901 p Valjalas, 1901–05 diakon Kuressaares. Karja Winkleri väimees
Kärla	<i>Westrén-Doll</i>	1875	1875	Eestlane Doll oli hooldajapastor Mustjalast. Vt Viljandi-Pauluse. 1876–77 oli hooldaja Kaarma Mickwitz (vkv). 1878 ametisse saanud Kerg kasutas ukv
Muhu	<i>Meeri</i>	1904	1903	Eestlane. 1903 Ansekülas ja Pühal prooviaastal, ristis ka Muhus. Nähtavasti käis siin koos Anseküla Greinertiga, kes ka Muhu kogudust hooldas, ning tegi sissekandeid meetrikatesse

Kogudus	Uue kirjavähi kasutusele võtnud pastor	Ametisse asumise aasta selles koguduses (sh adjunkt-pastorina)	Uue kirjavähi kasutusele võtu aasta	Märkused
Mustjala	Westrén-Doll	1871	1875	Eestlane. Vt Viljandi-Pauluse. 1878 ametisse saanud (77 juba tegutsenud) Pielberg kasutas algul skv, 1881 ukv
Põide	Nolcken	1867	1867	Vt ka Jaani
Püha	Grohmann	1886	1887	Tallinna Jaani Grohmanni poeg
Valjala	Blosfeldt	1889	1889	Vt Kuressaare
Tartumaa				
Kambja	<i>Rennit</i>	1889	1889	Eestlane. 1887–89 adj Tartu Maarjias
Kodavere			>1900	
Kursi	Punga	1888	1888	Eestlane. 1886 adj Tartu Peetri koguduses, 87–88 p Kaunases
Laiuse	Bidder	1877	1881	1875–76 adj Peterburi Jaani koguduses
Maarja-Magdaleena			>1891	Pastori käekirjaga meetrikaid pole, 1880. a-il väga ukv sarnane skv
Nõo	Jürmann	1878	1878**	Eestlane. 1877–78 vik
Otepää	Hurt	1872	1875	Eestlane. 1872–74 skv. 1881 Sperrling jätkas skv
Palamuse			>1891	
Puhja			>1891	
Rannu	Assmuth	1871	1883	1866–69 vik, 69–71 adj Viljandi Pauluse koguduses
Rõngu	Hesse	1879	1881	Eestlaste rahvuslike püüete eitaja

Sangaste	Hesse	1871	1887	1864–71 p Mustjalas		
Tartu Maarja			>1891			
Tartu Pectri	Eisenschmidt	1870	>1922	Eestlane. Kasutas tugevat skv kogu ametiaja		
Torma			>1897			
Võnnu			>1895	1892 p Varese käekirjaga meetrikaid pole		
Äksi	Greinert	1892	1893**	1887–92 adj Kuramaal. Anseküla Greinerti vend		
Viljandimaa						
Helme	Behse	1857	1871**	1856–57 vik. Hiljem taandus ukv-st, 1890. a-il uuesti ukv		
Kolga-Jaani	RathleP*	1878	1881			
Kõpu	Westrén-Doll	Vt Viljandi Pauluse	1880	Eestlane. Kõpu oli kuni 1911 Viljandi Pauluse abikogudus, kuid kuni 1880 pidas meetrikaid abiline vkv		
Paistu			1881	Hansen lahkus 1881, meetrikad abilise käekirjas (1880 skv). 1884 ametisse saanud eestlase Bergmanni käekirjaga meetrikaid pole		
Pilistvere	Mickwitz	1877	1885	1864–65 vik, 65–77 p Nõos. Tori Rädlein oli ta õmees		
Põltsamaa	Maurach	1890	1890	1890 adj Väandras		
Suure-Jaani	Speer	1866	1883**	1865–66 vik		
Tarvastu	Carlbloom	1842	1867	1828–42 p Lätis. Häademeeste Carlbloomi isa		
Viljandi Pauluse	Westrén-Doll	1876	1876	Eestlane. 1864–71 p Kaukaasias, 71–76 p Mustjalas ja 75–76 p Käräl		

Kogudus	Uue kirjavähi kasutusele võtnud pastor	Ametisse asumise aasta selles koguduses (sh adjunkt-pastorina)	Uue kirjavähi kasutusele võtu aasta	Märkused
Võrumaa				
Hargla			>1891	
Kanepi	Holst	1850	1880**	1883 Käinasse. Audru Holsti isa, Pärnu Eliisabeti Lementy kasuäi
Karula			>1901	
Põlva			>1899	
Rõuge	<i>Hahn</i>	1874	1882	1872–74 p Valjalas, 1886 Olevistes
Räpina	Schulze	1895	1912**	1893–95 vik
Urvaste			>1891	
Vastseliina			>1891	
Võru			>1896	

Tingmärgid

* – pole kindel, kas uuele kirjavähi üle läinud meetrikad on nimetatud pastori kirjutatud

** – pikemat aega on kasutusel segakirjavähi. Märgitud on aasta, millal kirjavähi on enam-vähem uue sarnane

> – üleminek toimus pärast märgitud aastat

[*pastori nimi kaldkirjas*] – pastori käekirjaga meetrikad vaadeldaval perioodil puuduvad, kuid tema ajal on üleminek uuele kirjavähi toimunud

Lühendid

Ha – Harjumaa; Jä – Järvamaa; Lää – Läänemaa; Vi – Virumaa; Pär – Pärnumaa; Sa – Saaremaa; Ta – Tartumaa; Tln – Tallinn; Vl – Viljandimaa; Võ – Võrumaa; adj – adjunktpastor (kindla koguduse abipastor); p – pastor; skv – segakirjaviis; ukv – uus kirjaviis; vik – vikaarpastor (kindla koguduse abipastor praostkonna või konsistooriumi juures); vkv – vana kirjaviis

Kirjandus

- Aarma, Liivi 2007.** Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn.
- Aarma, Liivi 2011.** Rapla koguduse õpetaja Eduard Pontus Haller. – EELK Rapla Maarja-Magdaleena koguduse leht 1, 2–3.
- Ajalooline traditsioon** = Ajalooline traditsioon Tarvastu kihelkonna põhjapoolsest osast. Kogutud 1926. a. suvel. Linda Uudeküll. (= Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest.) Tartu: [Eesti Kirjandusmuuseum]. http://folklore.ee/radar/digi_pre.php?area=Tarvastu%20p%F5hjaosa (09.01.2018).
- Annus, Paavo 1996.** Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944. [Magistritöö käsikiri]. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool.
- Arnek, Pille 2013a.** Nimede kirjutamisest XIX sajandi hauatähistel ja meetrikaraamatutes. – Keel ja Kirjandus 6, 409–419.
- Arnek, Pille 2013b.** Eestikeelsed tekstid 19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. – Akadeemia 3, 465–492.
- Henno, Kairit 2000.** Poeglaste eesnimed Põide eesti koguduse 1801.–1840. aasta sünniregistreis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Tartu, 30–41.
- Hurt, Jakob 1864.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Hussar, Annika 2012.** Muutused eesnimekasutuses XIX sajandil Martna ja Palamuse näitel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 35–59.
- Hussar, Annika 2014.** Eestlaste eesnimed 1900. aastal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 51–73. <http://dx.doi.org/10.3176/esa60.03>.
- Jõelähtme 2014** = Jõelähtme kiriku kroonika II. Tõlk. Ülle Mölder, toim. Fred Puss. Tartu-Jõelähtme: Eesti Isikuloo Keskus, EELK Jõelähtme Püha Neitsi Maarja kogudus. <http://maarakirik.ee/web/userfiles/downloads/kroonika2.pdf> (06.01.2018).
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-
keeles. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised
2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. I-II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kreutzwald 1976** = Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele.
1833–1866. (= Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruus, Hans 1939.** Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Köler-Hurt 1911** = Professor J. Köhleri ja J. Hurt'i kirjavahetus. – Eesti Kir-
jandus 4, 133–145.
- Pastoren Estlands 1988** = Die Pastoren des Konsistorialbezirks Estland
1885–1919. Herausgegeben von Erik Amburger, bearbeitet von Helmut
Intelmann .. [et al.]. (= Quellen und Studien zur baltischen Geschichte
11.) Köln, Wien: Böhlau.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. a-ni.
(= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn.
- Peegel, Juhan 1959.** Nikolai Nolcken keelemehena ja folkloristina. – Emakeele
Seltsi aastaraamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 48–69.
- Prediger Livlands 1977** = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begon-
nen von Paul Baerent. Im Auftrage der Baltischen historischen Kommis-
sion unter Mitarbeit von Erik Amburger, Helmut Speer. Herausgegeben
von Martin Ottow, Wilhelm Lenz. Köln-Wien.
- Põldmäe, Rudolf 1968.** Jakob Pärna elust ja tegevusest Otepääl 1883–1908. –
Keel ja Kirjandus 7, 395–403.
- Pärsik, Liisi, Taavi Pae 2011.** Eesnimede piirkondlikud erinevused Eestis
1840. a-l. – Akadeemia 3, 511–536.
- Rajandi, Edgar 1963a.** Kaks praegust eelisnime. – Keel ja Kirjandus 2, 109–110.
- Rajandi, Edgar 1963b.** Nimevähesusest XVIII sajandi esimesel poolel. – Keel
ja Kirjandus 3, 177–178.
- Rajandi, Edgar 1963c.** Elisabet(h) ja selle lühendid. – Keel ja Kirjandus 11, 690.
- Rajandi, Edgar 1965.** Made ja mõnda sellega seoses. – Keel ja Kirjandus 3,
179–180.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1966a.** Perekonnanimedest ja nende uurimise
ülesannetest. – Keel ja Kirjandus 4, 226–231
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1966b.** Meie perekonnanimede liigitamisest
ja seletamisest. – Keel ja Kirjandus 7, 393–402.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1967.** Uusi jooni tegelikus eesnimede ortograa-
fias. – Keel ja Kirjandus 3, 176–177.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1969.** Anu „seitsmest“ tähendusest. – Keel ja
Kirjandus 8, 498–499.
- Roos, Eduard 1962.** Eesti eesnimede ajaloost XIX ja XX sajandi vahetusel. –
Keel ja Kirjandus 7, 412–421.

- Rootsmäe, Lemming 1969.** Võnnu kihelkonna isikunimed XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 623–624.
- Saard, Riho 2000.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917. (= Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 184). Helsinki.
- Saari, Henn 1990.** Ein statistisches Modell der Vornamenwahl. XVIIth International Congress of Onomastic Sciences. Helsinki, August 13–18, 1990. Estnische Akademie der Wissenschaften, Abteilung für Humanitär- und Gesellschaftswissenschaften. (= Preprint KKI-67.) Tallinn.
- Schmidt, Arved von 1939** = Die Pastoren Oesels seit der Reformation. (= Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen u. Ökonomischen Sozietät 5.) Tartu: J. G. Krüger.
- Teder 1939** = Perekonnaseisuametniku käsiraamat. Koost. Teofil Teder. Tallinn: Siseministeeriumi Administratiiv-ala Kirjastus.
- Vilbaste, Gustav 1961.** Eduard Ahrensi katseid eesti kirikukeele parandamiseks. – Emakeele Seltsi aastaraamat VII (1961). Tallinn, 11–16.

Rahvusarhiivi allikad

- Luteri koguduste fondides säilitatavad meetrikaraamatud ning kirikutähed.
EAA.1187.2.1871. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium. Estonisierung der Namen in den Kirchenbüchern. 1891–1892.
- EAA.1216.1.11. EELK Kuusalu kogudus. Eestimaa Konsistooriumi ettekirjutused (reskriptid). 1814–1878.
- EAA.5281.1.113. EELK Saaremaa praostkond. Akte betreffend die Rechtschreibung der estnischen Tauf- und Familiennahmen. 1903–1904.

Fred Puss
Eesti Isikuloo Keskus
Tiigi 10–51
51003 Tartu
fred@isik.ee

Change of spelling style in parish registers

FRED PUSS

Until the 1840s old spelling style prevailed in the Estonian language. In 1843 in his grammar Lutheran pastor Eduard Ahrens introduced a new spelling style which was inspired from the Finnish one. Spreading of new style was not rapid and in 1844 only four Lutheran pastors in North Estonia started to use it in their parish registers. In the 1850s only two more joined and in 1867 two first pastors from South Estonia accepted the new style. Lutheran pastors were almost entirely Baltic Germans until that time.

In South Estonia the first pastors to accept the new style were sympathetic to the national awakening of Estonians, which was stronger there and weaker in North Estonia. Also first pastors of Estonian ethnicity appeared in the 1870s in South Estonia and most of them (but not all) started to keep their parish registers in new spelling style.

By 1875 most of published books were already in new spelling style, but some clerical books still appeared in the old style. The New Testament was printed in the new style for the first time in 1888 and the whole bible in 1889.

Of the 110 analysed congregations 76 accepted the new spelling style by 1891. Mostly it was done in the 1880s (47 congregations), peak years were 1880–1881. Of the pastors who changed the spelling style, 32 were new to the congregation, 17 had worked there from 2–7 years, 13 from 8–15 years and 11 from 16–36 years.

The number of changing congregations was quite equal in North and South Estonia (also in absolute numbers). The highest percentage of congregations who accepted the new style was 100% in Viljandi county, 87% in Lääne county and 85% in Harju county. The smallest was 22% in Võru county, 43% in Järva county and 47% in Tartu county. In Võru and Tartu counties possibly the Southern dialect (“Tartu language”) was the factor of small style change ratio.

Since 1892 parish registers were ordered to be kept in Russian/Cyrillic and not all pastors added names in Latin alphabet. Thus it is not possible to analyse the spelling change since 1892 in all of Estonia.

Keywords: Estonian language, language history, orthography, paleography, onomastics, language planning

TULE TAEVAS APPI, TULGE OMETI RAEKOJA PLATSIST KAUGEMALE KA: KODANIKE TEKSTISTRATEEGILISED VALIKUD AMETIASUTUSE POOLE PÖÖRDUMISEL

RIINA REINSALU

Annotatsioon. Tänapäeva infoühiskonna toimimise eeldusi on dialoogiline suhtlus kodanike ja ametnike vahel. Selleks pakuvad ametkonnad mitmesuguseid võimalusi, sh võimalust osutada probleemidele veebivormi vahendusel. Artikli eesmärk on välja selgitada, milliseid tekstistrateegilisi valikuid kodanikud teevad, kui nad pöörduvad ametnike poole kaebuse vormis. Tartu linnavalitsusele esitatud 40 kaebuse analüüsist ilmneb, et kaebuse sisestruktuur põhineb kolmel kohustuslikul käigul: probleemile osutamisel, rahulolematuse väljendamisel ja soovitava teo nimetamisel. Tekstitasandil realiseeruvad need käigud mitmesuguste metatekstuaalsete keelevahenditena, mille hulgas domineerivad sellised, mis võimaldavad väljendada negatiivseid emotsioone.

Võtmesõnad: kaebus, ametusuhtlus, tekstitüüp, metadiskursus, žanrianalüüs, eesti keel

1. Sissejuhatus

Kodanike ja ametiasutuste kirjalik suhtlus põhineb sotsiaalsetel tavadel – üldkehtivatel normidel, mis on kultuuriruumis aja jooksul omaks võetud ja mida vaikimisi järgitakse. Need tavad pole aga jäigalt fikseeritud, vaid on aldis muutustele. Näiteks on tehnoloogilise võidukäigu mõjul traditsiooniline paberkiri asendunud enamjaolt e-kirjaga, tuues kaasa muutusi kirja struktuuris. Suhtluse lihtsustamiseks on osa ametiasutusi võtnud kasutusele ka veebivormi, mille struktuur dikteerib kirja ülesehituse, soosides veelgi lakoonilisemat väljendusviisi.

Artiklis võtan vaatluse alla kodanike ja ametiasutuste suhtluse, mis põhineb Tartu linnavalitsuse veebilehe rubriigi „Ametnik vastab“ kaudu

tehtud pöördumistel. Kuigi veebilehel on märges „Ootame siia rubriiki küsimusi probleemide kohta Tartu linnas“, pole kõik pöördumised siiski küsimuste vormis. Pigem ühendab neid soov juhtida ametnike tähelepanu puudustele, mis annab alust nimetada vaatlusaluseid tekste kaebusteks. Suhtlusolukorra teeb pinevaks ametiasutuse kahetine roll: kuigi ametiasutust peetakse probleemi eest kas otseselt või kaudselt vastutavaks, on tema võimuses ka olukord heastada. Seetõttu võib eeldada, et kodanik on tekstistrateegilisi valikuid tehes ettevaatlik, valides hoolikalt viisi, kuidas ametiasutuse poole pöörduda. See puudutab nii pöördumise sisestruktuuri kui ka kasutatavaid keelevahendeid.

Artikli allikmaterjali moodustab 40 kaebust, mille kodanikud on esitanud Tartu linnavalitsusele heakorra kohta. Juhindudes John Swalesi (1990) žanriteoreetilisest käsitlusviisist, otsin vastust küsimusele, millistest kohustuslikest ja valikulistest käikudest kaebuste sisestruktuur koosneb. Kaebuste üldeesmärki silmas pidades võib eeldada, et ühe käiguna oodatakse ametnikult mingit tegu, mistõttu kuulub artikli huvialasse, milliste instruktiivsete keelevahendite abil on see tegu vormistatud. Kuna kaebuste esitamise kaudu panevad kodanikud aluse dialoogilisele suhtlusele, siis keskendun artikli teises pooles osaliste suhetele, mis avalduvad Ken Hylandi (2005b) metadiskursiivse raamistiku järgi interaktsiooniliste tunnustena. Eesmärk on välja selgitada vaatlusaluse suhtluskonteksti seisukohalt dominantsed interaktsioonilised keelevahendid.

2. Žanriteoreetiline lähtepunkt

Kuigi kaebused on kuulunud peamiselt John Searle'ist lähtuva kõneaktiteooria valdkonna uurimuste huviorbiiti (vt nt Olhstain, Weinbach 1993; Trosborg 1995), jätkatakse siinses artiklis John Swalesi koolkonna žanriuuringute suunda. Swalesi žanrikäsitluse järgi on žanr kommunikatiivsete sündmuste kogum, mille seovad tervikuks ühised eesmärgid, mida soovitakse vaatlusaluses sotsiaalses kontekstis saavutada. Need eesmärgid kujundavad žanri sisestruktuuri ning avaldavad mõju nii selle sisule kui ka keelekasutusele. (Swales 1990: 58) Kuna sotsiaalne kontekst hõlmab osalisi, mõjutavad keelekasutust ka osaliste suhted: see, kui hästi tekst oma eesmärki täidab, oleneb tugevalt kirjutaja konteksti- ja lugejateadlikkusest (Hyland 2003: 21). Osalised aga esindavad mõnd sotsiaalset rühma, mistõttu on suhtlusolukord ühtaegu võimuhete taimelava. Seega

on žanr justkui kanal, mis ühelt poolt soodustab sotsiaalset suhtlust, kuid teiselt poolt piirab seda, võimaldades suhtlusolukorrast kõrvale tõrjuda need osalised, kes ei tunne žanritavasid või ei panusta suhtlusse piisavalt (Tardy, Swales 2014: 167).

Kuna žanrianalüüs teoreetilise raamistikuna on mitmetahuline, hõlmates peale tekstitasandi ka muid tähendusloome tasandeid, läheb žanrite analüüsimiseks tarvis laialdast meetodite arsenali. Christine Tardy ja John Swales osutavad, et kui diakrooniline žanrianalüüs (ingl *diacronical genre analysis*) keskendub enamasti mõne üksikžanri sotsiaalajaloolisele muutumisele, siis sünkroonilisest aspektist uuritakse, mil viisil keelekasutajad kohandavad žanrit või kontrastiivselt žanreid (ingl *comparative genre analysis*) oma vajaduste järgi. Uurimused on valdavalt teksti- või struktuurikesksed (ingl vastavalt *text analysis*, *move (structure) analysis*), kuid üha enam lisatakse žanrianalüüsi ka kriitilise diskursuseanalüüsi elemente, mis annab alust rääkida kriitilisest žanrianalüüsist (ingl *critical genre analysis*). Aja jooksul on laienenud ka uurimisfookus, hõlmates peale kirjalike tekstide näiteks pilte ja muusikat, mida analüüsitakse multimodaalse või visuaalse žanrianalüüsi (ingl vastavalt *multimodal genre analysis*, *visual genre analysis*) raamistikus. (Tardy, Swales 2014: 167–173) Selline nihe kajastub ka John Swalesi (2016: 33) enda hiljutises uurimuses, kus ta on võtnud vaatluse alla teksti ja pildi koosmõju ning varieerinud uurimismeetodeid, sest traditsiooniline struktuurianalüüs on osutunud ebapiisavaks.

Kuigi üha enamates žanriuurimustes on seatud sihiks vähendada tekstikesksust, kombineerides keeleteaduslikke uurimismeetodeid muudega, peamiselt intervjuude ja juhtumiuuringutega (Bhatia 2002: 13), olen siinses artiklis otsustanud jääda siiski struktuurianalüüsi juurde, sest seda on varemgi edukalt rakendatud just kaebuste (ingl *letter of complaint*) analüüsimisel (vt nt Henry, Ho 2010; Al-Momani 2014). Kuigi teaduskirjanduse põhjal varieerub kaebuste struktuur tugevasti, võib sellegipoolest väita, et mistahes kaebusi seovad enamasti kaks tunnust: vajadus osutada probleemile (esitada kaebus) ja nõue lahendada probleem. Ülejäänud tunnused – Swalesist lähtuva struktuurianalüüsi mõistes käigud (ingl *moves*) ja sammud (ingl *steps*) – olenevad situatsiooni- ja kultuurikontekstist. Kontekstisidususest tuleneb ka struktuurianalüüsi rakenduslik väljund, sest konteksti tundmata võib olla keeruline valida sobivat suhtlusstrateegiat. Seetõttu rakendatakse struktuurianalüüsi tulemusi sageli ka žanripõhises

(võõr)keeleõppes (tervikkäsitlustest vt nt Hyland 2007; Bruce 2008; Hyon 2017).

3. Metadiskursiivne vaatenurk

Nii teoreetilises-metoodilistes ülevaadetes kui ka empiirilistes uurimustes on žanripõhist struktuurianalüüsi põimitud metadiskursiivse tekstianalüüsiga. Ken Hyland, kes liigitab metadiskursuse alla interpersonaalsed keelevahendid, mille abil korrastatakse diskursust või mille kaudu suhestub autor kas teksti või lugejaga (Hyland 2005a: 997), peab metadiskursust üheks žanrianalüüsi põhidimensiooniks. Metadiskursiivsete tunnuste kaudu tulevad esile kirjutaja eesmärgid ja oletused, mida ta teeb oma auditooriumi kohta, samuti vastastikmõjulised suhted lugejatega (Hyland 2005b: 89). Seega ei ole metadiskursus sisuloo teenistuses, vaid see võimaldab lugejal paremini teksti jälgida, tõlgendada ja hinnata ning kujundada oma suhtumist sellesse (Vande Kopple 2012: 38). Kuna metadiskursiivsed keelevahendid on oma laadilt subjektiivsed, väljenduvad nende kaudu ka kultuuritavad (Abdi 2002: 140).

Tuginedes William Vande Kopplest (1985) alguse saanud metadiskursiivsele uurimistraditsioonile, mida Annelie Ädel ja Anna Mauranen (2010: 3) nimetavad tugevalt kvantitatiivse suunitluse tõttu nn õhukeseks lähenemisviisiks (ingl *thin approach*), eristab Ken Hyland metadiskursuse interaktiivset ja interaktsioonilist mõõdet (vt tabel 1). Interaktiivsete tunnuste korral on fookuses kirjutaja teadlikkus lugejaskonnast: kirjutaja eesmärk on anda tekstile selline kuju, mis võimaldaks vastata lugejate vajadustele. Seevastu interaktsiooniliste tunnuste kaudu väljendab kirjutaja oma suhtumist otsesõnu ja kaasab lugejat eksplitsiitselt. (Hyland 2005b: 49) Viis, kuidas kirjutaja võtab endale mingi positsiooni ja suhestab end lugejaga kindlas kontekstis, kasutades metadiskursiivseid keelevahendeid, muudab mõttekäigu lihtsamini jälgitavaks, isiklikumaks ja huvitavamaks (Hyland 2005a: 998).

Pidades silmas artikli fookust ja analüüsitavate tekstide laadi, kesken-
dun siinkohal üksnes interaktsioonilistele tunnustele, nagu seda on tehtud ingliskeelsetes uurimustes kaebuste (kaebekirjade) kohta. Dominantseks uurimisvaldkonnaks selles liinis on kujunenud ärisuhtlus, mille korral on võetud vaatluse alla kas kõik interaktsioonilised tunnused või on piirdutud ühe spetsiifilise kategooriaga. Näiteks on uuritud pehmen-
davate keelendite

Tabel 1. Hylandi metadiskursuse mudel (Hyland 2005b: 49 järgi)

Kategooria	Funktsioon	Näited
Interaktiivsed tunnused	Aitavad juhutada lugejat läbi teksti	
Üleminekusõnad (<i>transitions</i>)	Väljendavad lausetevahelisi seoseid	<i>lisaks, seetõttu, ja</i>
Struktuuritunnused (<i>frame markers</i>)	Osutavad tegevustele ja nende järgnevusele või etappidele	<i>lõpuks, kokkavõtteks, minu eesmärk on</i>
Tekstisisesed viited (<i>endophoric markers</i>)	Osutavad infole, mis on esitatud mujal tekstis	<i>nagu eespool osutatud, vt joonis, peatükis 2</i>
Tekstivälised viited (<i>evidentials</i>)	Osutavad infole, mis on esitatud muudes tekstides	<i>X-i kohaselt, Y-i sõnul</i>
Seletavad keelendid (<i>code glosses</i>)	Täpsustavad sisu	<i>nimelt, nt, nii nagu, teisisõnu</i>
Interaktsioonilised tunnused	Kaasavad lugejat	
Pehmendavad keelendid (<i>hedges</i>)	Distantseerivad kirjutaja sisust ja hoiavad dialoogi avatuna	<i>võib, ehk, võimalik</i>
Võimendavad keelendid (<i>boosters</i>)	Väljendavad kirjutaja seisukohti ja lõpetavad dialoogi	<i>õigupoolest, kindlasti, on selge</i>
Suhtumist väljendavad keelendid (<i>attitude markers</i>)	Väljendavad kirjutaja suhtumist sisse	<i>kahjuks, üllatavalt</i>
Eneseviited (<i>self mentions</i>)	Osutavad otsesõnu autorile	<i>mina, meie, oma</i>
Kaasavad keelendid (<i>engagement markers</i>)	Loovad otsese suhte lugejaga	<i>võta arvesse, pöörake tähelepanu</i>

kasutust, et välja selgitada diskursusestrateegiad, mille abil saab muuta kaebuse kergemini loetavaks ja seeläbi luua hea alus läbirääkimisteks (Hooi, Shuib 2014: 123). Niisama tähtis kui see, mis strateegiat kasutatakse kaebuste esitamisel, on ka see, kuidas kaebustele reageeritakse, mistõttu on uurimustes pööratud eritähelepanu ka vastuskirjadele (nt Schaefer 2010). Sellised uurimused on valdavalt praktilise suunitlusega, eeskätt tõhusama (võõr)keeleõppe või erialase suhtluse teenistuses.

4. Allikmaterjal ja meetod

Artikli allikmaterjali moodustavad kirjalikud kaebused, millega kodanikud on pöördunud ajavahemikus 18.09.2013–20.09.2017 Tartu linnavalitsuse poole linna veebilehe rubriigi „Ametnik vastab“¹ kaudu. Artikli eesmärgist tingituna kuuluvad valimisse üksnes need kaebused, kus kodanik väljendab otsesõnu või kaude rahulolematust linnavalitsuse tegevusega, kuid mitte kaebused naabrite ja teiste linnaelanike tegevuse kohta. Valimist on välja jäänud korduvad kaebused, samuti sellised kaebused, millele ametnik ei olnud allikmaterjali kogumise hetkeks veel vastanud. Kõiki tekste seob üks teema – linna heakord.

Analüüsitavaid kaebusi on kokku 40 kogumahuga 2659 sõna. Lühim kaebus koosneb 7 sõnast ja pikim 199 sõnast. Keskmine pikkus on 67 sõna. Mõnes kaebuses osutatakse, et tekstile on lisatud ka foto, mis annab ülevaate probleemist, kuid linnavalitsuse veebilehel pole need fotod kuvatud. Seega on uurimisobjekt üksnes kirjalik tekst.

Kaebusi analüüsin Swalesi struktuurianalüüsi ja Hylandi metadiskursiivse analüüsi raamistikus kvalitatiivselt, st täpsete arvandmete asemel osutan üksnes peamistele suundumustele. Analüüsitulemusi ilmestavad asjakohased tekstinäited, mis on esitatud muutmata kujul (v.a kursiivkiri, mis on kasutusel esiletõstuvahendina, ja katkestuspunktid, mis märgivad väljajätu). Näidetele on lisatud kaebuse number korpuses.

5. Kaebuse sisestruktuur

Struktuurianalüüsi põhjal joonistus välja kolmest kohustuslikust ja neljast valikulisest käigust koosnev struktuuriskeem (vt tabel 2). Analüüsist ilmnes, et kodanikud pöörduvad linnavalitsuse poole eesmärgiga osutada

¹ <http://www.tartu.ee/et/ametnik-vastab/lisa-kusimus> (01.11.2017).

probleemile, väljendada kas kaude või otsesõnu oma rahulolematust linnavalitsuse tegevusega ning nimetada tegu, mis on vajalik probleemi kõrvaldamiseks. Kuna need kolm käiku kajastuvad peaaegu kõigis vaatlus-alustes tekstides, võib neid pidada nende olemuslikeks tunnusjoonteks. Harvem, valikuliste käikudena peavad kodanikud vajalikuks esitada olukorra neutraalne kirjeldus, mida mõnel juhul toetatakse ka fotodega sündmuskohast, ning tutvustada pöördumise tausta, näidates oma seotust probleemiga. Suhtlusolukorra kujundamine viisakusavaldustega pöördumise alguses ja lõpus on omane vaid üksikutele tekstidele.

Tabel 2. Tekstistrateegilised valikud

Tekstistrateegilised valikud	Näited
Kohustuslikud käigud	
Probleemile osutamine	<i>Pea aasta aega on Tartu avaturul jõepoolses väravas ja lillepoe ees räuskavad, suitsetavad, ropendavad, prahti maha loopivad noored.</i>
Rahulolematuse väljendamine	<i>Kas on lootust, et midagi hakkab muutuma?; Selline käitumine pole ju avalikus linnaruumis aksepteeritav.</i>
Soovitava teo nimetamine	<i>Kas omanikke on teavitatud puu ohtlikkusest?; Palun Kastani 133 krundi omaniku kontakti.</i>
Valikulised käigud	
Suhtlusolukorra loomine	<i>Tere!; Lp linnavalitsuse ametnik</i>
Tausta tutvustamine	<i>Helistasin heakorra lühitelefonil, aga sellest abi ei olnud.</i>
Olukorra kirjeldamine	<i>Õhtuti, peale tööd, pargivad autod osaliselt kõnniteedel ja ristmikele väga lähedal. Jalakäijatel pole võimalik kõnniteed kasutada.</i>
Suhtlusolukorra lõpetamine	<i>Lugupidamisega; Tänan</i>

Kuigi kaebuste sisestruktuuris võib eristada kohustuslikke ja valikulisi käike, ei ilmne selget mustrit nende järjekorras. Vaid pöördumistes, kus kirjutaja panustab suhtlusolukorra kujundamisse, moodustavad kasutatud algus- ja lõpuvormelid pöördumise raami (näide 1). Muudel juhtudel on käikude järjekord vaba, olenedes kirjutaja eelistustest.

(1) Tere,

Sellel kevad-suve hooajal ei ole veel kordagi niidetud heina Tartus Vindist 3. Kuna hooldatakse või niidetakse maha "mehekõrgune" hein Vindist 3 krundil?

Täna (K25)

Peale selle, et käikude järjekord varieerub suuresti, on vaatlusalustele kaebustele iseloomulik ka tähenduslike tekstiüksuste mitmefunktsioonilisus. Nii koosneb näitena 1 toodud pöördumine kahest lausest, millest esimene on esitatud väite ja teine küsimusena. Väitlause tõstab fookusse probleemi (hein on niitmata), kuid implitsiitselt väljendab kirjutaja väite kaudu ka rahulolematust (heina tuleks vähemalt kord kevade-suve jooksul niita) ja osutab soovitavale teole (keegi peaks heina maha niitma). Niisamuti täidab küsilause kolmetist funktsiooni, kuid rõhuasetus on soovitaval teol: kuigi eksplitsiitsel tasandil soovib kodanik, et linnavalitsus annaks teada, millal probleem lahendatakse, siis implitsiitselt ei paku kodanikule huvi mitte konkreetne kuupäev, vaid ta tahab, et probleem saaks lahendatud (keegi hooldaks krunti ehk niidaks heina maha).

Nagu eeltoodust ilmneb, on kaebuste põhieesmärk osutada probleemile, kuid selle abil väljendatakse ka rahulolematust ja nõutakse mingit tegu. Nende teiseste eesmärkide kaudu loob kirjutaja enda ja vahetu suhtluspartneri (linnavalitsuse) vahele tugeva interpersonaalse suhte. Interpersonaalsete suhete võrgustik pole aga üheplaaniline, sest kuna kaebused postitatakse linnavalitsuse avalikku veebiruumi, tuleb kaudse suhtluspartnerina arvesse võtta ka kõiki veebikasutajaid. Metadiskursiivsel tasandil väljendab kirjutaja oma suhtumist suhtluspartnerisse kõige selgemalt interaktsiooniliste tunnuste kaudu.

6. Kaebuse interaktsioonilised tunnused

6.1. Pehmendavad keelendid

Pehmendavate keelendite abil annab kirjutaja mõista oma valmisolekust arvestada alternatiivseid arvamusi, mistõttu väldib ta otsest suhestumist sisuga: seisukohti edastatakse pigem arvamuse, mitte faktidena, luues seeläbi hea aluse dialoogiks (Hyland 2005b: 52). Vaatlusaluses materjalis eristuvad pehmendavate keelenditena muudest interaktsioonilistest tunnustest viisakussõnad, öeldut nõrgendavad rõhu- ja modaalsõnad ning tingiva kõneviisi vormid.

Kuigi hea kombe kohaselt alustatakse ametlikku dialoogi viisakusvormeliga, ei kohaldata seda tava ametiasutuste poole pöördumisel. Analüüsitava materjali hulgas leidub küll selliseid pöördumisi, mille alguses kasutatakse sõna *Tere(!)* (näide 1) või lühendit *Lp* ja lõpus sõna *Lugupidamisega*, kuid suhtlusolukorra kujundamine viisakusvormelite abil pole kodanikele kuigi omane. Niisamuti leidub vaid üksikuid näiteid sõnade *palun*, *tänan* ja *aitäh* kohta (näited 1 ja 2).

- (2) *Palun* aidake rahurikkuja (Tartu Häirekeskus) korrale kutsuda või vähemalt vaigistada üle linna (enamjaolt mõttetult) linnakodanike elukeskkonda reostavad helid! (K4)

Pehmendavate keelendite hulka kuuluvad ka sellised keelevahendid, mis võimaldavad mahendada tugevaid väiteid. Seda ülesannet täidavad määrsõnad *miskipärast*, *tõenäoliselt*, *ilmselt*, *ehk* ja *vist*, lisades öeldule ebamäärasust (näide 3). Samuti kuuluvad siia rühma deminutiivse tähendusvarjundiga sõnad *üsna*, *vaid*, *pea* ja *natukene* (näide 4).

- (3) Ka oleks *ehk* võimalik selle vastu midagi ette võtta? (K39)
(4) *Üsna* eameeldiv ostjana sealt väravast siseneda, kunagi ei tea millega pihta võid saada, loobivad lund, jäätükke. (K8)

Modaalverbidest ja muudest modaalsõnadest on esindatud *võima*, *võimalik olema*, *pidama* ja *saama* (näide 5), mis väljendavad võimalikkust. Neid sõnu kasutatakse tihti peale tingivas kõneviisis (näide 6), kuid vaatlusaluses materjalis leidub näiteid ka muude tingivas kõneviisis verbide kohta (näide 7).

- (5) Kas *on võimalik* korrale kutsuda valesti parkijaid, et ennetada niigi ohtlikul ristmikul tekkida võivat õnnetust. (K37)
(6) Ehk *peaks* linn Lepiku tn parkimisele rohkem tähelepanu pöörama, sest meie elu tänu parkijatele keeruliseks muutunud. (K11)
(7) Või kui *üritaks* ise seda eemaldada, kas siis ei tule mingit probleemi? (K21)

Kuigi pehmendavate keelendite valik on mitmekesine, tõuseb dominantse kategooriana esile vaid tingiv kõneviis. Tingiva kõneviisiga märgitakse sündmuse toimumist irreaalses, praegusel juhul soovitavas maailmas, pehmendades väljendusviisi kategoorilisust ja viisakust (EKG 1993: 34–35).

6.2. Võimendavad keelendid

Erinevalt pehmendavatest keelenditest ei jäta võimendavad keelendid ruumi alternatiivsetele vaadetele, sest kirjutaja võtab sisu suhtes kindla seisukoha (Hyland 2005b: 52). Võimendavad keelendid osutavad ühisele teabele, rühmakuuluvusele ja soovile kaasata lugejaid (Hyland 2005c: 179). Analüüsitavates tekstides kasutatakse võimendamise eesmärgil peamiselt intensiivistavaid määrsõnu, aga ka mentaalset tegevusprotsessi tähistavaid verbe.

Võimendavate keelendite hulgas domineerivad määrsõnad, mis lisavad öeldule intensiivsust. Kodanike lemmiksõnad on *väga*, *juba*, *ju* ja *vähemalt*, mida vaheldatakse muude olukohaste määrsõnadega, nt sõnadega *eriti*, *kindlalt*, *niigi*, *tõsiselt*, *isegi*, *ikka*, *tõesti*, *ometi*, *lausa* (näide 8). Seevastu intensiivsusprefiksoididest on vaatlusaluses materjalis kasutatud üksnes sõna *üli*-, sedagi harvadel juhtudel (näide 9). Niisamuti leidub intensiivistavate omadussõnade (näide 10) ning liidepartiklite *-gi* ja *-ki* (näide 11) kohta vaid üksikuid näiteid.

- (8) See müra on *tõesti* hirmus ja ma *siiralt* pean lehepuhureid *väga* ebaõnnestunud ja sobimatuks tänavate ja parkide puhastamise vahendiks. Parkidesse ei sobi nad *kohe üldse* mitte, sest parkide eesmärk peaks *ju* olema puhkus, rohelus jne. (K6)
- (9) Täna hommikul oli see *ülilibe*. (K28)
- (10) *Absoluutne* jääväli, ei mingit soola, liiva ja terve talve. (K17)
- (11) Kas on plaanis likvideerida Mathieseni pargis kuivanud lehed või jääbki olukord selliseks, et need pidevalt tuulega Puusepa tn. kõnniteedele lendavad. (K7)

Kirjutatut võimendab ka autori konkreetne seisukohavõtt, mida antakse edasi mentaalset tegevusprotsessi märkivate verbide *arvama*, *kindel olema*, *teadma* ja *soovima* kaudu. Nii väljendab kodanik näites 12 seisukohta, et häirekeskus ei peaks päevasel ajal linnaelanikke tugeva sireeniga tervitama, lisades vormi *arvan* abil oma sõnadele kaalu. Ühtlasi aimub sellest seisukohavõtust olukorra muutmise soov.

- (12) *Arvan*, et selline tugev sireen ette ja teated üle linna ei oma mingit tähtsust terve päeva jooksul .. (K4)

6.3. Suhtumist väljendavad keelendid

Suhtumist väljendavad keelendid kajastavad kirjutaja afektiivset, mitte episteesmist suhtumist sisusse: teabe staatuse (nt usaldusväärsuse, õigsuse) asemel on fookuses kirjutaja emotsioonid. Keelevahenditest kasutatakse mitmesuguseid suhtumisverbe, määr- ja omadussõnu, aga suhtumist antakse edasi ka komparatiivvormide, kirjavahemärkide ja teksti paigutuse kaudu. (Hyland 2005b: 53) Siinses allikmaterjalis kannavad suhtumistähendust võrdväärset omadussõnad ja huumärgid.

Kasutatavate omadussõnade rida on pikk, kuid sageduse alusel mingeid dominantseid sõnu esile ei tõuse. Küll aga ühendab enamikku nendest omadussõnadest negatiivne alatoon. Näiteks kuuluvad siia kategooriasse sõnad *ebameeldiv*, *väsitav*, *saamatu*, *hääriv*, *ebaõnnestunud*, *sobimatu*, *nahaalne*, *ohtlik*, *niru*, *mõttetu*, *arusaamatu* (näide 13). Seevastu tähenduslikult neutraalne sõnavara täidab vaatlusaluses materjalis marginaalset rolli: vaid öeldistäite positsioonilt leiab sõnad *arusaadav*, *mõistlik* ja *tähtis* (näide 14). Kuigi ka komparatiivvormid on metadiskursiivsete keelevahenditena suhtumise väljendamise teenistuses, pakub analüüsiv allikmaterjal nende kohta vaid ühe näite: lausest 15 ilmneb kodaniku rahulolematuse parkimiskorraldusega, mida ta ei pea piisavalt mõistlikuks.

- (13) Igal sügisel ja kevadel tuleb seda *kohutavat* müra taluda, liskas kütuseving ja lendav tolmu. Ja see kõik näeb välja väga *inetu*. (K6)
- (14) *Arusaaadav* on see kui valveauto sõidab majast välja ja vajadusel käivitab sireeni aga miks peab seda mitu minutit enne teatama üle linna? (K6)
- (15) Mida kavatseb linn ette võtta parkimise *mõistlikumaks* korraldamiseks? (K38)

Peale omadussõnade väljendatakse suhtumist ka hinnanguliste määrsõnadega *mõttetult*, *paljutootavalt*, *turvaliselt*, *häärivalt*, *normaalselt*. Nii näiteks märgib lauses 16 kodanik irooniliselt, et puhuriga töömehe nägemine oli lehekoristuse seisukohast paljutootav, kuid tulemus jäi saavutamata. Rahulolematusest on kantud ka fraas *alla igasugu arvestust* (näites 17).

- (16) Täna hommikul oli *paljutootavalt* 1 töömees puhuriga, kuid seegi kadus (K7)
- (17) Praegune olukord eriti sügisvihmadega on *alla igasugu arvestust*! (K31)

Näitelause 17 korral ei ilmne suhtumine mitte üksnes fraasist *alla igasugu arvestust*, vaid ka hüüumärgi kasutusest. Kuigi hüüumärgiga tavatsetakse tähistada hüüd-, käsk- ja soovlauset (EKK 2007: 160), on praeguses allikmaterjalis paigutatud hüüumärk peamiselt väitlause lõppu, olgugi et intonatsioonilised erinevused puuduvad. Sel viisil teisendatakse väide käsuks. Käsku võimendab hüüumärkide sage kasutus (näide 18), samuti mitme hüüumärgi lükkimine järjestikku (näide 19).

(18) Seda [lund] oli seal suures mahus ja väga paksu kihina! Sooviks asjakohast vastust! Hooldatud pole seda kõnniteed mitte kummalgi pool!

(K18)

(19) See pargike on aastaid korrastamata, milline sillutis rattaga sõiduks!!!!

(K22)

6.4. Eneseviited

Teksti luues jätab autor tahes-tahtmata endast maha jälgi, mis ilmnevad seotuses teksti ja lugejaskonnaga. Kõige eksplitsiitsemalt avalduvad need isikuliste (ainsuse ja mitmuse 1. isiku) ning enesekohaste asesõnade kujul. (Hyland 2005b: 53) Eesti keeles lisanduvad nendele keelevahenditele ka verbide ainsuse ja mitmuse 1. pöörde vormid.

Analüüsitulemused näitavad, et kodanikud käsitlevad heakorraprobleeme enesekohasuse prisma kaudu, kasutades selleks peamiselt ainsuse 1. pöörde vormi (näide 20). Harvadel juhtudel võimendatakse minapositsiooni isikulise asesõnaga *mina/ma* ja omajataiendiga *oma* (näide 21).

(20) *Helistasin* heakorra lühitelefonil, aga sellest abi ei olnud. (K34)

(21) Miks *pean ma oma* kodulinnas kakerdama jääkonaruste otsas? (K27)

Mina-vormile lisaks väljendavad kodanikud isiklikku seost heakorraprobleemiga *meie*-vormi kaudu. *Meie*-rühma kuuluvaina nähakse kas sama asutuse või piirkonna inimesi (näide 22) või linnaelanikke (näide 23), keda heakorraprobleem otseselt mõjutab. *Meie*-vormi abil vastandatakse end rühmale, mis kannab koondnimetust *teised*. Enamasti märgitakse sõnaga *teised* linnavalitsust vm üksust, kelle tegevuse eest linnavalitsus (kaude) vastutab, kuid on ka mõningaid erandeid. Näiteks peetakse lauses 24 *meie* all silmas nii kodanikke kui ka ametnikke, kuid vaikimisi on tegemist siiski kriitikaga ametnike pihta ja seega vastandusega, sest kritiseeritakse linnavalitsuse menetlustalituse tööd.

- (22) Eelmisel aastal kui *meie* krundil käis dendroloog siis tema ütles, et puu on väga ohtlik! (K3)
- (23) *meie tahame* ka turvaliselt tööle jõuda. (K17)
- (24) On *meil* ju olemas menetlusteenistus. (K10)

6.5. Kaasavad keelendid

Peale pehmeid, võimendavate ja suhtumist väljendavate keelendite ning eneseviidete esindavad interaktsioonilisi tunnuseid sellised keelendid, millega kaasatakse lugejat. Eesmärk on püüda lugeja tähelepanu, kasutades isikulisi asesõnu, või kaasata lugejat diskursuseosalisena, pöördudes tema poole küsimuste, käskiva kõneviisi ja kohustuslikkust väljendavate modailverbide vormis (Hyland 2005b: 53–54). Vaatluselustes kaebustes eelistatakse kahesuguseid keelevahendeid: küsimusi ja isikulisi asesõnu.

Küsimuste esitamine on peamine viis pöörduda ametiasutuse poole. Kodanike vaieldamatud lemmikud on *kas*-küsimused (näide 25), kuid ametnikke pommitatakse ka *miks*-küsimustega (näide 26). Niisamuti tuntakse huvi heakorraprobleemi lahendamise aja vastu, mida tõendavad sõnadega *kuna*, *millal* ja *kaua* algavad küsimused (näide 27). Seejuures on just küsisõnad küsimuse tunnuseks, sest allikmaterjal sisaldab ka küsimärkistamata jäetud küsimusi (näide 28), samuti kaudseid küsimusi (näide 29).

- (25) *Kas* linnavalitsus ei näe või ei soovi antud probleemiga tegeleda? (K23)
- (26) *Miks* ma pean jälle sellest kohast kirjutama ja tõdema kui saamatu on Tartu linnavõim???? (K35)
- (27) *Millal* hakkavad nendel kruntidel kehtima linna heakorrareeglid? (K32)
- (28) *Miks* on Era tänava kõnniteed puhastamata. (K19)
- (29) Palun teatage, *millal* tänav korda tehakse. (K15)

Teine peamine viis ametiasutuse poole pöörduda on kasutada isikulist asesõna *teie/te* ja sellele vastavat verbivormi (näide 30). Kuna kaebus on esitatud veebiliidese kaudu ja kodanik ei tea, kes tema pöördumisele vastab, siis mitmuse 3. isiku vormide alternatiivina märgitakse pöördumise adressaati ka sõnadega *linn*, *Tartu linnavõim*, *linnavalitsus* ja *linnavalitsuse ametnik* (näited 25 ja 26).

- (30) Seega, kas *te võiksite* kaaluda lehepuhurete kasutamise piiramist või keelamist - vähemalt kesklinnas ja Toomel? (K6)

Kuigi Hylandi (2005b: 54) järgi kuuluvad kaasavate keelendite hulka kohustuslikkust väljendavad modaalverbid, on need kaebustes vaid tagasihoidlikult esindatud. Üksikuid näiteid leidub modaalverbide *pidama* ja *tulema* kohta (näide 31). Niisamuti on käskiv kõneviis teisejärguline viis kaasata lugejat (vt näide 32, esimene ja viimane lause).

- (31) Tegevusloa väljastamisel *tuleb* vaadata ja ette näha ka tekkivaid probleeme parkimise osas. (K35)

7. Kokkuvõttev arutelu

Tartu linnavalitsuse veebilehe rubriigi „Ametnik vastab“ eesmärk on pakkuda kodanikele võimalust küsida ametnikelt küsimusi Tartu linnaga seotud probleemide kohta. Kuna kodanikud ei piirdu üksnes probleemist teavitamisega, vaid kasutavad pöördumisi ka muudel eesmärkidel, muudab see suhtluse ametkonnaga tähenduslikult mitmekihiliseks. Olukorrale lisab pinevust seegi, et kodanikud peavad osa probleemide (nt heakorraprobleemide) eest vastutavaks just linnavalitsust, kelle võimuses on samal ajal ka probleemset olukorda muuta.

Linnavalitsusele esitatud kaebuste sisestruktuuri analüüsist ilmneb kolm kohustuslikku retoorilist käiku: probleemile osutamine, rahulolematuse väljendamine ja soovitava teo nimetamine. Need käigud on omavahel tihedalt põimunud, nii et üks pindstruktuuri tekstiosa võib korraga täita mitut eesmärki. Seejuures ei pööra kodanikud ametniku poole pöördudes eritählepanu suhtlusolukorra kujundamisele viisakussõnade abil või tausta tutvustamisele, vaid keskenduvad ainiti probleemile, esitades seda sageli emotsionaalses võtmes. Kui taustteabe pakkumine ei olegi alati asjakohane, siis viisakusavaldusi pöördumise alguses ja lõpus võib pidada ametisuhtluse vaiketunnusteks. Nende puudumist saab seletada kaheti. Esiteks, kuna heakorraprobleemid, eriti kui neid seostatakse linnavalitsuse tegematajätmistega, kütavad kirgi, siis ei pea kodanikud nimme vajalikuks väljendada ametiasutuse suhtes lugupidamist. Teiseks võib viisakusvormelitest loobumine olla seotud veebivormi kui formaadiga: kuna väli, kuhu sisestatakse tekst, on võrdlemisi väike, võib see tingida otsuse piirduda üksnes sisuosaga, liiatigi nõutakse kontaktandmete esitamist väljaspool tekstivälja.

Peale sisestruktuuri puudutab mitmetähenduslikkus ka metadiskursuse tasandit. Kuna mõned metadiskursiivsed keelevahendid täidavad mitut

funktsiooni (Vande Kopple 2012: 40; Flowerdew 2015: 23), ähmastab see kategooriatevahelist piiri. Näiteks võib olenevalt lausest kuuluda sõna *võimalik* (ingl possible) nii pehmendavate kui ka suhtumist väljendavate keelendite sekka (Hyland 2017: 17). Liigitusprobleem tuleb iseäranis selgelt esile mitmesõnaliste analüüsiüksuste korral, sest eraldi võetuna võivad need esindada eri kategooriaid. Üks võimalikke lahendusi on seada funktsioonid tähtsuse järjekorda, mis võimaldab määrata kategooriaid analüüsiüksuse põhifunktsiooni alusel. (Flowerdew 2015: 24) Seesama põhimõte on olnud ka siinse analüüsi lähtekohaks, mis avaldub kõige kujukamalt küsimuste kui metadiskursiivsete tunnuste liigitamisel. Kuna küsimused kuuluvad traditsiooniliselt kaasavate keelendite hulka (Hyland 2005b: 54), siis olen kaasamise määranud nende esmaseks funktsiooniks, kuid möönan samas, et küsimuste kaudu väljendavad kirjutajad ka oma suhtumist. Selline mitmefunktsioonilisus annab alust väita, et metadiskursiivsete tunnuste puhtkvantitatiivseks analüüsiks tuleb analüüsiüksusi hoolikalt valida või täiendada kvantitatiivset analüüsi kvalitatiivsega.

Kaebuste metadiskursiivsete tunnuste analüüsist selgub, et heakorraprobleemid kutsuvad kodanikes esile emotsioonipuhangu. Kuigi aeg-ajalt pehmentatakse öeldut mitmesuguste keelevahendite, sealhulgas tingiva kõneviisi abil, domineerib kaebustes siiski negatiivne foon. Rahulolematus avaldub peaaesjalikult negatiivsete omadussõnade kaudu, mida võimendatakse omakorda määrsõnadega, nt *väga inetu, eriti hull*. Emotsioonide väljendamine ei piirdu aga üksnes sõnatasandiga, vaid ka lausetasand on emotsioonidest tulvil. Lauselõpumärkidest kannavad emotsionaalset laengut hüüumärgid, millega tavatsetakse markeerida väitlauseid, soovides seeläbi suurendada väite mõjukust. Hüüumärkide kasutuses peegeldub ka kirjutaja meelepaha ja kärsitus, sest nii mõnelgi juhul liialdatakse jutumärkidega, pannes need mitme järjestikuse lause lõppu või lõpetades lause mitme jutumärgiga.

Hüüumärgistatud lausete kõrval on kaebustes rohkesti ka küsimärgistatud lauseid. Küsimused on kodanike lemmikviisi pöörduda probleemide korral ametiasutuse poole. Ühelt poolt dikteerib küsimusevormi linnavalitsuse veebilehe märges „Ootame siia rubriiki küsimusi probleemide kohta“, teisalt aga võib küsimuste sagedane kasutus tuleneda nende mitmefunktsioonilisest olemusest, sest peale esmase eesmärgi – osutada probleemile – võimaldavad küsimused täita muidki eesmäärke, sh väljendada negatiivseid emotsioone.

Interaktsiooniliste keelevahendite hulka kuuluvad samuti keelendid, mille abil osutatakse tekstis iseendale ja lugejale. Üldise tendentsina võib täheldada, et kodanikud pöörduvad ametiasutuse poole eeskätt enda nimel, edastades seeläbi tugeva minasõnumi. Seevastu ametiasutuse kõnetamisel on võrdväärselt kasutusel nii *teie*-vorm kui ka asutust märkivad nimisõnad (nt *linnaavalitsus*, *linnavõim*). Selline esitusviis on ootuspärane, sest kaebusele reageerib ametnik, kes esindab kas mõnd ametiasutuse allüksust või ametiasutust tervikuna.

Kuna eeltoodud analüüsist ilmneb, et probleemile osutamise ja rahulolematuse väljendamine kaudu soovib kodanik ametiasutuselt konkreetse teo tegemist, siis võib vaatlusalused kaebused liigitada instruktiivse tekstitüübi alla (vt Werlich 1976). Kuigi tavaliselt on instruktiivse tekstitüübi tunnused käskiv kõneviis, kohustuslikkust väljendavad modaalverbid ja *da*-tegevusnime vormid, siis vaatlusalustes tekstides avaldub instruktiivsus enamasti hoopis muude metadiskursiivsete keelevahendite, eelkõige küsimuste kujul. Ainuüksi metadiskursusega instruktiivsus ei piirdu, sest metadiskursiivsed tunnused ei kata abstraktsema tasandi keelenähtusi, sh irooniat, mis samuti annab aimu soovitatavast teost. Nii on näite 32 avalduses kasutatud käskivat kõneviisi, millega kohustatakse ametnikku otsesõnu, kuid nimetades iroonitsevalt pargiteed rattasõidu jaoks sobivaks sillutiseks või kõnniteed haruldaseks lõiguks ja roomajate kiilteeks, väljendab kodanik oma rahulolematust olukorraga, vaikimisi ka soovi, et linnavalitsus lahendaks probleemi.

(32)Palun tehke ometi korda kaubamaja esine park. Kõnnime sealt läbi (päevas 1000 inimest) mööda libedat ja konarlikku teed.See pargike on aastaid korrastamata, *milline sillutis rattaga sõiduks!!!!* Natukene piinlik juba.

Ja teine *haruldane* lõik on Uue tänava ja Kalda tee vaheline jalakäijate kiiltee(see on ju *roomajate kiiltee*.Absoluutne jääväli, ei mingit soola, liiva ja terve talve. Sealt lähevad ju inimesed bussi peale, lapsed kooli. Ei mingit valgustust.Tean, et selle probleemiga on pöördunud teie poole juba mitmendat korda(ka mina). Tule taevast appi, tulge ometi raekoja platsist kaugemale ka... meie tahame ka turvaliselt tööle jõuda.?(K17)

Seega on kodanikud kaebuste esitamisel oma keelekasutuses üsna vabad. Pidamata vajalikuks kujundada suhtlussituatsiooni viisakusvormelite abil, anda ülevaadet taustast või kirjeldada üksikasjalikult olukorda, keskendutakse neid vaevavale probleemile. Seejuures ei hoia

kodanikud oma tundeid vaka all, vaid on varmad väljendama negatiivseid emotsioone, laenates selleks asjakohaseid väljendusvahendeid eri keeletesanditelt.

Kirjandus

- Abdi, Reza 2002.** Interpersonal metadiscourse: an indicator of interaction and identity. – *Discourse Studies* 4 (2), 139–145.
- Al-Momani, Kawakib Radwan 2014.** Strategies of persuasion in letters of complaint in academic context: the case of Jordanian university students' complaints. – *Studies* 16 (6), 705–728.
- Bhatia, Vijay K. 2002.** Applied genre analysis: a multiperspective model. – *Ibérica* 4, 3–19. <http://www.aelfe.org/documents/text4-Bhatia.pdf> (06.01.2018).
- Bruce, Ian 2008.** *Academic Writing and Genre. A Systematic Analysis.* London, New York: Continuum.
- EKG 1993** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. *Eesti keele grammatika. II. Süntaks.* Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK 2007** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. *Eesti keele käsiraamat.* Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?id=84&p=2&p1=11> (06.01.2018).
- Flowerdew, John 2015.** Revisiting metadiscourse: conceptual and methodological issues concerning signalling nouns. – *Ibérica* 29, 15–34. http://www.aelfe.org/documents/03_IBERICA_29.pdf (06.01.2018).
- Henry, Alex, Debbie G. E. Ho 2010.** The act of complaining in Brunei—Then and now. – *Journal of Pragmatics* 42 (3), 840–855. doi:10.1016/j.pragma.2009.08.011.
- Hooi, Chee Mei, Munir Shuib 2014.** An analysis of hedging devices in complaint business letters. – *GEMA Online® Journal of Language Studies* 14 (3), 123–142. <http://ejournal.ukm.my/gema/article/view/7105/3255> (06.01.2018).
- Hyland, Ken 2003.** Genre-based pedagogies: a social response to process. – *Journal of Second Language Writing* 12 (1), 17–29. doi:10.1016/S1060-3743(02)00124-8.
- Hyland, Ken 2005a.** Metadiscourse. *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction.* Wiley Online Library. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118611463.wbielsi003/full> (06.01.2018).
- Hyland, Ken 2005b.** Metadiscourse. *Exploring Interaction in Writing.* Continuum Discourse Series. London, New York: Continuum.

- Hyland, Ken 2005c.** Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse. – *Discourse Studies* 7 (2), 173–192. doi:10.1177/1461445605050365.
- Hyland, Ken 2007.** *Genre and Second Language Writing*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Hyland, Ken 2017.** Metadiscourse: what is it and where is it going? – *Journal of Pragmatics* 113, 16–29. doi:10.1016/j.pragma.2017.03.007.
- Hyon, Sunny 2017.** *Introducing Genre and English for Specific Purposes*. Oxon, New York: Routledge.
- Olhstain, Elite, Liora Weinbach 1993.** Interlanguage features of the speech act of complaining. – *Interlanguage Pragmatics*. Eds. Gabriele Kasper, Shoshana Blum-Kulka. New York: Oxford University Press, 108–122.
- Schaefer, Kelly A. 2010.** Response-to-complaint letter as a rhetorical genre. – *IEEE Transactions on Professional Communication* 53 (2), 158–163. doi:10.1109/TPC.2010.2046089.
- Swales, John M. 1990.** *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. The Cambridge Applied Linguistics Series. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swales, John M. 2016.** Configuring image and context: writing ‘about’ pictures. – *English for Specific Purposes* 41, 22–35.
- Tardy, Christine M., John M. Swales 2014.** Genre analysis. – *Pragmatics of Discourse*. Eds. Claus P. Schneider, Anne Barron. *Handbooks of Pragmatics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 165–188. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214406-007>.
- Trosborg, Anna 1995.** *Interlanguage Pragmatics. Requests, Complaints, and Apologies*. (= *Studies in Anthropological Linguistics* 7.) Berlin, New York: Walter de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110885286>.
- Vande Kopple, William J. 1985.** Some exploratory discourse on metadiscourse. – *College Composition and Communication* 36 (1), 82–93. doi:10.2307/357609.
- Vande Kopple, William J. 2012.** The importance of studying metadiscourse. – *Applied Research on English Language* 1 (2), 37–44.
- Werlich, Egon 1976.** *A Text Grammar of English*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Ädel, Annelie, Anna Mauranen 2010.** Metadiscourse: diverse and divided perspectives. – *Nordic Journal of English Studies* 9 (2), 1–11.

***Good heavens, why won't you look a bit further
from the Town Hall square!:* The strategic choices
used by citizens in texts written to authorities**

RIINA REINSALU

One of the preconditions of a well-functioning information society is dialogic communication between citizens and officials. For this, agencies provide several options, including the chance to indicate problems via a web form. The objective of the article is to clarify which are the strategic text choices of citizens when they contact officials with a complaint. In other words, the article focuses on which obligatory and selective moves comprise the internal structure of the complaints of the survey subjects and which metadiscursive linguistic devices are used for conveying the content.

The source material of the article is 40 complaints (2659 words in total) submitted by citizen to the Tartu city government from 2013–2017. The complaints are taken from the public webpage section “Official answers” and concern the city’s maintenance issues. Dealing with maintenance issues brings an intrigue into the communication, as the authorities are considered to be directly or indirectly liable for the problem. However, as it is in the power of the authorities to remedy the situation, it may be presumed that a citizen must be careful when making strategic choices in texts, carefully selecting the way of addressing the authorities.

Applying the genre analysis of Swales (1990) when analysing the source material, it appears that the internal structure of the complaint consists of three compulsory moves – pointing out the problem, expressing discontent and naming the recommended activity – which are closely intertwined. Selective moves, dealing with starting and ending the communication, introducing the background and describing the situation, are secondary compared to the general objective of the complaint.

Internal structure moves in texts are realised as multiple metatextual features, of which Hyland’s (2005b) linguistic devices included in the interaction features in the framework of metadiscourse are of interest in the context of this article. Although from time to time citizens consider it necessary to mitigate their text with hedges, a negative perception still dominates in the complaints, conveyed through attitude markers and boosters. Discontent is expressed not only in words, but also through emotions. The punctuation marks that carry an emotional charge

are exclamation marks as well as question marks, which are traditionally considered engagement markers, and in some cases these also meet the same objective. In the latter case, the citizen is primarily speaking for himself/herself, not for a group, using the first person, which represents the category of self-mentions.

Keywords: complaint, institutional communication, text type, metadiscourse, genre analysis, Estonian

Riina Reinsalu
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
riina.reinsalu@ut.ee

/Õ/ HÄÄLDUSE VARIEERUMINE¹

PIRE TERAS

Annotatsioon. Eesti keele vokaalisüsteemi käsitlustes on tekitanud vokaalide arvu kõrval enim küsimusi vokaali /õ/ koht vokaalisüsteemis. Artiklis ongi tähelepanu keskmes /õ/ häälduse varieerumine ning siin tehakse ülevaade /õ/ häälduse teemaliste eksperimentaalfoneetiliste uurimuste tulemustest. /õ/ häälduse varieerumisele on osutanud nii /õ/ artikulatsiooni, akustilise kvaliteedi kui ka taju uurimine. /õ/ hääldus varieerub ka olenevalt kõneleja murdetäustast. Fonooloogid on /õ/-d määratlenud neljasuguselt: ümardamata keskkõrge keskvokaali, keskkõrge, kõrge või mittemadala tagavokaalina. Viimane määratlus arvestab /õ/ teistest vokaalidest suurema varieerumisega: /õ/ hääldamisel on keeleseljakuju kas labiaalse keskkõrge või kõrge tagavokaali keeleseljakuju sarnane, oma akustiliselt kvaliteedilt võib /õ/ olla muudest keskkõrgetest vokaalidest kõrgem (ehk väiksema F1 väärtusega), kuulajad tuvastavad nii keskkõrgete kui ka kõrgete taga- ja eesvokaalide vahele jäävad stiimulid /õ/-foneemina.

Võtmesõnad: fonoloogia, foneetika, keele varieerumine, vokaalid, klassifitseerimine

1. Sissejuhatus

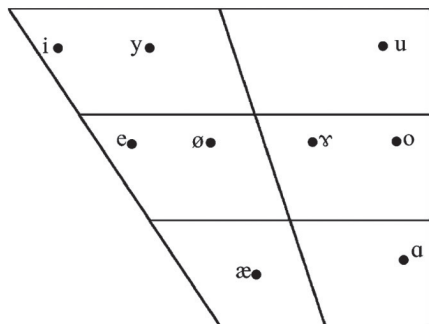
Eesti keel kuulub täishäälikute ehk vokaalide arvu poolest maailma keelte hulgas suure vokaalivaraga keelte hulka, milleks on maailma keelestruktuuride atlas (,The World Atlas of Language Structures (WALS)“) loetud keeled, kus on üle 6 vokaali. Selliseid keeli on atlasel analüüsitud 564 keele hulgas 32,5%. Enim (51,2%) on siiski keeli, kus on 5–6 vokaali, ning vähem (16,3%) keeli, kus on alla 5 vokaali. (Maddieson 2013)

Eri käsitluste järgi on eesti keeles vokaalfoneeme ehk keelesüsteemi väiksemaid tähendust eristavaid üksusi 9–27. Mõnes käsitluses (nt Ariste 1953: 104) on diftongidki arvatud omaette vokaalfoneemide hulka, mis

¹ Artikkel põhineb 16. septembril 2016 Tabiveres toimunud konverentsil „Kaks sajandit õ-tähega“ peetud ettekandel „õ häälduse varieerumine“ ja selle koostamist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt IUT2-37.

kasvataks vokaalfoneemide arvu veel suuremaks. Enamasti loetakse diftongid siiski kahe erineva samasse silpi kuuluva vokaalfoneemi ühenditeks. Vokaalide arvu suur erinevus käsitlustes tuleneb sellest, kuidas käsitletakse välteid ja mida peetakse välte haardealaks (häälikut, silpi või kõnetakti ehk rõhulise ja rõhutu silbi järjendit). Paul Ariste (1953: 102–103) saab kokku 27 vokaalfoneemi, sest loeb foneemideks vokaalid ja nende välteid. Valter Tauli (1972: 12), Tiit-Rein Viitso (1981: 68), aga ka EKG I (1995: 103) saavad 18 vokaalfoneemi, lugedes lühikesed ja pikad vokaalid omaette foneemideks. Kolmanda käsitluse järgi peetakse pikki vokaale kahe samasuguse vokaalfoneemi ühenditeks ning nii saadakse 9 vokaalfoneemi (vt nt Hint 1998: 91; Eek 2008: 54). Võimalikuks on peetud ka tõlgendust, et on 9 lühikest vokaalfoneemi, millele võib lisanduda suprasegmentaalse üksusena pikkus (vt EKG I 1995: 103, aga ka Ehala 2003: 29).

Selle artikli tähelepanu keskmes on vokaal /õ/. Nagu vokaalide arvugi üle, on palju arutatud ka selle vokaali koha üle eesti keele vokaalisüsteemis. Kõik vokaalid on paigutatud joonisel 1 vokaalidiagrammile, mis kujutab endast lihtsustatult suuõõnt (vasakul on suuõõne eesosa ja paremal tagaosas) ja keele liikumist selles ehk vokaalide häälduskohti. Vokaalide horisontaalne paiknemine näitab, kas keeleselja eesosa liigub kõva suulae poole või keeleselja tagaosas pehme suulae poole (vastavalt ees- ja tagavokaalid); vertikaalne paiknemine näitab aga keeleselja suhtelist tõusuastet, mille järgi saab vokaalid jagada madalateks, keskkõrgeteks ja kõrgeteks. Vokaalfoneemide /i, ü, u, e, ö, õ, o, ä, a/ hääldust tähistavad diagrammil rahvusvahelise foneetilise tähestiku (*International Phonetic Alphabet* – IPA) sümbolid [i, y, u, e, ø, ʏ, o, æ, ɑ].

Joonis 1. Eesti keele vokaalidiagramm (Asu, Teras 2009: 368)

Vokaalide hääldusele nagu üldse hääldusele on omane suur varieerumine. Selle põhjused on anatoomilis-füsioloogilised (nt kõnelejate kõnetrakti erinev suurus, pikkus, kõnelejate erinev vanus, sugu). Varieerumist põhjustavad kõnelejate harjumused (nt artikuleerimisharjumused, harjumus rääkida kähiseva häälega või huuli torutades). Varieerumine võib tuleneda ka suhtlusolukorrast (nt kõneolukorra ametlikkus või argisus, keskkonna müratase) või kõneleja piirkondlikust taustast. Varieerumine tuleneb ka häälikukontekstist, sest häälikuid ei hääldata üksteisest lahus, vaid omavahel seotuna, mis põhjustab osalist kattumist artikulatsiooniliigutustes. Selle tulemuseks on nt häälikute assimilatsioon ehk sarnastumine². (Clark, Yallop 1999: 83–85, 88) Foneemi /õ/ häälduse varieerumisele võib viidata see, et /õ/-d on tähistatud foneetilistes transkriptsioonides eri häälduskohti märkivate sümbolitega. Joonisel 1 tähistab /õ/-d keskkõrge tagavokaali sümbol [ɤ]. Peale selle on eesti häälduse edasiandmiseks IPAs tähistatud /õ/-d ka kõrge tagavokaali [u] või vahevokaali [ə] sümboliga. Soomeugri foneetilises transkriptsioonis on aga märgitud /õ/-d traditsiooniliselt sümboliga [e], mis tähistab taga-e-d ehk keskkõrget keskvokaali (IPAs on vastavaks sümboliks [ə], mida aga eesti keele häälduse transkribeerimisel IPAs pole kasutatud). Sellest tekib küsimus, milline neist sümbolitest annab kõige paremini edasi eesti /õ/ hääldust või kas üldse on võimalik leida üht ja ainust sümbolit /õ/ häälduse märkimiseks.

Selle artikli eesmärk on teha ülevaade /õ/ häälduse kirjeldustest ja häälduse uurimisel saadud tulemustest, aga ka /õ/ fonoloogilistest käsitlustest. Viimane üksnes /õ/-le keskenduv artikkel ilmus nüüdseks juba üle 70 aasta tagasi Paul Aristelt (1947)³, misjärel on tehtud hulk vokaalide (sh ka /õ/) hääldust käsitlevaid uurimusi. Käesolevas artiklis otsitakse vastust järgmistele küsimustele: 1) mida ütlevad /õ/ häälduse kohta varasemad kirjeldused; 2) kuidas varieerub /õ/ artikulatsioon ja akustiline kvaliteet; 3) mida näitavad /õ/ häälduse varieerumise kohta tajukatsed; 4) kuidas varieerub /õ/ hääldus eesti murretes; 5) milline on /õ/ koht eesti vokaalisüsteemis.

² Nt eesti keeles võidakse muidu suu tagaosas hääldatavaid vokaale /a, o, u/ hääldada suu eesosas hääldatava /j/-i järel eespoolsemalt, nt *janu* > *jänu*, *jonn* > *jönn*, *just* > *jüst*.

³ Ariste artiklis (1947) on põhjalik ülevaade varasematest tähelepanekutest õ häälduse kohta ning mitmele seal viidatud allikale on viiteid ka selles artiklis.

2. Esimesed /õ/ häälduse kirjeldused

/õ/-le vastavat kirjatähte kirjakeele algusaegadel ei olnud, selle sai /õ/ alles XIX sajandil. /õ/ eristumist teistest vokaalidest märgati siiski juba varem. Nii Anton Thor Helle (1732: I, 3) kui ka August Wilhelm Hupel (1780: 3) tõid kuulmise järgi õpitavate sõnade hulgas näiteks ka õ-ga sõnu (Helle nt *tootama* 'töötama', *nöäl* 'nõel', *töeste* 'tõesti', *öe* 'õe', *sanna* 'sõna', *lök* 'lõõg ehk mõõt'; Hupel *nöäl*, *öe*, *sanna*). Hupel (1780: 3) leidis, et selliste sõnade hääldust tuleb kirjamärkide puudumise tõttu harjutada. Otto Wilhelm Masing oli aga esimene, kes hakkas pöörama tähelepanu sellele, et /õ/ peaks saama omaette tähemärgi, kuna selle hääliku puhul polevat tegemist lihtsalt /õ/ hääldusvariandiga. Raamatukeses „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ (1816: 50) tõi ta näite sõnapaari kohta, kus /õ/ häälduses tähendust eristab, kuid mis kirjpildist välja ei paista: *woi* 'voi!' ja *woi* 'või'. Kui selles raamatus Masing veel /õ/-d omaette kirjatähena ei tähistanud, siis raamatus „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed“ (1818) tähistas /õ/-d märk, milles õ täppide vahele jääb püstkriips: *õ̇*. õ-tähe teest eesti kirjakeelde on viimati ülevaate teinud Valve-Liivi Kingisepp, kes toob muu hulgas esile, et tänapäevase õ-d tähistava kirjatähe juurde jõudis Masing 1819. aastal (Kingisepp 2017: 285). Praegusel kujul oli õ kasutusel nt 1821. aastal ilmuma hakanud Marahwa Näddala-Lehes, kus teinekord *o* peal olev tilde ehk lainjas märk (*õ*) ei alanud mitte vasakult alt, vaid ülalt: *õ* (vrd nt Marahwa Näddala-Leht 9. II 1821 ja 8. II 1822).

Nii vokaalide häälduse kui ka vokaalisüsteemi fonoloogilistes käsitlustes on tulnud esile eri arvamusi /õ/ häälduskoha kohta (vt selle kohta allpool). Varasemates eesti keele kirjeldustes seletati /õ/ hääldust, võrreldes seda muude vokaalide hääldusega. Näiteks tõi Masing õ hääldust seletades paralleeli vene *ы*-ga (vt nt Masing 1816: 50–51). Kuigi Eduard Ahrens (1853: 12) ei esitanud õ-d omaette vokaalina, tõi ta õ-d sisaldavate sõnade kohta näiteid ja leidis, et seal hääldatakse õ-d ebapuhtalt *õ* ja *o* vahepealse häälikuna. Ferdinand Johann Wiedemann (1875: § 8) seadis vokaalharmooniast rääkides õ ühte ritta *a*, *o* ja *u*-ga (ehk tagavokaalidega), öeldes, et see jääb *e* ja *o* vahele (keelepära on vähem tõstetud kui *e* või *õ* hääldamisel). Ta leidis, et eesti õ erineb vene *ы*-st, mille hääldusega oleks siiski võrreldav õ hääldus diftongis *õi*. Wiedemanni eesti keele grammatikale viidates esitas Arvid Genetz (1877: 11) eesti õ häälduse kirjelduse, mille järgi see on guturaal ehk suuõõne tagaosas moodustatud häälik.

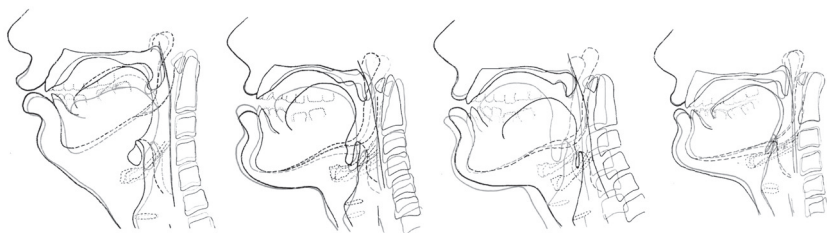
Eesti keele hääldust esimesena eksperimentaalfoneetiliselt uurinud Lauri Kettunen (1913: 15) kirjeldas Kodavere murraku õ-d keskvokaalina, mis moodustatakse, tõstes keeleselja keskosa kõva suulae kesk- või tagaosa poole. Ta leidis, et nii vertikaal- kui ka horisontaaljoonel on õ lähemal o-le kui e-le (lk 51 olev joonis 1 näitab keelekülgede väikest kokkupuudet kõva suulae tagaosaga, lk 16 märgib Kettunen, et pika vokaali hääldamisel on kokkupuude laiem). Eesti õ-d pidas Kettunen (1917: 71) tagavokaalidest eespoolsemaks keskvokaaliks. Andrus Saareste nimetas õ-d küll keskkõrgeks tagavokaaliks (Saaberk 1920: 17), kuid kirjeldas selle hääldust siiski eesvokaalide kaudu: „et eesti õ-d .. hääldada, tuleb keelt suukoopas e seisukohast märksa tahapoole ja ka pisut allapoole tõmmata (ehk: ä hääldamise paigast pisut üles ja tahapoole)“ (Saaberk 1920: 23). Eksperimentaalfoneetiliste uurimuste tulemused tõidki esile /õ/ häälduse varieerumise ning neist tehakse ülevaade järgmistes peatükkides.

3. /õ/ artikulatsioon ja selle varieerumine

Erinevused varasemates /õ/ häälduse kirjeldustes võivad tuleneda /õ/ häälduse varieerumisest, millele ongi osutanud /õ/ artikulatsiooni eksperimentaalfoneetiline uurimine. Paul Ariste eesti /õ/ artikulatsiooni uurimus (1947) näitas, et palatogrammidel on keeleküljed kokkupuutes kõva suulae tagaosaga, kusjuures pika vokaali hääldamisel on kontakt laiem kui lühikese vokaali hääldamisel (Ariste 1947: 31, 35, vrd Kettunen 1913: 15–16). Röntgenogrammid näitavad, et /õ/ hääldamisel jääb keeleselg veidi madalamale kui /e/ hääldamisel, millega võrreldes on keel tõmbunud suuõõnes üsna kaugele tahapoole (Ariste 1947: 34–36). Ariste (1947: 36) jõudis järeldusele, et „õ on hästi tagune keskvokaali e varjund“, kuid ei nimetanud sellegi poolest /õ/-d tagavokaaliks. Lisaks leidis ta huulte asendist tehtud fotode põhjal (1947: 37), et /õ/ hääldamisel on huultevaheline ava kitsam kui /e/ hääldamisel.

Georg Liivi vokaalide artikulatsiooni uurimuses (1961: 126) on toodud eri keelejuhtide hääldatud /õ/ ja muude tagavokaalide röntgenogramme. Nende röntgenogrammide järgi on võimalik võrrelda keelekeha kuju vokaalide hääldamisel (vt võrdlevalt jooniste 2a–2d vokaalide röntgenogramme⁴).

⁴ Jooniste 2b ja 2c pikkade vokaalide röntnogrammide puhul tuleb arvestada Arvo Eegi tähelepanekuga (2008: 67), et neid ei saa kasutada, kuna need ei iseloomusta

Joonised 2a–2d. a) keelejuht V ülipikk /u/ (must joon) ja /o/ (hall joon); b) keelejuht I ülipikk /õ/ (must joon) ja pikk /õ/ (hall joon); c) keelejuht I ülipikk /o/ (must joon) ja pikk /o/ (hall joon); d) keelejuht II ülipikk /u/ (must joon) ja /õ/ (hall joon) (vt Liiv 1961, vastavalt joonised 57, 69, 62, 63)

Liivi kirjelduse (1961: 126) järgi sarnanevad /õ/ keeleselja tõusuaste ja keelekehakuju /u/ omadega, nii et tegemist on tagavokaaliga. Kui /u/ hääldamisel jääb kitsaim koht keeleselja tagaosa ja pehme suulae eesosa vahele, siis /õ/ hääldamisel jääb see keeleselja kesk- ja tagaosa ning kõva suulae tagaosa ja pehme suulae eesosa vahele (vrd jooniseid 2a ja 2b, aga ka 2d). Arvo Eek (2008: 69–71) võrdles hiljem Liivi röntgenogramme ja eristas seal kaht /õ/ hääldusvarianti. Tema järgi on ühel juhul /õ/ hääldus sarnane /u/-ga (kitsaim koht jääb keeleselja ja pehme suulae vahekohta) ning keelekeha ja neelu vaheline ruum on avaram, nii et tegemist on velaarise vokaaliga (vt võrdlevalt joonise 2a keelejuht V ülipika /u/ ja joonise 2b keelejuht I ülipika /õ/ röntgenogrammi). Teisel juhul on aga /õ/ hääldus sarnane pigem /o/ hääldusega (kitsaim koht jääb keeleselja ja kurgunibu vahekohta) ning keelekeha ja neelu vaheline ruum on kitsam, nii et tegemist on velofarüngaalse vokaaliga (vt võrdlevalt joonise 2c keelejuht I ülipika /o/ ja joonise 2d keelejuht II ülipika /õ/ röntgenogrammi⁵). Liiv (1961: 126) kirjeldas peale keelekeha kuju ja asendi ka huulte kuju /õ/ hääldamisel, võrreldes seda /i/ omaga, ja leidis, et /õ/ hääldamisel võib huultevaheline ava olla kitsamgi kui /i/ hääldamisel.

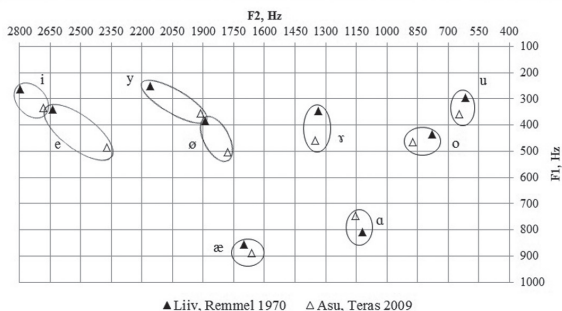
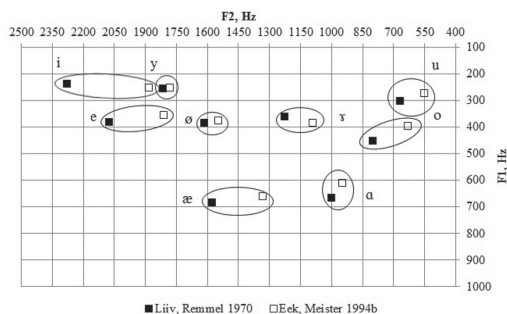
katsetetoodikast (staatilised ülesvõtted) tulenevalt mitte „vokaali statsionaarset osa, vaid vokaali-konsonandi siiret“. Ülipikkade vokaalide röntgenogrammid sobivad aga võrdlemiseks väga hästi.

⁵ Eek (2008: 70) võrdleb omavahel Liivi jooniseid 62 ja 70, kuid siin on antud joonise 70 asemel joonis 60, kus on samuti toodud /õ/ keelejuht II häälduses. Lisaks annab joonis võimaluse võrrelda sama keelejuhi hääldatud /õ/-d ja /u/-d omavahel.

Need /õ/ hääldusvariandid võivadki seletada, miks on keeleteadlased /õ/ häälduse edasiandmiseks kasutanud keskvokaali ning mitut tagavokaali märkivat sümbolit (soome-ugri transkriptsioonis [e], IPAs [u] ja [ɤ]). Liiv (1961) luges /õ/ tagavokaalide hulka. /õ/ pigem tagapoolsele hääldusele viitas nii Kettuse (1913) kui ka Ariste uurimus (1947), kuid nemad sidusid selle tulemuse siiski keskvokaaliga, nagu /õ/-d on tähistatud soome-ugri transkriptsioonis. Pärast Kettuse, Ariste ja Liivi uurimust pole /õ/ artikulatsiooni uuritud, nii et oleks aeg uuteks uurimusteks, mis võiks näidata, kuivõrd levinud on üks või teine hääldusvariant ning kas üks ja sama kõneleja jäi võib /õ/-d hääldada oluliselt varieeruva keelekehakujuga.

4. /õ/ akustiline kvaliteet ja selle varieerumine

/õ/ akustilist kvaliteeti on mitmes uurimuses analüüsitud võrdlevalt teiste vokaalidega nii isoleeritult (ehk pikana ilma sõnakontekstita) kui ka eri vältega sõnades hääldatuna. Nagu /õ/ artikulatsiooni uurimisel saadud tulemused näitavad /õ/ häälduse varieerumist, näitab seda ka /õ/ akustilise kvaliteedi analüüs. Vokaalide kvaliteedi kirjeldamisel tavatsetakse lähtuda

Joonised 3a ja 3b.
Isoleerituna hääldatud vokaalid F1 vs. F2 formantruumis: a) ülal meeskeelejuhtide ja b) all naiskeelejuhtide vokaalid (Liiv, Rimmel 1970; Eek, Meister 1994b; Asu, Teras 2009 andmete järgi)

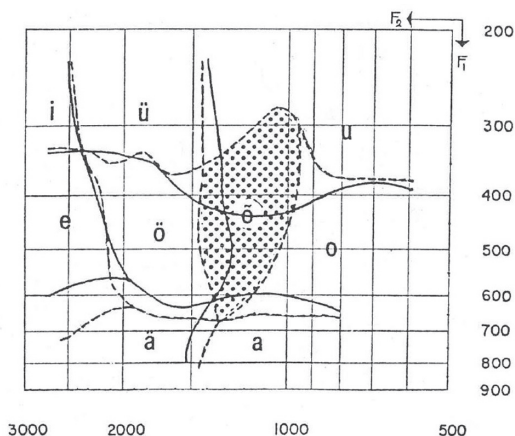
kolme esimese resonandi ehk formandi (vastavalt F1, F2 ja F3) sagedusest hertsides. Joonistel 3a ja 3b on toodud isoleerituna hääldatud vokaalid F1 vs. F2 formantruumis kolme uurimuse tulemuste järgi (ülemisel joonisel (a) on meeskeelejuhtide hääldatud vokaalide keskmised formantväärtused ja alumisel joonisel (b) naiskeelejuhtide omad).

Akustilistes uurimustes on /õ/-d võrreldud pigem tagavokaalidega ja kahe esimese formandi väärtuste järgi loodud seoseid pigem /o/ kui /u/-ga. Nii leidis Liiv (1962: 75), et isoleerituna hääldatud /õ/ on /o/-st mõnevõrra kõrgem (väiksem F1 väärtus) ja eespoolsem (suurem F2 väärtus). Sarnast tendentsi näitas ka Georg Liivi ja Mart Remmeli (1970) isoleeritult hääldatud vokaalide akustiline analüüs (vt joonised 3a ja 3b). Siiski ei näidanud ei Arvo Eegi ja Einar Meistri (1994b) ega Eva Liina Asu ja Pire Teras (2009) isoleeritud vokaalide akustiline analüüs (vt joonised 3a ja 3b), et /õ/ oleks F1 väärtuselt /o/-st kõrgem, küll aga on /õ/ /o/-st tunduvalt eespoolsem (vt võrdlevad joonised 3a ja 3b). Eek ja Meister (1994b: 409) leidsid siiski, „et kogu F1 ja F2 hääldusruumi arvestades on /õ/ kaugus F2 teljel tagavokaalist /a/ liiga väike (alla 1 bargi), et nimetada /õ/-d omaette klassi – keskvokaali – moodustavaks foneemiks“. Seda, et /õ/ on F₂ väärtuselt lähemal pigem taga- kui eesvokaalidele, näitas ka Eegi ja Meistri 1998. aasta uurimus vokaalide kvaliteedist loetud kõne eri vältega sõnades.

5. /õ/ kvaliteedi tajumine ja seos häälduse varieerumisega

Mitmed vokaalikategooriate vaheliste piiride määramise eesmärgil tehtud tajukatsed on osutanud /õ/ kvaliteedi teistest vokaalidest suuremale varieerumisele. Nii näitas Kalevi Wiik (1986) tajukatsega, et /õ/ tajuala jääb nii keskkõrgete vokaalide (/ö/ ja /o/) kui ka kõrgete vokaalide (/ü/ ja /u/) vahelisse piirkonda (vt joonis 4, mis näitab tajukatse tulemusi, kus kuulajateks olid eestlased ja soomlased, et määrata kindlaks eesti ja soome vokaalikategooriate vahelised piirid).

Arvo Eegi ja Einar Meistri tajukatsest selgus (1994a: 78), et kui kuulajatel tuli võrrelda loomulikke vokaale ja kaheformandilisi muutuva F1 väärtusega tehisstiimuleid, siis vastas loomulikule vokaalile /õ/ kõige paremini stiimul, mille esimese formandi väärtus oli kõrgem keskkõrgete vokaalide väärtusest ja madalam kui kõrgete vokaalide oma. Teises tajukatses võrdlesid kuulajad loomulikke vokaale ja kaheformandilisi

Joonis 4. Vokaalide kategooriate vahelised tajupiirid (katkendjoon märgib eesti kuulajaid, pidev joon soome kuulajaid) (Wiik 1986, diagrammi 6 reproduktsioon)

muutuva F2 väärtusega tehisstiimuleid. See katse näitas, et kui eesvokaalide puhul jäi loomulikule vokaalile kõige paremini vastava tehisstiimuli F2 väärtus loomuliku vokaali omast kõrgemale sagedusele (st loomulikele eesvokaalidele kõige paremini vastavad kaheformandilised tehisstiimulid olid neist palju perifeersemad ehk eespoolsemad), siis tagavokaale selline efekt ei puudutanud ning /õ/ sarnanes selle poolest tagavokaalidega (Eek, Meister 1994b: 477). Eegi ja Meistri tehtud vokaalikategooriate vaheliste piiride leidmise katse näitas nagu Wiigigi oma, et /õ/ hõlmab tajuruumis nii keskkõrgete (/ö/ ja /o/) kui ka kõrgete vokaalide (/ü/ ja /u/) vahelise ala (Eek, Meister 1994b: 482). Nii näitavad tajukatsetegi tulemused, et kuulajad seostavad foneemiga /õ/ eri kvaliteediga vokaale, mida foneetilises transkriptsioonis ongi tähistatud eri sümbolitega (soome-ugri transkriptsioonis [ɛ], IPAs [ɤ] ja [u]).

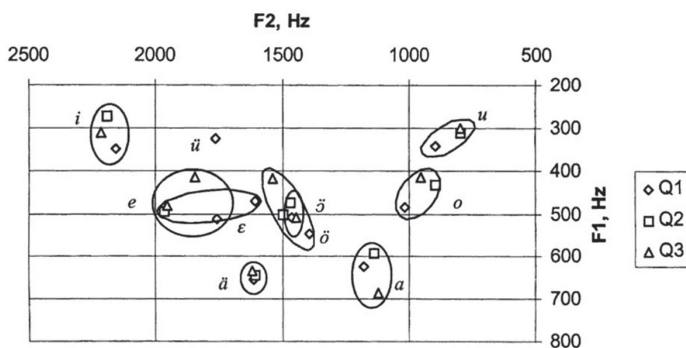
6. /õ/ varieerumine eesti murretes

/õ/ kuulumine vokaalisüsteemi iseloomustab lõunaläänemeresoome keeli: /õ/ kuulub enamiku eesti murrete vokaalisüsteemi ning samuti enamiku liivi ja vadja murrete (v.a Kukkuži vadja) vokaalisüsteemi (Viitso 2003b: 173). Eesti murretest puudub /õ/ rannamurdes (esineb siiski Lääne-Vaiaras), kus on säilinud algupärane [o] ja [e], nt *joki*, *polv*, *ehtu*, *perand*⁶,

⁶ Selles peatükis on kasutatud osas näidetes soome-ugri transkriptsiooni sümboleid, lisaks on mõnes näites kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni või võru kirjaviisi.

ning paiguti ka algupärane [a] ja [u], nt *laŋG, lahki, sana, num̃, kuDistama* (vt Must 1987: 115–116).

Üldteada on ka, et saarlastel ei ole /õ/-d. See ei puuduta siiski kõiki saarlasi, sest Kihnus ja Muhus eristub /õ/ muudest vokaalidest (Lonn, Niit 2002: 24; Niit 2007). /õ/-d eristatakse muudest vokaalidest ka Saaremaal ida- ja lõunapoolses Põide kihelkonnas (Kaljo 1928: 113). Sellest lääne poole jäävate alade murdetranskriptsioonides vastavad /õ/-le [ö] ~ [õ] ~ [ö], millest kaks esimest märgivad vastavalt keskmadalat ja madaldunud keskkõrget vokaali; see näitab, et /õ/-le vastavat vokaali on võidud häälduses eristada /õ/-le vastavast keskkõrgest vokaalist. Ellen Niidi (2005) Lääne-Saaremaa vokaalide akustiline analüüs näitas, et praeguse aja häälduses /õ/-le vastavat [ö]-d ja /õ/-le vastavat vokaali enam siiski üksteisest ei eristata, nii et /õ/-le vastav võimalik keskmadal vokaal [ö] või [ö]-st madalam vokaal [õ] on sulandunud keskkõrgesse vokaali [ö] (vt joonis 5, kus on toodud Lääne-Saaremaa vokaalid F1 vs. F2 vokaaliruumis, vt ka Niit 2005). Kaht vokaali eristab siiski see, et algne /õ/ kõrgeneb kolmandavätelistes sõnades, sellesse sulandunud [ö] ~ [õ] aga mitte.

Joonis 5. Lääne-Saaremaa vokaalid formantruumis:

Q1 – I värde, Q2 – II värde, Q3 – III värde

(Niit 2005: 118, joonise 2 reproduktsioon)

Hiiu murrakutes vastab /õ/-le kogu murdealal [e] (Ariste 1939: 93). Ka esineb /õ/ asemel ümardatud huultega hääldatud [e] või isikuti ümardatud huultega hääldatud [ε], mida Ariste (1939: 99) on tähistanud vastavalt [e_o] ja [ε_o]-ga, kuid mida võiks tähistada ka [ö] ja [õ]-ga. Hiljem ongi Ariste (1947: 38; 1953: 65) viimaseid sümboleid kasutanud, öeldes, et [ö] „esineb

eesti keele saartemurretes neil aladel, kus tänini on vahet algupärase *õ* ja *õ*-st arenenud *ö* vahel, nagu mõnes Hiiu murrakus, kus hääldatakse *rõm* 'rõõm', *põhk* 'põhk'". Niidi (2005) uurimuse järgi ei tehta tänapäeval enam sellist vahet vähemalt Lääne-Saaremaal, kuid Hiiumaa hääldusest ei ole uuemaid uurimusi.

Eestis on ka piirkondi, kus [ɛ] esineb sellistes sõnades, kus see ühiskeeles ette ei tule. Idamurdes, Alutaguse murdes ja rannamurde Vaivara murraku lääneosas tuleb [ɛ] ette algselt *e*-listes sõnades, nt *kellane*, *kēdar*, *kērd* (Must 1987: 116; Univere 1988: 69). Samuti esineb [ɛ] /o/ asemel idamurdes, aga ka Alutaguse murdes ja paiguti rannamurde ja keskmurde piirialadel, nt *ɛsta*, *ɛma*, *ɛskan*, *ɛtsima*, *ɛja*, *ɛrav*, *ɛleks*, *ɛmmeitēgi* (Must 1987: 116–117; Univere 1988: 69).

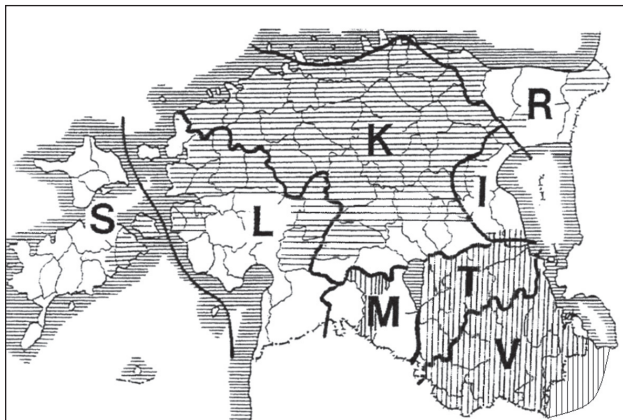
Võru ja Setu murdes on peale keskkõrge [ɛ] ka kõrge [i], mida võru kirjakeeles on tähistatud tähega *y*, nt *syna*, *kyne*, *nyna*, *sysar*, *myni*, *ynne* 'ainult'. Kuigi ei leidu minimaalpaare⁷, kus need kaks vokaali eristaks sõna tähendust, peab nii Tiit-Rein Viitso (1990: 162) kui ka Merike Parve (2000: 13) neid kaht vokaali omaette foneemideks nt selletõttu, et ühe väljavahetamisel teise vastu kaotab sõna tähenduse. Nende vokaalide akustiline analüüs on näidanud, et võru [ɛ] võib olla oma kvaliteedilt eesti omast eespoolsem (suurem F2 väärtus) ja ka madalam (suurem F1 väärtus), [i] on aga [ɛ]-st kõrgem ja veidi eespoolsem (Parve 2000: 14–15). Peale nende vokaalide esineb Võru ja Setu murdes väljaspool esimest silpi [ɛ], kui esimeses silbis on tagavokaal⁸, nt *purelēze* 'purelevad'. Akustilise analüüsi tulemused näitavad, et [ɛ] on kvaliteedilt [ɛ] sarnane, aga lähemal [e]-le kui temast veidi tagapoolsem [ɛ] (Parve 2000: 19). Ida-Võru ja Setu murdes esineb *sõber*-tüüpi sõnade järgsilbis (nii ees- kui ka tagavokaalide järel) nn švaa- ehk vahevokaal [i], nt *sebīr*, *mūgīr* 'mutt', *naġil* 'nael'. See vokaal on akustiliselt kvaliteedilt [i]-st veidi tagapoolsem ja [i]-st veidi eespoolsem ning tema kvaliteet on väga varieeruv. (Parve 2000: 22–23, 26).

Kui vaadata pika /õõ/ häälduse varieerumist eesti murretes, siis on seda kahesugust. Pikk /õõ/ on kas diftongistunud *õe*-ks (paiguti ida-,

⁷ Minimaalpaari moodustavad kaks sõna, milles samasuguses häälikukontekstis ühe hääliku teise vastu vahetamine muudab sõna tähenduse, nt *kore* – *kõre* või *kere* – *kõre*.

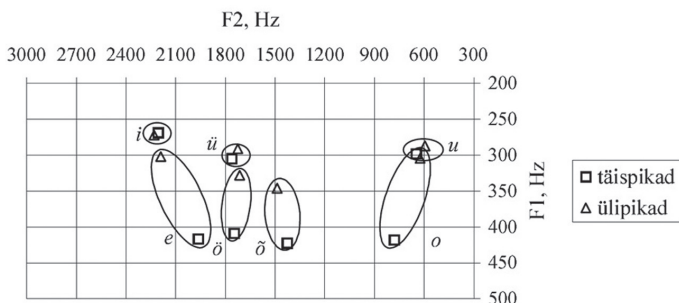
⁸ Siin on tegemist nn velaarise vokaalharmooniaga, mille puhul esisilbi tagavokaalile järgneb järgsilpides /e/ tagapoolsem variant [ɛ] (vt ka Parve 2000: 20).

kesk-, lääne-, saarte murdes, nt *võeras, rõem, õeruma, põesas, mõek*) või *ie*-ks (rannamurdes ja osalt Alutaguse murdes, nt *vieras, miek*) või kõrgenenud kolmandaväلتelistes sõnades (Võru, Tartu ja paiguti Mulgi murdes, kusjuures võru kirjaviisis tähistatakse kõrgenenud vokaali tähega *y*, nt *tsyyr* : *tsõõri*, *syym* : *sõõmu*, *ryysk* : *rõõsa*) (vt joonis 6, aga ka Teras 2003: 22–23, 27; Viitso 2003b: 175).

Joonis 6. /õõ/ diftongistumine (horisontaaljooned) ja kõrgenemine (vertikaaljooned) kolmandaväلتelistes eesti murdesõnades (Teras 2003: 23, kaart 3 täiendatuna; kaardi põhi VMS: 782)

Pika vokaali kõrgenemine lõunaeesti kolmandaväلتelistes sõnades puudub keskkõrgeid vokaale, nii et selle järgi kuulub /õ/ keskkõrgete vokaalide hulka. Joonisel 7 ongi näha Võru keskkõrgete vokaalide /ee, öö, õõ, oo/ ja kõrgete vokaalide /ii, üü, uu/ paiknemine F1 vs. F2 formantruumis, kus kõigi kolmandaväلتeliste sõnade keskkõrgete vokaalide F1 väärtus on palju väiksem kui vastavatel teiseväلتeliste sõnade vokaalidel. Kolmandaväلتeliste sõnade vokaalid on oma F1 väärtuselt väga lähedal kõrgetele vokaalidele. /õõ/-le vastav kõrge vokaal, millesse kõrgenenud vokaal võiks sulanduda, siiski puudub.

Joonis 7. Võru kolme meeskeelejuhi keskkõrged ja kõrged vokaalid teisevältelistes (täispikad) ja kolmandavältelistes (ülipikad) sõnades loetud kõnes (Teras 2003: 83, joonise 28 reproduktsioon)

7. /õ/ koht eesti vokaalisüsteemis

Nii /õ/ häälduse kohta tehtud kuuldelised tähelepanekud kui ka eksperimentaalfoneetiliste uurimuste tulemused on osutanud /õ/ häälduse varieerumisele. Arvo Eek ja Einar Meister (1999: 544) on leidnud, et IPAs*t* ei saagi leida ühtainsat /õ/-le vastavat sümbolit, kuid möönnud, et selleks võiks olla [ɤ], mis on ehk /õ/ peamine allofoon⁹. Sama sümboli on valinud eesti hääldussüsteemi kirjeldades /õ/-d esindama Eva Liina Asu ja Pire Teras (2009).

Paistab, et /õ/ häälduse varieerumine peegeldub ka selles, kuidas on fonoloogid määratlenud selle foneemi kohta vokaalisüsteemis. Nimelt saab eristada kolmesugust määratlust. Foneemi /õ/ on lugenud häälduskoha ees- ja tagapoolsuse alusel omaette vokaaliklassi kuuluvaks ehk määratlenud selle (keskkõrgeks) keskvokaaliks Ariste (nt 1953: 63) ja Liiv (1962: 69)¹⁰. Teisalt pole aga /õ/-d ees- ja tagapoolsuse järgi omaette vokaaliklassi moodustavaks loetud, vaid see on määratletud kas keskkõrgeks tagavokaaliks

⁹ „Selection of [ɤ] (7 in the SAMPA) is quite arbitrary and represents only one (though, perhaps the main) idiosyncratic variant of the phoneme“ (Eek, Meister 1999: 544).

¹⁰ Liiv (1962: 69) nimetab /õ/ vasteks IPAs /ə/ ja foneetilise sümbolina [ɛ̞] (soome-ugri transkriptsioonis [ɛ̞]), mis märgib ümardamata, kõrgeenenud keskkõrget keskvokaali. Liiv toob ka kitsamas transkriptsioonis /ə/ = [ɛ̞] variandid: kolmandavältelistes sõnades põhivariandist tagapoolsem hääldus ([ɛ̞-]) või kõrge tagavokaalina eespoolsem hääldus [u+], teisevältelistes sõnades keskkõrge keskvokaal [ɛ̞], esmavältelistes sõnades madaldunud keskkõrge keskvokaal ([ɛ̞]) või vaegmadal keskvokaal [ɜ].

(nt Tauli 1972: 11; Viitso 2003a: 20) või kõrgeks tagavokaaliks (nt Hint 1978: 76; Viitso 1981: 67). Tauli (1972: 11) arvab /õ/ tagavokaalide hulka, aga peab vajalikuks kirjeldada ka selle hääldust: „keeleselja keskosa tõuseb pehme ja kõva suulae vaheosa suunas“. Viitso (1981: 67) loeb küll /õ/ kõrgete vokaalide hulka, viidates mõõtmistulemustele, kuid tuues ka esile, et kuna „keskpõhjaeestis /õ/ on muutunud keskkõrge osisega lõppevaks diftongiks nagu keskkõrged vokaalid, on õ-vokaalide kõrgus siiski imelik“. Hiljem ongi Viitso arvanud /õ/ keskkõrgete vokaalide hulka (2003a: 20), mööndes siiski, et häälduses võib /õ/ olla muudest keskkõrgetest vokaalidest kõrgem. /õ/ arvamist tagavokaalide hulka toetab ühelt poolt artikulatsioon, teiselt poolt tema suhteline tagapoolsus akustilises vokaaliruumis. Binaarse tunnuse [±taga] järgi on /õ/ [+taga], mis annab võimaluse siduda sellega nii keskvokaalist kui ka tagavokaalist allofooni. /õ/ lugemist pigem keskkõrgeks vokaaliks paistab toetavat nt tema ja muude keskkõrgete vokaalide kõrgenemise sarnasus neis murretes, kus pikad keskkõrged vokaalid kõrgenevad (vt ptk 6).

Viimati käsitles /õ/ kohta eesti vokaalisüsteemis Arvo Eek (2008: 73–76, vt ka Eek, Meister 1994b: 548–553). Varasemate /õ/ määratluste üle arutledes leidis ta, et kui määratleda /õ/ keskkõrgeks tagavokaaliks, jääb binaarsete tunnuste järgi vokaalisüsteemis ümardatuse suhtes määratlemata /o/, mida võiks mõista nii ümardatud kui ka ümardamata keskkõrge tagavokaalina (vastavalt [o] ja [ɤ]), millest viimase seostaks kuulajad mitte /o/, vaid /õ/-ga. Kui määratleda aga /õ/ kõrgeks tagavokaaliks, jääb ümardatuse suhtes määratlemata /u/, mida võiks omakorda mõista nii ümardatud kui ka ümardamata kõrge tagavokaalina (vastavalt [u] ja [u]), millest viimast ei seostaks kuulajad mitte /u/, vaid /õ/-ga. (Eek 2008: 73) Eek pakkus välja binaarsete fonoloogiliste tunnuste maatriksi (vt tabel), kus ta tõstis binaarsete tunnuste hierarhias tunnuse [ümar] kõrgemale tunnusest [kõrge], sest muidu jääks /o/ või /u/ ümardatuse suhtes määratlemata (vt Eegi arutelu 2008: 73–76).

Tabel. Vokaalide binaarsete tunnuste maatriks (Eek 2008: 76)

	/i/	/ü/	/e/	/õ/	/ä/	/õ/	/o/	/u/	/a/
[taga]	–	–	–	–	–	+	+	+	+
[madal]			–	–	+	–	–		+
[ümar]	–	+	–	+		–	+	+	
[kõrge]	+	+	–	–			–	+	

Sellises maatriksis on nii /o/ kui ka /u/ ümardatuse suhtes määratletud, kuid /õ/ jääb tunnuse [kõrge] suhtes määratlemata, mis annabki võimaluse seostada /õ/ nii ümardamata keskkõrge tagavokaaliga [ɤ] kui ka ümardamata kõrge tagavokaaliga [u]. Varem ongi Eek ja Meister (1994b: 549) nimeatanud /õ/ kõrgemate kõrgusastmete suhtes indiferentseks mittemadalaks tagavokaaliks.

8. Kokkuvõte

/õ/ hääldust on uuritud mitmekülgselt, kasutades nii artikulaatorse, akustilise kui ka tajufoneetika meetodeid. /õ/ artikulatsiooni uurimine on osutanud häälduse varieerumisele: /õ/ võidakse keelejuhist tulenevalt hääldada kas kõrge või keskkõrge tagavokaalina ehk /õ/ hääldamisel on keeleseljakuju /u/ või /o/ oma sarnane. /õ/ häälduse varieerumist näitavad ka vokaalide akustilist kvaliteeti käsitlevad uurimused. Akustiliselt kvaliteedilt kuulub /õ/ siiski pigem keskkõrgete vokaalide hulka, kuid võib olla neist mõnevõrra kõrgem (väiksem F1 väärtus). Häälduskoha poolest (ees- või tagapoolsus) jääb /õ/ taga- ja eesvokaalide vahele, olles siiski lähemal tagavokaalidele. Tajukatsedki viitavad /õ/ teistest vokaalidest suuremale varieerumisvõimalusele, sest nii keskkõrge /o/ ja /õ/ kui ka kõrge /u/ ja /ü/ vahele jäävad stiimulid tuvastatakse /õ/-na. /õ/ hääldus varieerub ka olenevalt kõnelejate murdetaustast ning on nii piirkond (rannamurre), kus /õ/ puudub, aga ka piirkondi (ida- ja Alutaguse murre), kus /õ/ tuleb ette sellistes sõnades, kus see ühiskeeles ette ei tule. Lääne-Saaremaal on /õ/ asemel kas [ö] või [õ], Hiiumaal peale nende [e]. Võru ja Setu murdes on aga nii keskkõrge kui ka kõrge /õ/-d meenutav vokaal. Pika /õ/ diftongistumine või kõrgenemine eri murretes paistab siduvat /õ/ keskkõrgete vokaalidega. Ehk on just /õ/ häälduse varieerumine andnud põhjust /õ/ liigitamiseks eri vokaaliklassidesse. /õ/ on loetud kas keskkõrgeks kesk- vokaaliks või siis keskkõrgeks või kõrgeks tagavokaaliks. Fonoloogiliselt on /õ/ igal juhul tagavokaal ning omamoodi kompromissiks on Arvo Eegi pakutud määratlus, et /õ/ on ümardamata mittemadal tagavokaal.

Lühendid¹¹

R – rannamurre ja Alutaguse murre; V – Võru ja Setu murre

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 1853.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval: Kluge und Ströhm.
- Ariste, Paul 1939.** Hiiu murrete häälikud. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVII,) Tartu.
- Ariste, Paul 1947.** Eesti ühiskeelee õ-st. – Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. (= ENSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, filoloogilised teadused 3, nõukogude soome-ugri teadused 6.) Tartu: Teaduslik Kirjandus, 20–38.
- Ariste, Paul 1953.** Eesti keele foneetika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Asu, Eva Liina, Pire Teras 2009.** Illustrations of the IPA: Estonian. – Journal of the International Phonetic Association 39 (3), 367–372.
- Clark, John, Colin Yallop 1999.** An Introduction to Phonetics and Phonology. Second edition. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Eek, Arvo 2008.** Eesti keele foneetika I. Tallinna Tehnikaülikool, Küberneetika Instituut. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1994a.** Acoustics and perception of Estonian vowel types. – PERILUS XVIII. Experiments in Speech Processes. Department of Linguistics. Stockholm University. Eds. Mats Dufberg, Olle Engstrand. Stockholm: Stockholm University, 55–90.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1994b.** Eesti vokaalide sihtväärtused hääldus- ja tajuruumis. – Keel ja Kirjandus 7, 404–413; 8, 476–483; 9, 548–553.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1998.** Quality of standard Estonian vowels in stressed and unstressed syllables of the feet in three distinctive quantity degrees. – Linguistica Uralica XXXIV (3), 226–233.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1999.** Estonian speech in the BABEL multilanguage database: phonetic-phonological problems revealed in the text corpus. – Proceedings of the Fourth Linguistics and Phonetics Conference (LP'98). II. Eds. Osamu Fujimura, Brian D. Joseph, Bohumil Palek. Prague: The Karolinum Press, 529–546.
- Ehala, Martin 2003.** Fonoloogia. – Eesti keele uurimise analüüs. Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002). Koost. Mati Erelt. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 27–35.
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika.

¹¹ Esitatud on vaid need lühendid, mis aastaraamatu lühendivalimikust puuduvad või on erinevad.

- I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Genetz, Arvid 1877.** Lautphysiologische Einführung in das Studium der vest-finnischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung des Karelisthen. Helsingfors: J. C. Frenckell & Son.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Hint, Mati 1978.** Häälikutest sõnadeni. Emakeele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Tallinn: Valgus.
- Hint, Mati 1998.** Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Teine, ümbertöötatud trükk. Tallinn.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kaljo, Theodor 1928.** õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal. – Eesti Keel 7–8, 113–118.
- Kettunen, Lauri 1913.** Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt. Mit 61 Abbildungen und zwei Karten. (= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia XXXIII.) Helsinki: Société finno-ougrienne.
- Kettunen, Lauri 1917.** Viron kielen äännehistoria. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2017.** õ-tähe teest meie kirjakeelde. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 281–292. <http://dx.doi.org/10.3176/esa62.12>.
- Liiv, Georg 1961.** On qualitative features of Estonian stressed monophthongs of three phonological degrees of length. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised X. Ühiskonnateaduste seeria 1, 41–66; 2, 113–131.
- Liiv, Georg 1962.** Acoustical features of Estonian vowels pronounced in isolation and in three phonological degrees of length. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised XI. Ühiskonnateaduste seeria 1, 63–97.
- Liiv, Georg, Mart Remmel 1970.** On acoustic distinctions in the Estonian vowel system. – Советское финно-угроведение VI (1), 7–23.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murde tekstid. (= Eesti murded VII.) Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Maddieson, Ian 2013.** Vowel quality inventories. – The World Atlas of Language Structures Online. Eds. M. S. Dryer, M. Haspelmath. Munich: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info/chapter/2> (17.08.2017).
- Marahwa Näddala-Leht.** 9. II 1821; 8. II 1822.

- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. Heft. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1818.** Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. Essimenne jaggu. Tartu: J. C. Schünmann.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Niit, Ellen 2005.** Vowels in initial syllables in Saaremaa. – *Linguistica Uralica* XLI (2), 113–121.
- Niit, Ellen 2007.** Vowels in word-initial syllables in Muhu Estonian. – *Linguistica Uralica* XLIII (4), 241–249.
- Parve, Merike 2000.** Võru lühikeste monoftongide akustikast. – Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva. Võru vokaalid I. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13.) Tartu, 9–38.
- Saaberk, A. 1920.** Tegelikult eesti foneetika alged. Tallinn: Rahvaülikool.
- Tauli, Valter 1972.** Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Uppsala: Soome-Ugri Keelte Instituut.
- Teras, Pire 2003.** Lõunaestlaste vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. (= *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuenssis* 11.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Univere, Aili 1988.** Idamurre. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 32 (1986). Sõnavara teemadel. Tallinn: Eesti Raamat, 59–93.
- Viitso, Tiit-Rein 1981.** Läänemeresoome fonoloogia küsimusi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Viitso, Tiit-Rein 1990.** Vowels and consonants in North Setu (South Estonian). – *Linguistica Uralica* XXVI (3), 161–172.
- Viitso, Tiit-Rein 2003a.** Phonology, morphology and word formation. – *Estonian Language*. Ed. Mati Ereht. (= *Linguistica Uralica Supplementary Series* 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–92.
- Viitso, Tiit-Rein 2003b.** Rise and development of the Estonian Language. – *Estonian Language*. Ed. Mati Ereht. (= *Linguistica Uralica Supplementary Series* 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 130–230.
- VMS = Väike murdesõnastik.** II, 1989. Toim. Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der estnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg: Académie Impériale des sciences.
- Wiik, Kalevi 1986.** Viron *õ*. (= *Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja* 30).

Variation in the pronunciation of Estonian /õ/

PIRE TERAS

There are 9 vowels in Estonian: /i, ü, u, e, ö, õ, o, ä, a/. Unlike other vowels the classification of the vowel /õ/ has been problematic. In the phonetic transcriptions /õ/ has been transcribed as [ɤ] or [u] (IPA) or [ɛ] (Finno-Ugric transcription). What are the possible reasons for this variance? This paper gives an overview of the results of experimental phonetic research focusing on the quality of /õ/: articulation, acoustics and perception. All these results, as well as phonetic transcriptions of Estonian dialects, point to variation in the quality of /õ/. In the articulation of different speakers the configuration of the body of the tongue and its height are similar to the close back vowel /u/ or to the close-mid back vowel /o/, but /õ/ is unrounded ([u] or [ɤ]). In the acoustic analyses /õ/ has rather been compared to the close-mid vowels than close vowels, admitting that /õ/ can be closer than other close-mid vowels. Perception tests have shown that /õ/ occupies the space corresponding to both the close-mid and close vowels. The pronunciation of /õ/ can also vary due to the speaker's regional background. Phonologically, /õ/ has been classified as an unrounded close-mid central or back vowel or unrounded close back vowel. Considering the phonetic variation of /õ/, a compromise in the classification of /õ/ can be that it is an unrounded non-open back vowel.

Keywords: phonology, phonetics, language variation, vowels, classification

Pire Teras
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
pire.teras@ut.ee

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID IV *KORI : KORJA, MELEK(AS), RAHE(-) JA RIKKUMA*

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus etümololoogiline tõlgendus sõnadele *kori* : *korja* 'lee, kolle', *melek(as)* 'õõnetuvi', *rahe(-)*: *rahejalg*, *kooljarahe* 'surnuraam, puusärgi alus' ja *rikkuma* 'katki tegema jt'.

Võtmesõnad: etümololoogia, sõnalaenud, eesti keel, läänemeresoome keeled, balti keeled, slaavi keeled

Kori : korja 'koldeauk'

Eesti *kori* : *korja* (ka *korjaauk* või *korisuu*) on nüüdseks pea täielikult unustusehõlma vajunud kolde- ehk leeaugu (ka *siiteauk*, *tuhkhauk*, vt Ränk 1995: 69) nimetus. Õnneks on eesti leksikograafilistes ja etnograafilistes allikates ning mingil määral ka rahvalaulukeeles *korja* kohta siiski piisavalt materjali, et uurida selle etümololoogilist päritolu. Kori on tähistanud ürgset lahtist tuleaset, kus tehti toitu ja mis eesti rehetoes asus ahjusuu ees; aja jooksul sai see ahju osaks ja moodustas sellega terviku. Pliidi levik tõrjus lahtise tuleaseme XIX saj teisel poolel kõrvale (Tihase 1974: 108–112; ERL 1995: 88) ja selle nimetused kadusid tarvituselt.

Murdesõnaraamatu andmeil on *kori* : *korja* 'lee, kolle' kohta teateid Loode-Läänemaalt (Noa LNg Rid Mar) ja Hiiust: Rid *ahju suu ees oli kori. ahjust tõmmati sõöd 'korja; suitsutuba oli, 'korjas keedeti; Mar aho korja paes* (lõukakivi); Emm Rei *korisu(u)* 'lee, kolle': Rei *Sõöd 'veedi korisu; LNg Mar korja-* 'lee-, kolde': LNg *korja 'aukos oli tuhk ja tuli; korja paes* (paetahvel ahjusuu kohal); Mar *korja kibi* (lõukakivi) (EMS III,14: 685, 689). Sõna noteerib ka Wiedemann (1973: 346): *kori* : *kor'ja* (I, W) 'Vertiefung vor der Ofenmündung', *kor'ja-auk*, *kori-sū* id. = *kolde-auk*.

Mõisteline sõnaraamat on esitanud sellise selgituse: LoLä *kori* : *korja* e. *korjaauk*, Hi *korisuu* 'lee [s.o koldeauk, tuhkhaud, augukujuline tulease ahjusuu ees, koldealuse põhjas v. sees olev auk, õõnsus, kuhu söed ja tuhk ahjust tõmmatakse, kus lõke rippuva paja alla süüdatakse], leeauk, koldeauk, tuhkhaud: *kui õhtu keedeti, ega siis tuli k[orja]suus ära kustutatud, tuhk aeti sütele peale ja seisis heasti, tuld hoiti k[orja]suus* Rei (EKMS I: 67 „Ahi“). Vanemas leksikograafias leidub teade Gösekenilt (1660: 221, 314): „die Grufft für den Riegen Ofen / *korri* /a, *kold* /a“. Lisa pakub ka rahvalaulukeel: *Siis läks [laisk naine] ahu pääle magama, / Säält kurat kukkus korisu, / Põletas oma käed ja jalad* Rei (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>). Andrus Saareste on koldenimetusi analüüsid kirjutanud, et „lee ehk kolle [on] ahju primaarsem ja olulisem osa ning selle nimetused ka ehk võimalikult vanad” (Saareste 1924: 188). Vanapärane koldeaugu nimetus *kori* : *korja* on registreeritud piirkonnast, kus kõige kauem püsisid algelise ehitusega lahtise kerisega ahjud (Ränk 1939: 202–204).

Nikolai Anderson (1879: 210) on üle saja aasta tagasi arvanud, et *kori* kuulub kokku soome sõnaga *korju* 'karu (maapealne) talvepesa'. Andersoni kõrvutust on tsiteerinud Saareste (1924: 189) seisukohta võtmata, kõhklemisi on selle esitanud ka SKES II: 219 (vrd) ning SSA 1: 403 (?-ga). Julius Mägiste on kaasanud sõna EEW-sse, kuid pole teinud katset seda etümologiseerida (vt EEW III: 954). Nii häälikulistel kui ka semantilistel kaalutlustel ei ole eesti *kori* : *korja* etümoloogiline seostamine läänemeresoome keelte põhjarühma (sm mrd, krj, lü) sõnaga *korju* jt võimalik. Oletan, et *kori* : *korja* on balti laen sõnaperest, mida tänapäeva balti keeltes jätkavad ld *kùrti* (*kùria*, *kùrè*) 'tuld üles tegema, küdema panema, soojaks kütma; rajama, asutama, (kunstiteoseid) looma; tormama, kihutama': *kurias ugnis ir be vėjo* 'põleb tuli tuuletagi', *kùras* 'küte, kütus, kütteaine'; lt *kuřt* (*kùr* ~ *kùř*, *kùra*) 'tuld tegema, kütma': *uguni kurt* 'tuld hakatama', *kurêt* id., *kurs* 'küttekolle vanaaegses köögis; ahjutäis küttepuid, küttematerjal; tulease, lee, küttekolle, tuli', *kura*, *kure* 'kütmine, tule ülestegemine; ahi', *kors* '(peam reheahju) suitsukumm sademete püüdmiseks', ld *ũžkura(s)* 'ahjutäis puid; leskmees', *ũžkurys*, lt *uzkuris* 'lesknaisega abiellunud ja tema majja elama asunud mees; naisevanemate kodus elav väimees', sõna-sõnalt '[lesknaise] juurde elama asuja, järeلسoojendaja'. Balti sõnaperel on tuletegemist ja tulekollet märkiva semantikaga vasteid ka teistes indoeuroopa keeltes, sh nt vvn *kypumu* 'tuld

üles tegema, süütama', vn mrd *кypúmb* '(sauna) kütma; (kala) suitsutama; tõrva ajama; suitsema, suitsu ajama', vingl *here* 'tulease, lee, väike ahi'. Dentaalse laiendiga tüvevariante esindavad nt vingl *heorð* 'keedukolle, lee, kodu, maja' (vrd eesti *kolle* 'tule-, küttekolle; kodu'), vüsk *herd* id. (www.tezaurs.lv; ME 2: 321, 325–326; EH 1: 639; LEW I: 319; Toporov 1984: 300–307; Mažiulis 1993: 306–307; ËSSJa 13: 123–125 sub **kuriti* (*sę*); Karaliūnas 1997: 259–275; ALEW 1: 543–544).

Kori : *korja* eeldab balti *ja*-tüvelist laenualust **kurja*- oletatava alg-tähendusega 'tuli, tulepesa'. Selletüvelisi balti laene esindavad eesti keeles nt *hari* : *harja*, ? *kari* : *karja*, mrd *süri* : *sürjä* 'liivane kõrgustik, liivaluide', *takjas* : *takja*, *tühi* : *tühja*, *vähi* : *vähja*. Hälbiva *o* ootuspärase *u* asemel on võinud peale sundida häiriv homonüümia (nt *kuri* : *kurja*) vms.

Melek(as) 'õõnetuvi'

Melekas on õõnetuvi (*Columba oenas*) rahvapäraseid nimetusi. Murdesõnaraamatu andmeil on selle (koos häälikuvariantidega) levila järgmine: *melek* : *meleki* ~ *melekä* Kod, *melekas* : *meleka* IisR JIn Sim I, *meelekas* : *meeleka* Mar Tür KJn, 'mieleka VNg, *meelik* : *meeliku* Hää Juu, *meelikas* 'ka: mingi väike, punase kõhualusega lind' Muh (EMS V,25: 1011; VI,26: 14). Mart Mägerilt võib veel lisada variandi *mälakas* Pal Lai (Mäger 1967: 92). Lisateavet pakub ka rahvalaulukeel: *Sisask laulab saaninagi*, / *Halli lindu aisanagi*, / *Melekas mehe õlana*, / *Kägu kukub kol'onai* MMg; *Meelek oli mehe õlana* / *Sisask saani veere peala* / *Tema lukud looga peale* / *Halli lindu haisa pääle* Äks (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>). Hupeli sõnaraamatus (1818: 139, 434) leiduvad häälikkujud *melleke* ja *mellek* 'wilde oder Holztaube' Pp.; tõenäoliselt sellest allikast pärineb Wiedemanni (1973: 594) *mellekene* (Pp.). Hilisema murdeuuri-mise käigus pole niisugust tüvevarianti registreeritud, selle faktilisus ongi kaheldav: arvatavasti on tegemist vanakirjaviisilise ortogrammi masinliku ülevõtuga uude kirjaviisi. Õõnetuvi on olnud ja on vähesel määral ilmselt tänapäevalgi jahilind, ehkki tema arvukus on drastiliselt vähenenud (<http://www.ejs.ee/wp-content/uploads/2015/02/jahilinnud.pdf>). Hoolimata erinevustest välimuses ja ökoloogias ei erista rahvas õõnetuvi kaelustuvist (*Columba palumbus*). Ka häälitsemine ei tõmba teravat piiri kahe liigi vahele ja nii sulavad nad üheks metstuviks (Lõo 1913: 258–259; Mäger 1967: 89).

Linnunimetuse *melekas* päritolu kohta on asjaomases kirjanduses esitatud mitmesuguseid arvamusi. Andrus Saareste (1924: 92) kaldub seda pidama „onomatopoeetseks kujunduseks“, temale apelleerib Mart Mäger (1967: 92), kõhklevalt ka Alo Raun (1982: 91). Mäger rõhutab sealjuures, et enamasti on tuvinimetused onomatopoeetilist algupära (*ibid.*: 90). Ent õõne- ja kaelustuvi häälsuste rahvalikud tõlgendused ei näi seda seisukohta *meleka* puhul toetavat; ka Julius Mägiste on otsustavalt tõrjunud *meleka* onomatopoeetilist alget (EEW V: 1526–1527). Teise oletuse kohaselt on eesti *melekas* lms-md ühistüve jätkaja, kus *-l-* on võinud lähtuda kunagisest algsest afrikaadist: lms **-t-* : *-δ-* < *s-u* **č*, vrd sm mrd *mettinen* jt 'turteltuvi', mDE *m'ēče*, *m'ēča* 'tuvi' (Toivonen 1928: 73, 208; Tooms 1933: 10). See oletus on Mägiste arvates aga ülimalt küsitav ja kõne alla võiks pigem tulla kontaminatsioon linnunimetustest *mehikas* ~ *mehekas* 'kaelustuvi' ja *meltsas* 'roherähn; kaelustuvi' (EEW V: 1526–1527).

Meleka päritolu üle juureldes ei saa eirata leedu keele uurija, teoloog Kazimieras Jauniuse 1880.–1890ndate paiku tehtud kõrvutust leedu linnunimetusega *meletà* (vt Jaunius 1972: 329). Leedu *meletà* (mrd ka *malatà*, *molatà*, metateetiliselt *lemetà*) tähistab mitut rähniliiki, nagu *žalioji meleta* 'roherähn (*Picus viridis*)', *juodoji meleta* 'musträhn (*Dryocopus martius*)', samuti mesilasenäppi (*Merops apiaster*) ja siniraaga (*Coracias garrulus*) (<http://www.lkz.lt>) ja võib-olla ka laanepüüd ja metsist või tetre ('Hasel-, Waldhuhn', vt <http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/genFOplus.tcl?sigle=DWB&lemid=GW03854>; Walde 1930: 294). Linnunimetuste kõrval iseloomustab ld *meletà* lobisemishimulist ja mesimagusa jutuga inimest, lõmpslõuga, lipitsejat (Sereiskis 1933: 472; <http://www.lkz.lt>). Leedu sõna muinaspreisi vaste on *melato* 'roherähn'; blt **melatā* ~ **meletā* on etimoloogiliselt seotud baltoslaavi sõnaperega **mel-* 'hõõruma, jahvatama; lobisema', kuhu kuuluvad mh *mālti* 'jahvatama; tüütult palju rääkima, latrama' (jì *māla kaĩp malatà* 'ta [naisterahvas] jahvatab (lobiseb) nagu roherähn'), *mōlē* 'jahvatamine, jahvatus', lt *mal̃ti* 'jahvatama; lobisema, latrama', *mēle* 'keel (anat)', vvn *меля* 'veski', vn mrd *меля́* 'käsikivi vânt; vesikivi; tuuleveski; käsikivil jahvataja; lobiseja, lobasuu, lobamokk, jahvard, laterdis, latatara', *меля́, мелёха* id., *мелево* 'jahvatus, jahvatamine; lora, tühi jutt', vlgvn mrd *мэлюх* 'lobamokk'. Wojciech Smoczyński järgi on võib-olla võimalik seos sõnaperega, kuhu kuuluvad nt ld *mēlas* 'vale', lt *mēli* mitm 'vale, valetamine', *mēlst* 'luiskama, lobisema, loba ajama', ld *meluoti* 'valetama', lt *mēluôt* id. (LEW I: 401; Mažiulis 1996: 122–123;

Blažek 1998: 14; Smoczyński 2016: 783, 784; ÈSSJa 18: 82–83, 90–91 sub **melēja* ~ **melējь*, **melexъ*, **melivo*). Balti **melatā* ~ **meletā* on kahtlemisi seotud tumedaaid värvitoone märkiva indoeuroopa etümoniga **mel-*, **melə* (Walde 1930: 294; Pokorny 2: 720–721); seda seisukohta uuem etümoloogiline kirjandus ei kajasta.

Häälikuliselt ei ole balti etümoloogia suhtes tõrkeid. Laenualuse lõpuosa **-tā* korvamine *k(as)*-liitega pole ootamatu, sest liide on üli-produktiivne, esinedes sh arvukates linnunimetustes. Eesti keeles esi-neb sõnalaene, kus laenualuse lõpuosis *-t(V)* on korvatud *k(as)*-liitega: *kapuk(as)* 'pikema säärega sokk' < vn *konímō* 'kabi, sõrg; mrd kabjakujuline naiste peakate' (vt ka EEW III: 701); *lupak(as)* 'riideräbal jt' < lt *lupata* 'kalts, narts' (Vaba 1997: 125–126), *poluk*, *-u* Hel 'magamisase, riul' < vn *polámu* 'lavats' (Must 2000: 278–279), *ra(a)vak*, *-u* Hel 'magamisase' < vn *коровѣ* 'voodi' (*ibid.*: 135–136), *rantsakas*, *rantsalind* Jõh 'merisk (*Haematopus L.*)' < rts *strandskata* id. (Mäger 1967: 62), *uplikas* Lih, *supli-kas* Kuu 'sõtkas' (Mäger 1967: 37) ? < erts *alplit*, *aplikt* 'merisk', vrd eesti mrd *plit't* : *pliti* ~ *plikk* : *plika* id., mis lähtub ühemõtteliselt eeltoodud erts laenualusest (Ariste 1933: 89).

Meelekas, *meelik* jt on sekundaarsed häälikuarengud; Häädemeeeste keelejuht on seletanud, et „meelik oleva sellepärast, et mahedasti laulab“ (Mäger 1967: 92). Ebaselgeks jääb *meleka* etümoloogiline suhe peamiselt roherähni, kuid Põhja-Eestis paiguti ka metstuvi tähistavate nimetustega *mel'gas* : *melka*, *mõlgas* : *mõlka* jt. Mäger (1967: 92, 117) oletab konta-minatsiooni *meigas* ~ *mõigas* 'kaelustuvi' + *meltsas* ~ *mõltsas* > *melgas* ~ *mõlgas* ja osutab tähenduste 'metstuvi' ja 'roherähn' ristumisele, mida on soodustanud sõnade kõlaline lähedus. Mägist arvates on selline seletus usutav (EEW V: 1527).

Rahe(-): rahejalg, kooljarahe 'surnuraam, puusärgi alus' versus (k)raejalad '(pukk)jalgadega alusraam jt'

Udo Uiho (2014: 934–935) on osutanud, et liitsõna *(k)raejalad*, *(k)raepuud* S Lā Ha PõPä PõVI M '(pukk)jalgadega alusraam lauaplaadi, leivaküna jne toeks; pukkidel magamisraam; kandraam (nt surnuraam; kivikand-misraam ehitusel); niiepakk' „tänapäeva vaatevinklist hämara esiosaga *(k)rae* aluseks on alamsaksa sõna *schrage* '(põik)alus (kahe paari ristatud jalgadega, nt saagimispukk, tünnialus jne), eriti laudadel ja pinkidel, ka

kaubalett'). [---] Tänapäeva saksa keeles vastab sellele sõna *Schrägen* 'telling, alus; pukk[-jalg]; saagimispukk'". Uiho etümoloogia usutavust kinnitab alamsaksa rööplaen läti keeles *skrāģis*, mrd *krāģis* 'lauaplaadi, leivaküna alusraam, saepukk; magamisraam; õmblusraam; järi, jalapink jt' (ME 2: 265; ME 3: 889; EH 2: 508); läti keele vahendusel on alamsaksa sõna laenatud kuraliivisse kujul *krõiG* 'pukkalus; krae' (Suhonen 1973: 140).

Ent (*k*)*rae*- kõrval esineb eesti vanemas leksikograafias ka *rahe*: *koolja krae* od. *rahhe* die Todtenbahre [surnuraam, puusärgi alus] d. (Hupel 1780: 189; 1818: 97), *rahhe* (*koolja rahhe*) Todtenbahre d. (*ibid.*: 253). Hupeli järgi on selle esitanud Wiedemann (1973: 918): *kōl'ja-r[ahē]* (Hup.) Todtenbahre, = *k[ōl'ja]-rām*, samas allikas lisaks veel samatähenduslik *rahe-jalg* = *rāe-j[alg]*, *krāe-j[alg]* (*ibid.*: 918). *Rahe* laenualus ei saa olla ülaltoodud asks *schrage*, sest eesti keele alamsaksa laenudes on sõnasiseses -g- substituuat poolheliline meediaklusiil -G-, teatud tingimustel ka -j-, kuid mitte -h- (vt detailsemalt Liin 1968: 85, 89–90). Julius Mägiste (EEW VIII: 2382) arvates kuuluvad (*k*)*rae*- ja *rahe*(-) etümoloogiliselt kokku ja *k*- variandis *krae*- on seletatav rahvaetümoloogiaga, mis on sidunud *ra(h)e* sõnadega *krae*, *kraag* 'krae'. Edasi on Mägiste oletanud, et eesti esinemus on võib-olla seotud läänemeresoome *rahi*-perega. Alamsaksa laenu põimumine ja liitumine häälikuliselt, aga ka mõisteliselt lähedase *rahe*-sõnaga ning selle endasse sulandamine on ülimalt tõenäoline, pidades silmas sedagi, et eesti keel tunneb juhte, kus *h* on võinud lühikeste vokaalide vahelt kaduda (Kask 1967: 99).

Läänemeresoome *rahi*-peresse kuuluvad lvK *ra'i* (< **raji* < **rahi*) 'tool', *ke'ņkšep̃p̃a r.* 'kingsepatool', *mo'tškin' r.* 'tool, millel tambiti kartuliputru', *ou'kk̃aks r.* 'auguga tool', *vitsā r.* 'vitsapainik [riist tünni-, rattavitste koolutamiseks]' (Kettunen 1938: 328ab; Viitso, Ernštreits 2012: 263), sm mrd *rahi* : *rahin* 'seljatoeta (tav lühike) pink; järi, taburet; ahjupink; ahjukuru; saunalava; magamislavats; piimapukk; kahele teineteise järel olevale reele pandav raam', *vasikka pantiin r[ahi]in* 'vasikas pandi pingi (? puki) peale, s.o tapeti', *reikārahi* 'aukjäri, s.o auguga tool (väikelapse seisu-, käimistool)', *rahitsa* (< *rahi* + *lavitsa*) 'lavits, pink' (NyS 2: 615; Vuorela 1979: 375; SKES III: 712; SSA 3: 37), is *rahi* : *rahin*, *rāhi* : *rāhi*- 'pink, lavits; rabamispink (rukkivihkude rabamiseks kasutatud pingikujuline laud, mille üks ots oli vastu maad, teise otsa all kaks jalga', *ūtūrahi* 'auguga tool (mille all oli ööpott)'

(Nirvi 1971: 462, 496, 628); Hevaha *rahi*: *ruiz meil särettii rahhiin* 'rukis meil rabati vastu pinki' (Laanest 1997: 163), krjV rl *rahi* : *rahin* 'pink' (Jussila 2009: 316).

SKES (III: 712) kirjeldab *rahi* läänemeresooome sõnana, mis levib soome, karjala ja liivi keeles, SSA (3: 37) on lisanud isuri esinemuse, kuid kumbki allikas ei nimeta eesti vastet, ehkki *rahe* etümoloogiline siiakuulumine on ilmne. Osmo Nikkilä (1998: 93) on oletanud, et *rahi* ja *rah-na*, *-no*, *-nu* 'lõmmust peergude kiskumiseks raiutud tükk; põllurull', eesti *rah-n* 'suur puupakk; suur kivikamakas' on samatüvelised, esindades sufiksivaheldusjuhtu *-nV* : *-Ø*. Pole välistatud, et *rahn* jt on laen samatüvelisest balti laenualusest, mille jätkajaks on ld *krašnià* 'kivihunnik põllul, raun, kuhi, virn' ja mitte blt **ransta-*: ld *rāstas* 'palk, puupakk', naga on kahtlemisi oletanud Jalo Kalima (1936: 149).

Oletan, et *rahi* on balti laen, millele olen tähelepanu juhtinud juba varemgi (Vaba 2011: 754), kuid detailse etümoloogilise arutluse esitan käesolevas artiklis. Läänemeresooome *rahi* oletatav balti (*resp.* baltoslaavi?) laenualus on **krasja-*. Tänapäeva balti keelte vasteid iseloomustab vahelduv vokalism ja morfoloogilise struktuuri mitmekesisus: ld *krāsė* 'tool, leentool; taburet; madal jalapink; istekoht' (> vlgvn van *крося* 'tool', vt Laučiūtė 1982: 96; Zinkevičius 1987: 129), *krasià* 'seljatoega sohvataoline puupink; (leen)tool; väikelapse seisu-, käimistool; järi, väike pink, jalapink', *krasėlė* dem 'järi, madal pingike, jalapink; taburet', *kràstis* (*krāsiasi*, *krāsėsi*) = *sėstis i krasę* 'istuma toolile ja naalduma seljatoele', vrd ka sekundaarvariante ld *krēsė*, *kresė*, *krēsėlė* dem '(leen)tool' (> pl van *kresć* id., vt Laučiūtė 1982: 96), *kresià* '(leen)tool; sohva', lt *kreša* 'väike pink' (lt > lvK *kreš 'š'*, mitm *kreš 'š' id* 'järg, jalapink / schemel = *pi 'ški ra 'i*', vt Kettunen 1938: 153b). Samatüvelised tuletised on nt ld *krėslas* 'tool, seljatoega tool, pink', *krėstas* 'lavats, seljatoega istepink' (> vlgv *крэсла* 'püksitagumik (püksiharude vahele õmmeldud rombikujuline vahetükk); iste', vt Laučiūtė 1982: 144), lt *krėsls* 'tool, voki jalgpuu, puurest' (> lvS *krāsl* jt 'tool', vt Kettunen 1938: 153b), mpr *creslan* 'leentool'. Balti tüvel on usutavaid etümoloogilisi vasteid üksnes ida- ja lääneslaavi keeltes, sh nt vn *крѣсло* 'tugitool, leentool, ree seljatugi' (> eesti *kresla* jt 'ree varvuline seljatugi; seljatoega sõiduregi; ree laiendusraam; tugitool', vt Must 2000: 138–139), pl *krzesło* '(seljatoega) tool' jt (ME I: 274, 276; Pokorny 2: 617–618 sub **kred-* 'talastik'; Būga 1959: 162–163, 165; LEW I: 294; Toporov 1984: 179–183; Sabaliauskas 1990: 126–127; LEV

I: 424; Smoczyński 2016: 599; ALEW 1: 519; <http://www.lkz.lt>; ÈSSJa 12: 126–129 sub **kreslo* ~ **krėslo*).

Analoogiline substitutsioonijuhtum, s.o lms *h* < blt **s*, on nt eesti *lahja*, mrd *lahi*, *laih*, sm *laiha* jt < hlms **laiha* < vlms **lajša* < blt **laisa*-. Vytautas Mažiulise (1993: 268–270) järgi on blt **kras-* ~ **kres-* tähendusväljas võimalik esile tuua mitu semantilist liini, sh 'kokku liitma, ühendama, tugevdama', 'punuma, punutis' ja 'istuma'. Olgu siinkohal lisatud, et iste kuulus muinasleedulaste oluliste hauapanuste hulka (Vélius 1996: 576).

Läänemeresoome *rahi* tuumtähendus on 'järi, s.o iste, millel polnud seljatuge ja tõenäoliselt ka jalgu', vrd Haljala rahvalaulu (1912, VK: 609): *istun alvale järille, /järille jalatumale*. Tänapäevane tool ilmus Baltikumis talupoja elamusse alles XVIII saj, kuid veel XIX saj I poolel leidis toole Eesti taludes vähe, needki peamiselt piduliku istmena ja kingitusesemena. Tegemist oli nii Eestis kui ka naabermaades tavaliste raamtoolidega, mille neli jalga olid omavahel ühendatud pulkadega (raamiga) (Võti 1978: 103–120; ERL 1995: 47, 287). Kaugemast minevikust on teada, et Eestis kinnitati pingid ja magamisasemed rehetoa seinte külge. XIX saj II poolel seisis nt Muhu rehetoa pingid juba neljal jalal ja söögilaua otsas olid vajaduse korral väikesed kolme või nelja jalaga pingid ehk raejalad (Rullingo 2001: 427).

Läänemeresoome keelte põhjarühma *rahi* on *i*-tüvi, kuid eesti *rahe* on kohanenud *e*-tüveliste noomenitega. Teadaolevatest baltismidest esindavad *i*-tüvelisi nt *kurt* : *kurdi* (< blt **kurtja-*), sm *keli* 'tee-olud, suusalumi, -rada' (< blt **kelja-*), eesti mrd *lauk* : *laugi* 'valge vööt looma otsmikul', sm *laukki* : *laukin* id. (< hlms **laukkoi*). Pole välistatud, et kõik need juhtumid esindavad vanu *i*-liitelisi deminutiivtuletisi (vt ka Nieminen 1944: 249–250).

Rikkuma 'katki tegema jt'

Kõne all on ulatusliku derivatiivse ja semantilise hargmikuga läänemeresoome sõnapere **rikkoi-* (< vlms **rikka-*, vt EEW VIII: 2488): eesti *rikkuma*, mrd ka *rikkima* : *rikib*, *rikma* 'katki tegema, ära lõhkuma, kõlbmatuks muutma, kahjustama, purustama, hävitama; kellelegi halba mõju avaldama; kehtivast üle astuma; rikkuma; van maha lõhkuma, laastama; mrd rikkema'; Wiedemannil (1973: 955–956) *rikkuma*, *rikkima*, *rikma* 'kahjustama, ära nõiduma; rikkuma, raisku minema', *rōzi rikkuma*

'roosihaigust ohutama', *ära rikkuma* 'hukutama, laostama, ruineerima, vägistama'. Eesti vanemas leksikograafias leidub *rikkuma* kohta mh järgmisi teateid: Müller 1600–1606 *rickma*, *rickuda*; Rossihnius 1632 *rickma*; Stahl 1637: 50, 123 verderben / *rickma* / *errarickma*, Ehebrechen / *abbiello rickma* / *errarickma*; Göseken 1660: 147 brechen (den bund) *üllestama* / *errarickuma*, 165 Ehebrechen / *Abbi ello rickuma*, 200 Gar aus machen / *kooldes rickuma* / *otza pehle teggema*, 293 ausmergeln / *errarickuma*, 399 stören / (zerstören) *errarickuda*, 424 verderben / (corrupere) *errarickuma*, 425 verfälschen / *petma* / *errarickuma*, 428 verletzen / (violare) *errarickuma*, 432 versehen / (verderben) *errarickuma*; lvK ri'kkõ: *rikkũib* 'rikkuda, vigastada, kõlbmatuks muuta, kahjustada; rüvetada', *rikkãbõ* 'katki minna; raisku, halvaks minna, rikneda' (Kettunen 1938: 337ab; Viitso, Ernštreits 2012: 268); vdj *rikkoa*, *rikkua* : *rikon* 'lõhkuda, purustada, katki teha, katki lüüa; rikkuda; kõlbmatuks muuta, kahjustada; neitsilikkust röövida; nõiduda', *rikkauta* 'katki minna, puruneda', *rikki* 'katki, lõhki; katkine' (VKS 5: 67–69); sm *rikkoa* : *rikon* 'katki teha, purustada, ära lõhkuda, lõhki rebida, katki kiskuda; lammutada; puruks litsuda; katkestada, lõpetada; kahjustada, hävitada; (käsku) rikkuda, üle astuda; nõidusega kahjustada', *rikkua* = *rikkoutua* intr, mrd *rikata* 'katki minna, puruneda, rebeneda, laguneda' (NyS 2: 723–724; SKES III: 797–798; SSA 3: 78); is *rikkoa* 'lõhkuda, purustada, katki teha; kõlbmatuks muuta, kahjustada', *rikkoag* 'lõhkuda' (Nirvi 1971: 478; Laanest 1997: 168); krj *rikkuo*, *r'ikkuo* 'katki teha, lõhkuda, purustada, kõlbmatuks muuta; kahjustada, vigastada; üle astuda (nt keelust), eksida, sõna, lubadust murda; halvaks minna lasta (nt võil, piimal); neitsilikkust röövida, vägistada; kaetada, nõidusega kahjustada; tappa, surmata', *rikkautuo*, *rikkavuo* 'katki minna, puruneda' (<http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>); lü *rikkoda*, *r'ikkoda*, *rikta* 'surmata, tappa; kõlbmatuks muuta, kahjustada, vigastada', *rikkavuda* 'rikneda, halvaks minna' (Kujola 1944: 356); vps *r'ikta* : *r'ikob* 'tappa, maha, surnuks lüüa, veristada (siga)' (Zajceva, Mullonen 1972: 472).

Läänemeresoome keeltes (v.a lv) on esindatud *rikkuma*-verbist tuletatud verbaalnoomen ja selle leksikaliseerunud käändevorme, nt eesti mrd *rikk* : *riku* ~ *riki* 'hukk, häving': *rikku* ~ *rikki* 'korrast ära, mitte (korralikult) töötavaks; nässu, untsu, hukka; riknenuks', *rikkus* ~ *rikkis* 'korrast ära; mitte (korralikult) töötav; nässus, untsus, hukas; riknenud'; *rike* : *rikke* 'viga, defekt, korrast ära olek'; vdj *rikko*: *lainõrikko* 'lainemurdja, muul', *rikki* 'katki, lõhki'; sm *rikki* 'katki, puru; puruks, lõhki; rikkis',

rikko: *kelirikko* 'teelagunemine, kehvad teeolud', *haaksirikko* 'laevahukk, laevaõnnetus'; *rike* : *rikkeen* 'üleastumine; väärsamm, eksisamm; viga; eksimus'; *is rikki* 'katki, lõhki'; krj *rikkoh* = *rikki* 'katki, puruks, tükkideks; rikutud, nässus'; lü *rikond* '(nõia tekitatud) kahju' (SKES III: 797–798; EEW VIII: 2488–2489; SSA 3: 78). Kaugemates soome-ugri keeltes selle verbitüve kohta teated puuduvad.

Kõnealusele läänemeresoome verbile on esitatud germaani etümoloogia. Germaani päritolu oletus pärineb soome folkloristilt ja leksikograafilt Christfrid Gananderilt, kes 1787 kõrvutas seda gooti verbiga *brikan* '(katki) murdma, purustama'. Hiljem on püütud germaani etümoloogiat üksikasjalikult välja arendada ja põhjendada: germ **brekan-*, vrd vingl *brecan* 'katki murdma', kask *breken* id., vüsk *brehhan* id. (vt täpsemalt LÄGloS 3: 156–157, seal ka asjaomane kirjandus; vrd veel Pokorny 1: 165 sub **bhreg-* '(katki) murdma'). Kuid läänemeresoome keelte etümoloogia-sõnaraamatud kas tõrjuvad või ei nimeta *rikkuma*-verbi germaani etümoloogiat (vt SKES III: 797–798; EEW VIII: 2488–2489; Raun 1982: 143; SSA 3: 78; Häkkinen 2004: 1050). Ka läänemeresoome keelte germaani laene käsitlevad monograafiad (Karsten 1943; Hofstra 1985) ei käsitle *rikkuma*-juhtumit. SKES-is on esitatud oletus (vt ka Hakulinen 1968: 244), et *rikkoa* jt on seotud sõnaperega *rikka* : *rikan* 'puru, praht', millele võiksid osutada piirijuhtumid, nagu sm mrd *rikkoa* 'puhastada prahist marju', *rikkeet* 'tulehakatis, laastud'. Seegi etümologiseerimiskatse pole leidnud heakskiitu ja omasõnavaras on raske leida keeleainest, millega *rikkuma* etümoloogiliselt usutavalt haakuks.

Juba eespool nimetatud Leedu keeleuurija Kazimieras Jaunius on u 1879–1890 paiku kõrvutanud soome sõnu *rikki* 'katki' ja *rikon* : *rikkoa* 'katki teha, lõhki kiskuda; rikkuda (lubadust)' leedu verbiga *rikinti* 'segama, tülitama, häirima; vilja peksma (vartadega)' ja u 1880–1890 eesti sõnu *rike* : *rikke*, *rikkuma* : *rikun* leedu verbiga *-rikti* 'eksima; lagunema, purunema' (Jaunius 1972: 278, 341).

Alljärgnevas kaalun selle tähelepanuta jäänud embrüonaalse etümologiseerimiskatse usutavust. Võimalik balti laenualus on **rika-*, mille jätkajad on ld *rikti* (*riñka reñka* ~ *rinksta, riko*) 'koost lagunema, katki minema, purunema; eksima, segi ajama, viga tegema, ebaõigesti, ebatäpselt tegema (nt rääkides, loendades), vääratama', *aprikti* 'segamini, segi, sassi ajama; eksima, midagi valesti, vigaselt tegema', *apsirikti* refl 'eksima, viga tegema, vääratama, valesti (kokku) arvutama', *parikti* 'eksima, viga

tegema; eksima (teelt); koost lagunema, purunema; otsa saama, lõppema', *surikti* 'eksima, viga tegema, vääratama; segi, sassi minema; ära, koost lagunema, korrast ära, rikki minema', *rikdýti* 'eksima; eksitama, eksiteele viima; häirima, segama, takistama, tüliks ees olema; lõhkuma, rikkuma', *rik(d)inti* 'häirima, segama; segi ajama, ära rikkuma', *rik(l)us* 'ebajärjekindel, ebaühtlane, katkendlik': *r. dárbas* 'aeglaselt edenev, laabuv töö, s.o töö, mille juures kergesti võib eksida ja mis seetõttu edeneb aeglaselt', *rikẽ, rikẽ* 'viga, eksitus, vääratus (nt kangaviga)'; vrd ka *rikti* 'jultuma, kõlvatuks muutuma, raisku minema, alla käima; vihaseks saama' (www.lkz.lt); *rikti* on etümoloogiliselt seotud sõnaperega *riẽkti, raikýti* '(lahti) lõikama' ja põhitähendus Ernst Fraenkeli järgi 'koost lagunema, katki minema' (LEW II: 734–735; Smoczyński 2016: 1097–1098).

Ent läänemeresoome sõnapere lähtena tuleb silmas pidada teistki balti etümoni **trika-*, mille jätkajaid on ld *trikti* (*triñka, triko*) 'eksima, viga tegema, vääratama, sassi minema, takerduma (kõnes, loendades jne), kogeleva; koost lagunema; laostuma; korrast ära, rikki, katki minema (nt tervis); enneaegu sünnitama; hulluks, pööraseks, omadega segi minema, aru kaotama, määrtsema; marutaudi haigestuma (koer); vihaseks saama; segadusse sattuma, hämmelduma, kohmetuma; vallatust tegema, veidralt, ebaviisakalt käituma; häirima, segama, tülitama', *ĩtrikti* 'midagi innukalt tegema hakkama; vihaseks saama, raevuma', *ištrikti* 'koost, ära lagunema, katki, räbalateks kuluma, narmendama, üles, õmblustest hargnema; enneaegu sünnitama, nurisünnitama; marutaudi haigestuma, hulluks minema (koer)', *patrikti* 'kõnes, lugemisel takerduma, kogeleva, toppama jääma; eksima, viga tegema (tav loendades, arvutades); nurjuma, luhtuma; nurisünnitama, enneaegu sünnitama; segadusse sattuma, kohmetuma; rahutust tundma hakkama; määrtsema; segaseks, arust ära minema; hulluks minema (koer); raevuma; vallatust, koerust tegema', *patriķes*: *p. šuõ* 'marutõbine koer', *sutrikti* 'korrast ära, rikki minema, segamini minema; eksima, viga tegema (nt arvutuses), vääratama; takerduma (kõnes, lugemisel), kogeleva, toppama jääma; korrast ära, katki, rikki minema; nurjuma; segadusse sattuma, kohmetuma, hämmelduma', *pértrikti* 'tuli-vihaseks saama', *užtrikti* 'maruvihaseks saama', *trikdýti* 'rikkuma (rahu), häirima, segama, tülitama; takistama; segamini, korrast ära ajama; sassi, segi, segamini minema, takerduma; segadusse sattuma, kohmetuma, hämmelduma'. Sõnaperega on ablautsuhtes ld *trākas* 'hull, määrtsev', lt *traks* 'taltsutamatu; hull, meeletu, marutõbine', ld *trẽkti* (*trẽkia, trẽķẽ*)

’(ära) rikkuma, vigastama, kahju tegema; tapma, veristama (kodulooma); raiskama, pillama; ära määrima, reostama; mustama, laimama’ (www.lkz.lt; Būga 1959: 465; LEW II: 1116, 1122–1123; Smoczyński 2016: 1504; ALEW 2: 1124). Vene etümoloog Ljubov Kurkina on osutanud, et leedu sõnaperel on võimalikke vasteid slaavi keeltes: sl **tǫrk-*, **stǫrk-*, vrd vn *mórkamъ* ’lukkama, tõukama, peksma, kolkima, lõhkuma’ jt, slvn mrd *otrknjen*: *otrknjen krompir* ’riknenud kartul’, *trknjen* ’kõrbenud; hull, peast segane’, *utrkniti* ’üle minema, kaduma, lakkama (valu)’, *trackāti* ’välja, laiali puistama, ära kulutama, raiskama’ (Kurkina 1976: 45–47).

Häälikuliselt on germaani ja balti laenualusused võrdväärselt arvestatavad, kuid semantilisel on balti laenuoletus usutavam. Mõlema proponeeritud balti laenualuse jätkajad koos tuletistega on erakordselt suure semantilise mahuga: nii balti kui ka läänemeresoome sõnaperede tuumtäendus on ’tekitama ainelist kahju (s.o katki tegema, lõhkuma)’, millest (tõenäoliselt teineteisest sõltumatult) on hargnenud muud semantilised liinid.

Lühendid¹

gt – gooti keel; hlms – hilisläänemeresoome algkeel; krjV – vienakarjala keel; lvK – kuraliivi keel; lvS – salatsiliivi keel; lü – lüüdi keel; mpr – muinaspreisi keel; mrd – murdesõna; pl – poola keel; rl – rahvaluulekeel; slvn – sloveeni keel; vingl – vanainglise keel; vlms – varaläänemeresoome algkeel

Kirjandus

ALEW = Altlitauisches etymologisches Wörterbuch. 1–3, 2015. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller; bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko. (= Studien zur historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft 7. Hrsg. Harald Bichlmeier und Velizar Sadovski.) Hamburg: Baar.

Anderson, Nicolai 1879. Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen. (= Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 9.) Dorpat.

Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX, 3.) Tartu.

¹ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Blažek, Václav 1998.** Old prussian birds names. – Colloquium Pruthenicum Secundum. Ed. Wojciech Smoszyński. Kraków: Universitas, 7–23.
- Būga, Kazimieras 1959.** Rinkiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- EEW** = Julius Mägiste. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII, 2000. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EH** = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. I–II, 1934–1946. Rīgā: Grāmatu apgāds.
- EKMS** = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV, 1958–1963. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–VI, 1994–2017. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- ERL** = Eesti rahvakultuuri leksikon. 1995. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- ÈSSJa 1** – = Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. 1–, 1974–. Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука. <http://etymolog.ruslang.ru>.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.
- Hakulinen, Lauri 1968.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Hofstra, Tette 1985.** Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen: Drukkerij Van Denderen B.V.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Jaunius, Kazimieras 1972.** Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos. Рукописное наследие языковеда Казимераса Яунюса. Каталог и публикации. Parengė S. Skrodenis.

Spec. redaktorius A. Lukošius. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka.

Jussila, Raimo 2009. Kalevalan sanakirja. Helsingissä: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Kalima, Jalo 1936. Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Karaliūnas 1997 = С[имас] Каралюнас. Из наблюдений над балто-славянской лексикой (балт. *{kurti}, слав. *{kuriti}). – Балто-славянские исследования 1988–1996. Сборник статей. Москва: Наука, 259–275.

Karsten, Torsten Evert 1943. Finnar och germaner. Folk- och kulturberöringar från tre årtusenden. (= Folkmålsstudier IX–X.) Helsingfors.

Kask, Arnold 1967. Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.

Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kujola, Juho 1944. Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet K. Donner, J. Kalima, L. Kettunen, J. Kujola, H. Ojansuu, E. Pakarinen, Y. H. Toivonen, E. A. Tunkelo. Toimittanut ja julkaissut J. Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kurkina 1976 = Л[юбовь] В[икторовна] Куркина. Этимологические заметки. – Этимология 1974. Москва: Наука, 44–59.

Laanest, Arvo 1997. Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Ainestiku kogunud ja käsikirja koostanud Arvo Laanest. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Laučiūtė 1982 = Юрате Алоизовна Лаучюте. Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград: Наука.

LEV = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I–II. Rīga: Avots.

LEW = Ernst Fraenkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch. I–II, 1962–1965. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Liin, H[elga] 1968. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekirja filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Käsikiri.]

Lõo, J[aan] 1913. Meie koduloomade nimetused 2. – Eesti Kirjandus 7, 257–262.

LäGloS = Andries Dirk Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. I–III, 1991–2012. Amsterdam–Atlanta: Rodopi.

Mažiulis, Vytautas 1993. Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Mažiulis, Vytautas 1996. Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

- ME** = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. 1–4, 1923–1932. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. [Toim. Lembit Vaba.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mäger, Mart 1967.** Eesti linnunimetused. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Müller 1600–1606** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Nieminen, Eino 1944.** Eräistä balttilaisista lainasanoistamme ja niiden vastineista. – Virittäjä 48, 238–250.
- Nikkilä, Osmo 1998.** *nop-ea* → *nop-sa*, *sel-keä* → *sel-vä*: suffiksinvaihto ja suomen sanojen etymologiointi. – Kirjoituksia muoto- ja merkitysopista. Toim. Urho Määttä, Klaus Laalo. (= Folia Fennistica & Linguistica 21.) Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, 77–101.
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeroismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NyS** = Nykysuomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos. 1–3, 1978. Kuudes painos. Päätoim. Matti Sadeniemi. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Pokorny** = Julius Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 1–2, 1949–1959. Bern: A. Francke AG Verlag.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Rosihnius 1632** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rosihniuse kirikumanuaalide leksika. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Rullingo, Ago 2001.** Muhumaa. Loodus aeg inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Ränk, Arvi 1995.** Eesti etnograafia sõnaraamat. Tallinn: [Ränk].
- Ränk, Gustav 1939.** Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid. (= Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad V.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI.) Tartu: Kirjastus-Ühisuse „Postimehe“ trükk.
- Sabaliauskas, Algirdas 1990.** Lietuvių kalbos leksika. Vilnius: Mokslas.
- Sereiskis, B[enjaminas] 1933.** Lietuviškai-rusiškas žodynas. Kaunas: Med. d-ro A. Lapino ir Grigorijaus Volfo leidinys.

- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII, 1955–1981. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–7. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisuja III. / Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 2.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Smoczyński, Wojciech 2016.** Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. [https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego.pdf](https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf).
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Estnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath vnd Bittliches Ersuchen, publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall: Chr. Reusner.
- Suhonen, Seppo 1973.** Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 154.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Zajceva, Mullanen 1972** = Мария Ивановна Зайцева, Мария Ивановна Муллонен. Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука.
- Zinkevičius, Zigmās 1987.** Lietuvių kalbos istorija. II. Iki pirmųjų raštų. Vilnius: Mokslo.
- Tihase, Karl 1974.** Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst.
- Toivonen, Y. H. 1928.** Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. (= Finnisch-Ugrische Forschungen XIX.) Helsinki.
- Tooms, Mikk 1933.** Mõni juhtum $\delta > / e$ Kirdes. – Eesti Keel 1, 5–10.
- Toporov 1984** = В[ладимир] Н[иколаевич] Топоров. Прусский язык. Словарь К–Л. Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. Москва: Наука.
- Uibo, Udo 2014.** Etimoloogilised märkmed (XV). – Keel ja Kirjandus 12, 933–938.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Vėlius, Norbertas 1996.** Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. 1. t. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012.** Līvōkīel-ēstikīel-leṭkīel sōnārōntōz. Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.

- VK** = Haljala regilaulud. 1, 1989. Toim. E. Laugaste. (= Monumenta Estoniae antiquae I. Vana kannel VI, 1.) Tallinn: Eesti Raamat.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. 1–7, 1990–2011. Toim. Elna Adler, Merle Lepik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Vuorela, Toivo 1979.** Kansanperinteen sanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Võti, Tiina 1978.** Eesti talupoja toolid. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXI, 103–120.
- Walde, Alois 1930.** Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen I. Herausgegeben und bearbeitet von Julius Pokorny. Berlin, Leipzig: Gruyter & Co.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

- Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 28.04.2018. <http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/genFOplus.tcl?sigle=DWB&lemid=GW03854>.
- Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>.
- Jahilinnud. <http://www.ejs.ee/wp-content/uploads/2015/02/jahilinnud.pdf>.
- Karjalan kielen sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>.
- Lietuvių kalbos žodyno (t. 1–20, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.
- Tēzaurs. Skaidrojošā un sinonīmu vārdnīca. www.tezaurs.lv.

Alternative etymologies IV

LEMBIT VABA

The article presents new etymological interpretations of the words *kori* : *korja* ‘hearth’, *melek(as)* ‘stock pigeon’, *rahe(-)*: *rahejalg*, *kooljarahe* ‘bier’ and *rikkuma* ‘to spoil, ruin, break, etc’.

Kori : *korja* ‘hearth’ is a forgotten word in modern Estonian, which is known from northwestern Läänemaa as well as Hiiumaa. Nikolai Anderson suggested over a hundred years ago that *kori* belongs together with the Finnish word *korju* ‘bear’s (above-ground) winter lair’. Anderson’s comparison has been cited by Andrus Saareste as well as, with some hesitation, in Finnish etymological dictionaries. Julius Mägiste did not attempt to explain the word’s origin in his *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Due to both phonetic and semantic considerations, an etymological link between Estonian *kori* : *korja* and Finnish *korju* is impossible. I suggest that *kori* : *korja* is a Baltic loan from the word family represented in modern Baltic languages by Lithuanian *kūrti* (*kūria*, *kūrė*) ‘to heat up, start a fire etc’, *ūžkura(s)* ‘oven full of wood; widower’, *užkurys* ‘man who has married a widow and moved into her home; man living in his wife’s parents’ house’. This Baltic word family has equivalents with fire- and hearth-related meanings in other Indo-European languages, e.g. Old Russian *кypumu* ‘to start a fire, ignite’, Old English *here* ‘fireplace, hearth, small oven’ and the stem variant with a final dental consonant *heorð* ‘hearth, fireplace, home etc’. *Kori* : *korja* presumes a Baltic loan base with the stem *ja-*, **kurja-*, presumed original meaning ‘fire, fireplace’.

Melek(as) ‘stock pigeon’ occurs sporadically in different parts of northern Estonia. This bird name has been seen as onomatopoeically motivated (Andrus Saareste, Mart Mäger, and with hesitation Alo Raun), a view which has been rejected by Julius Mägiste. Another suggestion is that *melekas* derives from a common Finnic-Mordvin stem, in which *-l-* may have developed from the affricate **č*, cf. dialectal Finnish *mettinen* ‘turtle dove’, Erzya Mordvin *m’ēče*, *m’ēča* ‘dove’ (Y. H. Toivonen, Mikk Tooms), but Mägiste is skeptical of this explanation as well, and sees the word as more likely a contamination of *mehikas* ~ *mehekas* ‘wood dove’ + *melt-sas* ‘green woodpecker, wood dove’. I argue that the explanation of the origin of the word *melek(as)* must take into account the observation of the Lithuanian linguist, who in the 1880s-1890s drew a parallel to the Lithuanian bird name *meletà* ‘*Picus viridis*, *Dryocopus martius*, *Merops apiaster*, *Coracias garrulus*; chatterbox, sweet-talking person’. Baltic **melatā* ~ **meletā* is etymologically

related to the Balto-Slavic word family **mel-* ‘to rub, grind; chatter’: Lithuanian *málti* ‘to grind; speak too much, blather, prattle’, dialectal Russian *меле́я* ‘grinder; blabbermouth etc’, dialectal Belarusian *мэлю́х* ‘blabbermouth’. Phonetically, there is no reason not to accept the Baltic etymology. The final syllable **-tā* of the Baltic loan base has been replaced by the very productive affix *k(as)*, which appears in many bird names.

(*k*)*rae-* in the compound words (*k*)*raejalad*, (*k*)*raepuud* ‘trestle table, stretcher, barrow’ derives from the Low German *schrage* ‘(transverse) stand (with two pairs of crossed legs) etc’ (Udo Uibo). According to older lexicography, Estonian has known the compound words *kooljarahe* and *rahejalg* ‘bier, coffin base’, which are not related to the aforementioned Low German loan base, because in Low German loans in Estonian, word-internal *-g-* is replaced by the partially voiced medial stop *-G-*, in some cases also *-j-*, but never *-h-*. Mägiste has presumed that *rahe(-)* is related to the Finnic word family *rahi*: Courland Livonian *ra’i* ‘chair’, dialectal Finnish *rahi* : *rahin* ‘bench with no backboard; stool etc’, Ingrian *rahi* ~ *rähi* ‘bench, stove-bench etc’, North Karelian *rahi* ‘bench’. I propose a Baltic etymology for the word *rahi*: < Baltic **krasja-*, cf. Lithuanian *krāsė* ‘chair, reclining chair, stool; low footstool; seat’, *krasià* ‘sofa-like wooden bench with backboard; (reclining) chair; standing/walking chair for a small child; footrest etc’. This Baltic stem has plausible etymological correspondences only in Eastern and Western Slavic languages, e.g. Russian *крѣсло* ‘armchair, reclining chair, backrest in a sleigh’. An analogous substitution, i.e. Finnic *h* < Baltic **s*, is e.g. Estonian *lahja* ‘lean, thin’, dialectal *lahi*, *laih*, Finnic *laiha* etc < Late Proto-Finnic **laiha* < Early Proto-Finnic **lajša* < Baltic **laisa-*. Estonian *rahe* ‘hail’ has conformed to other nouns ending in *e*.

Rikkuma, in dialects also *rikkima*, *rikma* ‘to break, ruin, damage, smash, destroy; negatively influence someone; decay, deteriorate; (dialectally) go bad, become spoiled’ is a wide-ranging word family found in all Finnic languages: Finnic **rik-koi-* < Early Proto-Finnic **rikka*. A Germanic etymology has been proposed for it (Christfrid Ganander 1787), which is rejected by etymological dictionaries of Finnic languages. Another rejected explanation is that of Lauri Hakulinen, who suggested that it is related to the word family *rikka* : *rikan* ‘dust, scrap, litter’. I propose a Baltic etymology for this Finnic verb stem, deriving from either 1. Baltic **rika-*, on the successors of which are Lithuanian *rikti* (*riñka* ~ *reñka* ~ *rinksta*, *riko*) ‘to disintegrate, break into pieces, be crushed; to be wrong, confuse, err, act wrongly or imprecisely (e.g. when speaking or enumerating), stumble’, *aprikti* ‘to confuse, mix up, garble; to be wrong, do something wrong etc’ or 2. Baltic **trika-*, the successors of which are Lithuanian *trikti* (*triñka*, *triko*) ‘to be wrong, make a mistake, stumble, get stuck (when speaking, enumerating, etc), stutter; disintegrate; break, be ruined; to be ruined, go out of order (e.g. health); to prematurely give birth; to go crazy, lose one’s mind, rave; to get rabies (of dogs); to get angry; to get

confused, puzzled; to engage in mischief, act strangely, impolitely; bother, disturb, annoy etc'. Phonetically, the German and Baltic loan bases are equally plausible, but semantically the Baltic explanation is a better fit. The core meaning of both the Baltic and Finnic word families is 'to do material damage (i.e. break, ruin)', from which (likely independently of one another) the other semantic lines have branched off.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Finnic languages, Baltic languages, Slavic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

ÖÖPÄEV JA AASTAAEG EESTI MURRETES

EVA VELSKER

Annotatsioon. Artikkel käsitleb kaht ajasõnade rühma eesti murretes: ööpäeva osade ning aastaegade nimetusi. Eesti murrete korpusest kogutud materjali põhjal uuritakse ajasõnade esinemismustreid ning vaadeldakse aja lokaliseerimiseks kasutatud vahendeid, lokaliseeriva väljendi (kohakäändelist) markeeritust ja murretes kasutatud vahendeid. Selgitatakse, missugused on varieerumist mõjutavad tegurid, missugune on levik murdeti ja tüübiti. Kasutusmustrid ilmnevad piirkonniti, nii on kohakäändelisi vorme kasutatud rohkem perifeerias (Setu, Võru ja rannamurdes), teisalt mõjutab vormi ka ajasõna tähendus lauses.

Võtmesõnad: murdeuurimine, eesti murded, morfosüntaks, leksikaliseerumine, ajasõnad

1. Sissejuhatus

Aeg on eriti narratiivsetes tekstides oluline sündmusi määrav tegur. Ei ole seega kuigi üllatav, et murdekorpuse saja sagedasema nimisõna hulgas on ajale viitavaid õige mitu: *aeg* (2.), *aasta* (7.), *päev* (10.), *õhtu* (38.), *hommik* (48.), *suvi* (71.), *nädal* (78.) (Lindström jt 2009). Sagedasemad sõnavormid võivad ilmutada kalduvust grammatiseeruda või leksikaliseeruda, nagu on näiteks osutatud sõna *aeg* puhul (Velsker 2013, leksikaliseerumise kohta vt Velsker 2010). Seejuures torkab silma erinevus kirjakeele ja teiste keelevariantide vahel. Standardkeeles on näiteks toimumisaega märkivad väljendid selgelt markeeritud, enamasti kasutatakse selleks samu vahendeid, mis ruumis lokaliseerimiseks, nt kohakäändeid.

Käisin hommikul põllul, õhtul olin kontserdil.

Kohakäänete kõrval on mõningates väljendites aktsepteeritav ka nominatiiv, ent paralleelvõimalusena on see piiratum ja näib, et formaalsemates tekstides eelistatakse vormiliselt markeeritud (kohakäändelist) vormi ning

markeerimata (nominatiivset) vormi peetakse kõnekeelseks (põhjalikumad uurimused selle kohta seni puuduvad, sõna *öö* kohta vt nt Velsker 2005). Võib oletada, et kõnekeeles kasutatakse markerimist rohkem, käesolev artikkel ei puuduta küll tänapäeva kõnekeelt, vaid vaatleb toimumisaega väljendavaid, ajas lokaliseerivaid väljendeid eesti murretes murdekorpuse materjali põhjal.

Viimastel aastakümnetel on murdeuurimises üha enam rõhutatud seost teiste lingvistikavaldkondadega ja nüüdisaegse keeleteoreetilise raamistiku rakendamise olulisust, murre ei pea uurimismeetodite poolest eristuma teistest keelevariantidest. Kasutust on leidnud kasutus põhine ja konstruktsioonigrammatiline raamistik, mida on rakendatud varieeruvuse analüüsil (vt nt Östman, Trousdale 2013) ja diakroonilisel keelemuutuste uurimisel (Traugott, Trousdale 2013). Ka siinses töös on lähtutud üldisest konstruktsioonigrammatilisest eeldusest, mille järgi keel koosneb konstruktsioonidest, vormi ja tähenduse kombinatsioonidest. Praegune käsitlus ei taotle konstruktsioonilise üldistuse esitamist noomenifraasil põhineva ajamääruse kohta, vaid on sõnadest lähtuv lähivaatlus, mis uurib murdekorpuses esinevat materjali.

Aeg ja ruum on kaks olulisemat kategooriat, mis on teineteisest sõltumatud, ent keeles on sageli näha nende kahe kategooria seotust. Seda on tihti tõlgendatud metafoorse ülekandena (metafoor AEG ON RUUM), aga on osutatud ka, et tegu võib olla külgnemisega ja mitte otsese metafoorse ülekandega, kategooriad on tihedalt põimunud (vt nt Tenbrink 2007: 12–18). Nii või teisiti, aja väljendamine samasuguste vahenditega nagu ruumi puhul on laialt levinud nähtus; põhjaliku ülevaate on andnud Martin Haspelmath (1997), käsitledes noomenifraasidel põhinevaid ajaadverbiaale.

Artiklis käsitletakse järgmisi küsimusi: 1) kas sõnad *päev*, *öö*, *hommik* ja *õhtu* toimivad lauses ühtmoodi ja süsteemselt (kas kasutatakse järjekindlalt samu keelevahendeid), 2) kas eri mured kasutavad aja määratlemisel ühesuguseid või erinevaid vahendeid, 3) mis mõjutab varieerumist, 4) mil määral võib sõnavorme ja fraase pidada kinnistunuks ja leksikaliseerunuks.

2. Ajamäärus varasemates käsitlustes

Siinses artiklis on vaadeldud kaht ajasõnade rühma: ööpäeva osi (*päev*, *öö*, *hommik*, *õhtu*) ja aastaagu märkivaid sõnu (*kevad*, *suvi*, *sügis*, *talv*), keskendudes sündmuse lokaliseerimisele ajas. See pakub huvi suure

varieeruvuse pärast, mis murdekorpuse materjalis esile tuleb. Varieeruvust murretes (vähemal määral ka teistes keelevariantides) on täheldatud juba ammu: aastal 1875 ilmunud eesti keele grammatikas käsitleb Ferdinand Johann Wiedemann (2011: 693–697) põhjalikult ka ajasuhete väljendamist ja toob esile varieeruvuse aja lokaliseerumise väljendamises vastuseks küsimusele „millal?“. Esmalt käsitleb ta **kohakäändeid**: *tänavu suvel, päeva tõusu ajal* (Wiedemann 2011: 693). Teiseks vaatleb Wiedemann **subjektivormi (nominatiivi)**, mida kasutatakse harvem ja erijuhtudel, eriti nt liitsõnade puhul, mis on moodustatud sõna *päev* abil (seejuures paralleelvõimalusena on olemas ka adessiiv): *esmaspäev ~ esmaspäeval*. Wiedemann märgib, et esimesel juhul ei tohi ees olla mingit määratlust (v.a sõna *iga*), niisiis on ootuspärane nt *kahel pühapäeval*, ent ta osutab siiski ka eripärastele ühenditele, nagu *mineval reede*. Niisamuti nendib Wiedemann, et vähemalt mõnikord kasutatakse aastaaegu samuti kui nädalapäevi (*tänavu suvi käisin ma seal, aga ka suvel, talvel*) „sama suvaliselt kui kohanimede puhul, mida osalt kasutatakse väliskohakäändes, osalt sisekohakäändes“. Kolmandaks toob Wiedemann esile **objektivormi (genitiiv, partitiiv)**, mida kasutatakse eriti nende sõnade puhul, mis tähendavad 'kord' (*esimese korra oli ta väga väsinud*), muudel juhtudel „kuuleb sellist kasutust harva“ (Wiedemann 2011: 696).

Wiedemann peab nende väljendite „komplitseerituse ja ebakindluse“ põhjuseks ühelt poolt ebaselget ja lohakat hääldust, teiselt poolt seda, et mitte alati ei suudeta kõneleja tõlgendusviisi sisse elada (nt kas *valvasin ööd ja päevad lapse juures* väljendab korduvust või kestust). Ühtlasi osutab ta, et mõni genitiivivorm on mõeldud instruktiivadverbina, mõni nominatiiv on kivilinenud adverb (nt *päev päevalt*). (Wiedemann 2011: 696–697)

Põhjalik ülevaade ajaadverbiaalidest eesti keeles on ilmunud Lehte Rannutilt (1960). Selles on vaadeldud nii murde- kui ka kirjakeelt, sh vana kirjakeelt. Toimumisaja puhul on selleski käsitluses mitmes suhtes esikohale seatud kohakäänded, eelkõige adessiiv: seda on siin peetud kõige vanemaks väljendusviisiks, ühtlasi ka kõige sagedasemaks. Selle kõrval osutatakse ka objektikäänete kasutusele, esindatud on kõik kolm käänet: nominatiiv, genitiiv ja partitiiv; näidatakse, et nominatiiv ja genitiiv on tähenduslikult adessiiviga identsed, partitiivi kasutatakse piiratult (üksik sõna või sõnaühendi järelkomponent). Selles 1960. aasta käsitluses võetakse selge seisukoht ka eelistatud vormi suhtes: nominatiivi ja genitiivi puhul ei ole sageli aru saada, kas väljendatakse tegevusaega või ajalist

kestust, ja seetõttu väidetakse, et kirjakeeles tuleks eelistada adessiivi, seda enam, et adessiiv on eesti keelepruugis kõige üldisem. (Rannut 1960: 76) Markeerituse küsimus (kas eelistatakse koha- või objektikäandelist vormi) tõuseb murdematerjali analüüsimisel selgelt esile. Kohakäandelist vormi võib pidada tugevamini markeerituks, objektikäandelist markeerimata või nõrgemalt markeeritud vormiks, nominatiivi ja genitiivi ei ole seejuures alati võimalik eristada.

Eesti keele grammatika (EKG: 77) jagab ajamääruslikes väljendeis esinevad sõnad aega jaotavateks sõnadeks ja ajas lokaliseerivateks sõnadeks. Üksusi, milleks aega saab jaotada, märgivad mõõdunimisõnad (*aasta, kuu, päev, nädal*); aega lokaliseerivad ühelt poolt ajamäär sõnad (*täna, siis, hiljuti*) ja teisalt ajanimisõnad (*hommik, õhtu, sügis, teispäev*).

Päev (ja ka *öö*) toimib aga kaheti, see võib talitleda niihästi mõõdu sõnana kui ka aega üldisemalt lokaliseerida, viidates (samamoodi nagu *sügis* jms) valgele ajale (ööpäevast). Sellisena on määratletud *päev* nt ka „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ (EKSS), kus on esitatud kaks tähendust: 1) päikesetõusu ja -loojaku vaheline (valge) ajavahemik, ülaloleku aeg (varahommikust hilisõhtuni); 2) kalendripäev, ööpäev (umbmääraselt v konkreetselt). Seletussõnaraamatus on *öö* (nagu ka *hommiku* ja *õhtu*) puhul esitatud ainult üks, lokaliseeriv ajatähendus, ent tegelikus kasutuses võib ka *öö* esineda ööpäeva tähenduses (murdekorpuses nt *siis oli ta neli üöd oli minu juures* (Kei), sagedamini küll nimetatakse fraasis nii *ööd* kui ka *päeva*).

Eesti keele ajadeiksise käsitlemisel on osutatud, et ajalised mõõdunimisõnad ega absoluutselt lokaliseerivad nimisõnad ei ole iseenesest deiktilised, kuid võivad deiktilistes fraasides sündmusi ajas paigutada (*järgmisel päeval, eelmisel nädalal*) (Pajusalu jt 2004: 93). Seejuures on võimalik mõningaid absoluutselt lokaliseerivaid nimisõnu mõista deiktiliselt (nt *hommikul sõidan Tallinna*, mõeldes sellega *homme hommikul*). Eesti kirjakeeles ei ole see tavaline võimalus (Pajusalu jt 2004: 93), tõenäoliselt esineb seda kõnekeeles aga sagedamini. Murdematerjali analüüsides olen püüdnud seda konteksti põhjal eristada (liigitades sel juhul ajaväljendi konkreetselt viitavaks), ent sageli jääb täpsem määramine problemaatiliseks.

EKG (78–85) jagab ajamäärused nelja rühma: a) toimumisaega, b) ajapiiri, c) kestust ja d) korduvust näitavad ajamäärused. Põhimõtteliselt

samasugune on „Eesti keele süntaksi“ liigitus: ajas lokaliseerivad määrused, ajalisi piire väljendavad määrused, kestusmäärused ja sagedusmäärused (Veismann jt 2017: 337). Varasemates käsitlustes on liigitus olnud detailsem (nt Rannut 1960), samas on võimalik ja käesoleva töö seisukohalt otstarbekohane väiksemad rühmad EKGs ja „Eesti keele süntaksis“ toodud suuremate rühmade alla haarata. Soome keele grammatikas (VISK: § 980) on piirdutud kolme rühmaga: toimumisaega, korduvust ja kestust märkivad määrused; ajapiiri määrused kuuluvad selles liigituses toimumisaega märkivate määruste alla. Käesolevas artiklis on lähtutud eeltoodud nelikliigitusest ja keskendutud toimumisajale, ajas lokaliseerivale määrusele. Teisi määruse liike lähemalt siin ei vaadelda, ent edaspidises uurimistöös tuleks kindlasti käsitleda ajas lokaliseeruva määruse ja kestusmääruse vahet, kuna kasutatakse ühesuguseid vormivahendeid ja kattuvust esineb ka tähenduses.

3. Materjal ja meetod

Ajamääruse varieerumise uurimiseks on materjal kogutud eesti murrete morfoloogilisest märgendatud korpusel¹ (otsing juunis 2016). Korpus koosneb murdelindistustest, mis on tehtud enamjaolt 1960. ja 1970. aastatel, üksikud lindistused pärinevad ka varasemast (kõige varasemad 1930ndatest) ja hilisemast ajast (1990ndatest). Tegu on poolstruktureeritud intervjuudega, informantide valikul on lähtutud traditsioonilisest ettekujutusest, mille järgi on kõige parem keelejuht see, kes räägib võimalikult vanapärast murret. Seega on tegu üsna ühtlase keelekoguga, mis peaks päris hästi kajastama üht keelekihti. Muidugi on sel ka omad piirangud, mida materjali analüüsimisel peab arvestama, aga sagedasemate nähtuste uurimiseks sobib see eriti hästi, ja kuna paljud ajasõnad on murdekorpuse kõige sagedasemate sõnade hulgas, siis saab päris palju võrreldavat materjali ka nende kohta. Tüüpilised tekstid murdekorpuses on seesugused, kus räägitakse minevikusündmustest, kirjeldatakse endisaegseid tegevusi, seega on vaja pidevalt sündmusi lokaliseerida. Narratiivsete tekstidena on need ajaväljendite uurimiseks tänuväärne materjal. Eesti murrete korpuses on järgitud traditsioonilist murdejaotust ja sellest on lähtutud ka siinses käsitluses:

¹ Murdekorpuse otsing <http://www.murre.ut.ee/mkweb/>. Murdekorpuse põhjalikumat kirjeldust vt EMK ja Lindström 2015.

- kirderanniku murderühm (kirdemurre ehk Alutaguse murre ja rannamurre),
- põhjaeesti murderühm (keskmurre, läänemurre, saarte murre, idamurre),
- lõunaeesti murderühm (Mulgi, Tartu, Võru ja Setu murre).

Peale korpusest pakutud info (sõnaklass, morfoloogiline info, kihelkond) lisasin andmebaasi info süntaktilise funktsiooni kohta (kas tegu on määrusega, püsiühendisse kuuluva sõnavormiga, nt *ööd olema*, *õhtale jääma*, subjektiga vm), laiendite kohta; määrusliku kasutuse korral ajamääruse liigi kohta, kasutades nelikliigitust: kas on tegu korduvust, kestust, ajapiiri või toimumisaega väljendava määrusega. Toimumisaja puhul jaotasin need omakorda umbmääraselt (üldiselt) ja konkreetset viitavateks, lisaks märkisin eraldi ära kindla ja selgelt eristuva struktuuriga alltähendused (pidevus, ajavahemik).

Tähenduspiirid ei ole sugugi alati selged, mõnikord ei anna selget tõlgendust kätte ka kontekst. Ööpäeva osade ja ka aastaegade nimetused on eelkõige lokaliseerivad, kvalitatiivset perioodi märkivad nimisõnad. Ent siiski on eesti keeles (eriti murretes) asi komplitseeritum. Nagu eespool viidatud, võib sõna *päev* laias laastus viidata ajale kaheti: a) viidata üldisemalt päevasele, valgele ajale, toimides eelkõige kvalitatiivse ajasõnana; b) toimida ajaühikuna, liigendamisüksusena. Mõnevõrra samamoodi võib olla kasutatud ka sõna *öö*, esinedes ööpäeva tähenduse ajalise kestuse mõõtmisel. Sama võib täheldada *suve* ja *talve* kohta (murdekorpuse narratiivides on üsna tavaline aja mõõtmine suvede ja talvede kaudu). Kestus jääb praegu vaatluse alt kõrvale, aga ka ajalist lokaliseerimist analüüsides kerkib küsimus, kas eristus kajastub ajaadverbiaali vormis. Toimumisaega tähistav määrus võib niisiis olla ajale üldisemalt viitav (st ei viita konkreetsele päevale, vt näide 1) või konkreetne ja spetsiifiline (st tüüpjuhul laiendatud fraas, näited 2–3). (Spetsiifilise ja ebaspetsiifilise viitamise kohta vt Pajusalu 2009: 171–173.)

- (1) öössi pekseti `rehte ja ja `päävä olid väl'läl töö! (Mih)
- (2) viis'in teene pääv jälle `jaama tagasi (Pal)
- (3) ma ei lähänd jüst sie pääv kui tema `käs'kis (VJg)

Esialgu olen liigitanud konkreetset viitavateks väljendid, nagu *ja `võimlemine ol'i siis teene pää viimane kui `akkasime õhtalle tulema* (Amb). Seejuures lähtun sellest, et viidatakse liigendamisüksusele, ehkki selline

lause ei viita otseselt konkreetsele päevale, vaid sisuliselt kirjeldatakse üldisemat, korduvat situatsiooni. Laiendamata fraase liigitades olen omakorda püüdnud konteksti põhjal otsustada, kas viidatakse üldiselt või konkreetset; nii olen näiteks lause *jah ja `uutten ikk et `päevä nüit tuuvvass käsk ikki `sõnna* (Krk) liigitanud konkreetseks, kuna on ilmne, et viidatakse konkreetsele (siin järgmisele) päevale.

Teisalt piirneb mittespetsiifiline toimumisajale viitamine korduvusega: nii saab näites 4 ilmselt asendada üldise viitamise korduvusele viitamisega (kirjakeeles oleksid vastavas lauses mõeldavad nii *päeval* kui ka *päeviti*) – ehkki teatav tähenduserinevus on siiski olemas. Näites 5 viitab korduvusele seegi, et samas lausungis on kasutatud vormi *õhtati*, näidet 6 on võimalik aga interpreteerida ainult üldise viitamisena öisele ja päevasele ajale.

- (4) muud kedägi kui `luõmu toõmõndasimõ `päävä vett vedäsimē (Khñ)
- (5) `õhtati `lasti siis sii suur (.) `põiki+buu ede (.) et `õõsi `keegi (...) no mõisa`õuwe=i saan (...) (Var)
- (6) kõik ukSED olid `aava mine `üõse või `päeva `sisse (Muh)

Objektikäändeliste ajamääruste puhul on viidatud tõlgendusraskustele korduvalt (vt nt juba Rannut 1960: 76), ka murdekorpuse tekstides leidub kasutust, kust ühemõtteliselt ei selgu, kas tegu on kestuse või tegevusaja väljendamisega (näide 7).

- (7) ja lähnd künnud siis **ühe pääva** (.) sial ühe `mõisa põllu = piäl oma `ärgadega (.) (Avi)

Siinses artiklis toon arvandmeid tendentside esiletoomiseks, tegu ei ole kvantitatiivse analüüsiga. Tabelis on esitatud andmed ajasõnade määrusliku kasutuse kohta kõigis murretes. Neid andmeid vaadates paistab silma teatav ebaühtlus – täiesti representatiivne hulk vorme on saarte, lääne- ja keskmurdest; lõunaeesti murretest, kirderannikult ja idamurdest on andmeid vähem ning järeldused on seetõttu oletuslikumad. Kui jagada ajamääruseid vormi ja tähenduse järgi üksikasjalikumalt, on rühmad veelgi väiksemad. Siiski on püütud esitada esiletulevaid tendentse, mida saab andmete täienedes kontrollida ja kõrvutada teiste (sagedasemate) joontega, mida on põhjalikumalt uuritud.

Tabel. Ajasõnade määruslik kasutus eesti murretes murdekorpuse andmetel

	Saarte	Lääne-	Kesk-	Ida-	Kirde-	Ranna-	Mulgi	Tartu	Võru	Setu	Kokku
<i>päev</i>	247	243	154	56	78	67	63	58	110	83	1159
<i>öö</i>	144	109	85	27	42	64	34	29	30	37	601
<i>hommik</i>	169	145	159	36	47	76	28	38	55	45	798
<i>õhtu</i>	228	147	208	44	59	78	51	29	85	42	971
<i>kevad</i>	82	112	95	31	34	29	14	12	37	22	468
<i>suvi</i>	95	81	64	24	25	38	28	30	31	17	433
<i>sügis</i>	82	87	89	33	23	24	21	17	28	12	416
<i>talv</i>	105	147	122	30	22	37	32	29	48	23	595
Kokku	1152	1071	976	281	330	413	271	242	424	281	5441

Ajas lokaliseerimisel võib esineda tegelikult varieerumist rohkemgi, kui siinses käsitluses ilmneb. Ehkki elektroonilised andmekogud on teinud hõlpsamaks nii kvantitatiivsete kui ka kvalitatiivsete uurimuste tegemise, on ühe probleemina osutatud, et harvemad nähtused ei pruugi ka suures korpuses tingimata esile tulla (vt nt Kortmann 2010: 845). Kõiki varasemates käsitlustes esitatud vorme murdekorpuse materjalides esile ei tulnudki (nt *genitiiv + pääl*, mis Lehte Rannuti andmetel on esinenud rannamurdes, vt Rannut 1960: 73). Sagedamini esinevad adessiivsed ja sihitisekäändelised vormid, artikli keskmes on eelkõige nende vormide vahekord: vaadeldakse, mil määral mõjutab vormi viitamise spetsiifilisus või üldisus, mil määral fraasi ehitus, mis ühtlasi korreleerub tähendusega. Spetsiifilise viitamise puhul on huvipakkuv ka laiendite valik (mis tüüpi laiendid on võimalikud ja kuidas need omakorda võiksid mõjutada vormivalikut).

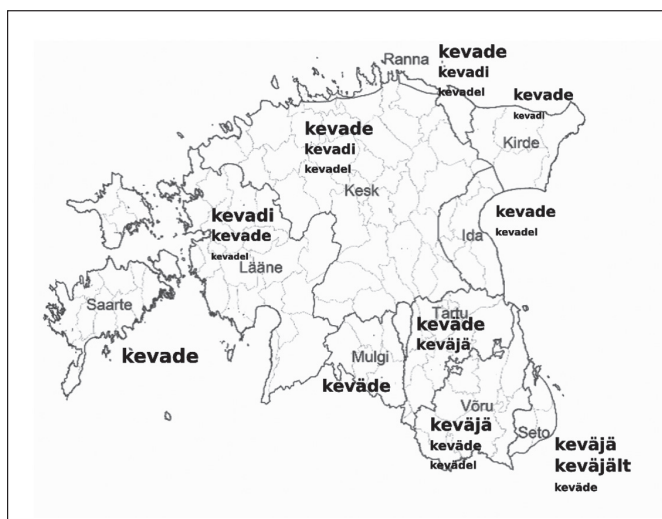
4. Aastaajad

Ühe erinevusena torkab murdekorpuse tekstides silma, et aastaajanimetused on enamasti laienditeta, ööpäeva osi tähistavad sõnad esinevad laienditega sagedamini. Aastaegade puhul on pilt üldiselt ühtlasem kui päeva osade puhul, seda eriti sõnade *kevad* ja *sügis* puhul (vt kaart 1 *kevade* kohta; suuremas kirjas on välja toodud sagedasem kuju).

Sügis esineb enamasti kõikides murretes markeerimata kujul (genitiiv-sena, vt näited 8–11) ja ainult Setu murdes tuleb selle kõrval esile koha-käändeline ablatiivivorm (12). Ablatiiv ongi Kagu-Eestile eripärane vorm.

- (8) ikke sügise nämad *lähväd *ikke sell = aal (...) jahh (...) kured ja aned ja *luiged ja kõik (...) (Iis)
- (9) kui **sügise** ma `ütsi (.) `augusti+kuus `vörkudega `mindi (.) siis `mindi `ikka üles+meres (.) (Pha)
- (10) `lamma+karjad tapeti **sügise** ää ja nende rasvad (.) `vöeti keik ja `tehti küünaldeks (.) (HMD)
- (11) tütär+latsõ ol'l'ik = keväjä (.) `urbõ+bäävän palmipuudepühäl ja `pois-kõsõ ol'l'i **sügüse** (.) leer'ihn (...) (Rõu)
- (12) ka = nu viijess *aastak saa **sügüselt** viis *aastak (...) (ISE)

Kevade puhul on pilt suuresti samasugune, valdav on markeerimata vorm (13–19), Setu murdes on kasutusel ablatiivne *keväjält* (22), aga ka ranna- ja idamurdes esineb markeerimata vormi kõrval adessiivne *kevadel* (20–21).

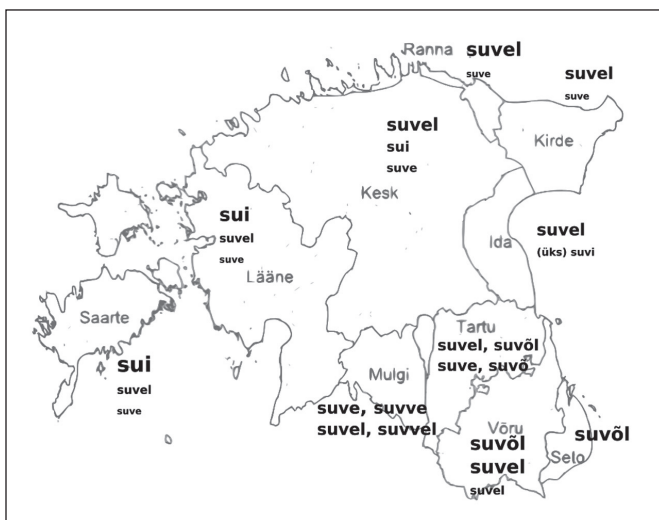

Kaart 1. Kevad

- (13) kui tee olete **kevade** (.) `kaskesi tähäle pannud (.) (Khk)
- (14) said (.) `kartulid valitsetud ja **kevade** sai (.) kõik miss teha tul'i (.) (Kei)
- (15) **keväde** tõin viil metsa alt obese piä+luid (Kod)
- (16) **kevade** kolis juri+bä ja siis (.) sügise suri (.) (Iis)
- (17) sii külveti **keväde** jahh (...) (Pst)

- (18) kasõ+mahl `pantti (...) suurõ vaadi `sisse (...) **keväjä** = ja = siss (.) tuu oli sügiseni (Ote)
- (19) no = vot = siss **keväjä** pan'n'i (.) tu `kapsta õq õõ (...) pää \*maahha tu pää mädäs'i ärq `ümbre `tsyyr'i (...) (ISe)
- (20) `püid'is **kevel** meil õl'i neid avidid kõik kohad täis (Trm)
- (21) nohh sie oligi kõhe **esimisel kevadel** kui mull nied *piijat (.) esimised *tütred (.) (Lüg)
- (22) ja **keväjält** syss kuq jäl = t- ku õ nu `valgõ `rõivaq inne `umblõm'ist = joq õ (.) (ISe)

Sõna **suvi** kasutus toob aga ilmsiks veidi teistsuguse mustri (kaart 2). Ida pool on valdavaks vormiks adessiivne kuju *suvel* (30–33). Kohakäändelise vormi kõrval tõuseb Mulgi murdes esile ka nõrgemini markeeritud genitiivne *sui* (29), keskmurdes *sui* (siin nominatiivi ja genitiivi ei ole võimalik eristada, seda enam, et aastaegade nimetused esinevad enamasti laiendamata kujul, näide 26), markeerimata vorm *sui* on valdav samuti lääne- ja saarte murdes (23, 25). Võimalik on neis murretes siiski ka kohakäändeline vorm.

Kaart 2. *Suvi*

- (23) niid nad on ühe+gora `niitmas **sui** olnd (...) (Jäm)
- (24) jaa `sinna pannakse ussid sõödaks `otsa vihma = ussid (...) neid otsitakse mm **suvel** nüid `öösse (...) (Mus)

- (25) aga need miss `särgi sai **sui** püidä (.) soea `veega (.) (Var)
- (26) selle+bärast et **sui** olivad jo kõik lapsed ammettis kiss `karjas kiss oma kodu (Pee)
- (27) riha+alune ol'i **suvel** tühi (...) (Kul)
- (28) **suve** oli teed olid kõik `vankre = `roopad (...) `vankre `roopad olid sügavad kohe (Vän)
- (29) liha ess = ole suvve pal'lu `mitte (.) õige vähä mõnel olli (...) `talve siss olli liha (...) (Pst)
- (30) **suvel** ol'id nisukene asi et siis kuoriti putuka+puid = ja (VJg)
- (31) **suvel** käis järvel kaa omal õl'i loot'sik (Trm)
- (32) **suvõl** ol'l' kaa myni+kõrd viil nii (.) kuu (.) `vihmaq = `sattõ (.) likess `sattõ = ss (Har)
- (33) **suvõl** ka `tet't'i `taar'i = ja **suvõl** (.) niguq = tüü = mano vai (...) juvvaq ol'l' hää (LSe)

Kui *suve* kasutusmuster on *kevadest* ja *sügisest* erinev, siis võiks oletada, et seda on ka *talve* oma. On osutatud, et mõni keel käsitleb aastaaegu erinevalt ja sel juhul kalduvad ühesuguse mustri moodustama *talv* ja *suvi* vastandina *sügisesele* ja *kevadele* (Haspelmath 114–115). Teatavat sarnast tendentsi võib täheldada ka eesti keeles, ehkki muster ei ole niisama selge. Idapoolsetes murretes tõuseb esile kohakäändeline vorm (34–38), lääne pool nõrgemini markeeritud (enamasti tugevaastmeline) kuju (39–41), ent kohakäändelisi vorme esineb siiski sealgi (rohkem kui *sügisese* ja *kevade* puhul).

- (34) karul nn ***talvel** pesä jahh (...) karu tuob ***talvel** ***küünlä**+***bääväl** poead (.) (Lüg)
- (35) siss ol'li kahn (...) suvõl ol'li `aednik (...) **talvõl** lüd'is'i käbis'it (...) (Kam)
- (36) kiä lät's' **talvõl** kiä lät's' siss suvõl (LSe)
- (37) mina ei = jole **`talvel** käind noodal ma `talve+noodast ei = tea `mitte midad (Mus)
- (38) aga `talvel maa = i käind s lastega **`talvel** ei saand `minna (.) (Kei)
- (39) seda+visi `kaevusi tegi **`talve** = ja (.) sui tüö- oli ehituse tüöl ja (...) (Koe)
- (40) mis sa **`talve** `loomadele `andama akkad (...) (Mus)
- (41) kuu (.) sügüse nüit neid (.) või **`talve** neit = e (.) `mõise linu olli kolgit (...) (Krk)

Kui ajasõnaga kaasneb laiend, siis kasutatakse kõikide sõnade puhul eelistatult markeerimata (nõrgemini markeeritud) vormi (nominatiivi või genitiivi), tüüpilised laiendid on pronoomen *see* ning järjestavad adjektiivid (42–44).

- (42) miul siin õli **üks suvi** viis tükki (Kod)
 (43) mina nägin **üks kevade** kui = nad sedasi pesast `välja tulavad = et (Muh)
 (44) taal jäi es'imele `talve kopsu+põletikku ja **teene talv** ol'i kõhu soones
 = tõbes = ja (Kei)

Niisiis võib üldise eesti murdeid hõlmava muustrina täheldada suuremat markeeritust idapoolsetes murretes. *Kevad* ja *sügis* moodustavad ühesuguse rühma, mõningast sarnasust võib märgata ka *suve* ja *talve* puhul. Selgem rühmitumine ilmneb aga siis, kui vaadata kaassõnafraase: *suvi* ja *talv* esinevad sagedasti koos sõna *aeg* kaassõnastunud vormiga (*ajal*, *aega*, *aegu*) (47–48); *kevad* ja *sügis* aga enam kaassõnadega *pool*, *poole*, *poolt* (45–46), ühtlasi võidakse viidata järgnevale aastaajale.

- (45) seda sai **sügisi poolt** ja **kevade poolt** ei nohh kardula `muldamene oli
 `ikka (.) eena+aeg (...) (HMd)
 (46) sis tuligi su- **sügise** = ***puole suve** *akkas sõda (...) *ilma+sõda ja (...) (Jõh)
 (47) **sui** `aegu ta `viidi selle+pärast kabelise et = ta oli ju jahedam on kui
 kodu õuwe onn (...) (Mar)
 (48) kuda+viis'i nad vahel ku tul'i vel `talve ael = ja (.) see kül'm ja `lõhkus
 vel `iättuse tükid ära (Trm)

Seega ilmneb kasutuses ka aastaegade erinev kontseptualiseerimine: *suvi* ja *talv* on keelekasutaja jaoks terviklikumad, põhiaastaajad, *kevad* ja *sügis* ilmnevad üleminekuaegadena.

5. Ööpäeva osad

Ööpäeva puhul koonduvad *hommik* ja *õhtu* kui semantiliselt lihtsamad. Nagu eespool osutatud, on *päev* ja teatud määral ka *öö* semantiliselt komplekseeritumad, ka vormiliselt on neist sõnadest moodustatud ajaadverbiaalid mitmekesisemad, *hommiku* ja *õhtu* puhul on pilt ühtlasem.

Sõna ***hommik*** puhul (kaart 3) on taas näha, et tugevamini markeeritud (kohakäändelised) vormid tulevad esile eelkõige perifeersetes piirkondades (Setu murdes, vähemal määral ka ranna- ja Võru murdes), mujal on levinud markeerimata vokaallõpuline vorm.

Valdavalt märgib toimumisaega *hommik* markeerimata vokaallõpulisel kujul (50–55; genitiivi ja nominatiivi vahel ei ole seejuures selge, samakujuline võib olla nominatiivne vorm (subjekti positsioonis näites 49) ja seda kõikides murretes).

- (57) syss jät'imi lehmä `mõtsa ss **hummogult** jäll lät's'ime `nüs'mä ja syss (PSe)
 (58) aga siis jaan'ibä `õhta siis läksime ju `jälle eina+maale (...) `tüele `jälle siis ommikust `jälle onn koe `val'mis minema (...) (VJg)
 (59) a inne kygõ paastõt'i (...) ma mälehtë kar'ahh ol'l'i (...) **hummogut** tul'l'i üless lät's'i (.) `kar'ja (...) (LSe)

Ka piirkondades, kus kohakäändelist kuju esineb rohkem, on **laiendiga fraasid** pigemini markeerimata. Kasutus on murretes suuresti ühesugune: saarte murdes on see alati genitiivikujuline (60–62), samuti läänemurdes (63). Olenevalt täiendi kujust võib sama vormi tõlgendada ka nominatiivsena (64).

- (60) eland sääl siis olid **ühe oomiku** akkand kirikku minema säl mõlemad (Ans)
 (61) kui `õhta `pandi ja **teise omingu** `akka `kietma siis `olli läbi (Muh)
 (62) oma noorikku `kaissus ja **pühaba oomiku** läksime läksime kalu `välja `tooma (Mus)
 (63) ää teind siss tulnd **ühe oomiku** `jälle `senna või `õhta vat (Vän)
 (64) üks+kord mede vana kõis **üks oomiku** oli `seoke jää+tükk oli veel (Tõs)

Keskmurdes on genitiivse vormi kõrval esindatud ka äratuntavalt nominatiivne adverbial (65), ehkki täiendist lähtudes võib siingi mõnikord genitiivset vormi tõlgendada nominatiivsena (vt näide 66, kus lähestikku nominatiivne ja genitiivne kasutus). Adessiivne kasutus jääb harvaks üksikjuhtumiks (67).

- (65) `väl'la `külma `vette ja **teene omik** siis sai virutama akatud küla (Amb)
 (66) ol'l'i ülal `kuivis siss **ühe ommiku** said magada **teene ommiku** jälle maast üles (SJn)
 (67) `ette ja siis ol'i **teesel ommikul** ol'i `piible+lugu es'imene teesel ommikul (Amb)

Markeerimata vokaallõpulisel kujul esineb *hommik* ka teistes murretes (68–75).

- (68) õl'i puh- `pustam noohh **üks ommugu** vara Kettunenn lähnutki Abrami naese (Kod)
 (69) nädalid enne `sinna **üks esmas+pa omuku** tõivad `en'did kella kaheksass `sinna (Pal)
 (70) siss ku ma jalaq **tõne `omgu** `kän'gse jala `kinni näe panni (Ote)
 (71) päle tollõ `kot'silõ siss **tõenõ `ommugu** ol'l'iva kuiva nigu kõhru jaa+ahh (Võn)

- (72) iks muna ja jälle **tõnõ omg** ja siss olli mull katõssa (Ote)
 (73) siss kolmaba sai `surma **nel'läbä `omgu** `tuud'i kodu sinnä sinnä kodu (Rõn)
 (74) ess anna se oli **pühäbä ommuku** ku antti liha kahh (Trv)
 (75) ära ja e *lähme ***teine ommiku** nuot oli kõik olid *värgid (Jõe)

Adessiivsed fraasid jäävad üksikjuhtumiteks, vaid rannamurdes esineb neid mõnevõrra rohkem (76–77). Setu murdes aga on markeeritud, ablatiivsed vormid valdavad (78).

- (76) oli kala siis *jälle **teisel *ommiku** *jälle *vueti sie *jälle *las'ti (Hlj)
 (77) ära ja e *lähme ***teine ommiku** nuot oli kõik olid *värgid (Jõe)
 (78) ma lät's'i **hummogult** `kar'ja (.) `mõtsa (...) (ISE)

Haspelmath märgib oma tüpoloogilises ülevaates, et „ajalise paiknemise markeerimatus on keeltes üsna tavaline. [...] Markeerimata kalduvad jääma eelkõige ööpäeva osad, nädalapäevad ja aastajaad“². Peale selle märgib ta, et „ühes väljendite rühmas ilmneb süstemaatiline markeerimatus märkimisväärses hulgas keeltes. See hulk koosneb mitmest ajaperioodist, millele on lisatud laiendid, eelkõige demonstratiivpronoomenid, adjektiivid *viimane* ja *järgmine* ning determinatiivpronoomen *iga*“³. See käib ositi ka eesti keele kohta üldisemalt (nt ajamäärused laiendiga *iga* on eesti keeles samuti markeerimata), ka murdekorpuse andmed näitavad, et laiendite korral on tendents markeerimatusle veidi tugevam kui laiendamata ajasõnade puhul, seda eelkõige aastaaega tähistavate sõnade puhul, ööpäeva osade puhul on erinevus väiksem.

Samasugune tendents on näha ka *õhtu* puhul: kui sõna on laiendamata, esineb see enamasti genitiivsel kujul (nominatiiv langeb enamasti sellega vormiliselt kokku). Seesugune kasutus on valdav nii saarte kui ka läänemurdes. Ka keskmurdes on laiendamata sõna enamasti genitiivkujuline, selle kõrval leidub adessiivset kasutust. Adessiiv on valdav rannamurdes (83).

² Artikli autori tõlge. Originaalis: „zero marking of temporal location is not uncommon across languages. [...] Particularly day parts, days of the week and seasons tend to be zero marked“.

³ Artikli autori tõlge. Originaalis: „there is a class of expressions, that systematically exhibit zero marking in substantial number of languages. This class consists of various time periods combined with modifiers, especially demonstratives, the adjectives 'last' and 'next' and the universal determiner 'every'“.

- (79) oomiku vara maast üles ja `õhta il'la magama ja `ikka `ühte+lugu (Kul)
 (80) me `tahtasime `õhta jaani+tulele `mette enam taha `mette midad (Mus)
 (81) laps ei `julge ju `üösi `õhtu nii pimesdas ääm koeu `minnä (HMd)
 (82) iga süügi aeg `ikke ommiku `õhtal no ommiku `lõuna aeg `õhta (SJn)
 (83) *muidu *ommiku *vergud saad *kätte *õhtul lased sisse *ikka märk on (Jõe)

Lõunaeesti murretes on kasutusel ka teine tüvekuju – *õdak, õdang*, markeerituse poolest ei erine selle kasutus aga põhjaeesti murretest (näited 84–87). Setu murre eristub teistest ablatiivse kasutuse poolest (89). Ka Võru murdes esineb kohakäändelist (nii ablatiivset kui ka adessiivset) kasutust (90).

- (84) lännü ikke egä kõrd siss `õhtu `vastu ku ta ku ta (Krk)
 (85) siss ess ole `ütte `päivä `õhta teid `aina aena+`kuhja vai ait (Rön)
 (86) õõ õõ mm `kõütse `kokku **õdagu** tullime seime ehk kõtu täis (Ote)
 (87) ta päivä ol' ärät `tüütänüq **õdagu** `aet'ti `tal'li ja sõss `an'ti (Har)
 (88) kolme `aigu lät's'i **õdagult** tul'l'i jäll kodo (LSe)
 (89) a = siss meheq `ol'l'i **õdagult** kiss sinnaq `viina `juuma (.) `jäije (Har)

Kui sõnale eelnevad määratlevad või täpsustavad **laiendid**, siis on pea-aegu alati tegemist nominatiivse või genitiivse vormiga. *Õhtu* puhul on need eristamatud, käänat saab määrata laiendi najal, pilt on seetõttu aga mõnevõrra kirevam. Üldtendentsina on järjestav täiend genitiivne (näited 90–93 saarte ja läänemurdest), ent piirkonniti on erinevusi.

- (90) `tulli see see `olli **esimise `õhta peas** aga siiss teese pääva (Muh)
 (91) käisime `koolis saa pidid **teise `õhta** `iused `lahti sugema `lahkeks sugema (Käi)
 (92) see jutustas kudas need **viimase `õhtu** siis sial maadelnd see oli (Rid)
 (93) panema et üks supp **selle `õhta** teene **teese `õhta** ja millas (Tõs)

Seejuures tekivad omalaadsed segavormid: näites 94 võiks pealtnäha küll tegu olla nimetavas käändes fraasiga, ent tasub tähele panna, et kõrval on teinegi fraas, kus *päev* on genitiivis, adjektiiv aga nominatiivis.

- (94) pruudi kodu esmassene pääva **esmassene `õhtu** läksid peiju kuju ja siis (Ans)
 (95) jahh `vastla+bä noo e `eelmise `õhta `pandi leib `sisse ning `vastla+bä (Khk)

Keskmurdes on selgelt eelistatud nominatiivne vorm (97–99).

- (96) kuivttamas sie ol'i **üks** **laubane** **õhta** tull'ime kõik `õhtalle meid ol'i (VJg)
 (97) põld nii väga sue **teine** **õhta** ma olin ju `julgem sis (Amb)
 (98) nüd siit siit `kauplusest **üks** **õhta** `Endel tuleb paneb paberi sees (Pil)

Nominatiivset vormi esineb eelkõige määratlevate laiendite puhul ka teistes murretes (tüüpiliselt määratletakse nädalapäeva) (102). Ka lõunaesti näited viitavad nominatiivsele tõlgendusele (99–101).

- (99) mee lätsim **üits** **õhtu** `vällä mõtsa+vahi poole ja söss (Krk)
 (100) **tõine** **õhtu** `istun jäll säääl ahju+suu ehen (Trv)
 (101) `suurma liim nii et **tõnõ õttak** ol'l tõnõ õttak vettel pudõr (Rõn)
 (102) sie õl'i `augus'ti+kuus **üks pühaba** **õhta** ilus `õhta õl'i ja teesed (Trm)

Kõige mitmekesisemat varieerumist ilmutab (eriti silmapaistavalt saarte murdes) aga konstruktsioon määratleva laiendiga *see* (103–108).

- (103) `jalgu all `olla inimestel **selle** **õhta** oli kolõ torm sis olid (Khn)
 (104) akati `päävä pidämä ning **sell** **õhta** siis e sell `õhta `pieti (Khn)
 (105) `truubi kõik sealt tekist **se** **õhta** oli puru+väsin kua (Khn)
 (106) siis `ollid siis säält **selle** **õhta** `pandi ju tanu pähe maa (Muh)
 (107) tulnd sell korral merele **sell** **õhtal** `mette need jähid oma nädali (Mus)
 (108) siis kaa obusega kohe **selle** **õhtu** `sõnna peiju koduse kui pruut (Põi)

Üksikud adessiivsed näited on mõnel juhul selgelt kirjakeelest mõjutatud, nii näiteks esitab Palamuse keelejuht kirjakeelseid värsse murdeaktsendiga (109).

- (109) **ühel** **õhtul** ol'lin mina suure `uhke pal'li pial (Pal)

Hommiku ja *õhtu* vahel võib näha paralleele (nii nagu omakorda *päeva* ja *öö* vahel), adverbilaadne vorm ei ole selgelt käändeparadigmast lahknenud, ilmneb vormide üldistumist, kus genitiiv esineb ka nominatiivsenä. Kohakäändelisi vorme esineb rohkem perifeerias: ranna- ja Setu murdes.

Päev ja **öö** on komplitseeritumad juhtumid. *Päeva* analüüsida on keerukas mitmeski mõttes: esiteks tähenduslikult, sest see võib viidata nii ööpäevale (ajaüksus, mis on 24 tundi pikk) kui ka valgele, ärkveloleku ajale. (Ööpäeva mõtestamise kohta eesti keeles vt ka Õim 2011.) Lisaks võib *päev* murretes tähendada päikest. Enamasti on tähendused küll eristatavad (110–111), ent mõnikord on võimalik tõlgendada neid ka mitmeti: näites 114 on *perän päivä* puhul esmapilgul tegu *päeva*-täheendusega, ent

laiemat konteksti vaadates on ilmne, et lausungis on seda kasutatud *päikese* tähenduses, nii et mõlemad tähendused sulavad kokku.

- (110) õl'ime **päävä** varjus kuuse (.) kuuse varjus ja tööseme üles siäl ja suur räs'tik sial kõveril (.) (Avi)
- (111) sai ära pestud need lõngad (.) jaa väl'jäss (.) riidva = piäl (.) **pääv** `pleekis = ja kuevid (...) (Trm)
- (112) *pääva *tõusunt (.) lagedal (...) *õhtu ***pääva** *luojani (...) (Jõh)
- (113) läksime *aegsast ära aga siis **pääva** *vierel *piale seda siis *akkasime (Jõe)
- (114) no=kku ikka **päiv** naksi ol'l'i (yks=jo) `alla minemä piä=ja nii (...) et perän `**päivä** ikk=enämb ess tahõta neid=et **päivä** minekuni yks `umbõs (Har)

Vormiliseltki tekib siin rohkem eristusi, *päeva* puhul osutub oluliseks ka vastandus partitiivi ja genitiivi või nominatiivi vahel. Eelkõige eristub selgelt laiendamata adverbiaal: see on valdavalt partitiivne `*päivä*, ainult rannamurdes ja Alutaguse murdes on eelistatult kasutusel pigemini adessiivne *päeval*. Võib väita, et tegu on selgelt leksikaliseerunud vormiga, mis langeb kokku partitiivi ja illatiivi vormiga, ent võimalik on hoopis essiivne päritolu, kust on pärast vokaali ja hilist *n*-i lõpukadu sufiks täielikult kadunud; sellele viitab ka tugev aste. Teisedki markeerimata määruslikud vormid (nt *hummogu*) võivad olla algsest essiivivormid: essiiv on läänemeresoome keeltes ajamäärusena varakult kasutusel olnud (vt nt Hakulinen 1968: 86) ja mitmes keeles hiljem langenud kokku genitiiviga, nii et sünkroonilisest perspektiivist ei ole käändeid võimalik eristada, ajalooliselt on aga olemas semantiline eristus punktuaalsete ja duratiivsete ajamääruste vahel. Punktuaalsed adverbid pärinevad genitiivist, duratiivsed essiivist. (Grünthal 2017: 149) Partitiivikujuline kolmandavärteline vorm vastandub ajamäärustele, millele eelneb laiend ja mis sellisena tähistavad ajaühikut, sellal kui laiendamata *päev* tähistab pigemini kvalitatiivset perioodi.

Saarte murdes on kõik päevasele ajale üldiselt viitavad fraasid partitiivikujulised (*pääva*, *päeva*). Ühe korra tuli esile adessiivivorm, ent seegi on juhtum, kus tähenduses sulavad kokku kestus ja toimumisaeg (116).

- (115) kogu äga siis oli `õöse `**pääva** inimesed pidid `ikka töö kallal (Pöi)
- (116) *no kauwa sääl pid'i nii=mod'i* (...) no õõ **õõ=ja pääval** muidu kala=äi seisa=ju soeaga (...) õ õõ teise pääva läksid teise `õhta tulid ära nõnda=et (Khk)

Spetsiifilise viitamise korral on iseenesest mõeldav viitamine ka ajasõnaga üks (laienditeta), konkreetsele toimumisajale viitav pronoomen vms on sel juhul juurdemõeldav. Näide 117 jätab laiema konteksti puudumise tõttu tõlgendusvõimalused avatuks: tegu võib olla konkreetse päevaga, ent võimalik on seda tõlgendada ka üldisena.

- (117) nojahh Pidula (.) e `päeva paneme kellu kahe- kahe- kahest kolmest
või mine- minema (.) `koormad `pääle `öhta=ja (.) (Mus)

Enamasti kuulub spetsiifilise viitamise korral sõna juurde laiend, kõige sagedamini järgarvsõna või pronoomen, mõnel korral koos adjektiiviga või proadjektiiviga. Vormiliselt esineb määrus nominatiivse (120, 122), genitiivse (118, 121) või adessiivsena (119), kõige sagedasem on genitiivne kuju.

- (118) `olli jällä arju+tanu peas **esimese pääva** se suur tanu (Muh)
(119) need said `ikka kala **sell päeval** oli oli lestal `lesta kohe (Mus)
(120) see ära kadund otsiti **teine päe** uuwed `jälle ja aga `räime (Mus)
(121) nii `palju pidid **selle päeva** kui sa `kanga üless panid (Käi)
(122) ja+jahh **säne päev** sai `ikke sääl `süija pole (Käi)

Partitiivse vormi puhul võib näha kokkupuudet kestuse tähendusega (123).

- (123) oli äga maa läksi **esimest `pääva** `niitama ning `kargas `sisse ning
(Khk)

Seega võib väita, et saarte murdes on tegevusaja väljendamisel selge jao- tus olemas: üldise viitamise korral, mil *päev* on laienditeta, on ajamäärus partitiivikujuline, spetsiifilise viitamise korral on fraas enamasti laiendatud. Laiendite valik on piiratud, esinevad määratlevate täienditega pronoomenid, mis determineerivad ja konkretiseerivad (*see, seesama*). Adjektiivid on järjestavad (*eelmine, viimane*) või täpsustavad (tüüpilised on nädalapäevanimetustest tuletatud adjektiivid, nt *esmaspene päev*). Laiendatud määrusfraasid on valdavalt genitiivikujulised, ent mõnevõrra esineb ka adessiivset ja nominatiivset kasutust (vastavalt 25, 8 ja 4 esinemisjuhtu).

Läänemurdes on kasutusmuster suuresti samasugune: üldise viitamise korral on *päev* vormilt partitiivne või illatiivne (124) (ehkki Häädemeestelt pärineb ka üks inessiivikujuline näide (125), mis on tekstis aga kõrvuti partitiivsega ja viitab ehk kõneleja ebalusele).

- (124) `öössi pekseti `rehte ja ja `päävä olid väl'läl töö (Mär)

- (125) tulega (.) pimedas `üüsi (.) tulega käi- käime ka `päeva (.) **`päevas** aga
`üüsi (.) pimedas siis (.) siis sai madala = pääl `käitüd (Hää)

Spetsiifilise viitamise korral on kasutatud enamasti genitiivset vormi (127), nominatiivikujulist vähem (129), adessiivset kuju esineb vaid kaks korda (126).

- (126) `ðuwe maha panema miss **`eelmisel pääväl** või varemini ol'i nohh need
(Tõs)
(127) paar+kümmend inimest oli aga **selle päävä** sai `ulka `rooga ärä lõegatud
(Var)
(128) ja ma nägin **üks päe** siin oma `aedas (Var)

Ühel juhul võib liigitada sellesse rühma partitiivse vormi (129), selle teeb huvitavaks asjaolu, et laiendatud fraas on genitiivikujuline, laiendamata aga ka partitiivikujuline (mis omakorda võib viidata asjaolule, et tegu on siiski üldise viitamisega).

- (129) ja meil ol'li suur kivi+unik `ðuwes (.) ol'li mõned ol'lid naa **teese pääva**
veel (.) **`pääva** `leitsi säält kivi+unikku (.) all (Hää)

Keskmurdes on üldisele päevaajale viitamisel muster sama, mis saartel ja läänemurdes: üldiselt on kasutusel partitiivne või illatiivne vorm, paaril korral on liigitatud üldiseks adessiivne vorm (130).

- (130) iga pere+naine `korjas omal ära (.) koeu `lautta jälle **`pääval** kolasisid
(.) kraavis sial (...) (Amb)

Aja liigendusuksusele viitamine erineb aga saarte ja läänemurde must-rist: keskmurdes on kõige sagedamaks vormiks nominatiiv (132–133), selle kõrval esineb üksikjuhtumitena adessiivset (131) ja genitiivset (135) kasutust, lisaks leidis üks kaassõnafraas (134). Viimane (135) jääb kahemõtteliseks: tekstis on võimalik lugeda seda toimumispäevana, kuna eespool on aga räägitud kestusest mitu korda, on võimalik, et see on kasutust mõjutanud.

- (131) ol'i tagasi and = ja (.) teesel **pääväl** (.) tuleb käsk järele (...) et kule
Ilisson tule `mõisa (...) (Juu)
(132) maa `aksin Kilgi Mardile teene **pää** tagasi `anma = ja Mar't üt's = et
ned on (Juu)
(133) kui = ma ei lähänd jüst sie **pääv** kui = tema `käs'kis (.) siis `akkas `jälle
`kiusama (...) (VJg)

- (134) juuni = kuu = ses (.) nüid ei- eile (.) `eilse `eilse **pääva** = sees sai neid
niidettud nüit (Kei)
- (135) vahest kaa sellega läbi **nel'landa päeva** siis `lahkusid ära siis läksid
(SJn)

Idamurde napi materjali paar näidet, mis võiks viidata toimumisajale üldiselt, on adessiivsed (136).

- (136) ei seda tegid **pääval** `ikke ja `õhta kaa (Trm)

Kui aga tegu on spetsiifilise viitamise ja laiendatud fraasidega, siis on selle materjali põhjal pilt pisut teistsugune: nominatiivsed (140–141) ja adessiivsed (137–139) fraasid jagunevad võrdselt; seejuures on materjalis selge tsiteerimise juhtum: keelejuht esitab kirjakeelseid salme murde-aktsendiga (138).

- (137) papp käis kui küla **es'imesel pääval** kui loomad `väl'lä `aeti siis (Avi)
- (138) suren kaa et ühel `ingamise **pääval** `vaiksel vara+ommikul `võt'sin
üles kirjuttata (Pal)
- (139) nemad põle `seppa nähnutki **sell pääval** nohh põle `kos'kil `seppa ja
(Trm)
- (140) niij et võib+olla oleks **see+sama pääv** toond raputas ja poead läksid
(Avi)
- (141) jahu läks `apnemma siis **toine pääv** kastet'ti ärä ja kerkis ja (Kod)

Alutaguse ja rannamurdes on enamasti kasutatud markeeritud vormi (st käändevormi või leksikaalset markeerimist kaassõnaga), napi materjali hulgas on siiski ka markeerimata näiteid.

- (142) sai *kukkuda siis `täitsa \*luomuliguld **\*päävä aeal** siis `lendas *juure
(Vai)
- (143) noh=e *üöse *juokseb kala ***pääval** kala ei=*juokse (...) *ohta *pääva
*vieru ajal *men'di=ja (...) *ommikku vara *jälle *tul'di niij=ett (Jõe)

Kui viidatakse liigendatud aja üksusele ja kasutatakse laiendatud fraasi, on mõlemast murdest leida nii adessiivset kui ka nominatiivset kasutust. Seejuures võib esineda ühildumatust (148–149). Võrreldes läänepoolsete murretega on markeeritud vorme kasutatud rohkem.

- (144) säl *laulattus ja õli ***esmis+pene päiv** õli kaa siin *ikke *pulmad (Jõh)
- (145) vihasas ett ei *mentki **sie päev** *sõittu läks *tuppa tagasi ja (Jõh)
- (146) tagasi ja siis jä- ***järgmine pääv** läksid ja minu isaga *uueste (Jõe)

- (147) tul'itte *appi *meile siis ***teisel** ***pääval** vai vai *võet'ti *vergud merest (Jõe)
- (148) *akkasimme *jälle ära tulema **selle+sama** ***pääval** sis täma *klaaris keik *pas'sid (Hlj)
- (149) enam *pulverkki sial ega **ühel** ***pääva** *käisimme mineval *aasta e *arva (Hlj)

Lõunaesti murretes on murdekorpuse praeguse andmestiku põhjal üldise (ebaspetsiifilise) viitamise korral partitiivseid vorme Mulgi ja Tartu murdes (150–153), Võru ja Setu (ühel korral ka Tartu) murdes esineb selle kõrval adessiivseid vorme (154), Võru ja Setu murdes ka ablatiiv (155).

- (150) `leibä küll aga viimätte lätsiv `**päevä** `jälle pahass edimelt teime küll (Hls)
- (151) ja mittu `kõrda olli sedesi ommukku `täitsa vaga aga periss kõva tuul tulli `**päeve** kella (`katsmest) (...) ja=sõss lätsit kalele (Trv)
- (152) `üttegi `raskust **ei** `**üüse ei** `**päivä** kuij ol'l õuna siss `üüse (Kam)
- (153) kellä kattõ+`tõiskuni `sõksit `voikke aga `**päivä** jälle kui sait jälle `tal'littuse (Rõn)
- (154) suur' paa+täis keedetti `süük'ki ommogu **päiväl** `süüdi nel'i `kõrda ommugu kellä (Rõn)
- (155) `**päivält** `lasti (.) inemise kyik' annõtti `hirmsalõ = ja et e sääne illus (Har)
- (156) `väl'l'ä `viimä `kastõga parõmppahe sööväq `**päivä** saa jälq tüüt tettä no (PSe)

Partitiivsed on ka üksiksõnalised määrused, mis on kontekstist olenevalt liigitatud spetsiifiliselt viitavate fraaside hulka. Kui sõnale eelneb laiend, on kasutatud adessiivset või nominatiivset vormi. Näite 158 puhul väärrib märkimist, et sõnal on kaks laiendit, millest üks ühildub arvus ja teine jääb genitiivi.

- (157) inimestel `sel'gä no nüit **üttel päeväl** ta olli `ütte tüdrukut sääl (Krk)
- (158) et **ütte pühä+besel päeväl** pühä+bes päevä ommukkul tüdruk omm lännu karjatse (Krk)
- (159) `juustan kodu ja lännu **tõine päe** jälle tagasi vana+esä poole ja (Krk)
- (160) jah ja `uutten ikk et `**päevä** nüit tuuvvass käsk ikki `sõnna (Krk)

Spetsiifilise viitamise korral on varieerumine suur. Genitiivse ja nominatiivse kuju kõrval esinevad eelkõige Võru ja Setu murdes markeeritumad vormid (adessiiv ja ablatiiv), markeeritus on siingi tugevam ida pool, perifeersemates piirkondades.

- (161) ja no siss saa **tõsõ bäevä** `ütless et kas sul omm (Rõn)
 (162) kahh mak kai jo **üte päävä** ol'i tann välähh `üt'li et (Plv)
 (163) kolmal pääväl a jäi **ütte päävä** viije silmägaq ta tiijä'k'i iss (PSe)
 (164) lät's' imä ärr `küllä **pühä+bäne päiv** siss miq `piimä varas't'imõq `piimä (PSe)
 (165) ja tul'li mina siss **pühä+`bädene päiv** `tul'le siss tul'li mina siijä (Võn)
 (166) peet't'i ütten kohan ja **tõnõ päiv** tõsõn kohan ja ja nii (Har)
 (167) kolm `päivä appatta ja **kolmandal päeväl** kütsetäss ärä jahh (Rõn)
 (168) tenn veiväq ega+üts **toll päiväl** õdagul veivät ter'ri ja lihha (Plv)
 (169) näk'k' ja siss õq **viimätsel pääväl** an'd' kykkõ vanõmp vel'i tuu (PSe)

Niisiis tulevad kasutuses esile piirkondlikud erinevused. Varieerumist esineb kõikides murretes, aga murdeti tõusevad esile erinevad vormid. Nii näiteks on keskmurdes eelistatud nominatiivi (aga mõnevõrra ka markeeritud adessiivset vormi), nominatiivseid tendentse on ka idamurdes; saarte murdes on kõige sagedamini esinev vorm genitiiv. Siingi eristuvad perifeersed piirkonnad (Alutaguse, Setu), kus markeeritud vorme on veidi rohkem. Siiski on selle kõrval üsna palju markeerimata vorme ja vahe ei tule esile väga reljeefselt. Selgelt eristub aga laienditeta, leksikaliseerunud vorm. Teisalt on vormivalikul oluline ka semantika: geneerilise viitamise korral esineb rohkem partitiivseid vorme, spetsiifilise viitamise korral tulevad enam esile adessiivsed ja genitiivsed vormid.

Õõ puhul on omaette küsimuseks tüvekuju. Substantiivi *õõ* kõrval on olemas selgelt leksikaliseerunud adverbivorm. Ehkki on arvatud, et nende kahe tüvekuju päritolu võib olla erinev (Alvre 1978), käsitlen neid praegu koos ja vaatan, kas kasutatakse kohakäändelist varianti *õõsel* (nagu teiste ajamäärustegi puhul on see eelistatum kirjakeeles) või vorme *õõse* ~ *õõsi*. Viimased on kõige selgemalt adverbistunud, ometi ei ole nendegi puhul piir adverbi ja substantiivi käändevormi puhul alati selge (vt Velsker 2005). Teine küsimus on *õõse*- ja *õõ*-tüve vahekord, *se*-lised vormid lähtuvad ilmselt vastava *ne*-adjektiivi käändevormidest. *Päeva* analoogial võiks oletada, et *õõse* ~ *õõsi* esineb adverbina omaette ja tähistab peaausjalikult pimedat aega, koos laienditega on kasutusel *õõ* (selgemalt kasutusel substantiivina). Murdekorpuse materjalis on tunduvalt rohkem *õõse*-tüve.

Esimesele küsimusele vastates on näha juba tuttavat ajasõnade mustrit – üldisel viitamisel kasutatakse enamasti lõputa, vähem markeeritud vormi; murded, kus nende kõrval mõnevõrra enam esineb *l*-lõpulist vormi, asuvad perifeerias (rannamurre, Setu murre). Adessiivset kuju esineb harva.

- (170) miss sa ss `ulludele teed `**öösse** käivad ning (Khk)
 (171) käime ka `päeva `päevas aga `**üüsi** pimedas siis siis sai madala (Hää)
 (172) `piale magama aga et ohh `**öösse** kuu+`valgega kangas pliegib `äs'ti (Amb)
 (173) a Vereväst mäest iss `julgu `**üüsi** `kiäk'k'i `müüdä minnāq (Har)

Spetsiifilise viitamise hulka olen *öö* puhul liigitanud konteksti põhjal hulga üksiksõnalisi fraase. Nagu *päev*-sõna puhul, on ka siin ilmne, et tõenäoliselt jookseb teatav tähenduslik lahe laiendatud ja laiendamata nimisõnafraaside juurest – ehkki konteksti põhjal võiks väita, et näites 174 on tegu spetsiifilise viitamisega, mõistetakse seda ilmselt siiski pigem öise ajana ja mitte aega liigendava üksusena.

- (174) asemel magama vana Triin `tõusend `**öösse** üles läind `öösse Jaagu `juure (Ans)

Kui aga vaadata väljendeid, kus võiks oodata selgelt substantiivset kasutust, *öö*-tüve, siis muutub pilt hägusemaks. Substantiivsele kasutusele viitavad näited, kus *ööse* juurde kuulub täiend, mis eeldab ühildumist (vähemasti osalist, vt näide 186). Näiteid kindlamateks järeldesteks napib, ent mõningaid tendentse võib siiski täheldada. Nii näiteks on järjestussõnade puhul eelistatud *öö* (175–180).

- (175) `öösse või ei tia **esimesel ööl** oli mull kaa se mure (Amb)
 (176) läks sial noorikkuga ühes **es'imese üü** sinna peig+me kodu siss ommikku (SJn)
 (177) ütte üü üleven ja **tõine üü** `võetti maha `jälle kell kaits (Hls)
 (178) kõik mamma `valvas käik **sel ööl** kui kui pappa ära tõi (Mus)
 (179) vana `mõisa `ärä mann **ed'imäne üü** magama (Rõn)
 (180) ma ol'li jälle `tüitrik **tõsõ üü** ol'li rihi tõsõ üü oll'i (Rõn)

Samas ei ole see sugugi üldkehtiv tendents, saarte murdest on mitu näidet, kus seesuguses kontekstis on kasutusel *öösse*. Mitmes murdes on *ööse* kasutatud koos demonstratiivpronoomeniga. Ka laiendi käändes on varieeruvust rohkesti (vt 181–186).

Alutaguse murdest võib leida ka näite (181), kus demonstratiivpronoomen on adessiivis.

- (181) mm e *ommikku jahh **sell *üösse** kui *ommikku suri tuli ise (Lüg)
 (182) ja ja **sie *üösse** tuli jahh püha *üösse sie (Jõe)
 (183) siss saa õi `maada **tuu `üüse** ei siss piät kyy olõma (LSe)

- (184) valla raha `oitti magari+`aittas **ühe** `üöse tuhandõ üheksä+saja viije+`gümne tuhandõ kahõksa+saea (Khn)
 (185) rüi olnd pruut+paari pääl **esimese** `öösse magada see oln nii ea (Käi)
 (186) päeval siis läksime `linna **kolmanda** `üüsse tulime koju s kui (Mus)

Ilmselt võib siingi leida seose tähenduse ja vormi vahel: aega üldisena (päevast aega) märgitakse *ööse*-tüvega, liigendamiseksusi pigem *öö*-tüvega. Nii on *öö* kasutusel enamasti siis, kui loendatakse (st kestuse väljendamise korral), aga ka toimumisaja tähenduses koos järjestavate täienditega. *Ööse* seevastu kontseptualiseerib aega teisiti, nt märkides pimedat, päevast erinevat aega. Seejuures on näha liikumist sõnaliikide vahel, substantiivi käändevormist on saanud adverb ja seda on hakatud omakorda tõlgendama nagu teisi ajasõnu võimaliku substantiivivormina.

6. Ülevaade aja väljendamisest

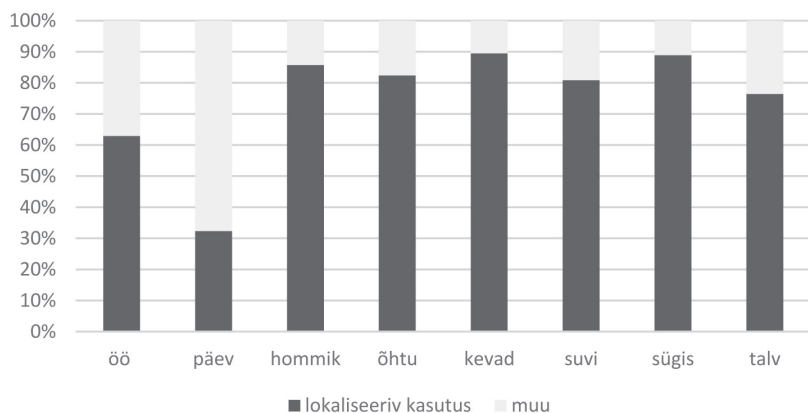
Ajasõnadest kalduvad rohkem leksikaliseeruma *öö* ja *päev*, üheks taustateguriks on kindlasti esinemissagedus. *Ööse* on kõige selgemalt adverbistunud, ent võrdluses võib näha, et samasuguses kontekstis esineb *päev*-sõna puhul partitiivne käändevormiga samakujuline vorm; sedagi võib pidada teatud määral leksikaliseerunuks, seda enam, et partitiivikujuline vorm vastandub genitiivsele, mida kasutatakse koos atribuudiga.

Aja lokaliseerimisel eesti murretes ilmnevad teatud kindlad kasutusmustrid, ühelt poolt on need piirkondlikud, nii on selgelt näha tugevama markeerimise tendentsi (kohakäänete kasutamist) perifeerias, eriti rannamurdes ja Setu murdes, veidi üldistatult võiks seda väita üldse idapoolse piirkonna kohta. Teisalt on näha erinevusi konstruktsiooniti: eristuvad ühesõnalised leksikaliseerunud ajaadverbid. Markeeritust mõjutab ka jaotus tüübiti: kui *hommik* ja *õhtu* ongi valdavalt lokaliseerivates väljendites, siis *päeva* puhul on lokaliseerivate väljendite osakaal keskmiselt 32%, seetõttu on tõenäoliselt suurem ka markeerimisvajadus, kuna markeerimata vorme kasutatakse samuti kestuse väljendamiseks (vt joonis).

Üldise tendentsina võib täheldada kohakäändeliste vormide osakaalu suurenemist lääne poolt ida poole (kaart 4).

Nagu aga juba eespool osutatud, ilmneb markeeritus sõnuti erinevalt, näiteks on kohakäändelisi vorme rohkem *päev*-sõna puhul (kaart 5). Idapoolsetes murretes ilmneb kohakäändeliste vormide eelistus veelgi selgemalt.

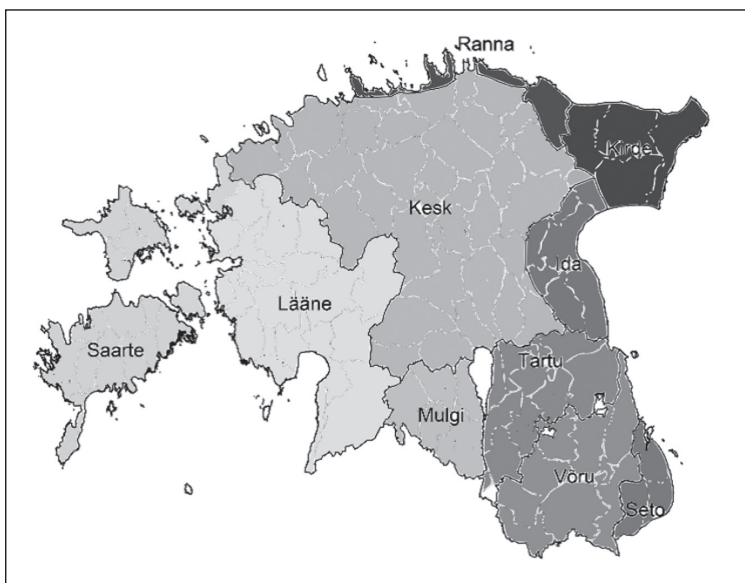
Ajasõnade määruslik kasutus

Joonis. Lokaliseeriva kasutuse osakaal

Kaart 4. Kohakäändeliste vormide üldine osakaal lokaliseerivates ajaväljendites

Kaart 5. *Päev*: kohakäändeliste vormide osakaal lokaliseerivates väljendites

Siinkirjeldatuga ajalise paiknemise väljendamine veel päriselt ei piirdu, varasemates käsitlustes on toodud murdeti esile ka kaassõnafraaside kasutamist. Siinses artiklis jäid need fraasid lähemalt käsitlemata, ent üldiselt saab väita, et nendegi puhul võib näha piirkondlikku erinevust: kaassõnalisid fraase on enam saarte murdes. Lähemat analüüsi vääriks seegi, kas tegu on lihtsalt sünonüümsete väljenditega või kannavad need ka tähenduslikku erinevust, kas *kevadel*, *kevade ajal*, *kevade sees* lokaliseerivad sündmust ühtmoodi või mitte.

Miks siis eesti murretes tõusevad tugevamini esile nõrgemini markeeritud vormid, samas kui kirjakeeles on kasutusel kohakäändelised? Haspelmathi (1997: 118) järgi viitab vähene laienditega markeeritus ökonoomsuse taotlusele: kui temporaalsele noomenifraasile on lisatud teatud laiend, siis annab see fraasile kaalukust ja vähendab vajadust eksplitsiitselt markeerida. Samasugune seletus võib kehtida ka üldisemalt: ajaline paiknemine ei vajagi ilmselt tugevat markeerimist, seda vähemasti teatud tekstides. Enamasti on vaja sündmust ajas lokaliseerida ja simultaanne lokaliseerimine on mitme sõna puhul esikohal. Teine olulisem funktsioon on ajalise

kestuse väljendamine. Võimalik, et kestusega kõrvutamine võib olla võtmeks, miks on mõne sõna puhul näha selgemat markeerimise tendentsi.

Kirjakeelde valitud markeerituma vormi puhul on olnud mõjutavaks teguriks eespool viidatud tähenduslik selgus: genitiiv ja nominatiiv väljendavad ka ajalist kestust. Eespool on viidatud ka kirjakeele traditsiooni mõjule. Põgus sissevaade vana kirjakeele korpusesse osutab tõepoolest, et juba XVIII sajandist alates on kirjakeeles valdavaks saanud /-lõpulised vormid (see vajab veel kontrollimist). Murrete võrdlemisel on näha, kuidas erinevused ida ja lääne pool ilmnevad: läänepoolsetes murretes (eriti saarte mures) kasutatakse rohkem kaassõnu, idapoolsetes markeeritakse ajas lokaliseerivaid väljendeid käändelõpuga, seejuures kõige enam tehakse seda kõige perifeersemates piirkondades. Ida- ja läänepoolsete eesti murrete erinevusele on osutanud ka mõned kvantitatiivsed süntaksiuurimused (Uibo 2013: 192).

7. Kokkuvõtteks

Analüüsitud materjal osutab, et kasutusmustrid moodustuvad tõepoolest teatud määral murdeti. Nii on näiteks keskmures kasutatud nominatiivi rohkem kui mujal, rohkem näikse seal esinevat ka adessiivi. Adessiivi suurem kasutus iseloomustab eriti rannamurret, võib näha ka teatavaid üleminekualasid. Märgatav on vormi ja tähenduse koosmõju: näib, et vormi mõjutab ajasõna tähendus lauses. Olenevalt sellest, kas see tähistab loendatavat üksust või teatavat aja omadust, on erinev ka vorm. Sõna tähendusest olenevalt ei ole ajamäärus üldiselt ka nii markeeritud kui kirjakeeles, adessiivsed vormid on murdeandmetes vähemuses.

Kirjakeel ja kõneldud keel on siinkohal niisiis arenenud eri suundades, mida kinnitavad tähelepanekud nüüdisaegsegi keele kohta; seega oleks vaja uurida ajalise paiknemise väljendamisest eri registrites. Võib esialgu oletada, et ka tänapäeva keeles on markeerimist võrreldes kirjakeelega vähem ja mida formaalsem on narratiiv, seda enam on ajamäärus markeeritud. Märgata on koguni ülemarkeeritust, nt korduvust väljendavad määrsused sõnaga *iga* on kirjakeeles markeerimata nominatiivivormis (*iga kuu*, *iga nädal*, vrd aga *igal kuul ilmub uusi raamatuid*). Niisamuti ilmestab erinevat arengut *öö*: kui kirjakeeles on adverbivorm ja substantiivi käändevormid selgelt eristatud, siis tüve *ööse* kasutamine substantiivina on nähtav ka

nüüdisaegses kõne- (ja neti-) keeles: võib kohata vorme *ööseni*, *öösega*, *öösest*, mis tähendab käände paradigma laienemist.

Niisamuti võib arvata, et ajamääruste esinemist mõjutab ka teksti tüüp: murdekorpuses on esindatud peamiselt narratiivsed tekstid, milles jutustatakse kaugema mineviku sündmustest ja kirjeldatakse endisaegset eluolu. Küllap seetõttu ei tule eriti palju esile lähiminevikule viitamist, deiktilisi väljendeid jm. Endisest ajast enam kõrvutamiseks materjali ei saa, kuid uus aeg annab võimaluse uurida eri teksti tüüpe edaspidi ka ajalises arengus.

Lühendid⁴

Avi = Avinurme; ISe = Ida-Setu; LSe = Lääne-Setu; PSe = Põhja-Setu

Kirjandus

Alvre, Paul 1978. Erandlik adverb tüüp. – Keel ja Kirjandus 3, 146–154.

EKG = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

Grünthal, Riho 2017. The essive in Veps. – Uralic Essive and the Expression of Impermanent State. Ed. Casper de Groot. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 131–160.

Haspelmath, Martin 1997. From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages. Lincom Europa.

Kortmann, Bernd 2010. Areal variation in syntax. – Language and Space. 1, Theories and Methods. An International Handbook of Linguistic Variation. Eds. Peter Auer, Jürgen E. Schmidt. (= Handbooks of Linguistics and Communication Science 30, 1.) Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 837–864.

Lindström, Liina 2015. Ülevaade eesti murrete korpusest seisuga 17.11.2015. https://www.keel.ut.ee/sites/default/files/www_ut/emk_teejuht2015.pdf (26.11.2015).

⁴ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Lindström jt 2009** = Liina Lindström, Eva Velsker, Ellen Niit, Karl Pajusalu. Mees 'man', aeg 'time' and other frequent words in the Corpus of Estonian Dialects. – Kodukeel ja keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. Toim. Marja Kallasmaa, Vilja Oja. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 13.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 91–129.
- Pajusalu, Renate 2009.** Sõna ja tähendus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu jt 2004** = Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Rannut, Lehte 1960.** Ajamäärus eesti keeles (täendusfunktsioonid). – Emakeele Seltsi aastaraamat VI (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 71–112.
- Tenbrink, Thora 2007.** Space, Time, and the Use of Language. An Investigation of Relationships. (= Cognitive Linguistics Research 36.) Berlin, New York: de Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110198829>.
- Traugott, Elizabeth Closs, Graeme Trousdale 2013.** Constructionalization and Constructional Changes. (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics.) Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199679898.001.0001>.
- Uiboed, Kristel 2013.** Verbiühendid eesti murretes. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Veismann jt 2017** = Ann Veismann, Mati Ereht, Helle Metslang. Määrus. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Ereht, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 300–375.
- Velsker, Eva 2005.** Ööd tähistavad ajaväljendid eesti murretes, ühis- ja kirja-keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2004). Peatoim. Mati Ereht. Tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Tallinn, 184–207.
- Velsker, Eva 2010.** Leksikaliseerumine keelemuutuses. – Keel ja Kirjandus 7, 521–536.
- Velsker, Eva 2013.** Aeg eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 265–295.
- VISK** = Ison suomen kieliopin verkkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php> (29.09.2017).
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Õim, Asta 2011.** Kuidas me mõistame ööpäeva. – Mäetagused 48, 95–110. <https://www.folklore.ee/tagused/nr48/oim.pdf> (29.09.2017).
- Östman, Jan-Ola, Graeme Trousdale 2013.** Dialects, discourse and construction grammar. – The Oxford Handbook of Construction Grammar. Eds.

Thomas Hoffmann, Graeme Trousdale. Oxford: Oxford University Press, 476–490.

Korpused

EMK = Eesti murrete korpus. <https://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus> (26.11.2017).

Eva Velsker
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
eva.velsker@ut.ee

Seasons and times of day in Estonian dialects

EVA VELSKER

Time is an important factor defining events especially in narrative texts; among the 100 most frequent words in the Estonian Dialect Corpus, there are several words referring to time. The article discusses two groups of time words in Estonian dialects: words denoting time of day (*päev* 'day', *öö* 'night', *hommik* 'morning', *õhtu* 'evening') and seasons (*kevad* 'spring', *suvi* 'summer', *sügis* 'fall', *talv* 'winter'). On the basis of data collected from the Estonian Dialect Corpus, the article explores the usage patterns of these time words and examines the expressions used to localize events in time, the grammatical marking (with locative cases) of these expressions, and dialectal differences therein. The time words in question were used in an adverbial function on 5441 occasions in the corpus, 3834 of which were as adverbs used to localize an event in time.

There is considerable variation across dialects in the use of time-localizing expressions, but clear usage patterns appear. Some of these patterns are regional in nature: in peripheral dialects, especially the Coastal and Seto dialects, there is a stronger tendency to mark these expressions, local cases are used more often for this purpose. In addition, some single-word lexicalized time adverbs can be distinguished. The words with the strongest tendency to lexicalize are *päev* 'day' and *öö* 'night'; one reason for this is their frequency of usage. Marking is also influenced by the relationship between meanings; while *hommik* 'morning' and *õhtu* 'evening' are used mostly in localizing expressions, this is not true of *päev*, and therefore the need for marking is greater, as the unmarked forms are also used to express duration. For the sake of clarity, the forms chosen to express time-localizing meaning in the standard language are indeed the more strongly marked forms. In dialects, however, more weakly marked forms dominate. It has been pointed out that the low degree of marking is indicative of an aspiration toward economy; as such, the addition of a modifier reduces the need for explicit marking. A similar explanation can hold more generally as well: location in time does not require strong marking in certain types of texts, and the most typical meaning remains unmarked. For some words, the most typical meaning is simultaneous localization. The second important function is the expression of duration. The comparison with duration expressions may explain why some words are more clearly marked when used in a localizing meaning.

Keywords: dialect studies, Estonian dialects, morphosyntax, lexicalization, time words

ÜLEVAATEID

POOL SAJANDIT JOHANNES VOLDEMAR VESKI PÄEVI

JÜRI VALGE

Annotatsioon. Viiekümne aasta jooksul igal aastal korraldatud Johannes Voldemar Veski päev on kujunenud Eesti keeleteadlaste oluliseks foorumiks. Neil on peetud ettekandeid peaaegu kõikide eesti keele valdkondade kohta, eelistuseks tänapäeva eesti kirjakeele struktuur ja areng. Viimastel aastatel on lisandunud keelepoliitika ja eesti keele arengukavadega seonduv ning arvutilingvistikat käsitlevad teemad. Keelekonverentsidel osalejate arv on vähehaaval kasvamas nagu ka neil esitatavate ettekannete arv.

Võttesõnad: Johannes Voldemar Veski, eesti keel, keelekonverents

Et teeneka keelemehe 95. sünnipäevaks (27. VI 1968) ette valmistatavast konverentsist sai paraku mälestusüritus, millega pool sajandit tagasi alanud traditsioon kestab tänini, siis eeldavad selle iga ja toimumise stabiilsus vahetuskuvõtet. Kuna esimesest 20 aastast on Valve-Liivi Kingisepa ülevaade juba olemas (Kingisepp 1989), siis on järgnevas peatükis eelkõige viimasel 30 aastal (vt ka Valge 2017) ja kahe perioodi võrdluseks.

Esimene, mida kahtlemata tuleb esile tõsta, ongi kõnealuste keelekonverentside korraldamise katkematus. Kui mitmesuguste ühenduste põhikirjajärgsed, liikmeskonnale määratud aastakoosolekud kõrvale jätta, siis pole ühtki teist soliidset avalikku keeleüritust (olgu selleks siis rakenduslingvistika või väikeste keelte konverentsid, keelefoorumid, õiguskeele, terminoloogia, teksti või keeleauhinnade päevad), mis niisuguse toimumiskordade arvuni oleks jõudnud. Eraldi teema on muidugi eelkõige koolides toimunud keelepäevad (vt Oja 1990; Tender 2000), mida on seni korraldatud üle 300 korra (Laar jt 2017), kuid mis on esmajoonel pedagoogilise suunitlusega. Püsiv on olnud Veski päeva toimumisaeg Veski sünnipäeval või siis paaril korral selle vahetus läheduses. Erandiks Veski

ajakirjanikutööle pühendatud 4. konverents 1971. aastal Tallinnas, on päevad toimunud Tartus kas ülikooli peahoone 139., Johannes Voldemar Veski nime kandvas auditoriumis või mõnel korral ka senati saalis või aulas. Järgnevalt on esitatud ettekannete pidajad, pealkirjad ja pidamise aastad.¹

Niina Aasmäe (1): Valdek Palli töödest mordva keelte alal (2012)

Ustus Agur (*1)

Paul Ariste (*3)

Eva Liina Asu-Garcia (vt Pire Teras, Eva Liina Asu-Garcia)

Annely Baran (1): Intensiivistavate väljendite kujundist – kas metafoorne võrdlus või hüperboolina kasutatav metonüümia (2007)

Kaily Cui, Karl Pajusalu (1): Sõnaalgulise *h* hääldusest eesti keeles (1999)

Arvo Eek, Toomas Help (*1)

Martin Ehala (4): 1) Suhtluslävi – probleemid ja perspektiivid (1995)

2) Eesti keele muutumine korporatiivsest keelest avatud keeleks (1998)

3) Keelehoiakute kujundamine ja identiteediarendus (2003)

4) Keelekontakt veebis: näiteid varieerumisest sihitise kasutamisel (2010)

Mati Erelt: (vt ka Mati Erelt, Helle Metslang) (1): Emakeele Seltsi aastaraamatu „Eesti keele uurimise olukorra analüüs“ esitlus (2003)

Mati Erelt, Helle Metslang (2): 1) Oma või võõras (1998)

2) Imperatiivist eesti keeles (2004)

Tiiu Erelt (*4, 3): 1) Eesti terminoloogia praegu (1993)

2) Keelekorralduse sõnaraamat (1997)

3) Praegune oskuskeelesituatsioon (2000)

Liis Ermus (1): EMSUKA heliarhiivi digitaalsed võimalused (2015)

Valts Ernštreits (vt Miina Norvik, Valts Ernštreits)

¹ Kokkuvõtte on koostatud konverentsikutsete ning ülevaadete põhjal. Nime taga sulgudes on esinemiste arv. Kui esinenul on ettekandeid mõlemal perioodil, siis on esimesena esitatud ja tärniga tähistatud aastail 1968–1987 peetud ettekannete arv. Teisel kohal on perioodi 1988–2017 ettekannete arv. Info mitme autoriga ettekannete kohta tuuakse ühe esineja juures, teis(t)e autori(te) juures viidatakse põhiregistreeringule. Eelmise perioodi kokkuvõttesse ekslikult sattunud R. Karlson ja R. Kask on parandatud Rudolf Karelsoniks ja Reet Kasikuks.

- Andres Hallmägi, Tõnu Tender** (1): 1934. ja 1995. a keeleseadused: ühist ja erinevat (2008)
- Reet Hendrikson** (1): Ikka sõja- ja kujundkeele ristteel (2017)
- Toomas Help** (vt Arvo Eek, Toomas Help)
- Tiit Hennoste** (vt ka Andriela Rääbis, Tiit Hennoste) (*1, 3): 1) Eesti keel kui sotsiolekt (1996)
 2) Kuidas ajalehed manipuleerivad (2005)
 3) Vabaduse tulemine. Eesti ajakirjandus ja tema keel Eesti Vaba riigi algusajal (2008)
- Toivo Hinrikus** (1): Farmaatsia oskussõnavarast (2000)
- Mati Hint** (*3)
- Annika Hussar** (1): Eestlaste eesnimed 1900. aastal (2009)
- Kaido Jaanson** (1): Mõned poolsubjektiivsed mõtted politoloogia ja poliitika keelest (2000)
- Anne Jänese** (1): Eesti keele kui riigikeele õpetamisest Tartu Ülikooli muukeelsetele üliõpilastele (1995)
- Leo Jürgenson** (*1)
- Ain Kaalep** (1): Antiikluule tõlkimise küsimusi (1994)
- Heiki-Jaan Kaalep** (2): 1) Laiatarbe-arvutiprogrammid – eesti keele- tehnoloogia õied (2002)
 2) Morfoloogiline analüüs kui tehniline ülesanne (2015)
- Marja Kallasmaa** (1): Valdek Palli jälgedes ja sammuke kõrvale ka (2012)
- Kristian Kankainen** (1): EKI e-keelenõust (2015)
- Rudolf Karelson** (*2)
- Karl Karlep** (1): Kõnepuute olemus ja avaldumine (2013)
- Siim Karnö** (vt Kadri Sõrmus, Siim Karnö)
- Reet Kasik** (*2, 4): 1) Kas ajalehekeel on astunud ämbrisse (1993)
 2) Ajakirjanduskeel 21. sajandi alguses (2005)
 3) Eesti keel ja keeleteadus Tartu ülikoolis 1919–1940 (2008)
 4) Sõnamoodustuse tervikkäsitus (2014)
- Arnold Kask** (*5)
- Külliki Kask** (1): Eesti keel eesti koolis: õpetaja vaatenurk (2006)
- Petar Kehayov** (1): Kaudne kõneviis tüpoloogilisest aspektist (2004)
- Krista Kerge** (*1, 4): 1) Omastavavorm eesti lauses (1992)
 2) Mölder ja don Quijote keeleveskis (1993)

- 3) Keele valdamise komponendid (1995)
 - 4) Emakeel koolis: kelle mure (2006)
- Annika Kilgi** (1): Morfoloogiakirjelduse valikutest (2014)
- Valve-Liivi Kingisepp** (*3, 3): 1) Kolmkümmend kolm aastaraamatut ja mõnda, mis seal sees leida on (1990)
- 2) J. V. Veski võõrkeeled ja tõlketegevus (1994)
 - 3) Vana kirjakeele sõnaraamat (1997)
- Birute Klaas-Lang** (2): 1) Possessiivsed konstruktsioonid Balti keeleareaalis (1992)
- 2) Kas eestikeelsel rahvusülikoolil on tulevikku? (2011)
- Ekaterina Kornilitsina** (1): Metafooride tõlkimisest kognitiivse keeleteaduse seisukohalt (2017)
- Einar Kraut** (1): Hääldusnormist (1999)
- Tiit Kukk** (1): Adverbi moodustus karjala keeles (1988)
- Rein Kull** (*6)
- Ott Kurs** (1): Maateaduse terminoloogia arendamisest 1920. aastail (2008)
- Jakob Kübarsepp** (1): Eesti keel õppe- ja teaduskeelena tehnika-hariduses (2008)
- Ago Künnap** (*1)
- Heli Laanekask** (2): 1) Läänemeresoome keelte võrdleva uurimise esimesed sammud Eestis (1988)
- 2) Eesti kirjakeele ajaloo tervikkäsitlusest (2016)
- Arvo Laanest** (*1)
- Margit Langemets** (2): 1) Leksikograafi unistus (2007)
- 2) EKI keelevara ja moodne aeg (2015)
- Mall Laur** (*1)
- Helle Leemets** (*1)
- Tiina Leemets** (1): Eesti keelekorralduse sõnaraamat (1993)
- Eerik Leibak** (1): Maaailma lindude eestikeelsetest nimedest (2000)
- Merle Leppik** (*1)
- Krista Leppikson** (1): Kuidas on ja kuidas võiks. Keeletoimetaja mõtteid (2005)
- Liina Lindstöm** (2): 1) Narratiivi sõnajärjest (1998)
- 2) TÜ eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv ning murdekorpuse uurimisvõimaluste avardajana (2012)
- Mihhail Lotman** (1): Tõlke kulturooloogilistest aspektidest (1994)

- Chris-Evelin Luik** (1): Gümnaasiumilõpetaja emakeeleoskuse kontrollimisest (2006)
- Viivi Maanso** (1): Võõrsõnatarvitus eesti õppekirjanduses (1991)
- Tiit Masso, Priit Silla** (*1)
- Einar Meister** (1): Eesti keele foneetiline andmebaas (1999)
- Uno Mereste** (*1)
- Henno Meriste** (*2)
- Helle Metslang** (vt ka Mati Erelt, Helle Metslang) (4): 1) Tuleviku viitamise viisidest eesti ja soome keeles (1992)
 2) Kirjakeele nüüdisseisundist ja tulevikuvaadetest seisundi-uuringute põhjal (2003)
 3) Grammatikamuutuste sammud ja hüpped (2010)
 4) Mis teoksil: eesti keele tervikkäsitlused ja akadeemiline grammatika (2014)
- Meelis Mihkla** (2): 1) Kas eesti keelel on infoühiskonnas tulevikku? (2002)
 2) Subtiitrite helindamine – kas, kuidas, kellele ja miks? (2013)
- Kadri Muischnek** (vt ka Kadri Muischnek, Heili Orav) (2): 1) Automaatne süntaksianalüüs ja analüsaatori veebiliides (2015)
 2) Püsiühendid keeleressurssides (2017)
- Kadri Muischnek, Heili Orav** (1): Eesti keele korpused ja arvutileksikonid – mis on olemas ja mida veel vaja on? (2002)
- Mari Must** (*1, 1): Emakeele Selts ja eesti murded (1990)
- Sirje Mäearu** (1): Topeltdeminutiividest (1991)
- Mart Mäger** (1): Refleksiivid – sajandi järjekestvus (1991)
- Johannes Mäll** (*1)
- Harri Mürk** (1): Väliseestlase emakeel: tänapäev ja tulevik (1989)
- Raul Narits** (1): Keele sõnavara ja selle seos Eesti õiguskorraga (2000)
- Helmi Neetar** (*1, 1): Miks eesti murretes varieerub deverbaalide käänamine (1991)
- Miina Norvik, Valts Ernštreits** (1): Uus liivi grammatika (2016)
- Tiiu Ojanurme** (1): Emakeele Seltsi ajakiri „Eesti Keel“ 1922–1940 (1990)
- Mare Onga** (*1)
- Heili Orav** (vt Kadri Muischnek, Heili Orav)
- Ervin Org** (vt Karl Pajusalu, Ervin Org, Eva Velsker)
- Marika Padrik** (1): Kui laps õpib emakeelt nagu võõrkeelt ...? (2013)

- Hille Pajupuu** (*1, 1): Eesti intonatsioonist (1999)
- Karl Pajusalu** (vt ka Kaily Cui, Karl Pajusalu; Karl Pajusalu, Ervin Org, Eva Velsker; Karl Pajusalu, Renate Pajusalu) (1): Eduard Vääri liivi keele ja kultuuri uurijana (2016)
- Karl Pajusalu, Ervin Org, Eva Velsker** (1): *n*-inessiivi levik Kesk-Võru keelepruugis (1996)
- Karl Pajusalu, Renate Pajusalu** (1): Tingiv kõneviis argivestluses (2004)
- Renate Pajusalu** (vt ka Karl Pajusalu, Renate Pajusalu) (1): Kui dialoog veab viltu (1992)
- August Palm** (*1)
- Sirli Parm** (1): Sõnade *veel, juba, alles* ja *jälle* ajaline tähendus (2007)
- Jaak Peebo** (*2)
- Juhan Peegel** (*1, 1): Iseendaks jäämisest (120 aastat J. V. Veski sünnist) (1993)
- Pille Penjam** (1): Jussiiivist vanas kirjakeeles (2004)
- Ants Pihlak** (1): Umbisiku kaitseks (1992)
- Küllil Prillop** (1): Sõnade ja vormide esmaesinemused vanas kirjakeeles (2016)
- Peeter Päll** (2): 1) Nimed uuenevas maailmas (1989)
2) Mitmekeelsus Eesti nimedes (2009)
- Raimo Raag** (1): Eesti keele õpetus Rootsis: minevik, olevik, pilk tulevikku (1990)
- Erich Raiet** (*1)
- Lehte Rannut** (*1)
- Mart Rannut** (1): Keelenihe ja tasakaal (1996)
- Mart Remmel, Ülle Viks** (*1)
- Richard Ritsing** (*1)
- Anne Romet, Ülle Viks** (1): Eesti-vene sõnaraamat (1997)
- Eevi Ross** (1): Emakeele Seltsi 174 keelepäeva: kas vähe või palju, kas tarvilikud või tarbetud? (1990)
- Kristiina Ross** (1): Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses piiblis (1994)
- Ingrid Rummo** (1): Düspraksia – kõnetu inimene suhtluses (2013)
- Maia Rõigas** (1): Eesti keele õpetajate ettevalmistus Tartu ülikoolis (2006)
- Huno Rätsep** (*6, 1): Uute tüvede saamisviisid eesti keeles (1991)

- Andriela Rääbis, Tiit Hennoste** (1): Suuline eesti keel. Tervikkäsitluse sisukord (2014)
- Evar Saar** (2): 1) Paljukeelsus ja silmahakkavad nimeandmispõhimõtted internetiajastu katastrinimedes (2009)
2) Viru kohanime erinevaid tüüpe (2012)
- Riho Saard** (1): Luterliku kiriku eestistamisest (2008)
- Henn Saari** (*4, 3): 1) Eesti keel siin ja täna (1989)
2) Paragrahv kolmkümmend (1993)
3) Vanu vaateid keele muutumisele (1998)
- Jüri Salme** (*1)
- Joel Sang** (*1)
- Kathy Sarapuu** (1): Päevalehtede juhtkirjad tekstina (2005)
- Maria-Maren Sepper** (1): Jussiivist tänapäeva kirjakeeles (2004)
- Priit Silla** (vt Tiit Masso, Priit Silla)
- Leeni Simm** (1): Häälikusümboolika keele „perifeerias“ (1988)
- Mihhail Stalnuhhin** (1): Eesti keele areng lähitulevikus: kiire muutumine või mutatsioon (2001)
- Urmus Sutrop** (1): Kuidas tüpoloog kirjeldaks eesti keele sõnavara (2007)
- Kadri Sõrmus, Siim Karnõ** (1): Emakeeleõppija korpus EMMA ja mõnda, mis seal sees leida on (2015)
- Kaja Tael** (1): Eesti ja soome sõnajärjest (1988)
- Mall Tamm** (1): Konverentsitõlke probleeme Eestis (1994)
- Arvi Tavast** (1): Olukorrast ja probleemidest arvutialal (2000)
- Tõnu Tender** (vt ka Andres Hallmägi, Tõnu Tender) (1): Hunt lamba-nahas? Võõrkeeled eesti keele arengukavas (2011)
- Pire Teras, Eva Liina Asu-Garcia** (1): Foneetika tervikkäsitlus (2014)
- Ilmar Tomusk** (1): Keeleseaduse täitmise järelevalve valupunkte (2001)
- Kristjan Torop** (*1)
- Peeter Torop** (1): Tõlgitavuse parameetritest (1994)
- Juhan Tuldava** (*1)
- Evald Tõnisson** (1): Lisandeid läänemeresoomlaste kultuurilise ja etnilise ajaloo uurimisele (1990)
- Ellen Uuspõld** (*3)
- Lembit Vaba** (2): 1) Etümoloogiasõnaraamat (1997)
2) Keelekontaktid ja eesti keele grammatika (2010)

- Ene Vainik** (1): Eesti väliskohakäänded – näiteid grammatika semantikast (1992)
- Jüri Valge** (*1, 4): 1) Eesti keel võõrkeelena Tartu Ülikoolis alates 1989. aastast (1995)
 2) Avalikkus emakeelest (2001)
 3) Eesti keele arendamise strateegia ja selle koostamine (2003)
 4) Eesti keele arengukava esimene pool aastat (2011)
- Aino Valmet** (*1)
- Helju Vals** (*1)
- Kadri Vare** (1): Keeleressurssidest Eesti keeleressursside keskuses ja keeletehnoloogia saavutustest riikliku programmi raames (2015)
- Silvi Vare** (*1, 3): 1) Verbi ja deverbaali vahekorra (1991)
 2) Eesti keel vene üldhariduskoolis (1995)
 3) Keeleõppepoliitikast ja eesti keele õppimisest teise keelena (2001)
- Ann Veismann** (2): 1) Värske pilk määrusele (2014)
 2) Ajametafooridest eesti keeles (2017)
- Enn Veldi** (2): 1) Pejoratiivsus ja häälikusümboolika informaaalses sõnaraamatus (2007)
 2) Inglise laenudest eesti keeles Euroopa kontekstis (2010)
- Eva Velsker** (vt Karl Pajusalu, Ervin Org, Eva Velsker)
- Anna Verschik** (2): 1) Eesti juutide mitmekeelsuse põhijooni (1996)
 2) Keelepoliitika ja „muulaste“ hoiakud (2011)
- Asta Veski** (*1)
- Triin Vihalemm** (1): Muulaste hoiakud eesti keele suhtes (1993–1995) (1996)
- Helgi Vihma** (*1)
- Jüri Viikberg** (2): 1) Saksa keelest eesti keeles (2010)
 2) Murdesõnaraamat 1922–2012 (2012)
- Tiit-Rein Viitso** (*1, 2): 1) Kus kujunes läänemeresoome häälikurühm? (1990)
 2) Eesti keele häälikuloost sugulaskeelte taustal (2016)
- Ülle Viks** (vt ka Anne Romet, Ülle Viks; Mart Remmel, Ülle Viks) (*3,1): Mis kasu on keeleteadusele keeletehnoloogiast? (2002)
- Piret Voolaid** (1): Kujundiloomest eesti mõistatuste alaliikides (2017)
- Eduard Vääri** (*1, 1): Kui keelemees J. V. Veski elaks meie ajal (2001)
- Asta Õim** (1): Kujundsõnast eesti fraseoloogias (2017)

Katre Õim (1): Metafoor ELU ON TEEKOND ebaõnne väljendite näitel (2007)

Toom Õunapuu (1): Suundumusi ja tendentse eesti keele õppekirjanduses venelastele (1995)

Seniseil andmeil on peetud 233 ettekannet – esimesel 20 aastal 83 (arvestatud pole Kingisepa ülevaates ettekandeiks loetud Paul Ariste, Arnold Kase ja Helju Valsi 4 ava- ja lõppsõna), aastail 1988–2017 aga 150. Ava- ja lõppsõnu pole arvesse võetud hiljemgi, küll aga on ettekandeiks loetud konverentsikutsel eraldi kirjas olnud ESA 48, „Eesti keele uurimise analüüsi“ esitlus Mati Ereli poolt 2003. a ning teistest ettekannetest eraldi seisvana Juhan Peegli „Iseendaks jäämisest (20 aastat J. V. Veski sünnist)“ 1993. a. Ettekandeid on kuulunud üle 3000 J. V. Veski ja eesti keele austaja.

Suurema osavõtjate arvuga konverentsid on toimunud 2001 („Eesti keelepoliitikast“, 100 osavõtjat), 1993 („Eesti keelehoole“, 98 osalejat), 1995 („Eesti keel võõrkeelena“, 97 osalejat) ja 1994 („Tõlkimine – võit ja kaotus“, 94 osalejat). Selgelt osavõturohkeim on kindlasti olnud J. V. Veski 100. sünniaastapäevale pühendatud kuues konverents 27. juunil 1973 (175 osalejat): sellega seotud üritused kestsid mitu päeva ning lisaks pühendas Keele ja Kirjanduse Instituut Veski sünniaastapäevale veidi varem Tallinnas peetud läänemeresoome filoloogia sümposiooni. Konverentsipäeval sai ülikooli peahoone 139. auditorium rektori käskkirjaga ka akadeemiku nime ning seal avati tema pronksbüst (autor Ülo Õun). Veel enne seda oli 24. juunil avatud mälestuskivi Veski sünnikohas Vaidaveres (autor Ants Mölder) ja 26. juunil tahvel tema viimases elukohas Tartus Vabriku 5.

Konverentsid on muutunud osavõturohkemaks ja pikemaks: esimesel perioodil keskmiselt ligi 60 osalist (koos eelmainitud 6. konverentsiga üle selle), teisel juba üle 60; esimesel perioodil tuli konverentsi kohta keskmiselt veidi üle 4 ettekande, teisel ligi 5. Mainitagu, et nii ettekannete kui ka osalejate arv on korduvalt kokkulugemisest hoolimata ligikaudsed: kohati ei vasta kutsel olev kava tegelikult toimunule (mõni ettekanne, küll ülimalt harva, on ära jäänud, mõni väljastpoolt kava juurde peetud), erineva põhjalikkusega on koostatud konverentsiülevaated ESAs ning Keeles ja Kirjanduses, kohati ülestähendusi lihtsalt napib. Erineva kaalu ja kestusega on olnud ava- ja lõppsõnad ning kindlasti on osalejaid olnud registreeritust rohkem.

Silmatorkavalt lai on olnud Emakeele Seltsi juhatuse kavandatud Veski päevade temaatika, mis on hõlmanud otse või kaudselt eesti keele

ja keeleelu peaaegu kõiki valdkondi (alates 11. konverentsist on iga Veski päev olnud pühendatud mingile kindlale teemale). Nähtavasti pole siiski otstarbekas üritada teemasid seostada käsitluste arvuga – üks ja sama ettekanne on võinud haarata mitutki eri valdkonda. Küll aga võib osutada mõningatele teist kokkuvõtteperioodi esimesest eristavatele suundumustele ja nende põhjustele.

Enim käsitletud teemaks on mõlemal perioodil olnud tänapäeva eesti kirjakeele kui terviku või mõne selle osa struktuur ja areng (sh koostata-vate eesti keele akadeemiliste tervikkäsitlustega seostuv), samuti keelekorralduse ning terminoloogia probleemid. Tõsi, keelekorraldusest on teisel perioodil mõistetavalt veidi vähem räägitud, sest ÕSide koostamisega kaasnenud vaidlusigi on mõnevõrra vähemaks jäänud. Ettekandainet on pakkunud ka tähtpäevad ja keeleelu aktuaalsed sündmused: Emakeele Selts 70, Tartu ülikool 350, VI fennougristika kongress Sõtkõvkaris (sel puhul käsitleti soome-ugri keeleteadust Eestis), XI rahvusvaheline foneetikakongress Tallinnas (ajendas ettekandeid eesti keele hääldusprobleemidest) jm.

Lisandunud on teemad, mille käsitlemine enne Eesti taasiseseisvumist oli keeruline, võimatu või puudus käsitlusobjekt üldse: keelepoliitika, eesti keele seisundikirjeldused, arengukavad ja nende elluviimine. Ka eesti keele kontaktide ja Eestis esindatud keelte kirjeldamisel on olnud võimalik esile tuua aspekte, mida varem polnud uuritud või mille käsitlemine ei olnud eriti soovitatav. Kui arvutikasutusel põhinevat keeleuurimist käsitlevaid ettekandeid oli esimesel analüüsiperioodil vaid 3 (Mart Remmel, Ülle Viks), siis aastail 1988–2017 on nende arv peaaegu neljakordistunud.

Mille arvelt need uued teemad on tulnud? Silmatorkav on, et oluliselt on vähenenud J. V. Veski eesti keele alase tegevuse (eelkõige keelearendus- ja terminoloogiatöö) analüüs. Kuigi üksikuid käsitlusi on olnud hiljemgi ning võib tulla veelgi, on olulisem osa Veski tööst paarikümne aasta jooksul, möödunud sajandi kuuekümnendatest kaheksakümnen-dateni üldjoontes üle vaadatud. Vähenenud (vähemalt suhteliselt) on ka vana kirjakeelt, murdeid ja sugulaskeeli käsitlevate ettekannete arv. Eba-loomulikult vähe on räägitud tõlkeprobleemidest.

Poolesajast varasema perioodi esinejast pidas kümme ligi poole ette-kannetest. „Suur on olnud Emakeele Seltsi omaaegsete esimeeste A. Kase ja H. Rätsepa roll, korduvalt on esinenud R. Kull, P. Ariste, T. Erelt, H. Saari, Ü. Viks, M. Hint, E. Uuspõld jt.“ (Kingisepp 1989; iseenda on

selles loetelus jätnud Kingisepp mainimata). Viimasel kolmekümnel aastal on ettekandepidajate seltskond uuenenud ja nende suhteline panus esinejate arvu suurenemise tõttu vähenenud, kuigi absoluutarvud pole eriti muutunud: kaheteistkümne enam kui kolm ettekannet pidanud esineja osaks jääb veidi rohkem kui veerand ettekandeist. Sagedamini esinenute hulka kuuluvad Martin Ehala, Mati Erelt, Tiiu Erelt, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Krista Kerge, Valve-Liivi Kingisepp, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Henn Saari, Jüri Valge ja Silvi Vare. Mõlemasse loetellu on jõudnud Tiiu Erelt, Valve-Liivi Kingisepp ja Henn Saari. Kokkuvõttes võib nentida, et 50 aasta jooksul on Veski päeval üles astunud oluline osa eesti keele uurimise, arendamise ja õpetamisega kokku puutunud või puutuvatest inimestest. Tähelepanuväärselt on esinejate hulgas olnud muusika, õigusteaduse, geograafia, tehnika ning teiste alade esindajad, mis osutab käsitletud keelekasutusvaldkondade hulgale. Konverentside juhtimise ning ava- ja lõppsõnade ütlemise au on üldjuhul kuulunud Emakeele Seltsi juhatuse esimeestele.

Ettekanded on kahtlemata andnud vajalikku ja huvitavat infot kõigile poolesajast Veski päevast osavõtnuile, kuid need on olnud tähtsad ka esinejaile endile, pakkudes võimalust valminud või valmivaid uurimusi tutvustada. Viimasel puhul on arutelu sageli aidanud veel lahendamata küsimustele vastuseid otsida. Mõnigi ettekanne on leidnud avaldamist keeleväljaannetes, eelkõige Emakeele Seltsi aastaraamatutes. „Aastakonverents – J. V. Veski päev, on kujunenud Eesti keeleteadlastele kõige olulisemaks foorumiks,“ kirjutab Jüri Viikberg riigisekretär Ülo Kaevatsile (Viikberg 1993).

Traditsioonilised on olnud lillede panek, tänusõnavõtt ja -laul akadeemiku kalmul ning aastaid tagasi Asta Veski meeolukad vastuvõttud Veskite Vabriku tänava kodus. Asta Veski asutas 1995. a ka oma isa mälestusfondi, millest aastail 1996–2000 ning 2002, 2009 ja 2011 jagatud stipendiumidega on toetatud kümmet eesti keelt peaainena õppivat 3. või 4. aasta üliõpilast või magistranti. Stipendiaatide nimed tehti teatavaks Veski päeval. Samuti on Veski päeval esitletud Emakeele Seltsi aastaraamatut ja muid olulisi, ESi toetusel valminud väljaandeid.

Kirjandus

Kingisepp, Valve 1989. 20 J. V. Veski päeva. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Keelest ja kultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 140–143.

Laar jt 2017 = Triinu Laar, Andra Rumm, Kätlin Aare. „Ma sain täna teada, et eesti keelel on veel lootust püsima jääda.“ – Oma Keel 1, 86–91.

Oja, Vilja 1990. 23. J. V. Veski päev. – Keel ja Kirjandus 9, 575–576.

Tender, Tõnu 2000. Emakeele Seltsi keelepäevad 1961–1999: trepp elevandi-
luust tornist maale. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999).
Tartu, 123–134.

Valge, Jüri 2017. Viiskümmend aastat Veski päevi. – Oma Keel 2, 89–93.

Viikberg, Jüri 1993. Kiri riigisekretär Ülo Kaevatsile. – Emakeele Seltsi kirja-
vahetus: 7 – 1/5; 27. I.

Half a century of Johannes Voldemar Veski days

JÜRI VALGE

On June 27, 1968, the Mother Tongue Society held an event dedicated to the memory of Johannes Voldemar Veski.. This developed into an annual language conference – the tradition of Veski Day. On June 27, 2017, the 50th annual Veski Day was held. The first twenty Veski Days have been summarized by Valve-Liivi Kingisepp (1989), and this article gives an overview primarily of the following 30 years. Veski Day has become one of the most important forums for Estonian linguists. The total number of participants exceeds 3000, remaining fairly stable year-to-year with a trend of moderate growth. A total of 232 presentations have been given, typically 4-6 per conference.

The most popular topics at the conferences have been the structure and development of modern Estonian, language planning and terminology issues. While the earliest conferences focused more on topics related to Veski's work, the history of old written Estonian, dialects, and kindred languages, later years have seen an increased emphasis on topics related to language policy, the Estonian language development plan, language contacts and computational linguistics.

On J.V.Veski Day, stipendia have been given from the remembrance fund in his name founded by Asta Veski, and the annual Mother Tongue Society yearbook and other important publications financed by the Mother Tongue Society have been presented.

Keywords: Johannes Voldemar Veski, Estonian language, language conference

Jüri Valge
keelekorraldusosakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
juri.valge@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI

98. TEGEVUSAASTA (2017)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2017. aastal 4 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 26.

17. veebruaril toimus Tallinna Ülikoolis koostöös Tartu Ülikooli, Eesti Kirjandusmuuseumi, Emakeele Seltsi ja Eesti-uuringute Tippkeskusega konverents „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimal“, mis oli pühendatud varalahkunud keeleteadlase Katre Õimu (25. VIII 1970 – 20. VII 2016) mälestusele. Ettekanded haakusid Katre Õimu tegevusvaldkondade ja uurimisteemadega: kognitiivne lingvistika ja fraseoloogia, morfosüntaks ja sõnaloom, semantika ja korpuslingvistika, eestikeelse teksti automaatse analüüsi vahendite arendamine.

Johannes Voldemar Veski päev, järjekorras 50., toimus teemal „Keel täis kujundeid“ 27. juunil Tartus. Ettekandeid oli 6: Asta Õimu „Kujund-sõnast eesti fraseoloogias“, Ann Veismanni „Ajametafooridest eesti keeles“, Reet Hendriksoni „Ikka sõja- ja kujundkeele ristteel“, Ekaterina Kornilitsina „Metafooride tõlkimisest kognitiivse keeleteaduse seisukohalt“, Kadri Muischneki „Püsiühendid keeleressurssides“ ning Piret Voolaiu „Kujundiloomest eesti mõistatuste alaliikides“.

Eduard Ahrensi mälestussamba avamine ja keelekonverents 10. augustil Kuusalus sai teoks koostöös Laurentsiuse Seltsi, Eesti Keele Instituudi ja Õpetatud Eesti Seltsiga. Ettekandeid oli 6: Andres Andreseni (ÕES) „Ahrensi aeg“, Kristiina Rossi (EKI, ES) „Hiiglaste õlgadel: Eduard Ahrensi kohast eesti kirjakeele loos“, Hannu Remese (ESi välisliige) „Eduard Ahrens ja Elias Lönnrot“, Mati Hindi (ES) „Eesti ortograafia ei vaja oma kaht põhireeglit“, Fred Pussi (ÕES) „Uue kirjaviisi kasutamisest kirikuraamatutes“ ning Maire Raadiku (EKI, ES) „Tänapäeva õigekirjalahingud“. Konverentsi eel avati suure pidulikkusega Eduard Ahrensi

pronksist mälestussammas, mille valmimiseks vajamineva raha kogumises osales ka Emakeele Selts.

Iga-aastane üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistab Euroopa keelte päeva, peeti 29. septembril Tallinna Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased, kokku peeti 5 ettekannet kahes plokis: „Süntaks ja semantika“ ning „Foneetika“.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2017. aastal 8 kõnekoosolekut, 3 väliskeelepäeva ja 3 keelepäeva Eesti koolides. Selle kõrval toimus seltsi kaaskorraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul 74.

8 kõnekoosolekul (4 Tallinnas ja 4 Tartus) peeti 28 ettekannet.

18. märtsil tähistati Tartus koostöös Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudiga Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelit kõnekoosolekuga. Juubilaritöödest ja tegemistest kõnelesid kolleegid Riho Grünthal, Johanna Laakso, Martin Ehala ning Ann Veismann, Anni Jürine, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu ja Ilona Tragel.

5. mail tähistati Tartus Ellen Uuspõllu 90 aasta juubelit. Avasõnadega esines Reet Kasik ning ettekannetega Auli Hakulinen, Helen Plado ja Katrin Olhovikov.

Valdek Palli 90. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul „Nimed, murded ja keeled“, mis toimus 9. juunil Tallinnas ja oli korraldatud koostöös Tallinna Ülikooli ja Eesti Keele Instituudiga, esinesid Marja Kallasmaa, Jüri Viikberg, Jaan Õispuu ning Natalia Abrosimova. Koosoleku järel esitas ersa kultuuriühing Sjatko ersa rahvalaule ja pakkus suupisteid. Koosolekuga kaasnes näitus Valdek Palli elust ja tegevusest.

Emakeele Seltsi auliikme Enn Ernitsa mahukas artiklikogumik „Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni“ ilmus Emakeele Seltsi toimetiste sarjas ning seda esitleti 31. augustil Tartus. Kõlasid ettekanded Enn Ernitsalt ja Karl Pajusalult.

Tallinna Ülikooli emeriitprofessori, Emakeele Seltsi auliikme Mati Hindi 80 aasta juubelit tähistati 8. septembril Tallinnas koos Tallinna Ülikooli ja Eesti Keele Instituudiga. Ettekannetega esinesid Karl Pajusalu, Annekatrin Kaivapalu, Tõnu Tender ning Jaak Urmet.

Evi Juhkami murdekogumiku „Loode-Eesti murdelood. Valimik murdetekste IX“ esitlus koos kõnekoosolekuga toimus 19. oktoobril Tallinnas. Ettekannetega esinesid Anu Haak, Ellen Niit ning Liis Ermus. Esitlemisel võtsid sõna ka autor ja toimetajad.

3. novembril toimus Tallinna Ülikooli rakenduslingvistika professori Krista Kerge 65. sünnipäeva tähistamine kõnekoosolekuga. Ettekannetega esinesid Halliki Põlta, Helin Puksand ning Merilin Aruvee.

Aasta viimasel kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“, mis toimus 14. detsembril Tartus, esinesid Kadri Koreinik, Anastassia Zabrodskaia, Martin Ehala ning Birute Klaas-Lang.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 24. aprillil Tartus pidas akadeemilise ettekande „Millest räägib hää!“ Hille Pajupuu. Seltsi tegevusest andis ülevaate Killu Paldrok.

27. aprillil peeti Väike-Maarja rahvamajas Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeva. Kavas oli 6 ettekannet. Tavakohaselt esines ja istutas keeletammikusse puu Wiedemanni keeleauhinna laureaat, kelleks 2017. aastal valiti kohanimeuuri ja Marja Kallasmaa.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel 3 väliskeelepäeva (Brüsselis, Vilniuses ja Tampere). Ettekannete temaatika oli mitmekülgne, arvestades kohapealsete kuulajate ettepanekuid ja ootusi. Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast. Ettekandeid peeti ka eesti keele kasutusvaldkondadest, emakeeleõpetajaks õppimisest, eesti keele õppest ja Eestisse tagasipöördumisest, kakskeelsusest ja selle omandamisest, eesti kirjakeele muutumisest, keeleabiallikatest, laste lugemishuvist, vadja kirja-keelest, vabatahtlikuna töötamisest, lisaks tutvustati uuemat ilukirjandust.

Kokku peeti väliskeelepäevadel 10 ettekannet, 1 ümarlaud ja 1 töötuba. Keelepäevadel Brüsselis 10.–12. veebruaril esinesid Maili Liinev ja Irene Käosaar. Maili Liinev korraldas ka töötoa, ümarlauda juhtisid Riina Koolmeister ja Irene Käosaar. Keelepäeval Vilniuses 21. oktoobril esinesid Birute Klaas-Lang, Külli Habicht, Priit Kruus ning Kristel Ress. Keelepäeval Tampere 18. novembril esinesid Renate Pajusalu, Kersti Lepajõe ja Satu Grünthal, Priit Kruus ning Heinike Heinsoo.

Emakeele Selts jätkab edukalt koolide keelepäevade korraldamist. 2017. aastal toimus 3 keelepäeva kokku 8 ettekandega. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu ülikoolis. Võru

Kreutzwaldi Koolis 17. märtsil toimunud keelepäeval pidasid ettekande Helen Türk ja Pire Teras hääldusest ning Valve-Liivi Kingisepp õ-tähe teest meie kirjakeelde. Antsla Gümnaasiumis 28. novembril toimunud keelepäeval esinesid Tartu Ülikooli lektor Sirli Zupping ning Tartu Ülikooli üliõpilased Annika Pant, Aliis Aalman ja Merily Šmidt, kõneldes laste keeleomandamisest ja maailma keeltes esinevatest nähtustest. Rakvere Gümnaasiumis 5. detsembril peetud keelepäeval „Maailma keeled” esines Miina Norvik ettekandega „Maailma keeled ja lingvistika(olümpiaad)” ning keeletunde andsid ungari keele külalislektor Krisztina Toth (ungari keele tund), soome-ugri keelte lektor Nikolay Kuznetsov (komi keele tund) ja läänemeresoome keelte teadur Eva Saar (isuri keele tund).

Noorte keelelaagrit „Eesti Vabariik 100“ peeti 23.–25. oktoobril Peipsi ääres Nina külas. Osales 25 koolinoort, sh 4 laagrilist mitmendat korda. Noortele esinesid kokku 8 ettekandega Emakeele Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Tallinna Ülikooli, Tartu Ülikooli ja Haridus- ja Teadusministeeriumi esindajad. Lähemalt kõneldi järgmistel teemadel: Riina Koolmeister keelest ja õigusest, Katrin Kern tõlkeapsudest inglise keele näitel, Fred Puss nimede kirjutamisest nüüd ja vanasti, Karl Pajusalu eesti riigikeele sajast aastast, Irina Külmoja vanausuliste keelest, Jaanus Vaiksoo loovkirjutamisest, Martin Ehala eesti keele elujõust ning Ann Siiman ja Lauri Linask vikiartiklite loomisest. Kolme päeva jooksul korraldati arutelusid, mängu, võistlusi, käidi ümbruskonnas matkal ja muuseumides, vahetati mõtteid ja tunti rõõmu suhtlemisest.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2017. aasta keeleteo valimise. Auhindu on kaks: haridusministrite nimetatud peaauhind, mille võitis „Eesti kohanimeramat“, ning rahva valitud rahvaauhind, mille said Säutsupäasukese kalambuuriid sotsiaalmeedias. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 17. märtsil Vändra Gümnaasiumis.

Veel ettevõtmisi:

- 1) Selts osales eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel: retsenseeriti ja küljendati kirjakeele ajaloo ning sõnamuutmise käsitlus. Tervikkäsitluste valmimist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Palju tänu selle eest!

- 2) Kuuendat aastat toimus septembris koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus Tuum. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõtte žürii antud tekstist. Alustekstiks oli kirjanik Mihkel Muti essee „Valmistugem võitluseks võsa vastu“.
- 3) Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütles ja 52 „Keelesäutsu“ saadet Vikerraadios, keeleviktoriinid Keele Infolehes ja ajakirjas Oma Keel, üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.
- 4) Kolmandat korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi oli 14, stipendiumi sai 6 üliõpilast: Ele Jaagusoo, Kaidi Kolsar, Elli Kõiv, Marilyn Martis, Madis Pilv ja Hiie Rüütel.
- 5) Jätkati 2016. aasta algatusi. Koostöös Eesti keelenõukoguga korraldati eestikeelse ettevõtte nime võistlus „Ehe Eesti – eesti ettevõttele eesti nimi“. Võistlus kuulutati välja emakeelepäeval, 2017. aasta auhinnad anti üle Tallinna ettevõtluspäeval, 3. oktoobril ja need määrati neljas kategoorias: 1) tööstusettevõtte – võitja OÜ Hiire Önn, ära märgitud Taruvabrik OÜ ja Tormitehnika OÜ; 2) teenindusettevõtte – võitja Vinoteek Mulks (Vats Toitlustus OÜ), ära märgitud Tuuletuka OÜ ja OÜ Upitaja; 3) vabaühendus – võitja Ajapaik (MTÜ Eesti Fotopärand), ära märgitud Töötuba Ratastel MTÜ ja MTÜ Loodusring; ja 4) aasta uustulnuk – võitja MTÜ Rabarber, ära märgitud OÜ Võitleja ja Südamepesa OÜ. Auhindade kätteandmisel Viru konverentsikeskuses kõnele sid nimevõistluse idee algatajad Paul-Eerik Rummo ja Ilmar Tomusk.

Jätkusid ka noorteseksiooni keeleõhtud Tartu Ülikoolis ja Tallinna Ülikoolis. Tartus on keeleõhtute korraldaja Miina Norvik ning Tallinnas Andra Kütt.

- 6) Jüri Viikbergi eestvõttel ajakohastati Emakeele Seltsi tegevussuundi tutvustav vaatmik. Seda esitleti 31. oktoobril Tartus peetud Eesti Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud seltside päeval. Ettekandega seltsi tegevusest esines Karl Pajusalu.

- 7) 11. novembril esines Tallinna Teadlaste Maja konverentsil „Eesti rahvuse kestmisest“ Jüri Valge ettekandega „Emakeele Selts eesti keele hoidjana ja arendajana“.
- 8) Emakeele Sihtasutuse loomine sai teoks 2017. aasta alguses. Senise nimega Eesti Keele Sihtasutus (EKSA) loodi 1993. aastal Eesti Keele Instituudi juures. Kirjastuse sisuline tegevus jätkub tava-pärasel moel (põhirõhuga keeleraamatutel ja ilukirjandusteostel).

III. Kirjastamine

2017. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2017. 350 lk;
- Enn Ernitsa artiklikogumik „Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni“. Emakeele Seltsi toimetised nr 75. Tallinn, 2017. 757 lk;
- Evi Juhkami artiklikogumik „Loode-Eesti murdelood. Valimik murdetekste IX“. Tallinn, 2017. 280 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 103 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 111 lk.

IV. Raamatukogu

ESi raamatukogu täienes 2017. aasta jooksul 49 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6587 inventeeritud trükist. ESTERisse on viie aasta jooksul kantud 3122 meie trükist. Raamatumüük on sujunud endiselt väga hästi.

Jätkatakse varasemate väljaannete digiteerimist, need on saadaval Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis Digar.

Digiteeritud on Emakeele Seltsi aastaraamatud 1–5 aastatest 1920–1924 ning Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised nr 22–27:

22. Albert Saareste. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. Tartu, 1932;
23. Albert Saareste. Kümme aastat eesti murrete süstemaatset kogumist. Tartu, 1932;
24. Julius Mägist. Kõhklevaid mõtteid läänemere-soome laensõnade uurimise puhul. Tartu, 1933;

25. Julius Mägiste. Produktiivne saksa laensõna: eesti *roov*'i ja selle tuletiste etümoloogia ja semasioloogia. Tartu, 1933;
26. Paul Ariste. Eesti sulghäälikud k, p, t ja b, d, g. Tartu, 1934;
27. Eesti nimi: valik uusi perekonnanimesid. Toimetanud Julius Mägiste ja Elmar Elisto. Tartu, 1935.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi Keeletoimkonna vanem on alates 1. aprillist 2016 Maire Raadik. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll ja Arvi Tavast. Keeletoimkond pidas 2 istungit ning 1 meiliarutelu.

Toimkond on oma koosolekutel arutanud Eesti Keele Instituudi keelekorraldusosakonnas 2018. aastal valmiva veebipõhise õigekeelsuskäsiraamatu käsikirja. Arutelude tarbeks on toimkonna liikmed retsenseerinud valmiva käsiraamatu peatükke: kirjavahemärgid (retsensent Urve Pirso), algustäheortograafia (Katrin Kern), lühendid (Reili Argus), arvukirjutus (Helika Mäekivi), täheortograafia (Einar Kraut, Külli Habicht). Arutelude eesmärk on saada käsiraamatule kui normiallikale keeletoimkonna heakskiit. Meilikoosolekul arutati kohanimeküsimumst (*Svalbard* ehk *Teravmäed*). Keeletoimkonna liikmed ja toimkonna vanem on esinenud õpilastele, õpetajatele ja keeleteimetajatele mõeldud koolitustel, keele- ja teabepäevadel. Avalikkust on viimase aja keelekorralduslikest teemadest ja seisukohtadest teavitatud interneti, ajakirjandusväljaannete, ajakirja Oma Keel ning suuliste ettekannete kaudu. Esineti ajalehtedes ja raadios ning vastati nii inimeste kui ka asutuste pöördumistele.

VI. Liikmeskond

2017. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 378 liiget, 31. detsembri 2017 seisuga 369 tegevliiget ja 15 auliiget: Mati Erelt, Tiiu Erelt, Enn Ernits, Mati Hint, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso, Asta Õim.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 9 uut tegevliiget: Evelin Kivimaa, Agnes Kolga, Siret Linnas, Arne Merilai, Mall Pesti, Katrin Olhovikov, Helen Hint, Ilze Talberga ja Natalia Vaiss.

Surma läbi lahkus 2017. aastal 2 liiget: Veljo Tormis († 21.01.2017) ja Arvo Krikmann († 27.02.2017).

VII. Juhatus

Emakeele Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Jüri Valge ja Jüri Viikberg ning liikmed Reili Argus, Kersti Lepajõe, Miina Norvik ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2017. aastal koos 4 korda, lisaks arutleti pidevalt e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti keelenõukogus Helle Metslang, haridus- ja teadusministri moodustatud riigikeele aasta ürituste korralduskomisjoni kuulub Jüri Valge. EKSA nõukokku kuuluvad Jüri Viikberg ja Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituudi teadus- ja haldusnõukogus on Karl Pajusalu. Riigi F. J. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Reili Argus, kes on ESi esindaja ka programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“ juhtkomitees ning Oma Keele toimetaja. Wiedemanni fondi halduskogus esindab seltsi Jüri Valge. Eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukogus on Miina Norvik. Emakeele Seltsi aastaraamatu kolleegiumis on Helle Metslang, Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning keeleajakirja Oma Keel kolleegiumis Reili Argus, Helle Metslang, Jüri Valge.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Ülle Tamm. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Linkgreim.

IX. Üldiseloostus

2017. aastat võib iseloomustada kui tegevusrohket. Korraldatud on konverentse (4), kõnekoosolekuid (8), väliskeelepäevi (3), koolide keelepäevi (3), noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2017. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel kokku 99 ettekannet.

Oleme oma tegevuses üha enam pööranud tähelepanu noortele. 1961. aastast alates on korraldatud Eesti üldhariduskoolides üle 300 keelepäeva,

sh 50 keelepäeva aastail 2005–2017. Alates 2012. aastast korraldame emakeelehuvilistele noortele keelelaagreid.

Korraldame keelepäevi väliseestlastele, sh lastevanematele, et tugevdada eesti identiteeti ja eesti keele säilimist peredes ning hoida tee lahti perede naasmisele Eesti ühiskonda. Edendame Tallinna ja Tartu, eesti keele uurimise ja arendamise peamiste keskuste vahelisi sidemeid ning kaasame eesti keele eriala üliõpilasi juba õpingute ajal seltsi töösse: toimuvad ettekandekoosolekud, ilmuvad keeleartiklid, käib infovahetus noortega eriti just sotsiaalmeedias. Seltsi tegemisi on kajastatud meedias.

Vahendame seltsi liikmete hulgas infot mitmesuguste ürituste ja algatuste kohta. Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega, näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Laurensiuse Seltsi ja Eesti Keeletoimetajate Liiduga, samuti pidev ja arenev koostöö välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Seltsi tegevuse rahastamine on toimunud Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetuse, seltsi väljaannete müügi ning liikmemaksude ja annetuste toel, samuti projektipõhiste toetustega (2017. aastal näiteks Kultuurkapitalilt). Seltsi tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2017. aasta Emakeele Seltsile suhteliselt soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on kahetsusväärvalt püsinud tagasihoidlikuna, kuid seltsi tegevusi on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, tänu millele saame ette valmistada seltsi väljaandeid, neid publitseerida ja nende taset hoida, korraldada keelepäevi jm keeleüritusi, toetada keeletoimkonna tegevust jne.

Kõike kokku võttes võib öelda, et peaaegu kogu Emakeele Seltsi tegevus toetab Eesti riiki selle üldsusele suunatud põhiseadusliku ülesande, eesti rahvuse, kultuuri ja keele säilitamise täitmisel.

KILLU PALDROK

2017. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

- Aliis Aalman, vt Annika Pant.
- 1. Natalia Abrosimova – Valdek Pall, ersa keele austaja. Valdek Palli 90. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul „Nimed, murded ja keeled“ Tallinnas 9. juunil.
- 2. Mari Aigro – Polaarsed küsisõnad ja nende allikad – diakrooniline uuring ja mudel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 29. septembril.
- 3. Andres Andresen – Ahrensi aeg. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.
- 4. Merilin Aruvee – Tekstid põhikoolis: kirjaoskuse sõlmküsimusi. Krista Kerge 65. sünnipäeva tähistamise kõnekoosolekul Tallinnas 3. novembril.
- 5. Martin Ehala – Birute ja Margaret: kontrastiivne analüüs. Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelile pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. märtsil.
- 6. Martin Ehala – Eesti keele elujõust. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
- 7. Martin Ehala – Kool ja kolm kohalikku keelt. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 14. detsembril.
- 8. Liis Ermus – Kuidas uurida murdeid kodust lahkumata. Evi Juhkami kogumiku „Loode-Eesti murdelood. Valimik murdetekste IX“ esitlusel (koos kõnekoosolekuga) Tallinnas 19. oktoobril.
- 9. Enn Ernits – Meenutusi sõnateedelt. Enn Ernitsa artiklikogumiku esitlusel Tartus 31. augustil.
- 10. Pille Eslon – Lingvisti teekond. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimaile“ Tallinnas 17. veebruaril.
- 11. Riho Grünthal – *Terra incognita* akadeemiline avastusretk. Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelile pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. märtsil.
- Satu Grünthal, vt Kersti Lepajõe.

12. Anu Haak – Loode-Harjumaa murrakute kogumisest ja uurimisest. Evi Juhkami kogumiku „Loode-Eesti murdelood. Valimik murdetekste IX“ esitlusel (koos kõnekoosolekuga) Tallinnas 19. oktoobril.
13. Külli Habicht – Kuidas muutub eesti kirjakeel? Keelepäeval Vilniuses 21. oktoobril.
14. Külli Habicht, Külli Prillop – Vana kirjakeele leidudest. Emakeele Seltsi noorteseksiooni keeleõhtul Tartu Ülikoolis 25. oktoobril.
15. Auli Hakulinen – Fennistiikan muuttuminen ja sen rajat. Kõnekoosolekul Ellen Uuspõllu 90 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
16. Heinike Heinsoo – Kuidas luuakse vadja kirjakeelt? Keelepäeval Tampere 18. novembril.
17. Reet Hendrikson – Ikka sõja- ja kujundkeele ristteel. L J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
18. Mati Hint – Sihitise käände muutumine. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
19. Mati Hint – Eesti ortograafia ei vaja oma kaht põhireeglit. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.
20. Mati Hint – Rända un rändalist pägiṇ aigastidi tägiž (1959–1961) (Liivi rand ja liivlased palju aastaid tagasi (1959–1961)) Lätis Miķeļtornises 19. augustil.
- Anni Jürine, vt Ann Veismann.
21. Annika Hussar – Tähendusega eesnimed. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
22. Annekatrin Kaivapalu – Analoogia keeles ja keeleõppes. Kõnekoosolekul Mati Hindi 80 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 8. septembril.
23. Jelena Kallas, Margit Langemets – Püsiühendid sõnaraamatutes. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
24. Marja Kallasmaa – Kohanimed ja Väike-Maarja. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
25. Marja Kallasmaa – Valdek Pall ja kohanimed. Valdek Palli 90. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul „Nimed, murded ja keeled“ Tallinnas 9. juunil.
26. Reet Kasik – Struktuurne tähendus ja leksikaalne tähendus sõnamoodustuses. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.

27. Reet Kasik – Ellen Uuspõld teadlase ja õppejõuna. Kõnekoosolekul Ellen Uuspõllu 90 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
28. Katrin Kern – Tõlkeapsudest inglise keele näitel. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
29. Birute Klaas-Lang – Keelepoliitikast. Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul Tartu Ülikoolis 29. märtsil.
30. Birute Klaas-Lang – Eesti asutusele eesti nimi. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
31. Birute Klaas-Lang – Eesti keele kasutusvaldkondadest – teekond õhukesel jääl. Keelepäeval Vilniuses 21. oktoobril.
32. Birute Klaas-Lang – Eesti keele kestlikkus kõrghariduses – kas keti kõige nõrgem lüli? Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 14. detsembril.
33. Valve-Liivi Kingisepp – õ-tähe teest meie kirjakeelde. Keelepäeval Võru Kreutzwaldi Koolis 17. märtsil.
34. Riina Koolmeister, Irene Käosaar – Koolihariduse omandamine välismaal ning tagasipöördumine Eestisse (ümarlaud). Keelepäevadel Brüsselis 10.–12. veebruaril.
35. Riina Koolmeister – Keelest ja õigusest. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
36. Kadri Koreinik – Keelepoliitika ja riik üleilmastumisajastul: Eestist ennekoike. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 14. detsembril.
37. Ekaterina Kornilitsina – Metafooride tõlkimisest kognitiivse keeleteaduse seisukohalt. L. J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
38. Priit Kruus – Kuidas eesti kirjanik kõnetab ühiskonda? Keelepäeval Vilniuses 21. oktoobril.
39. Priit Kruus – Kuidas eesti kirjanik kõnetab ühiskonda? Keelepäeval Tampere 18. novembril.
40. Nikolay Kuznetsov – Komi keele tund. Keelepäeval Rakvere gümnaasiumis 5. detsembril.
41. Mare Kõiva – Kuidas maailmad on struktureeritud. Fraseoloogia võimalusi. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
42. Irene Käosaar – Mitmekeelsena mitmekeelses maailmas. Keelepäeval Brüsselis 10.–12. veebruaril.

- Irene Käosaar, vt Riina Koolmeister.
- 43. Irina Külmoja – Vanausuliste murdest. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
- 44. Johanna Laakso – Birute ja mitmekeelne ajamasin. Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelele pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. märtsil.
- 45. Tiina Laansalu – Marja Kallasmaa – avara pilguga nimeuurija. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
- Margit Langemets, vt Jelena Kallas.
- 46. Kersti Lepajõe, Satu Grünthal – Emakeeleõpetajateks õppijad Eestis ja Soomes. Keelepäeval Tampere 18. novembril.
- 47. Katrin Leppik – Eesti keele vokaalikategooriad hispaania ja eesti emakeelega katseisikute tajus. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 29. septembril.
- 48. Maili Liinev – Enesehoid ja motivatsiooni säilitamine, töötades vabahtatlikuna. Keelepäevadel Brüsselis 10.–12. veebruaril.
- 49. Maili Liinev – Laste lugemishuvi toetamine ja lugemisuskuste kujundamine. Lugemispesa näitel (töötuba). Keelepäevadel Brüsselis 10.–12. veebruaril.
- Lauri Linask, vt Ann Siiman.
- 50. Pirkko Muikku-Werner – Virolaiset ja suomalaiset idiomeja lainaamassa. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirima!“ Tallinnas 17. veebruaril.
- 51. Kadri Muischnek – Püsiühendid keeleressurssides. L. J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
- 52. Ellen Niit – Murdesõna sõnastikus. Evi Juhkami kogumiku „Loode-Eesti murdelood. Valimik murdetekste IX“ esitlusel (koos kõnekoosolekuga) Tallinnas 19. oktoobril.
- 53. Miina Norvik – Maailma keeled ja lingvistika(olümpiaad). Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 5. detsembril.
- 54. Katrin Olhovich – Vastandav rinnastus eesti ja vene keeles. Kõnekoosolekul Ellen Uuspõllu 90 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
- 55. Hille Pajupuu – Millest räägib hää. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tallinnas 24. märtsil.
- 56. Karl Pajusalu – Enn Ernits keelte radadel. Enn Ernitsa artiklikogumiku esitlusel Tartus 31. augustil.
- 57. Karl Pajusalu – Ei saa me läbi liivita... Kõnekoosolekul Mati Hindi 80 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 8. septembril.

58. Karl Pajusalu – Eesti riigikeele sajast aastast. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
59. Karl Pajusalu – Eesti Teaduste Akadeemia ja Emakeele Seltsi 80 ühist aastat. Eesti Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud seltside päeval Tartus 31. oktoobril.
- Karl Pajusalu, vt Ann Veismann.
60. Renate Pajusalu – Kakskeelse lapse areng. Keelepäeval Tampere 18. novembril.
- Renate Pajusalu, vt Ann Veismann.
61. Killu Paldrok – Emakeele Seltsi 96. tegevusaasta (2016) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tallinnas 24. märtsil.
62. Annika Pant, Aliis Aalman, Merily Šmidt – Laste keeleomandamisest. Keelepäeval Antsla Gümnaasiumis 28. novembril.
63. Aimi Pikksaar – Katsed ja mitmemõõtmeline statistika polüseemia uurimisel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 29. septembril.
64. Helen Plado – Eesti keele *des*-konstruktsiooni tegija. Kõnekoosolekul Ellen Uuspõllu 90 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 5. mail.
- Külli Prillop, vt Külli Habicht.
65. Helin Puksand – Eesti kool ja emakeeleõpetus. Krista Kerge 65. sünnipäeva tähistamise kõnekoosolekul Tallinnas 3. novembril.
66. Fred Puss – Uue kirjaviisi kasutamisest kirikuraamatutes. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.
67. Fred Puss – Nimekirjutamisest nüüd ja vanasti. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
68. Enel Põld – Pika vokaali järgse konsonandi hääldus ühesilbilistes /i/-tüvelistes sõnades eesti murretes. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 29. septembril.
69. Halliki Põlda – Uuri ja kriitiline pilk juhendamist kirjeldavatele tekstidele. Krista Kerge 65. sünnipäeva tähistamise kõnekoosolekul Tallinnas 3. novembril.
70. Peeter Päll – Mis jäi kohanimeramuutuste raamide taha. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
71. Maire Raadik – Tänapäeva õigekirjalahingud. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.

72. Ranno Rajaste – Huvitavamaid kohanimesid kodukandist (õpilasettekanne, juhendaja õpetaja Merike Kuhhi). F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
73. Hannu Remes – Eduard Ahrens ja Elias Lönnrot. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.
74. Kristel Ress – Keeletoimetaja soovitusi keeleabiallikate kohta. Keelepäeval Vilniuses 21. oktoobril.
75. Kristiina Ross – Hiiglaste õlgadel: Eduard Ahrensi kohast eesti kirjakeele loos. Eduard Ahrensi mälestussamba avamisele pühendatud keelekonverentsil Kuusalus 10. augustil.
76. Paul-Eerik Rummo – Ettevõtenime konkursi sünnist. Ettevõtenime konkursi „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“ auhindade kätteandmisel Tallinna ettevõtluspäeval, 3. oktoobril.
77. Eva Saar – Isuri keele tund. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 5. detsembril.
78. Ann Siiman, Lauri Linask – Vikiartiklite loomisest. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
– Merily Šmidt, vt Annika Pant.
79. Anastassia Zabrodskaja – Eesti keele kestlikkus kakskeelsetes peredes mujal ja meil. Kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ Tartus 14. detsembril.
80. Sirli Zupping – Maailma keeltes esinevatest nähtustest. Keelepäeval Antsla Gümnaasiumis 28. novembril.
81. Tõnu Tender – Mati Hint Keele ja Kirjanduse Instituudi kirja pandud asjade maailmas. Kõnekoosolekul Mati Hindi 80 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 8. septembril.
82. Pire Teras – Eesti keele hääldusest. Keelepäeval Võru Kreutzwaldi Koolis 17. märtsil.
83. Pire Teras – Häälduse varieerumisest õ näitel. Emakeele Seltsi noortesektsooni keeleõhtul Tartu Ülikoolis 25. septembril.
84. Ilmar Tomusk – Miks me seda teeme? Ettevõtenime konkursi „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“ auhindade kätteandmisel Tallinna ettevõtluspäeval, 3. oktoobril.
85. Krisztina Toth – Ungari keele tund. Keelepäeval Rakvere Gümnaasiumis 5. detsembril.
– Ilona Tragel, vt Ann Veismann.

86. Helen Türk – Eesti keele hääldusest. Keelepäeval Võru Kreutzwaldi Koolis 17. märtsil.
87. Jaak Urmet – Keelekasutus. Vastalise märkmeid. Kõnekoosolekul Mati Hindi 80 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 8. septembril.
88. Tiina Vahtras – Vaesuse metafooride kognitiivsed ja sotsiaalsed tähendused 2016–2017. a meediatekstide näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tallinnas 29. septembril.
89. Jaanus Vaiksoo – Loovkirjutamisest. Keelelaagris „Eesti Vabariik 100“ Peipsi ääres Nina külas 23.–25. oktoobril.
90. Jüri Valge – Emakeele Selts eesti keele hoidjana ja arendajana. Tallinna Teadlaste Maja konverentsil „Eesti rahvuse kestmisest“ Tallinnas 11. novembril.
91. Ann Veismann – Ajast ajametafoorides. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
92. Ann Veismann, Anni Jürine, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu, Ilona Tragel – Eesti taeva tähendused. Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelile pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. märtsil.
93. Ann Veismann – Ajametafooridest eesti keeles. L J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
94. Jüri Viikberg – Valdek Pall murdesektoris ja sõnaraamatuga. Valdek Palli 90. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul „Nimed, murded ja keeled“ Tallinnas 9. juunil.
95. Piret Voolaid – Folkloori lühivormide andmebaasid – keeleteekondade peegeldajad. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
96. Piret Voolaid – Kujundiloomest eesti mõistatuste alaliikides. L J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
97. Asta Õim – Uuendatud fraseoloogiasõnaraamat: tulevikunägemus. Konverentsil „Keel on teekond: diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail“ Tallinnas 17. veebruaril.
98. Asta Õim – Kujundsõnast eesti fraseoloogias. L J. V. Veski päeval „Keel täis kujundeid“ Tartus 27. juunil.
99. Jaan Õispuu – Valdek Pall, ajalooline grammatika ja tudengid. Valdek Palli 90. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul „Nimed, murded ja keeled“ Tallinnas 9. juunil.

KILLU PALDROK

2017. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2017.** 1, 2, 3, 4.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XXII. (49). 2016. Tallinn, 2017. 300 lk.

Eesti Vabariigi preemiad .. : teadus, F. J. Wiedemanni keeleauhind, kultuur, sport. 2017.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XXII. (49). 2016. Tallinn, 2017. 209 lk.

Forseliuse Sõnumid. Tartu: Forseliuse Selts. **2014.** 22. 68 lk.

Kansalliskirjasto. Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. Helsinki. **2017.** 1.

Kielikello 2012. 1, 2.

Multiethnica: meddelande från Centrum för multietnisk forskning. Uppsala universitet. **2017.** 36-37.

Neuphilologische Mitteilungen. Neuphilologischer Verein in Helsinki. **CXVII. 2016.** 1, 2.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsenlehti. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. **1985.** 1.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2016.** 4; **2017.** 1, 2, 3, 4.

Muid väljaandeid

Blomqvist, Tünde. **Mellan två stolar: Författarskap i Sverige med ungerskspråkig bakgrund 1945–2015.** Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2017. 226 lk.

Eesti keele häälde. Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016. 287 lk.

Eesti keele süntaks. Toimetajad Mati Ereht ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 923 lk.

- Folklore and written traditions of the finno-ugric peoples: abstracts of the day of Agricola conference.** Edited by Szilárd Tibor. Narva: University of Tartu Narva College, 2016. 48 lk.
- Keelehooldekeskus.** Tartu: Keelehooldekeskus.
16. Rehema, Tuuli. Arvukirjutus. 2016. 56 lk.
17. Reinsalu, Riina. Lepingukeel. 2016. 68 lk.
- Kielen kannoilla: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 20 vuotta.** Toimittajat Ritva Liisa Pitkänen .. [et al.]. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1996. 333 lk.
- Kummottos: Turun murteen sanoja ja sanontoja.** Turkuseuran murre- jaoston aineiston pohjalta toimittaneet Mauno Koski, Esa Laukanen. Turku, 1995. 199 lk.
- Käegakatsutav = The tangible.** Toimetaja ja eessõna: Priit-Kalev Parts, tegevtoimetaja Madis Rennu. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia, 2014. 182 lk.
- Leppik, Peep. **Homo sapiens on suremas ...** Helme – Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 2017. 48 lk.
- Loorits, Oskar. **Eestluse elujõud.** Stockholm: Törvik, 1951. 132 lk.
- Lugusid materjalidest = Stories about materials.** Peatoimetaja ja eessõna: Priit-Kalev Parts, tegevtoimetaja Madis Rennu. Viljandi: Eesti Loomeagentuur, 2013. 176 lk.
- Maaarhitektuur ja maastik. Kihnu = Rural architecture and landscape. Kihnu.** Koostaja Rasmus Kask, toimetanud: Maret Tamjärv, Elo Lutsepp. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 2015. 192 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- XCIX.** L'acquisition de constructions verbales en langue étrangère. édites par Maria Paloheimo et Eva Havu. 2015. 203 lk.
- Ollisaar, Martin. **Väike lühendiraamat.** Tallinn: Valgus, 1980. 167 lk.
- Puntila, Matti. **Sipolan murretta.** Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1979. VIII, 95 lk.
- Raadik, Maire. **Uudissõnu uue aastatuhande algusest.** Tallinn: Tänapäev, 2017. 221 lk.
- Rausmaa, Heikki. **Tuglase leek loidab: Tuglase Seltsi ja soome-eesti suhete ajalugu.** Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 256 lk.
- Remes, Hannu. **Muodot kontrastissa: Suomen ja Viron vertailevaa taivutusmorfologiaa.** Oulu: Oulun Yliopisto, 2009. 282 lk.

Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia. Helsinki: Suomalais-ugri-lainen seura.

274. Verba vagantur: Jorma Koivulehto in memoriam. 2016. 712 lk.

Survo, Arvo. **Suur-Syntä Kiesus: apokryfi Korpikansan Survon Arvon kertomana.** Kupantsa: InKarNatio, 2006. 416 lk.

Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

255. Yhteiskuntaetnologia. Toimittaneet Outi Fingerroos, Maija Lundgren, Sanna Lillbroända-Annala ja Niina Koskihaara. 2017. 295 lk.

256. Sarhimaa, Anneli. Vaietet ja vaiennetut: karjalankieliset karjalaiset Suomessa. 2017. 297 lk.

257. Utriainen, Terhi. Enkeleitä työpöydällä: arjen ja lumon etnografiaa. 2017. 290 lk.

258. Kulttuurisuunnittelu: kaupunkikehittämisen uusi näkökulma. Toimittaneet Maunu Häyrynen ja Antti Wallin. 2017. 258 lk.

Vihma, Helgi. **Kilbaverest Siberisse.** Tallinn: H. Vihma, 2016. 72 lk.

Vörk, Leho. **Viron kielen ääntämys.** Jyväskylä: Jyväskylän Kasvatus-opillinen Korkeakoulu, 1966. 79 lk.

Ühine teistsugusus: artikleid ja esseid TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia 60. aastapäevaks. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, 2012. 205 lk.

Koostanud ANNICA OHERDE

2017. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Veljo **Tormis** (07.08.1930 – 21.01.2017)
Arvo **Krikmann** (21.07.1939 – 27.02.2017)

IN MEMORIAM
ARVO KRIKMANN
21. VII 1939 – 27. II 2017

Arvo Krikmann sündis Virumaal Avanduse valla Pudivere küla taluperesse 1939. aasta 21. juulil, sada aastat hiljem kui Jakob Hurt.

Nagu maalaps kunagi käis ta mitmes koolis: alustas Pudiveres, jätkas Simunas ja sai küpsustunnistuse Väike-Maarja keskkoolist, kus tema emakeeleõpetajaks oli tuntud kohanimede koguja ja kultuuriloo uurija Eduard Leppik.

Aastail, mil Kriku (kolleegide ja sõprade jaoks oli ja jääb ta ikka Krikuks, tema täisnimi kuulus ametlikku ja pidulikku sfääri) ülikoolis eesti keelt ja kirjandust õppis, polnud olud enam nii ahistavad kui tema stalinlikus lapsepõlves. Ka rahvusteadustes oli juba võimalik midagi tõeliselt uurida, rohkem küll keeles kui rahvaluules ja kirjanduses. Kriku valis kolmandal aastal oma kitsamaks erialaks siiski rahvaluule. Selle valikuga seoses lõi hiljem koguni uusvanasõna (või vanasõnaparoodia): „Geeniused keelde, kenad lapsed kirjandusse, riismed rahvaluulesse.“ Rahvaluuleteaduses valitseski üpris tardunud õhkkond. Miks Kriku

tollal ikkagi rahvaluule valis, me ei tea, aga eesti folkloristikale oli see õnnistuseks.

Ega keel tema tegemistest sellepärast siiski kõrvale jäänud. Kriku liitus juba 1960. aastail keeleteaduses uudseid suundi viljeleva generatiivse grammatika grupiga ning aastail 1977–1990 oligi ta Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) arvutilingvistika vanemteadur.

Enamasti olid ta töökohad ikka ka nimepidi folkloorile pühendatud üksustes – KKI rahvaluulesektoris, Eesti Keele Instituudi rahvaluulesektoris ja pärast selle minemist kirjandusmuuseumi koosseisu folkloristika osakonna nime all seal kuni pensionile jäämiseni 2014. aastal. Kõigi nende nimede poolest erinevate töökohtade puhul toimetas Kriku tegelikult Tartus kirjandusmuuseumi katuse all.

Mõneteistkümne aasta vältel 1992–2005 sai Kriku oma suurepäraseid teadmisi edasi anda ka Tartu Ülikooli külalisprofessorina ja erakorralise professorina. Tema toonased üliõpilased on praeguseks parimasse tööikka jõudnud.

Kriku alustas jutuuurijana. Naljanditest kirjutatud tuumakas diplomitöö „Tähelepanekuid eesti rahvanaljandite struktuurist“ (1963 kogumikus „Kirjanduse ja rahvaluule radadelt I“) jäi pikaks ajaks ainsaks huumori valdkonda puudutavaks uurimuseks. Tema huvi huumori vastu ei kadunud päriselt kunagi, aga aastakümnete jooksul kulus aeg lühivormidele. Kriku oli juhtiv jõud eesti vanasõnade ja mõistatuste mitmekõiteliste akadeemiliste väljaannete koostamisel, mis ilmusid Jakob Hurda poolt rajatud „Monumenta Estoniae Antiquae“ sarjas. Tema parömioloogiaalaste süvauurimuste teemad olid tihti seotud väljaannete koostamisel tekkinud probleemidega. Väga olulised olid „On Denotative Indefiniteness of Proverbs. Remarks of Proverb Semantics I“ ja „Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs. Remarks on Proverb Semantics II“, mis ilmusid KKI preprintidena 1974. Need olid Wolfgang Miederi hinnangul revolutsioonilised ja andsid autorile hoobilt koha parömioloogia tipptegijate hulgas. Artiklid ise pälvisid taastrükkimise rahvusvahelises erialaväljaandes „Proverbium“.

Aga uue sajandi publikatsioonides on huumoriteooria küsimused ja naljandid juba esikohal, jätmata küll päris kõrvale ka muid rahvaluule ja keelega seotud teemasid.

Tegelikult ei ole ükski rahvaluuleliik jäänud ilma Kriku heast mõjust. Algriiimile on ta pühendanud lausa mitu artiklit. Ka meie praeguse

käepärase regilaulude andmebaasi olemasolu sai alguse tema ideedest. Veelgi enam – isegi „Suomen Kansan Vanhat Runot“ digiteeriti Tartus Soome rahastusel ja Kriku juhtimisel. Nii saadi luua ka runolaulude andmebaas.

Muidugi oli Kriku säravate mõtete mees, aga ta oli ka väsimatu töörihmaja. Sipelga usinust nõudis näiteks vanemate eesti keele grammatikate, sõnastike, kirikukirjanduse, piibli enese tähtegi vahele jätmata läbilugemine. Üks selle töö vilju on „Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes“ (1986), mille sissejuhatuses lubab Kriku registreerida „võimalikult kogu ainese, kust vähegi õhkub elusa eesti keele hingust“. Ka Kriku ise kõneles ja kirjutas ainult seda elusat eesti keelt. Samas teoses keele ja rahvaluule, kõnekäändude ja „lihtsalt fraseologismide“ vahekorra üle arutledes tunnistab ta, et peab „üleloomulikeks olenditeks“ neid, kes suudavad täpselt kätte näidata koha, kus lõpevad kõnekäänud ja algavad „lihtsalt fraseologismid“ (lk 35).

Niisiis folkloristina oli ta ühtlasi keelemees. Lähedasema paralleelina keelelise ja folkloorse põimumisest uurimistöös tuleb meelde Kriku Soome sõber Pentti Leino.

Üks huvi- ja uurimisala Kriku jaoks oli lihtsalt sõnade või vanasõnade geograafiline levik. Sel alal tehtud töö kokkuvõtteks võib pidada artiklit „Eesti murde- ja folkloorialade piiritlemisest“ (KK 2014, 8–9). Murdesõnade levikut uuris ta ka koostöös lingvistidega.

Kriku bibliograafia hõlmab sadu nimetusi. Tema tööd on hinnatud paljude preemiatega ja auhindadega, sealhulgas riigi teaduspreemiaga (1999) ja Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna (2014). 1997. aastal valiti ta Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks ning 1998 anti talle Valgetähe III klassi teenetemärk.

Emakeele Seltsi kuulus Kriku alates 1966. aastast, alates 2014. aastast juba auliikmena. Aastate jooksul ilmus tal küll rida artikleid ka ESi väljaannetes, aga muidugi võeti auliikmeks valimisel nagu ka Wiedemanni keeleauhinna määramisel ikka eeskätt arvesse kogu ta hiiglaslikku tööd, millest märgatav osa paiknes keele ja rahvaluule piirimail. Kriku ise esitaks siinkohal tingimata diagrammi, kus oleks näidatud eri valdkondade osa ja nende paiknemine üksteise suhtes.

Kriku oli kütkestav inimene. Ta oskas kuulata ja tabada vestluskaaslase pisimagi huvitava mõtte, mida siis innukalt arendama hakkas ja tagasi andis juba palju suuremana ja selgemana.

Krikul oli mitmeid andeid, mida ta rõõmsalt iseenda ja teiste heameeleks harrastas. Ta oli musikaalne. Kriku joonistas hästi. Tal oli loomupäraselt ilus käekiri, lisaks oli ta kusagilt õppinud kalligraafiat, nii et temast sai enesestmõistetav juubelikaartide ja pühenduste kirjutaja kogu kirjandusmuuseumile. Kooskõlas oma kõrge töömoraaliga tegi ta niisuguseid töid lausa hirmutava hoolega, kuhu kuulusid ka näiteks proovitööd.

Kriku oli suurepärase jutustaja. Ta anekdoodirepertuaar oli lai, aga tihti peale pajatas ta oma elulooga seotud lugusid, kusjuures ise esines neis pigem koomilises rollis kui kangelasena.

Kriku luuletas. Kolleegidele avas ta oma laululaeka alles küpsemas eas. Seal leidub pühendusluuletusi kolleegide sünnipäevadeks-juubeliteks, aga põhiosa moodustavad keele- ja mõttemängulised tsüklid.

Viimane kord, kui Kriku mulle helistas, oli ta juba pikalt haigustest ja haiglas olemistest vaevatud. Aga ta ei helistanud kurtmiseks, ei! Ta oli leidnud, et eesti mõistatuslauludest pole midagi pädevamat ja põhjalikumalt kirjutatud. Need on tõepoolest nii laulude kui ka mõistatuste perifeerne osa ja sellepärast on piiratud lühiseloostustega. Viimaste hulgas on kindlasti tabavaim Kriku enese oma („Sissevaateid folkloori lühivormidesse I“ 1997, ptk 2.2.3). Aga nüüd oli ta otsustanud nad päris põhjalikult ette võtta ja sellega algustki teinud. Lõpetamiseks ei olnud talle siiski aega antud. See sai otsa 2017. aasta 27. veebruaril.

Krikule polnud sugugi võõrad ka transtsendentsusesse puutuvad küsimused. Sellepärast võime mõelda, et ta on küll meie seast lahkunud, aga samas endiselt olemas. Kriku elab.

KRISTI SALVE

Foto: Andres Tennus (Tartu Ülikool)

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2017. AASTAL

JAANUAR	09.01	Mall Hiimäe	80
	22.01	Haldur Õim	75
		Tiina Malt	45
	23.01	Tiia Margus	45
VEEBRUAR	03.02	Eha Tammo	60
	05.02	Johanna Laakso	55
	06.02	Otilie Kõiva	85
	08.02	Külvi Pruuli	75
	11.02	Igor Tõnurist	70
		Kristel Ress	40
	16.02	Matti Punttila	80
	24.02	Valve Kullus	85
	29.02	Katrin Kuusik	45
MÄRTS	01.03	Helika Mäekivi	45
	04.03	Mariko Faster	40
	17.03	Evi Juhkam	85
	18.03	Sander Liivak	45
	19.03	Birute Klaas-Lang	60
	23.03	Tiiu Salasoo	85
		Kadri Sõrmus	45
	24.03	Tiiu Keskpai	80
APRILL	05.04	Jaan Ross	60
	08.04	Kristi Salve	75
	13.04	Leili Punga	55
	19.04	Ellen Uuspõld	90
	20.04	Tiiu Erelt	75
	28.04	Maret Einmann	40

MAI	09.05	Maren Toom	55
	12.05	Maia Rõigas	75
	15.05	Mare Onga	65
	17.05	Heete Sahkai	45
	19.05	Lea Jürgenstein	50
	22.05	Petar Kehayov	45
	23.05	Rein Saukas	70
	26.05	Leelo Kingisepp	50
JUUNI	03.06	Andres Hallmägi	60
	04.06	Eha Viluoja	70
	09.06	Helena Sulkala	70
	20.06	Marju Vilbaste	80
	28.06	Tõnu Seilenthal	70
JUULI	16.07	Mall Kaevats	70
AUGUST	10.08	Mati Vihman	65
	12.08	Ilmari Lahti	80
	20.08	Aita Maasik	90
	22.08	Mari Sarv	45
	28.08	Mati Hint	80
		Maarika Teral	45
SEPTEMBER	02.09	Elsa Pajumaa	85
	06.09	Ellen Karu	85
	07.09	Aili Kiin	65
	12.09	Ann Kask	70
	25.09	Piret Voll	50
	29.09	Maia-Ülle Väkrum	85
OKTOOBER	01.10	Jussi Kallio	80
	13.10	Tauno Lähteenkorva	85
	15.10	Pärle Raud	45
	19.10	Kersti Boiko	55
	23.10	Kristiina Praakli	40
	24.10	Katrin Kern	50

NOVEMBER	07.11	Krista Kerge	65
	16.11	Reili Argus	50
	20.11	Silva Tomingas	65
	28.11	Leelo Padari	55
DETSEMBER	21.12	Ann Veismann	45
	25.12	Mare Kitsnik	55
	28.12	Huno Rätsep	90
	30.12	Kai Võlli	70

ELLEN UUSPÕLD 90

19. aprillil 2017 oli auväärne juubelisünnipäev tunnustatud keeleteadur ja keelehooldajal Tartu Ülikooli emeriitdotsendil Ellen Uuspõllul.

1953. a Tartu Riikliku Ülikooli eesti filoloogina lõpetanud Ellen Uuspõld asus kohe pärast lõpetamist tööle ülikooli eesti keele kateedris, õppejõuna 1965. aastast. 1967. a kaitses Ellen Uuspõld kandidaadiväitekirja ning 1972–1992 töötas eesti keele kateedris dotsendina. Vahepeal 1980–1983 oli ta Tampere ülikooli eesti keele lektor.

Ellen Uuspõllust kujunes keeleteadur ajal, mil Eestis hakati tegelema struktuuraalingvistika ja generatiivgrammatikaga ning Tartu ülikoolis tegutses Huno Rätsepa juhtimisel generatiivgrammatika grupp (GGG). Uuspõld oli selle uurimisrühma tegusamaid liikmeid. Tema kandidaadiväitekirja „Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (~ *nuna-*) ja *tud-* (~ *tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus“ oli esimene struktuuraalingvistika analüüsimeetodeid kasutanud väitekirja eesti keele kohta. Eesti keele lauseõpetus, ennekõike aga lauselühendite (ehk Uuspõllu järgi sekundaartarindite) süntaks kujunes tal läbi elu kestvaks uurimisobjektiks. Järgnesid süvaartiklid „Absoluutkonstruktsiooni struktuur ja tähendus eesti keeles“

(1970), „Agendi väljendamisest *des*-konstruktsiooniga lausetes“ (1972), „Lauselühendi probleeme tänapäeva eesti keeles“ (1975), „Atributiivsete partitsiipkonstruktsioonide eitavad vasted“ (1978), „*nuna-*, *tuna-*tarindi peasõna probleemist“ (1978), „*maks-*vorm ja teised finaalsadverbiaalid“ (1980), „Viron verbien infiniittisten rakenteiden subjektisääntöjä“ (1982), „Lisaandmeid *vat*-konstruktsiooni tegevussubjektist“ (1985). Uuspõllu seisukohad lauselühendite kohta on leidnud üldist tunnustust, kajastudes ka eesti keele grammatikates (mh EKG süntaksiosas ja uuemas „Eesti keele süntaksis“, 2017). Peale lauselühendite on Uuspõld käsitlenud mitmeid muidki teemasid. Esiletõstu väärib nt soome lingvistikast inspireeritud kirjutus „Modaalsusest ja modaalsest predikaadist eesti keeles“ (1989), mis muutis tunduvalt meie senist modaalsuse käsitlust. Soomes töötades ning hiljemgi osales ta ka soome ja eesti kontrastiivse uurimise projektis „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus“ ning kirjutas mitu huvitavat artiklit eesti ja soome keele lauseehituse erinevuste kohta.

Tartu ülikooli õppejõuna pidas Ellen Uuspõld palju aastaid loenguid eesti keele süntaksist, mida tema õpilased tänini meenutavad kui väga põhjalikke ning samas lihtsaid ja selgeid.

Eesti keele süntaksi uurimine ja õpetamine on ainult üks pool juubilaritegevusest. Teine pool, laiemale üldsusele ehk nähtavamgi, on olnud keelehoole. Juba Tartu ülikooli kaugõppes õppides töötas ta samal ajal korrektori ja toimetajana kirjastuses. Praktilist toimetustööd tegi ta sageli ka Tartu ülikoolis töötades, kuid õppejõuna oli tema ülesandeks õpetada oma erikursustel ja seminaridel seda tööd tegema teisi, nii eesti keele eriharu üliõpilasi kui ka tulevase ajakirjanikke. Hiljem, juba õppetööst loobununa, koostas ta kaks väga vajalikku õppevahendit filoloogia-üliõpilastele: „Üliõpilastööde vormistamise juhendi“ (2000) ning eesti keele eriala üliõpilaste jaoks „Õpetusi ja harjutusi algajale keeleteoimetajale“ (2002; koos Argo Mundiga 2006; viimane, 6., muudatustega trükk 2015). Kogenud keelehooldajana on Ellen Uuspõllul tulnud aastaid olla ka Emakeele Seltsi keeleteoimkonna ning vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liige. Tema keelehooldetegevuse olulisust ja nähtavust näitab asjaolu, et ta on valitud Eesti Keeletoimetajate Liidu auliikmeks.

Ellen Uuspõld on koostanud eesti keele õppevahendeid ka venekeelsetele üliõpilastele: koos Aino Valmeti ja Ellen Turuga eesti keele õpiku kõrgkoolidele „Учебник эстонского языка“ (1981) ning koos Aino Valmetiga praegugi ülikoolis kasutatava õpiku „Популярная

грамматика эстонского языка“ („Eesti keele grammatiline vormistik“) (2001).

Oma tegevuse eest on juubilar saanud tunnustust nii Tartu Ülikoolilt kui ka riigilt. 1996. a anti talle Tartu Ülikooli suur medal, ülikooli kõrgeim autasu, 2000. a Wiedemanni keeleauhind ning 2004. a Eesti Vabariigi Valgetähe V klassi teenetemärk.

Emakeele Seltsi liige on Ellen Uuspõld olnud 1954. aastast alates. Ta on esinenud ettekannetega seltsi üritustel, toimetanud seltsi väljaandeid ja avaldanud neis kirjutisi ning kuulunud ka Emakeele Seltsi juhatusse. 2009. a valis Emakeele Selts ta oma auliikmeks.

Jätkuvat huvi emakeele vastu ja tugevat tervist soovides

MATI ERELT

TÕNU SEILENTHAL 70

28. juunil 2017 täitis 70 loonaringi Tartu ülikooli hungaroloogia dotsendil, ungari keele ja kultuuri ning soome-ugri maailma suurel asjatundjal Tõnu Seilenthalil. Kuigi sündinud ja koolis käinud Tallinnas, on ta edasine elu valdavalt Tartuga seotud olnud. Kui Tõnu 1965. aasta ühel juulikuu päeval Tallinnas bussi peale istus, et sõita Tartusse ülikooli astumise avaldust sisse andma, oli tal kindel teadmine, et asub õppima füüsikat. Ometi seadis ta kohale jõudes sammud vastuvõtulaua juurde, millel seisis silt kirjaga „Ajaloo-Keeleteaduskond“ ning vastuvõtuavalduse erialareale kirjutas ta „soome-ugri keeled“.

Nagu teada, oli tollasel soome-ugri keelte professoril Paul Aristel läbi mõeldud kava, kuidas koolitada Eestis omi asjatundjaid iga sugulaskeele uurimiseks. Nii sai Tõnu Seilenthali uurimisteenaks handi keel. Professor Ariste toetusel ja innustusel avanes tal võimalus õppida individuaalse õppeplaani alusel, mis tähendas stuudiumi pikendamist kuuele aastale, ning 4. kursuse üliõpilasena asuda poole kohaga tööle soome-ugri kateedri laborandina. Ilmselt oli Ariste käsi mängus ka selles, et tolleaegne Tallinnfilmi toimetaja Lennart Meri kutsus 5. kursuse üliõpilase Seilenthali

1969. aasta sügisel oma võttegruppi tegema ideoloogiavaba tõsielufilmi „Veelinnurahvas“ Venemaal elavate soome-ugri hõimurahvaste iidsetest kommetest. Filmivõtted 1969–1970 viisid teda neenetsite, komide, hantide, maride, vadjalaste ja karjalaste juurde. Oma ekspeditsioonidel tehtud fotosid on Seilenthal hiljem näitustele välja pannud (mh 1995 Pariisi Soome Instituudis, 2017 Tartu ülikooli Jakobi 2 õppehoones, 2018 Tallinna Ungari Instituudis), neid on kasutatud Fenno-Ugria hõimukalendris (2012–2013).

Tõnu Seilenthal lõpetas Tartu ülikooli 1972 *cum laude*. Kui pärast 1968. aasta 18. mail aset leidnud Ungari haridusministri ja tema NSVLi ametikaaslase visiiti Tartusse läksid Ungaris õppimise võimalused lähedamaks, õnnestus ka Tõnu Seilenthalil 1973–1976 õpinguid jätkata Budapesti Loránd Eötvösi ülikoolis aspirantuuris. 1977 kaitses ta Ungari teaduste akadeemia juures doktoriväitekirja handi keele postpositsoonikonstruktsioonidest. Naasnud Tartusse, töötas Seilenthal eesti keele kateedris õpetajana, alates 1982. aastast soome-ugri kateedri dotsendina. Kolm perioodi on Tõnu Seilenthal olnud eesti keele lektor Soome ülikoolides: esmalt 1978–1981 Helsingi ülikoolis, seejärel 1985–1989 Jyväskylä ülikoolis ning uuesti Jyväskyläs 1992–1996. Aastatel 1989–1992 oli ta Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor. Kuni 2017. aastani töötas Tõnu Seilenthal Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis uurali keelte ja hungaroloogia dotsendina, juhatades samas ka soome-ugri osakonda. Sealpeale kannab ta emeriitdotsendi tiitlit.

Jyväskyläst saadud fennougristika kongressi korraldamise kogemused olid abiks IX fennougristika kongressi ettevalmistamisel ja pidamisel Tartus aastal 2000 (ligi 800 osavõtjat). Samuti tõi Seilenthal Tartusse endaga kaasa Jyväskylä hungaroloogiavõrgustiku kontaktid ja isiklikud sidemed. Tänu sellele olid Tartu hungaroloogidel mitmed viljakad koostööprojektid (Erasmus jm) Padova, Hamburgi, Viini, Pariisi (Paris 3), Jyväskylä ja Debreceni partneritega.

Tõnu Seilenthal on olnud paljude soome-ugri seltside ja toimekondade liige (Emakeele Seltsi liikmeks sai ta juba tudengina aastal 1966), ta on olnud I–VII soome-ugri rahvaste maailmakongressi Eesti delegatsiooni juht, alates 1996. aastast kuulub ta Fenno-Ugria Asutuse juhatusse, aastaid juhtis ta hõimurahvaste programmi nõukogu.

Tõnu Seilenthali publikatsioonide arv ulatub 150 ligi (sealhulgas ka toimetamistööd). Olulisimateks neist võib pidada VIII (Jyväskylä) ja IX (Tartu) rahvusvahelise fennougristika kongressi materjalide toimetamist,

sarja „Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia“ käivitamist ning eelkõige 10-aastase koostamistöö tulemusena valminud 864-leheküljelist „Ungari-eesi sõnaraamatut“ (2010).

Seilenthali teeneks on mitme põlvkonna jagu hungaroloogide ja muidu Ungari-huviliste koolitamine Tartu ülikoolis. Tema õpilased meenutavad kokkusaamistel siamaani Bródy Jánosi laulu „Az első vilamos“ („Esimene tramm“) saatel nostalgiaga Tõnu omaaegseid ungari keele tunde. 1980ndatel said Tõnu Seilenthali ja Valve-Liivi Kingisepa juhendamisel väga populaarseks eesti keele ja soome-ugri keelte ringi kevad- ja sügiskoolid, mis toimusid väljaspool Tartut ja kestsid paar-kolm päeva. Neis keelekoolides nägime Tõnu kui suurepärase suhtlejat, vaimukat vestluskaaslast õhtustel koosviibimistel, kelle seltskonda tudengid igatsesid ja kelle mitmekülgsustest teadmistest ilma ja inimeste kohta taheti osa saada. Tõnu algatuseks oli ka alati suure kuulajaskonna kokku toonud soome-ugri keeli ja kultuuri tutvustav kõnekoosolekute sari „Rahvapuu“.

Tõnu Seilenthal on missioonitundega inimene, kelle tegevuses on erilise tähelepanu all Venemaa soome-ugri rahvad. Tema initsiatiivil asutati Tartu ülikooli juurde Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskus. Keskuse vahendusel on tulnud Eesti ülikoolidesse õppima kümneid eri soome-ugri rahvusest noori, keskus on toetanud neid nii teadustöös kui ka igapäevaelus. VI hungaroloogia kongressi plenaarettekandes „Soome-ugri keel kui rahvusliku identiteedi ja kultuuri alus“ lausus Seilenthal, et tahab teha kõik endast sõltuva, päästmaks soome-ugri keeli ja kultuure hääbumast, et võiks ühel päeval oma lastelastele rahuliku südamega ütelda: „Jah, olen teinud kõik endast oleneva, et soome-ugri väikerahvad ei kaoks ajalooareenilt.“ Jätkates oma õpetaja professor Ariste tööd, on Tõnu Seilenthali juhendamisel saanud doktorikraadi kaks komi, üks udmurdi ning kaaskuhendamisel neli mari doktoranti, *magister artium*’i kraadi on saanud 15 tema juhendatavat. Oma 60. sünnipäeval asutas ta Fenno-Ugria Asutuse juurde soome-ugri rahvaste toetuseks Lennart Meri Veelinnurahva rahastu, et toetada noorte loomingulist ja üldkasulikku tegevust soome-ugri rahvaste hüvanguks.

Tõnu Seilenthali mitmekülgne tegevus ei ole jäänud tunnustuseta. Vabariigi President on autasustanud Tõnu Seilenthali Valgetähe V klassi ordeniga (2001), tunnustuseks pikaajalise pühendunud töö eest Tartu ülikoolis on ta pälvinud ülikooli väikese medali (2017). Ungari riik on tunnustanud teda Pro Cultura Hungarica mälestusmedaliga (1993) ning

János Lotzi mälestusmedaliga Tartu ülikooli ungari eriharu elushoidmise eest ja sadade üliõpilaste õpetamise eest (2011). 2017. aastal autasustas Ungari president teda teenete eest Eesti hungaroloogia arendamisel ja pikaajalise õppejõu töö eest Ungari Rüütliristiga.

Tõnu teadmiste haare ja tegevuse ulatus on muljet avaldav. Omal kombel tasa ja targu toimetades on ta suunanud suuri protsesse nii kodumaisel kui ka rahvusvahelisel tasandil. Esiletõstmist väärib tema ühtviisi inimlik suhtumine nii tudengisse kui ka kolleegi. Ja kes tema kaasteelistest poleks kuulnud Tõnuga seonduvaid lendlauseid, nagu näiteks „asjadel on kalduvus korralduda“. Jätkuvat jaksu ja tervist soome-ugri asja ajamiseks ja Ihaste aias toimetamiseks!

ANU NURK

Foto: Andres Tennus (Tartu Ülikool)

BIRUTE KLAAS-LANG 60

19. märtsil 2017 sai 60-aastaseks Emakeele Seltsi liige, Tartu Ülikooli rakenduslingvistika osakonna juhataja eesti keele võõrkeelena professor Birute Klaas-Lang.

Elupõlise tartlasena on juubilar haridustee olnud seotud Tartuga. Lõpetanud kuldmedaliga 1975. aastal Tartu 5. Keskkooli (praegu Tamme Gümnaasium), jätkas Birute õpinguid Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti filoloogia erialal, mille ta lõpetas *cum laude* 1981. Filoloogiaõpingute kõrval oli Birutel mõttes ka arstiteadus, kuid lõplik valik langes ikkagi südamelähedasima valdkonna kasuks, millele ta on truuks jäänud kogu oma üle kolmekümne aasta pikkuse akadeemilise elutee jooksul. Meenu-tagem siinkohal Oma Keele (1/2017) kaante vahel ilmunud intervjuud juubilariga. Küsimusele, miks ikka keeleteadus, vastab Birute nõnda: „Käisin palju olümpiaadidel ning kõige paremini läks mul eesti keeles ja kirjanduses, kus ma Eestis jõudsin ikka päris tippu. See oli üks põhjus, miks ma läksin eesti keelt õppima. Mõtlesin ka tõlkimise peale, et kasutada ära leedu keele poolt.“ Küllap võibki seda pidada asjade loomulikuks käiguks, et juba põhikooli- ja gümnaasiumiaastail loodud lähedased suhted

keelemaailmaga – paljuski Birute mitmekeelse tausta tõttu – vormusid teadlikuks otsuseks tulevase valdkonna valikul ning erialaste ametite juurde jõudmisel. Oma esimesel akadeemilisel töökohal, vanemõpetajana Tartu Riikliku Ülikooli praktilise eesti keele kateedris, alustaski Birute peagi pärast ülikooliõpingute lõpetamist, 1987. aastal.

Birute Klaas-Langi akadeemiline ja ühiskondlik tegevus on olnud erakordselt viljakas: ta on tunnustatud keeleteadlane ning keele- ja hariduspoliitika ekspert. Üle kolmekümne aasta pikkuse akadeemilise teekonna kestel on Birute töötanud õppejõuna mitmel ametikohal Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) osakonnas (1989–2017) ning täitnud õppejõu ülesannete kõrvalt arvukalt muidki akadeemilisi ning ühiskondlikke kohustusi. Ülikoolisestest struktuuridest on ta juhtinud keeletesektsiooni tööd (1997–1999), olnud filosoofiateaduskonna dekaan (1999–2005), Tartu Ülikooli õppeprorektor (2006–2010), Tartu Ülikooli senati liige ning alates 2017. aastast humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna esindajana Tartu Ülikooli nõukogu liige. 2017. aasta sügisest juhib Birute hiljuti loodud rakenduslingvistika osakonda Tartu Ülikoolis. Akadeemiline elukäik on Birute kahel korral viinud Helsingi ülikooli soome-ugri keelte ja kultuuride osakonda: esmalt eesti keele külalislektoriks (1991–1995), paarkümmend aastat hiljem sama osakonna eesti keele külalisprofessoriks (2012–2016), kus ta vastutas õppejõu kohustuste kõrvalt ka eesti keele tõlkesuuna ning õpetajakoolituse arendamise eest.

Erialaselt ja ühiskondlikult aktiivse professorina kuulub Birute Klaas-Lang paljude teadusorganisatsioonide nõukogudesse, komisjonidesse ning teadus-, arendus- ja koostöövõrgustikesse. 2018. aastast on Birute tegevuste loetellu lisandunud ka kuulumine Eesti Kõrghariduse Kvaliteediagentuuri nõukokku ning Integratsiooni Sihtasutuse nõukokku. Esile tõstmist väärib Birute Klaas-Langi aktiivne tegevus Eesti keelenõukogu pikaajalise liikme ja esimehena (2005–2016) ning eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukogu esimehena.

Birute Klaas-Langi teadusteemade puhul võib rääkida neljast-viiest valdkonnast ja perioodist: 1980.–1990. aastail olid esiplaanil süntaks ja areaallingvistika – eeskätt läänemeresoome ja balti keelte tüpoloogilised sarnasused –, seejärel väike kõrvalepõige keeleomandamise ning võõrkeeleõppe meetodite juurde, 1990. aastate teisel poolel lisandus väliseesti keelekujude ja identiteedi temaatika, 2000. aastast on tema põhihuvi lasunud keelepoliitika, kõrghariduse ning vene õppekeelega põhikoolide

küsimustel. Birute viimaste aastate tegevuse näitel võib sellesse loetellu lisada ka keelehoiakute ja eesti keele kestlikkuse teemad. Põhiliseks südameasjaks ja eluülesandeks peab juubilar ennekõike seda, et eesti keel maailmas nähtav oleks. Kõik see nähtub ka juubilarite teadustöös – mis tahes probleemiga Birute mingil ajaperioodil ka tegelenud ei oleks, on nendes eesti keelt alati millegi kontekstis vaadeldud. Ühiskondlike teemade puhul on selleks olnud eesti keele olukord venekeelsetes põhikoolides ja rahvusülikoolis.

Birute on olnud oodatud kõneleja ning mõtete seadja erinevatel keeleüritustel, peatudes nendel esinemistel ikka südamelähedastel, eesti keele välisõppe ning eesti keele tulevikku vaatavatel teemadel – nagu võis kuulda 2018. aasta aprillikuulisel Ferdinand Johann Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Rakveres. Rahvusteaduste professorina ongi just eesti keele kestlikkuse teemad olnud need, mis on Birute Klaas-Langi akadeemilist teekonda viimastel aastatel raamistanud. Hiljutisel esinemisel Riigikogus (arutelu „Eesti keel kui riiklik taristu“, 15. märtsil 2018) käsitles Birute eesti keele positsiooni Eesti kõrghariduses. Koos Martin Ehalaga võeti Riigikogus kõlanud mõtted kokku ajalehes Sirp, peatudes üksikasjalikult sisserände ja lõimumise, inglise keele rolli ning hariduskorralduse teemadel („Eesti keelekeskkond täna 25 aastat edasi“, 16. märtsil 2018). Üheskoos Helle Metslangiga käsitleb ta eesti keele kestlikkuse küsimusi kõrghariduse näitel ajakirja Akadeemia aprillinumbris.

Birute on olnud aktiivne osaleja ning oodatud kõneleja Emakeele Seltsi korraldatud ettekande- ja kõnekoosolekutel ning konverentsidel (nt 2007, 2011, 2015, 2017), aga ka keelepäevadel (nt Krimmis 2001, Peterburis 2016, Viinis 2016, Bolognas 2018, Vilniuses 2012, 2017). Emakeele Seltsi 2017. aasta detsembrikuisel kõnekoosolekul „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ kõneles Birute eesti keele kestlikkusest meie kõrghariduses. Birute on ka oodatud esineja ja ekspert rahvusringhäälingus – mõni aeg tagasi võis teda kuulda mõtteid vahetamas venekeelsete koolide teemadel ETV saates „Suud puhtaks“ (2017). Samal teemal on Birute avaldanud arvamusi lugusid trükimeedias.

Birute Klaas-Langi 60 aasta juubelit tähistas Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut juubilarile pühendatud kõnekoosolekuga 18. märtsil 2017. Juubilarite sünnipäevakingitusena nägi ilmavalgust eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakirja (ESUKA-JEFUL) erinumbr, 18 artiklist

koosnev kogumik „Keele kõrgendikud“, mille andis välja Tartu Ülikooli Kirjastus.

Aktiivse erialase tegevuse eest on Birute pälvinud 2011. aastal Eesti riigilt Valgetähe IV klassi teenetemärgi, teda on autasustatud Prantsusmaa (2007) ja Leedu (2013) riikliku teenetemärgiga. 2003. aastal nimetas Eesti Ettevõtlike Naiste Assotsiatsioon ta aasta naiseks.

Jaksu ja uudishimu Sulle, Birute, keele ja ühiskonna küsimustele vastuste leidmisel!

KRISTIINA PRAAKLI

Foto: Andres Tennus (Tartu Ülikool)

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2017

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)

Tiiu **Erelt** (Tallinn)

Enn **Ernits** (Tartu)

Mati **Hint** (Tallinn)

Helju **Kaal** (Tallinn)

Reet **Kasik** (Tartu)

Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)

Uno **Liivaku** (Tallinn)

Viivi **Maanso** (Tallinn)

Helmi **Neetar** (Tallinn)

Huno **Rätsep** (Tartu)

Ellen **Uuspõld** (Tartu)

Lembit **Vaba** (Saku, Harjumaa)

Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)

Asta **Õim** (Harjumaa)

TEGEVLIHKMED

Kätlin **Aare** (Tartu)
 Katrin **Aava** (Tallinn)
 Kai **Adamson** (Tallinn)
 Aino **Admann** (Tallinn)
 Sirje **Ainsaar** (Harjumaa)
 Marit **Alas** (Tallinn)
 Tiina **Alekõrs** (Tartu)
 Pilvi **Alp** (Tallinn)
 Jaan **Alver** (Tallinn)
 Reili **Argus** (Tallinn)
 Madis **Arukask** (Tartu)
 Eva Liina **Asu-Garcia** (Tartu)
 August **Eelmäe** (Tallinn)
 Kaja **Eenlaid** (Tartu)
 Martin **Ehala** (Tallinn)
 Mart **Eiman** (Tallinn)
 Maret **Einmann** (Tallinn)
 Pekka **Erelt** (Tallinn)
 Liis **Ermus** (Tallinn)
 Pille **Eslon** (Tallinn)
 Mariko **Faster** (Võru)
 Linda **Freienthal** (Vinni)
 Jingyi **Gao** (Tartu)
 Olga **Gerassimenko** (Tartu)
 Anu **Haak** (Tallinn)
 Külli **Habicht** (Tartu)
 Paul **Hagu** (Tartu)
 Tiina **Halling** (Tartu)
 Andres **Hallmägi** (Tallinn)
 Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
 Egle **Heinsar** (Tallinn)
 Heinike **Heinsoo** (Tartu)
 Toomas **Help** (Tallinn)
 Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiemäe** (Tartu)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Helen **Hint** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)

Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Laura **Jõe** (Tõstamaa)
 Maris **Jõks** (Tallinn)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Ain **Kaalep** (Elva)
 Brita **Kaasik** (Tallinn)
 Üllar **Kadai** (Valgamaa)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Läänemaa)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Andres **Karjus** (Tartu)
 Karl **Karlep** (Tartu)
 Ellen **Karu** (Tallinn)
 Maarja **Kasema** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)
 Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)
 Tiina **Kattel** (Tartu)
 Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)

Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Mare **Kitsnik** (Tallinn)
 Evelin **Kivimaa** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna, Raplamaa)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Mari **Koik** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Agnes **Kolga** (Tallinn)
 Kaidi **Kolsar** (Tartu)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
 Ingrid **Krall** (Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremes** (Tallinn)
 Piret **Kriivan** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Harjumaa)
 Margit **Kuusk** (Tartu)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Otilie **Kõiva** (Tallinn)
 Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)
 Irina **Külmoja** (Tartu)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Andra **Kütt** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri)
 Heli **Laanekask** (Tartu)
 Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)

Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Kaisa **Lamsoo** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Helle **Leemets** (Lääne-Virumaa)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Maria-Maren **Linkgreim** (Tallinn)
 Siret **Linnas** (Tallinn)
 Anna-Olga **Luga** (Narva)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Arne **Merilai** (Tartu)
 Alo **Merilo** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tartumaa)
 Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)

Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Miina **Norvik** (Tartu)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Katrin **Olhovikov** (Tartu)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiiu **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Tiina **Paet** (Tallinn)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Killu **Paldrok** (Tallinn)
 Linda **Palts** (Viljandi)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mall **Pesti** (Tallinn)
 Mare **Piho** (Tartu)
 Liisi **Piits** (Tallinn)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Halliki **Põlda** (Tallinn)
 Aivar **Pöldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Helju **Rajando** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Riina **Reinsalu** (Tartu)
 Nikolai **Repän** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Ethel **Roosna** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Andra **Rumm** (Tartu)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)
 Evar **Saar** (Võru)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)

Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Mikk **Sarv** (Rapla)
 Õie **Sarv** (Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Ann **Siiman** (Jõgevamaa)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodskaja** (Tallinn-
 Tartu)
 Sirli **Zupping** (Tartumaa)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Ilze **Talberga** (Tartu)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Lehte **Tavel** (Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tallinn)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)

Silva **Tomingas** (Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Kristel **Uiboaed** (Tartu)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Anne **Uusen** (Keila vald)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Marja **Vaba** (Harjumaa)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Natalia **Vaiss** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)
 Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)
 Reet **Varik** (Tallinn)
 Andra **Veidemann** (Tallinn)
 Rein **Veidemann** (Tallinn)
 Ann **Veismann** (Tartu)
 Eva **Velsker** (Tartu)
 Kullo **Vende** (Tallinn)
 Anna **Verschik** (Tallinn)
 Leidi **Veskis** (Tallinn)
 Aime **Vettik** (Harjumaa)
 Kadri **Vider** (Tartu)
 Helgi **Vihma** (Tallinn)
 Mati **Vihman** (Tallinn)
 Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
 Annika **Vihst** (Tallinn-Tartu)

Jüri **Viikberg** (Tallinn)
Maigi **Vija** (Tartu)
Ülle **Viks** (Tallinn)
Marju **Vilbaste** (Tallinn)
Eha **Viluoja** (Tallinn)
Piret **Voll** (Tallinn)
Kai **Võlli** (Tallinn)

Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
Toomas **Väljataga** (Tallinn)
Reet **Vääri** (Tartu)
Haldur **Õim** (Tartu)
Sirje **Õim** (Tartu)
Jaan **Õispuu** (Harjumaa)
Eliisa **Ülevain** (Tartu)

VÄLISLIHKMED

Kari **Aro** (Turu, Soome)
Rogier **Blokland** (Uppsala, Rootsi)
Kersti **Boiko** (Riia, Läti)
Antoine **Chalvin** (Pariis, Prantsusmaa)
Valts **Ernštreits** (Carnikava, Läti)
Riho **Grünthal** (Helsingi, Soome)
Satu **Grünthal** (Helsingi, Soome)
Sirje **Hassinen** (Vantaa, Soome)
Katrín **Hiietam** (Manchester, Suurbritannia)
Jussi **Kallio** (Helsingi, Soome)
Leelo **Keevallik** (Linköping, Rootsi)
Eino **Koponen** (Helsingi, Soome)
Annika **Küngas** (Kopenhaagen, Taani)
Johanna **Laakso** (Helsingi, Soome)
Klaus **Laalo** (Helsingi, Soome)
Kari **Laukkanen** (Helsingi, Soome)
Irja **Lindström** (Vantaa, Soome)

Järvi **Lipasti** (Helsingi, Soome)
Tauno **Lähteenkorva** (Oulu, Soome)
Alo **Malt** (Luxembourg, Luksemburg)
Tiina **Malt** (Luxembourg, Luksemburg)
Leena **Nissilä** (Oulu, Soome)
Matti **Punntila** (Vantaa, Soome)
Raimo **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Virve **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Hannu **Remes** (Kajaani, Soome)
Tiiu **Salasoo** (Roseville, Austraalia)
Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg, Saksamaa)
Helena **Sulkala** (Kempele, Soome)
Tiina **Södermann** (Helsingi, Soome)
Eberhard **Winkler** (Göttingen, Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu
EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi muredetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013

b) Keeled, murdered, murrakud

Amb = Ambla	blt = balti algkeel, balti keeled
Ann = Anna	bsks = baltisaksa keel
Ans = Anseküla	bulg = bulgaaria keel
asks = alamsaksa keel	e = eesti keel
Aud = Audru	eL = Lõuna-Eesti murdered

Emm = Emmaste
eP = Põhja-Eesti murded
er (mdE) = ersa (~ ersamordva) keel
eR = eesti rannikumurre (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)
erts = eestirootsi murded
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri

k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khn = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel

Lei = Leivu	pr = prantsuse keel
Lih = Lihula	prov = provanssaal
lms = läänemeresoome algkeel, läänemeresoome keeled	Pst = Paistu
LNg = Lääne-Nigula	Puh = Puhja
lp = lapi keel	Pä = Pärnumaa
lpN = Norra murre (norralapi m)	Pär = Pärnu
lt = läti keel	Pöi = Pöide
Lut = Lutsi	Rak = Rakvere
lv = liivi keel	Ran = Rannu
Lüg = Lüganuse	Rap = Rapla
M (eLM) = Mulgi murre	Rei = Reigi
Mar = Martna	Rid = Ridala
md = mordva keeled	Ris = Risti
mdE vt er	rts = rootsi keel
mdM vt mo	Ruh = Ruhnu
Mih = Mihkli	Rõn = Rõngu
MMg = Maarja-Magdaleena	Rõu = Rõuge
mns = mansi keel	Räp = Räpina
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)	S (ePS) = saarte murre
mr = mari keel	Sa = Saaremaa
Muh = Muhu	Saa = Saarde
Mus = Mustjala	sam = samojeedi keeled
Mär = Märjamaa	San = Sangaste
Nai = Naissaare	Se = Setumaa
Nis = Nissi	Sim = Simuna
Noa = Noarootsi	SJn = Suure-Jaani
Nõo = Nõo	skr = sanskriti keel
Ote = Otepää	sks = saksa keel
ou = obiugri keeled	sm = soome keel
Pai = Paide	srts = soomerootsi murded
Pal = Palamuse	s-u = soome-ugri keeled
Pee = Peetri	T (eLT) = Tartu murre
Pha = Püha	Tln = Tallinn
Phl = Pühalepa	TMr = Tartu-Maarja
Pil = Pilistvere	Tor = Tori
PJg = Pärnu-Jaagupi	Trm = Torma
Plt = Põltsamaa	Trt = Tartu
Plv = Põlva	Trv = Tarvastu
pm = Permi keeled	Tõs = Tõstamaa
	Tür = Türi
	udm = udmurdi keel

ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
uüsk = uusülemsaksa keel
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vdj = vadjä keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlg = Volga keeled

vlgyn = valgevene keel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaproovanssaal
vps = vepsa keel
vrts = vanarootsi keel
vv = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üsk = ülemsaksa keel

